ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۆلەت — يانغىن قاپلىغان تۇپراق

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

ISBN 7-5631-1084-0/I·8

Z·015 (民文) 定价:
24.00 元

ISBN 7-5631-1084-0/I·8

9 787563 108404 >

بەدەۋلەرنى يانغىن قايلىغان جەڭچى ئوغۇل (1)

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۆلەت ـ
يانغىن قاپلىغان توپراق

تارىخىي قىسسە

(1 ـ كىتاب)

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىدىرى: پالتاخۇن ئەۋلاخۇن
ئاخىرقى تەكشۈرگۈچى: ئىمامھەسەن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورى: تۇنسايىم ساۋۇت

بەدۋەلەت — يانغىن قاپلىغان تۇپراق (1)
ئابدۇۋەلى ئەلى

*

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىياتى ئەدەبىي قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14. پ: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلىدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 1/32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 12.25، قىستۇرما ۋاراقى: 1
1997 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
1997 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 10350 — 1
ISBN 7-5631-0840-8/Z·151
باھاسى: 24.00 يۈەن

مۇندەرىجە

ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى..... 1
ئاپتوردىن..... 1
بىرىنچى باب يانغىن..... 1
ئىككىنچى باب مۆلجەر تاغ قەلئەسى 25
ئۈچىنچى باب سىددىقبەگ..... 50
تۆتىنچى باب بۆرىنى قوتانغا باشلاش..... 74
بەشىنچى باب بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر سەلتەنەتىدە... 96
ئالتىنچى باب چۈقودىكى جەڭ 122
يەتتىنچى باب داۋۇت خەلىپە..... 154
سەككىزىنچى باب زېمىنىڭ ئومۇرتقىسى..... 178
توققۇزىنچى باب چۆچەك ئاسمىنىدا چاقنىغان قۇتۇپ نۇرى..... 209
ئونىنچى باب گۈلباغ قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشى..... 228
ئون بىرىنچى باب ھەفتەئىمي مۇھەممەدان 249
ئون ئىككىنچي باب ھاجى پادىشاھ..... 272
ئون ئۈچىنچى باب ياقۇببەگ ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدە... 299
ئون تۆتىنچى باب تەتەي ئاغىچا 325
ئون بەشىنچى باب راشىدىن خانىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى... 343

ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى

تارىخشۇناس، ژۇرنالىست، ئەدەب ئابدۇۋەلى ئەلى (ۋەلى) 1948 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى خوشۇت ناھىيىسىنىڭ چۇقۇ دېگەن يېزىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1955 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە خوشۇت ناھىيىسىنىڭ 3 - رايونى (ھازىرقى باغراش ناھىيىسىنىڭ بورانسومۇل يېزىسى) دىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1959 - يىلىدىن 1962 - يىلىغا قەدەر خوشۇت ناھىيىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدى، 1962 - يىلى 9 - ئايدا، كورلا چىلانباغدىكى ئوبلاستلىق1 - ئوتتۇرا مەكتەپ (تولۇق) كە ئوقۇشقا كىردى. ئەمما ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرمىگەچكە، بۇ مەكتەپتە بىر يىللا ئوقۇيالمىدى. 1963 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇ ئائىلىسىگە قايتىپ، دەسلەپ باغراش كۆلىدە بېلىقچىلىق قىلدى، كېيىن دېھقان بولدى. ئۇ 1965 - يىلى ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ سابىق 3 - ئاتلىق پولكى (7994 - قىسىم) دا جەڭچى، بەنجاك، پەيجاك ۋە تەرجىمان بولۇپ تۇردى. 1969 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىق شتابىغا يۆتكىلىپ، تەرجىمان ۋە شتاب ئوفىتسېرى بولۇپ ئىشلىدى، 1979 - يىلىغا كەلگەندە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 1981 - يىلى 1 - ئايدا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ، دەسلەپتە مۇھەررىر،

ئاپتوردىن

مانجۇلار چىەنلۇڭنىڭ 20 - يىلىدىن 22 - يىلىغىچە جولغان ئاردىلىقتا، ئايرىم - ئايرىم هالدا ئامۇرسانا توپىلىڭى بىلەن خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇرۇپ، جۇڭغارلارنى تىنچىتتى ۋە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ يەتتە شەهەر تەۋەسىدە ئۆز هۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ 1884 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا مەمۇرىي ئۆلكە تۈزۈمىنى ئورناتقانغا قەدەر جولغان يۈز يىلدىن ئارتۇقراق مەزگىل خەلقىمىزنىڭ تەقدىرىدە زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن دەۋر بولدى. ئۇيغۇر خەلقى يەنىمۇ زامان تارىخىدا، چىڭ سۇلالىسى هاكىمىيىتىنىڭ دەهشەتلىك مىللىي زۇلۇمى ۋە ئىغىر ئىقتىسادىي بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكى، بەخت - سائادىتى ۋە ئىنسانىي هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يۈز يىللاردىن ئارتۇق جاپالىق كۈرەش ئېلىپ باردى. بۇ كۈرەشلەردە، تىللاردا داستان بولغۇدەك نۇرغۇن ئۇلۇغ ئىشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇيغۇر تارىخچىلىرى بۇ ئىشلارنى خاتىرىلەپ نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، شائىر ئارزۇ مۇهەممەت يازغان «ئىسلامنامە»، غېرىبى يازغان «ئەمىر ئالىي»، ئۇمىدى يازغان «جەڭنامە»، مۇهەممەت ئەلىم يازغان «تارىخىي كاشغەر»، قاسىمبەگ يازغان «غۇلجا ۋاقىئاتلىرىنىڭ بايانى»، مۇهەممەت سالىخ يەركەندى يازغان «غازات ئەل مۇسلىمىن»، موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (نازىمى) يازغان «غازات دەرمۇلك چىن»، سەيىت مۇ-

ھەممەت يازغان «شەرھى شىكەستە»، مولللا مەھمۇت شەيخ غېربىي يازغان «تارىخنامە يەئقۇبخان»، قۇربان سوفىي سەپەر-باي يازغان «تارىخىي بەدۆلەت»، موللا مۇسا سايرامى يازغان «تارىخىي ئەمنىيە» ۋە ئۇنىڭ تولۇقلانغان نۇسخىسى «تارىخىي ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ ئەسەرلەردە، ئاشۇ يۇز يىل ئىچىدە، بولۇپمۇ، بەدۆلەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئون تۆت يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

× ×

1757 - يىلىدىن 1884 - يىلىغىچە ۋە بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ شىنجاڭدا مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى — «يېغىلىقلار» ئارقا - ئارقىدىن كۆتىرىلىپ تۇردى.

مۇشۇ مەزگىلدە مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى مىللىي زۇلمى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇلاڭ - تالاڭنىڭ قانچىلىك ئېغىر بولغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرگە بەزەر سالايلۇق:

ئەينى يىللاردا (1757 — 1884) جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر يۈز يىگىرمە مىڭدىن بىر يۈز ئاتمىش مىڭغىچە تۈتۈن، بىر مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس بار ئىدى ①. مانجۇ ھاكىمىيىتى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى

① 1760 - يىلىدىن 1825 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نوپۇسى مۇنداق ئىدى: قەشقەر رايونىدا يۈز مىڭدىن بىر يۈز ئەللىك مىڭغىچە؛ يەكەن رايونىدا ئىككى يۈز مىڭدىن تۆت يۈز مىڭغىچە؛ خوتەن رايونىدا يۈز مىڭدىن يەتتە يۈز مىڭغىچە؛ ئاقسۇ رايونىدا بىر يۈز ئەللىك مىڭدىن ئىككى يۈز مىڭغىچە؛ كۇچا رايونىدا ئىككى يۈز ئەللىك مىڭدىن بەش يۈز مىڭغىچە؛ جەمئىي يەتتە يۈز ئەللىك مىڭدىن بىر مىليون بەش يۈز مىڭغىچە نوپۇس بار ئىدى — «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتى» غا قارالسۇن.

مۇستەقىل دۆلەتلىرىمىز ئۈچۈن، سىياسىي جەھەتتە، «يەرلىكلەرنى يەرلىكلەرگە سېلىش»، «ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇش»تەك ئەكسىيەتچىل سىياسەت يۈرگۈزدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە، شىنجاڭدا تۇرغۇزغان ھەربىي قىسىملىرىنى شۇ جايىنىڭ مالىيەسىدىن راسخوت چىقىرىپ بېقىش سىياسىتىنى يولغا قويدى. شۇڭا، خەلققە ھەددى ـ ھېسابسىز يېڭى ئالۋان ـ سېلىقلارنى سالدى.

شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭدىكى مانجۇ ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلىرىنىڭ يىللىق مائاش تەمىناتى مۇنداق ئىدى:

ئىلى جاڭجۈنى بىلەن يەكەن خان ئامبىلىنىڭ يىللىق مائاشى ئۈچ مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە مىڭ سەر كۈمۈش قوشۇپ بېرىلەتتى، توققۇز مىڭ جىڭ ئاشلىق، ئاتمىش جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ يىللىق مائاشى مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە بەش يۈز سەر كۈمۈش قوشۇپ بېرىلەتتى، تۆت مىڭ سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

ئاغلاقچى ئامبالنىڭ يىللىق مائاشى يەتتە يۈز سەر كۈمۈش بولۇپ، يىلىغا يەنە ئىككى يۈز سەر كۈمۈش قوشۇپ بېرىلەتتى. تۆت مىڭ ئالتە يۈز سەكسەن جىڭ ئاشلىق، ئوتتۇز ئالتە جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

نازىرنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز توقسان سەر كۈمۈش بولۇپ، ئىككى مىڭ بەش يۈز يىگىرمە جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

باش پۈتۈكچىنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش ئىدى؛

يارەمچى پۈتۈكچىنىڭ يىللىق مائاشى ئاتمىش

سەر كۈمۈش ئىدى؛

ساقچىنىڭ ئوچ يۇز سەكسەن سەر كۈمۈش، ئوچ مىڭ ئالتە يۇز جىڭ بۇغداي ماتاش ئالاتتى؛

ئوقۇتقۇچى تامبالنىڭ يىللىق ماتاشى (ھۆكۈمەت ئىشلىرى خىراجىتى، پوتوكچى ئىشلىتىش خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) ئىككى مىڭ بەش يۇز يەتمىش سەككىز سەر كۈمۈش بولۇپ، بىر تۈمەن ئىككى مىڭ توقۇز يۇز جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

سوراقچى تامبالنىڭ بىر يىللىق ماتاشى (پوتون چىقىم-لىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) ئىككى مىڭ توقۇز يۇز سەر كۈمۈش بولۇپ، بەش مىڭ يەتتە يۇز جىڭ ئاشلىق، ئون ئىككى جىڭ كۆك چاي بىلەن تەمىنلىنەتتى؛

سەييارە مۇپەتتىشنىڭ يىللىق ماتاشى (پوتون خىراجەت-لىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) ئالتە يۇز ئەللىك سەر كۈمۈش ئىدى.

ئىككى مانجۇ كۈرەسسىنىڭ ئوفىتسىر ـ چېرىكلىرىنىڭ يىللىق ماتاشى مۇنداق ئىدى:

1. يانداش تامبالنىڭ بىر يىللىق ماتاشىنى ئاشلىق باھاسىغا سۇندۇرغاندا (تۆۋەندىمۇ شۇنداق)، ئوچ يۇز قىرىق ئىككى سەر كۈمۈش بولاتتى؛

2. سۇمۇن زەڭگىنىڭ يىللىق ماتاشى ئىككى يۇز ئەللىك سەر كۈمۈش ئىدى؛

3. باقاۋۇلنىڭ يىللىق ماتاشى بىر يۇز ئاتمىش توققۇز سەر كۈمۈش ئىدى؛

4. بايراقلىق ياساۋۇلنىڭ يىللىق ماتاشى بىر يۇز ئوتتۇز سەر كۈمۈش ئىدى؛

5. چاپاۋۇل، چاۋۇشبېگىنىڭ يىللىق ماتاشى يەتمىش ئوچ سەر كۈمۈش ئىدى؛

6. ئاتلىق چېرىكنىڭ يىللىق ماتاشى ئاتمىش بىر

سەر كۆمۈش ئىدى؛

7. توپچى لەشكەرنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز توققۇز سەر كۆمۈش بولاتتى؛

8. پىيادە چېرىكنىڭ يىللىق مائاشى ئۈچ ئون ئالتە سەر كۆمۈش بېرىلەتتى.

تۆت موڭغۇل كۆرەسىنىڭ ئوفىتسېر ـ چېرىكلىرىنىڭ يىللىق مائاشى مۇنداق ئىدى:

1. باش بۇغ (ئوكۇرتاي) نىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز ئوتتۇز سەر كۆمۈش ئىدى؛

2. مۇئاۋىن ئوكۇرتاي، زەڭگىنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز بەش سەر كۆمۈش ئىدى؛

3. نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى سەكسەن بەش سەر كۆمۈش ئىدى؛

4. باقاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى سەكسەن سەر كۆمۈش ئىدى؛

5. بايراقلىق ياساۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى ئاتمىش سەر كۆمۈش ئىدى؛

6. كۆك ياقلىق ئوفىتسېر، چاپاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر كۆمۈش بولۇپ، يەنە يەتتە يۈز يىگىرمە جىڭ ئاشلىق بېرىلەتتى.

شۇنىڭدەك، سۇلۇنلارنىڭ ئىككى كۆرەسىدىكى پراكتىكانت ئوفىتسېر، چاۋۇشبېگى قاتارلىقلارنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر كۆمۈش ئىدى.

قۇياقلىق چېرىكلەرنىڭ يىللىق مائاشى يىگىرمە تۆت سەر كۆمۈش ئىدى.

چاخار، ئۇيغۇر كۆرەلىرىدىكى پراكتىكانت ئوفىتسېر ـ چاۋۇشبەگلىرىنىڭ يىللىق مائاشى يىگىرمە تۆت سەر كۆمۈش ئىدى.

قۇياقلىق چېرىكلەرنىڭ يىللىق مائاشى ئون ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى.

ئويروت كۆرەسىدىكى قۇياقلىق چېرىكلەرنىڭ ئايلىق مائاشى بىر سەر ياكى بەش مىسقال كۆموش بولاتتى.

كەنبۇ لامانىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز ئون ئىككى كۆموش ئىدى؛

سۇلان لامانىڭ يىللىق مائاشى قىرىق تۆت سەر يەتتە مىسقال كۆموش ئىدى؛

گېسكۇي لامانىڭ يىللىق مائاشى ئون سەككىز سەر كۆموش ئىدى؛

مانجىلارنىڭ يىللىق مائاشى ئون ئىككى سەر كۆموش ئىدى.

ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىنىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز سەر كۆموش، ئىشىكئاغا بەگنىڭ يىللىق مائاشى ئىككى يۈز سەر كۆموش ئىدى.

يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەرنىڭ① مائاشى مۇنداق ئىدى:

باش بۇغىنىڭ يىللىق مائاشى (ئاتچىسىنىڭ مائاشى قوشۇلۇپ) ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يەتمىش ئالته سەر كۆموش ئىدى، يىلىم ـ خەشەك ئۇچۇن ئاتمىش بىر تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

مۇشاۋىر سانغۇننىڭ يىللىق مائاشى بىر مىڭ بىر يۈز يىگىرمە بەش سەر كۆموش ئىدى، يىلىم ـ خەشەك ئۇچۇن ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

گېزەكچى سانغۇننىڭ يىللىق مائاشى سەككىز يۈز توقسان ئۇچ سەر كۆموش ئىدى، يىلىم ـ خەشەك ئۇچۇن ئوتتۇز تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

ياساۋۇلباشىنىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز ئاتمىش ئىككى سەر كۆموش ئىدى، يىلىم ـ خەشەك ئۇچۇن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

باقاۋۇلنىڭ يىللىق مائاشى تۆت يۈز ئەللىك ئىككى

① يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ چېرىكلىرى ئاساسەن خەنزۇلاردىن تەركىب تاپاتتى.

سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن ئون بەش تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

لاۋازىم بېگىنىڭ يىللىق مائاشى ئىككى يۈز قىرىق ئىككى سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

بوتۇكنىڭ يىللىق مائاشى بىر يۈز يەتمىش سەر كۆمۈش ئىدى، يەم ـ خەشەك ئۈچۈن يەتتە تاغار ئاشلىق بېرىلەتتى؛

ياردەمچى بوتۇكنىڭ يىللىق مائاشى يەتمىش ئالتە سەر كۆمۈش ئىدى؛

ئاتلىق نۆكەرنىڭ يىللىق مائاشى قىرىق سەر كۆمۈش بولاتتى؛

پىيادە چېرىكنىڭ يىللىق مائاشى ئوتتۇز سەر سەككىز مىسقال كۆمۈش ئىدى.

تورغات خانىنىڭ يىللىق مائاشى ئىككى مىڭ بەش يۈز سەر كۆمۈش، يىگىرمە بەش تەپكە تاۋار ـ تورقا بولاتتى.

ئىنالچىنىڭ يىللىق مائاشى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەر كۆمۈش، ئون بەش تەپكە تاۋار ـ تورقا ئىدى.

بىلىنىڭ يىللىق مائاشى ئۈچۈن سەككىز يۈز سەر كۆمۈش، ئون ئۈچ تەپكە تاۋار ـ تورقا بېرىلەتتى.

بەيسىنىڭ يىللىق مائاشى بەش يۈز سەر كۆمۈش، ئون تەپكە تاۋار ـ تورقا ئىدى.

پۇگوگۇكنىڭ يىللىق مائاشى ئىككى يۈز سەر كۆمۈش، يەتتە تەپكە تاۋار ـ تورقا ئىدى.

بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجىنىڭ يىللىق مائاشى ئۈچۈن بىر يۈز سەكسەن سەر كۆمۈش بېرىلەتتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان مائاش، ئاشلىق ۋە باشقا تەمىناتلار ھەر يىلى 2 ـ ئايدا تارقىتىلاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، مانجۇ ھاكىمىيىتى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى

سەككىز شەھەر بىلەن بارچۇق① مۇداپىئە رايونىدا جەمئىي ئون ئىككى مىڭ ئالتە يۈز قىرىق سەككىز چېرىك ۋە ئىككى يۈز تۆتۈن دېھقان چېرىك تۇرغۇزغان، بۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى:

يەكەندە ئوچ يۈز مانجۇ چېرىكى، ئىككى مىڭ بەش يۈز يېشىل تۇغلۇق چېرىك بار ئىدى؛

قەشقەردە مانجۇ، شىبە، سۇلۇن چېرىكلىرىدىن بەش يۈزى، يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئوچ مىڭ بەش يۈزى بار ئىدى؛

يېڭىسارداا، يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن مىڭى بار ئىدى؛

ئاقسۇدا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن بىر مىڭ ئالتە يۈزى بار ئىدى؛

خوتەندە يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئوچ يۈزى بار ئىدى؛

ئۇچتۇرپاندا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن بىر مىڭ بەش يۈز يەتمىش ئوچى بار ئىدى؛

كۇچادا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئوچ يۈز ئىككىسى بار ئىدى؛

قارا شەھەردە يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن ئوچ يۈز ئوچى بار ئىدى؛

بارچۇقتا يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن يەتتە يۈز ئەللىكى بار ئىدى، ئىككى يۈز تۆتۈن دېھقان چېرىك بار ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تارباغاتايدا مانجۇ، شىبە، سۇلۇن كۇرەسىگە تەۋە بەش يۈز يەتمىش توققۇز چېرىك بار ئىدى؛

ئۇرۇمچىدە مانجۇ چېرىكىدىن تۆت يۈزى، يېشىل تۇغلۇق چېرىكتىن بىر مىڭ بىر يۈز ئوتتوز يەتتىسى بار ئىدى؛

بارلۇقتا ئويروت، چاخار كۇرەسىگە تەۋە بىر مىڭ سەككىز

① بارچۇق ـــ ھازىرقى ماراليشى ناھىيىسىنىڭ بۇرۇنقى نامى.

يۇزدىن ئوشۇقراق چېرىك تۇراتتى①.

مانجۇ ھاكىمىيىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى تولىمۇ كىچىك سىز ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، يۇقىرىقى يۇكنىڭ ھەممىسىنى ئىلى رايونى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى خەلقنىڭ ئۇستىگە يۇكلىگەنىدى.

مانجۇ ھاكىمىيىتى ھەر يىلى قەشقەر رايونىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۈچ يۈز ئاتمىش مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە، بىر يۈز يەتمىش مىڭ پۇت ② ئاشلىق، بىر تۇمەن توپ گەزلىمە سېلىق يىغىۋالاتتى؛ يەكەن رايونىدىن تۆت يۈز مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە، ئاتمىش مىڭ توپ گەزلىمە، بىر يۈز ئەللىك مىڭ پۇت ئاشلىق، بىر مىڭ ئۈچ يۈز يۆگەم ئارغامچا، ئۈچ يۈز جىڭ مىس، ئۇن بەش مىڭ جىڭ (كونا جىڭ ھېسابىدا) پاختا سېلىق يىغىۋالاتتى؛ كۇچادىن يىگىرمە تۆت مىڭ پۇت ئاشلىق، بىر مىڭ سەككەن جىڭ مىس، ئىككى يۈز جىڭ سىلىتر (مىلتىق دورىسىغا ئىشلىتىلىدۇ)، ئۈچ يۈز جىڭ گۈڭگۈرت سېلىق يىغىۋالاتتى؛ بۇنىڭغا يەنە ئاقسۇ، خوتەن رايونلىرىدىن ئېلىنىدىغان بىر مىليون ئۇن مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە سېلىق قوشۇلسا، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىن يىلىغا كەم بولغاندىمۇ بەش مىليون سەر كۈمۈش تەڭگىنى سېلىق ھېسابىدا يىغىۋالاتتى. دېمەك، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەربىر جان مانجۇ ھاكىمىيىتىگە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش

---

① يۇقىرىقى سانلار ئىلىدىكى توقۇز كورەدە تۇرۇشلۇق ھەربىي، مۇلكىي خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. «ئىلى تەزكىرىسىدىن قىسقارتىلمىلار» غا قارالسۇن. ماتېرىيالنىڭ ئەسلىسى شىۋچە يېزىلغان بولۇپ، يازۇر ئەپەندى ساقلىغان قول يازمىدىن كۆچۈرۈلگەن.

② پۇت — ئېغىرلىق ئۆلچىمى. بىر پۇت تەخمىنەن ئوتتۇز ئىككى جىڭغا توغرا كېلىدۇ.

گۈمۈش تەڭگىدىن سېلىق تۆلەيتتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەرلىك فېئودالالارغا تۆلەيدىغان ھەر خىل باج - سېلىقلىرى تېخى بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى. «شىنجاڭ تەزكىرىسى. چېرىك» تە ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرىنىڭ ئەينى يىللاردا تارتقان زۇلۇملىرى مۇنداق ئەينەن تەسۋىرلەنگەنىدى: «ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ئەمبال، چېرىكچى ئامبالالار ئەيش - ئىشرەتكە مەستە - مۇستەغرەق بولۇپ كەتتى. ھاكىمبەگلەر ئامبالغا بېرىمىز دەپ پۇقرالارغا ئالۋان-ياساقنى خالىغىنىچە چاچاتتى. ئالۋان - ياساق ئۇچۇن يىغىلغان ئالتۇن - كۈمۈش، قاشتېشى، تاۋار - دۇردۇنىلار ۋە رەخت - گەزلىمىلەرنىڭ پەقەت ئوندىن ئىككىسى ئۇلۇشىلا ئامبالغا يەتكۈزۈلۈپ، قالغان سەككىز ئۇلۇشى بەگ - خوجامىلارنىڭ ئۆز قولىدا قالاتتى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ئامبالالار بىر - بىرىگە بويسۇنمايتتى. ئىلى جاڭجۇنى يېراقتا بولغاچقا، ئۇنىڭ سىياسەت قامچىسى باشقىلارغا يەتمەيتتى. ئۇ ئامبالالارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولاتتى. ئۇلار مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى يامۇلغا ئەكىرىۋېلىپ قايتۇرۇپ بەرمەيتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ھايۋاندەك ئىشلىتەتتى. مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۇردى.» دېمەك، زورلۇق - زومبۇلۇق، ئالۋان - ياساق ۋە قاتمۇقات زۇلۇم ئاستىدا قالغان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن چېرىك ھۆكۈمەت — مانجۇ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى.

مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مالىيەسى قۇرۇقدىلىپ، ماڭارغا يول تاپالماي، ئەڭ ئاخىرى ئاقچىنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش، ئاقچىنى ھەدەپ كۆپلەپ تارقىتىش چارىسىنى قوللاندى. قارماقا، مۇشۇ چارە بىلەنلا قىيىنچىلىقتىن ئۆتۈپ كېتىشكە بولىدىغاندەك قىلاتتى. بىراق بۇ ئوتنىڭ ئۈستىگە يېغ چاچقاندەك، خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيىتىگە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى. دېمەك، خەلق قوزغى-

لاڭلىرىنىڭ بىۋاسىتە سەۋەبىي مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى دەھشەتلىك بۇلاڭ ـ تالىڭى بولغانىدى. خەلق قوزغىلىڭ ئارا ـ كەتمەن ئېلىپ، ئەزگۈچىلەرنىڭ چىش ـ تىرنىقىغىچە قوراللانغان ئارمىيىسىگە قارشى چىقتى.

مۇشۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى ئىچىدە 1764 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا يۈز بەرگەن «جىگدە يېغىلىقى» بىلەن 1864 ـ يىلى كۇچا ۋە قەشقەردە يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار ئەڭ مەشھۇر قوزغىلاڭلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تارىختا، ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ئەگەر ئەزگۈچى مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سەللا نارازى بولۇپ قارشىلىق كۆرسەتسە ئۇ ھالدا ھۆكۈمرانلار ئۇلارنى دەھشەتلىك تۇردە قانىغا پاتۇراتتى. مانجۇ ھاكىمىيىتى «جىگدە يېغىلىقى» دا، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىدىن دەھشەتلىك ئۆچ ئالدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مانجۇ ھاكىمىيىتى 1758 ـ يىلىدىكى «خوجىلار يېغىلىقى» دىن 1765 ـ يىلىدىكى «جىگدە يېغىلىقى» مەغلۇپ بولغانلىغا قەدەر بولغان قىسقىغىنا يەتتە يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر خەلقىنى شۇنداق دەھشەتلىك باستۇردىكى، بەش يۈز مىڭ بىگۇناھ كىشى ياۋۇزلارچە ئۆلتۈرۈلدى. ئاقسۇ دەريا‌سى ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تولغانلىقتىن، كىشىلەر دەريا سۈيىنى ئۇچ يىلغىچە ئىچەلمىگەنىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى ئون ئىككى مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇر دېھقانىنى مۇزات ئارقىلىق ئىلىغا پالىدى. «جىگدە يېغىلىقى» دىن ئىلگىرى، ئاقسۇدا ئىككى تۇمەن تۇتۇن، ئۇچتۇرپاندا بىر تۇمەن تۇتۇن، قەشقەر رايونىدا سەككىز تۇمەن تۇتۇن ئاھالە بار ئىدى، «جىگدە يېغىلىقى» دىن كېيىن، بەزى جايلاردا ئادەم ئۇرۇقى قۇرۇتۇۋېتىلدى. مەسىلەن: ئۇچتۇرپاندا ئادەم قالمىغانلىقتىن، بۇ يەرگە تۇرپان، تۇقسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىن

ئاھالە گۆچۈرۈلدى. بەزى جايلاردا نوپۇس يەتمىش بەش پىرسەنت كېمىيىپ كەتتى. مەسىلەن: بۇگۇردە بۇرۇن ئىككى مىڭ تۆتۈن بولغان بولسا، 1778 - يىلى ئاران بەش يۈز تۆتۈن قالدى. بىراق، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ دەھشەتلىك جازالىرى، قانلىق قىرغىنچىلىقى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ يالقۇنلۇق ئوتىنى ئەزەلدىن ئۆچۈرەلمىگىنى يوق. ئەزگۈچىلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى خەلقنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قاتتىق، تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوزغاشقا سەۋەبچى بولۇپ، ھەممىلا يەرنى قۇرۇق ئوتۇن بىلەن تولدۇراتتى. ئازراق ئوت ئۇچقۇنى بولسىلا. بۇ ئوتۇنلار چاراسلاپ يېنىپ كېتەتتى - دە، ئاخىر بىرىپ پۈتۈن ئۆلكىنى قاپلىغان چوڭ يانغىنغا ئايلىناتتى.

1862 - يىلى، شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار ئۇلۇغ تەيپىڭ تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىلھامى بىلەن، مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلمىغا قارشى ھەممىدىن ئاۋۋال قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ خەۋىرى شىنجاڭغا تېزلا يېتىپ كەلدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شىنجاڭدا قوزغىلاڭ ھەممىدىن بۇرۇن كۇچادا پارتلاپ، ئاندىن تېزلا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا ۋە شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيدى. شۇ چاغدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرى مۇنۇلار ئىدى:

راشىدىن خوجا (خان خوجا) باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قارا شەھەرلەرنى مانجۇلار قولىدىن ئازاد قىلدى؛

داۋۇت خەلىپە (تۇدىلىن) باشچىلىقىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى كۇچا قوشۇنىنىڭ يارىدەمى بىلەن، ئۇرۇمچى، تۇرپان، مىچۇەن (گومۇدى)، مانا‌س، فۇكاڭ

قاتارلىق شەھەرلەرنى ئازاد قىلدى؛

سىدنىقبەگ، جىن شياڭىيىڭ، ما تۆرە (خۇيزۇ)، ئابدۇراھمان ھەزرەت، ھەبىبۇللا ھەزرەت (ھاجى پادىشاھىم) باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر، يەكەن، خوتەن شەھەرلىرىنى مانجۇلار قولىدىن ئازاد قىلدى؛

ئابدۇرۇسۇلبەگ، مەزەمزات، سادىر پالۋان ۋەكىللىكىدىكى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئىلىنى مانجۇلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى؛

ئىمام باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار چۆچەكنى ئازاد قىلدى.

بىراق، بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلار فېئودالالار، روھانىي تۆرىلەر ۋە چوڭ يەر ئىگىلىرى بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى مەرتىۋە - ئىمتىيازلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، ئۆز ئورۇنلىرىنى مۇستەھكەملەشنىلا كۆزلەيتتى. ئۇلارغا ئەگەشكەن ئۇيغۇر، خۇيزۇ ۋە باشقا مىللەت دېھقانلىرى ۋە شەھەر ئاھالىسى پەقەت ئالۋان - ياساقنىڭ كېمەيتىلىشىنىلا ئويلايتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئورتاق ئىشانى مانجۇ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش بولۇپ، بۇ مەقسەت ھەممىسى ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. فېئودالالار، چوڭ روھانىيلار ۋە يەر ئىگىلىرى ھەرقايسى جايلاردىكى مانجۇ ھاكىمىيەتلىرىنى خەلقنىڭ كۈچى بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىيالمغان بولسىمۇ، ئەمما ھوقۇق، ئىمتىياز ۋە پايدا - مەنپەئەت تالىشىپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشاتتى. تەپرىقىچىلىك - بۆلگۈنچىلىك ھەممە يەرگە يامراشقا باشلىغانىدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگونى تالان - تاراج قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. چارروسىيە مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلىكىدىن ۋە ئۆزىنىڭ ئەپلىك جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، بىر مىليون يەتتە يۈز مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىننى يۇتۇپ كەتتى. بۇ چاغدا،

مانجۇ ھاكىمىيىتى تەيپىڭ تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. بۇ خىل تارىخىي شارائىتتا، شىنجاڭمۇ جاھانگىر دۆلەتلەر كۆز تىكىدىغان مۇھىم ئورۇنغا ئايلىنىپ قالغانىدى. چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، خېۋە، قوقان قاتارلىق بىرمۇنچە ئەللەرنى ئارقىدىن يۇتۇپ كەتتى؛ ئەنگلىيە ئافغانىستان، ھىندىستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەرنى ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالدى.

1864 - يىلى پارتلىغان قەشقەر قوزغىلىڭى دەل مۇشۇنداق ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتە بارلىققا كەلدى. 1863 - يىلى 8 - ئايدا، سىدىقبەگ، جىن شىيائىيىڭ ۋە ماتۆرە قاتارلىقلار قوزغىلاڭچى ئاممىنى باشلاپ قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، سىدىقبەگ ئۆزىنى ئۇزاقتا قالماي «خان» دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن سىدىقبەگ نەسەبىي تۆرىلەردىن بولمىغىنى ئۈچۈن، ئېتىراپ قىلىنمىدى. سىدىقبەگ قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، 1864 - يىلى قىشتا، جىن شىيائىيىڭ، ماتۆرە قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قوقان خانى خۇدايارنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئاپئاق خوجىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى بۇزرۇك خوجا (نەسەبىي: ئاپئاق خوجا ← يەھيا خوجا ← مەھمۇت خوجا ← بۇرھانىدىن خوجا ← سامساق خوجا ← جاھانگىر خوجا ← بۇزرۇك خوجا) نى قەشقەرگە تەكلىپ قىلدى. ئۇلار 1865 - يىلى 1 - ئايلاردا، بۇزرۇك خوجا، ياقۇب قوشبېگى (كېيىنكى چاغلاردا «بەدۆلەت» دەپ ئاتالدى)، ئالدىراج دادخاھ، ئەبەيدۇللا پەنسات، قۇلمۇھەممەت سەرۇاز، قۇلان خوجا ھۆدەيچى قاتارلىق ئاتمىش سەككىز كىشىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى.

بۇزرۇك خوجا بىسپەرۋا بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ھەرىبىي ھوقۇق بىلەن ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ياقۇبىبەگكە تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى كۇن بويى دۇئا - تىلاۋەت بىلەن مەشغۇل بولدى.

مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ياقۇببەگنىڭ قارا نىيىتى بارغانسېرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ بۇزرۇك خوجىنى كۆزىگە ئىلماي قويدى. بۇزرۇك خوجا كېيىنكى چاغلاردا گەرچە ئۇنىڭ نىيىتىنى تۈيۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا چەك قويۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ، ئەمما خىش قېلىپىدىن چىققان، ئىش كېچىكىكەنىدى. 1865 - يىلى 12 - ئايدا، بۇزرۇك خوجا يېڭىشەھەردىكى خۇيزۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ياقۇببەگدىن ئارمىيە ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغاندا، ياقۇببەگ تەرىپىدىن تەقىپ ئاستىغا ئېلىنىدى. 1866 - يىلى 6 - ئايغا كەلگەندە، ياقۇببەگ ئۇنى «ھەج قىلىپ كەلسىلە!» دەپ ئالداپ يولغا سالدى.

ياقۇببەگ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارنى ئىگىلەللەش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى مانىاس دەريياسى بويىغا يېتىپ كەلگۈچە، چارروسىيە مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، ئىلى رايونىدىكى كەڭ زېمىننى بېسىۋالغانىدى. لېكىن چارروسىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ غەزىپىنى قوزغىماي ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشىپ، ئىلىنى مانجۇ خاندانلىقىنىڭ زېمىنى دەپ ئېتىراپ قىلدى. چارپادىشاھى ئالىكساندىر II ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق دىپلوماتىك ۋەكىلى ۋېرانگىل ئارقىلىق مانجۇ ھۆكۈمىتىگە مانجۇلار ئىلىغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇ يەرنىڭ تەرتىپىنى قوغدىيالمىغۇدەك بولغانىدىلا، ئۇنى جەزمەن قايتۇرۇپ بېرىمىز، دەپ ۋەدە بەردى.

دېگەندەك، ئون يىلدىن كېيىن چارروسىيە ئىلىنى مانجۇلارغا قايتۇرۇپ بەردى، لېكىن، ئۇنى تولۇق قايتۇرۇپ بەرمىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلى زېمىنى يۇقىرىقى ئىلى ۋە تۆۋەنكى ئىلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى، بۇ ئىككى بۆلەك تېررىتورىيە يېقىندىن

بىر گەۋدە ئىدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى ئون يىل ساقلاپ بەرگەنلىك ھەققى ئۈچۈن، مانجۇ خاندانلىقىدىن بىرقانچە مىلـيۇن سەر كۈمۈش تۆلىتۈالـغانـدىـن تاشقىرى، ئىلى زېمـىنـىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ــ تەۋەلىكى بالقاش كۆلى بويلىرى ۋە ھازىرقى ئالمۇتا ئوبلاستىغا قەدەر سـوزۇلىدىغـان تـۆۋەنكى ئىلىنى يـۇتـۇۋېلىپ، ئۇنـى ئۆزىنىڭ دۆلـەت خـەرىتـىسـىگـە كىرگۈزۈۋالدى.

ئۆز ئەتـراپىدىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ زېمىنلىرىنى ئارقا ــ ئارقىدىن بېسىۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلىق يولى بىلەن ئۇزـلۇكسىز كېڭىيىشىگە تايىنىپ باش كۆتۈرگەن چارروسىيە ئىمپېرـيىسى تارىختا ئۆزلىرىنىڭ قەدىمى يەتكەن ھـەرقانداق جايىنى شۇ جايىنىڭ ئۆز ئىگىلىرىگە ياكى ئۇلارنىڭ يەكئگۈشلىنىپ تۇرـىدىغان خوجايىنلىرىغا قايتۇرۇپ بېرىپ باققان ئەمەس. چـارروـسىيىنىڭ يېقىنقـى بىرقـانچـە ئەسىرلىك ھەربىي ــ سىياسىي تارىخى بىلەن دىپلوماتىيە تارىخىنى ياخشـى بىلىدىغـان كىشـىلەر بۇنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. لېكىن ئۇ ئـىلىنـىڭ يـېرىمىنـى بولسىمۇ مانجۇ خاندانلىقىغا قايتۇرۇپ بەردى. بـۇ ئۇنـىڭ تا-رىخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئايرىم بولغان بىرلا مىسال بولۇپ، بۇ مىسال چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مانجۇ خاندانلىقى ھۆـكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاشكارا، ياكى مەخپىي ھالـدا، ھەم تالىشىش، ھەم تىل بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىنىڭ بولغانلىقىنـى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. چارروسىيە ئۆزىنىڭ ئوتتـۇرا ئاسـىيادىكـى مۇستەملىكىلىرىنىڭ شەرقىدە ياقۇببەگدىن ئىبارەت بۇ ھەربىي ــ سىياسىي كۈچىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشـىـنـى ئـۆزىـنـىـڭ ئۇ يـەردىـكى ھۆكۈمرانلىقىغا نىسبەتـەن بىر زور تـەھدىت دەپ ھېسابلىغانىدى. ئۇنىڭ ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشى ياقـۇببەگنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنى چەكلەش ۋە ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنـى يـوق قىلىشتەك ستراتېگىيىلىك مەقسەتتىن بولغان.

مەن بۇ كىتابىمدا ئۇزاقتىن بۇيان توپلىغان تارىخىي ماتېرىياللىرىمغا ئاساسەن، شۇ زامان ۋاقەلىرىنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىشنى كۆزلىدىم.

تارىخ — رەھىمسىز، يۇز - خاتىرىسىز ۋە ئەمەلىيەتچىل كېلىدۇ. ئۇ گەرچە پارلاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پارلاقلىقى تۇپەيلىدىن، كۆپىنچە ھاللاردا ئۇنىڭ شولىسى يورۇتقان يەرلەر سايە ئىچىگە يوشۇرۇنغان بولىدۇ؛ ئۇ ئوخشاش بىر ئادەمنى ھەم شەيتان، ھەم ئىنسان قىلىپ قويۇپ، ئۆزئارا سوقۇشقا سالىدۇ. ئۆزئارا بىر - بىرىنى چەتكە قاققۇزىدۇ. زالىملارنىڭ جاھالىتى بىلەن قوماندانلارنىڭ شان - شۆھرىتى ئۆزئارا كۆرەش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇلارنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، بىرقەدەر توغرا ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

قىسقىسى، تارىخ — خاتالىقلار ۋە سەۋەنلىكلەرنىڭلا يىغىندىسى ئەمەس، ئۇ — تىرىشچانلىقلار ۋە ئۇرۇنۇشلارنىڭمۇ جەريانىدۇر.

بۇ كىتابتا كۆرسىتىلگەن شەخسلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي ئۆتكەن ئادەملەردۇر. تەسۋىرلەنگەن ئىشلارمۇ ئەينى زاماندا يۈز بەرگەن رېئال ۋەقەلەردۇر.

× ×

مەن 1969 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوماندانلىق شتابىغا شتاب ئوفىتسېرى بولۇپ يۆتكەلدىم. خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن مەشھۇر ئاقسايچىن تۈزلەڭلىكى①، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتو، ئاقچى، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرىدە ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كونىشەھەر، باي، كۇچا،

① قارا قۇرۇم، كۈنلۈن ۋە پامىر تاغلىرى بىلەن ئورالغان كەڭ تۈزلەڭلىكنىڭ نامى. ئورنى قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىرىدە يەر شەكلىنى خەرىتىگە ئېلىش خىزمىتىگە قاتناشتىم. بولۇپمۇ 1976 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە تورغات ئېغىزىدىن باشلاپ سۆگەك، قوغۇشۇن كېنى، غانجۇغان، كەنشۇە، قىزىلبوي، ئۇقسالۇر، ساقالچات، كونا ئۇلۇغچات، جىغىن، سىمخانە، ئەركەشتام، چاقماق ۋە مىگيول قاتارلىق جايلاردا يەر شەكلىنى خەرىتىگە ئېلىش جەريانىدا، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بەدۆلەت ھەققىدىكى نۇرغۇنلىغان قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى ئاڭلىدىم. بەزىلىرىنى خاتىرىلەپ ماڭدىم. مۇزارت تاغ ئېغىزىنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقاندا، بىز ئولتۇرغان جىپ بايدىكى جوغا داۋاندا بۇزۇلۇپ قېلىپ، ئىككى كۈن يولدا قالدۇق. ئۇزاق ئۆتمەي، ئاقتو ناھىيىسىدە سىدىقبەگنىڭ يۇرتى بولغان بارىن، پاراش قاتارلىق جايلارنى ئارىلىدىم.

مەن ئىجتىھات لىباسىنى كىيىپ، سەۋر ھاسىسىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەشتە، ماقالەمنىڭ بېشىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئاپتورلار يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي پاكىتلارنى يىپ ئۈچى قىلدىم، تارىخىمىزنىڭ ئەگرى - توقاي، سىرلىق، سوقماق يوللىرىدا ئىزىنىمەي ماڭدىم، ھەتتا باشقىلار ئاتقان مالامەت تاشلىرى بېشىمنى يېرىپ جاراھەتلەندۇرگەندىمۇ كەينىمگە يانمىدىم، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايىلەرنى ئىمكان قەدەر كۆپرەك توپلاشقا تىرىشتىم، نۇرغۇن چارۋىچىلارنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە قوندۇم، مېھمانىدوست قىرغىزلارنىڭ گۆلخانلىرىدا ئىسسىندىم ... ياقۇببەگ، سىدىقبەگ، بۇزرۇكخان تۆرە ۋە باشقا مۇھىم تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدىغان مويسىپىت زاتلار بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم. مېنىڭ ئىزدىنىشىمدە خەلقىم ماڭا يار بولدى، مېنى رىغبەتلەندۈردى. شۇنداق قىلىپ، مانا بۇگۈن تارىخىمىزدىكى ئاشۇ بىر بەتنى ئۆرۈپ، «بۇ ۋەقەلەر ئۈنى چۈشىنىدىغان ھەم

بۇ كىتابنى كۆرىدىغان ئادەملەر ئۇچۇن ئىبرەت بولغاي ...»
دەپ ئېيتىشقا مۇيەسسەر بولدۇم.

مەن ئاتمىش جىلدلىق «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇكتاك ھەزـ
رەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر. خانغا يوللانغان جەڭ مەلۇـ
ماتلىرى»، «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى. خەرىتىلەر
توپلىمى»، «غەربىي چېگرىنى ئومۇمىي باشقۇرۇش ئىشلىرىغا
ئائىت بايانلاردىن قىسقارتىلمىلار»، «چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقىي
خاتىرىلىرى»، «شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭنى تىنچىتىش تەدبىر
لىرى»، «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» قاتارلىق
خەنزۇچە ئەسەرلەردە مەلۇم بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالارنى
ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلدىم. مۇشۇ مەزگىلدە، ئىلى بىلەن چۆچەكـ
تىمۇ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى يۈز بەردى. بۇ
قوزغىلاڭلار ئۇستىدە تەپسىلىي توختىلىشنى لازىم تاپمىدىم. چۈنكى
بۇ قوزغىلاڭلار ھەققىدە بولۇپمۇ ئىلىدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭ
ھەققىدە كىشىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە تەپسىلىي يېزىپ قالدۇرۇش
قانىدى. شۇڭا بۇ ھەقتە پەقەت قىسقىلا توختىلىپ ئۆتتۈم. بۇ
ۋەقەلەرنى بايان قىلغاندا، موللا بىلال نازىمنىڭ «غازات دەر
مۇلك چىن» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلانغاندىن سىرت، يەنە
شۇ ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولغان كىشىلەر يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن
خەنزۇچە، شىبەچە قول يازمىلاردىن، مەسىلەن: موجىڭخي (شىبە)
ئېپەندى يازغان «شىبەلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىيالى»، يازۇر ئېپەنـ
دى (بۇ زات قورغاس ناھىيە 1 - رايون 5 - يېزىدىن بولۇپ،
داغۇر) ساقلىغان «ئىلى تەزكىرىسىدىن قىسقارتىلمىلار»
دىن پايدىلاندىم.

مەن بۇ ئەسەردە يالغۇز پېرسوناژلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاساـ
سىي پېرسوناژلارنىڭ پىكىرلىرىنىڭ نەتىجىسىنىلا ئەمەس،
بەلكى ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىشكە ۋە ئۇلارـ
نىڭ نۇقتىسىنىڭ ئوبرازلىقلىقى ۋە خاسلىقىنى ساقلاپ

قبلىشقا تىرىشتىم. شۇ تارىخىي پېرسوناژلارنىڭ ئۆزلىرى يازغان خەت ـ چەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ زامانداشلىرىنىڭ شاھىدلىق ماتېرىياللىرى مېنىڭ مۇنداق قىلالىشىمغا ياردەم بەردى.

مەن بۇ ئەسەرنى يازغاندا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، ئەينى دەۋرنىڭ تۇسىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتىم. بۇ كۆپرەڭ پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگلىرىدا ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى تەسۋىرلىگەندە ئىپادىلەندى. كىتابخانلىرىمىز كىتابىمىزنىڭ ھەر بىر بەتلىرىدە دېگۈدەك ئارخائىزملىق سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ۋە بۇگۈنكى دەۋرگە ئانچە مۇناسىپ كەلمەيدىغان بەزى تىل ئادىتى ۋە تەلەپپۇزلارنى چېلىقتۇرىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ئېھتىياجىدىن بولغان شۇڭا، كىتابخانلارنىڭ بۇنى تولۇق ئېتىبارغا ئېلىپ، مەسىلىگە ئىلمىي نۇقتىدىن قارايدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل.

مەن ئۇچ تومۇلۇق بۇ ئەسىرىمنىڭ مەلۇم بابلىرىنى قول يازما ھالىتىدە ئوقۇپ، ئۆز مۇلاھىزىسى ۋە مەسلىھەتلىرى بىلەن ماڭا كۆرسەتمە بەرگەن يېتۈك ئالىم، ئەدىب، تىلشۇناس مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئاكىغا سېغىنىش ھېسسىياتى ئىچىدە ئۆز تەشەككۈرۈمنى بىلدۈرىمەن. چۈنكى بۇ ئۇستاز كىتابنىڭ «قاسىم پولگان» دېگەن بابىنى كۆرۈپ ماڭا: «ئەدەبىي ئەسەرلەردە، شىمالدا سادىر پالۋان ئوبرازى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. جەنۇبتا بۇنداق ئوبراز ئانچە كۆپ ئەمەس. شۇڭا سىز قاسىم پولگان ئوبرازىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تىرىشىڭ!» دېگەنىدى. كەسىپدىشىم، مەشھۇر شائىر، ژۇرنالىست قۇربان بارات ئەسەرنىڭ دەسلەپكى تولۇق ئورىگىنالىنى ناھايىتى قىزىقىش ئىچىدە ئوقۇپ چىقتى ۋە پۈتۈن كىتابنى تەھرىرلەش ۋە نەشىرگە تەييارلاش ئىشىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، بۇ كىتابنىڭ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىشىغا زور ياردەم

بەردى. بۇ يەردە مەن ئۇنىڭغا چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

سۆيۈملۈك رەپىقەم ۋەسەپدىشىم تۇنىسا كەنجى مېنىڭ پۈتۈن ئۇجالىدىي ئەمگىكىمنى مەنسۇى ۋە ماددىي جەھەتتىن قەلبىدىن سەمىمىي قوللىدى. مۇبادا، ئۇ ماڭا يار - يۆلەك بولۇپ، زۆرۈر بولغان ئائىلە قولايلىقىنى يارىتىپ بەرمىگەن بولسا، بۇ ئەمگىكىمنىڭ بۇنىڭدەك تېز رويابقا چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلماق قىيىن بولاتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغىمۇ چىن كۆڭلۈمدىن تەشەككۈر ئىزھار قىلىمەن. بىزنى تەڭ ياشاپ، تەڭ قېرىشقا نېسىپ قىلغاي!

دۇنيادا ئېۋەنسىز ئادەم بولمىغاندەك، بۇ ئەسەرنىمۇ نۇقسانسىز دېگىلى بولماس، ئەلۋەتتە. مۇبادا، مۇشۇ ئازغىنا ئەمگىكىم بىلەن كەڭ كىتابخانلارنىڭ قىزىقىشىنى بىرئاز بولسىمۇ قوزغىيالىسام، بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسەتكە يەتكەن بولاتتىم.

1997 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئۈرۈمچى.

بىرىنچى باب

يانغىن

«ئۇۋا بۇزغۇچىنىڭ ئۆز ئۇۋىسى بۇزۇلىدۇ.»

ــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1864 ــ يىل 6 ــ ئاينىڭ 5 ــ كۈنى، جۈمە.

كۈچادا تومۇز ئايلىرىدا ئىسسىق قاتتىق بولىدۇ، ئىسسىق نىڭ تەپتىدىن يەر ۋە ئاسمان تۇنۇرەدەك قىزىپ كېتىدۇ. تومۇزنىڭ مۇندىق ئىسسىقىدا، قۇشلارمۇ ئاسماندا ئەركىن ــ ئازادە ئۇچالمايدۇ. بولۇپمۇ، كۈن تىكلەشكەندە ئاسماندا بىرمۇ قۇشنى كۆرگىلى بولمايدۇ. قېرىلار مۇنداق ئىسسىقلارنى قۇشلارنى ھاۋادىن ئېلىپ يەرگە ئاتىدىغان ئىسسىق دېيىشەتتى.

كۈچانىڭ شىمالىدىكى قارلىق تاغلار، ئاقباش چوققىلار بىر خىل ئىسسىق ۋە يورۇق تۇمان ئىچىدە ئاقىرىپ ياتاتتى. ئۇلار خۇددى ھازىرلا ئېرىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئاپئاق ئاسماندىن كۆز بىلەن كۆرۈشكە بولىدىغان مىكلارچە ــ مىليون لارچە ئىنچىكە زەر تالالار ئېقىپ چۈشۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ قەدىمكى يۇرتنىڭ شىمالىدىكى تەكرىتېغىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان سان ــ ساناقسىز ئېقىنلار ئاخىرىدا قوشۇلۇپ

كۆچانىڭ قاپ ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتكەن دەريـاغا ئايلانغا-نىدى. بۇ دەريانى بويلاپ جايلاشقان چوڭ - كىچىك يېزىلار، سان - سانائسىز ئۆيـلەر، كەپىلەر يـىراقـتىن ئـىسـىق ۋە يورۇق تۇمانىنىڭ ئىچىدىن غـۇۋا كـۆرۈنـۈپ تـۇراتـتى؛ ئۇلار ئىنتايىن نەپىس شايى پەردىسىنىڭ ئارقـىسىدىن كـۆرۈنـگـەنـدەك كۆرۈنەتتى. پۈتۈن كۆچا تا ئەتىگەنىدىن چـۈشكـىچە بـولغان ئىسسىقتا پۈتۈنلەي كېتەۋاتاتتى. كۆچا دەريـاسىدىكى سۇ دىمىق ئىسسىقتا، جىمجىت ئەمـمـا راۋان يېيىلىپ ئېقىپ تۇراتتى.

كۆچانـىڭ پاختا بـازىرىـدىكى جامە ئالـدىـدا ئادەملەر مەشغۇلداپ كەتكەنىدى. ئېگىز قارىياغاچلارنىڭ يوغان شاخلىرىغا ئون يـەتتە ئادەم ئېسىقلىق تۇراتـتى. ئۇلار سـايراملىق ئەيـسا گـۈمبەز، مۇھـەممەت ئەلـى بـۈغرا قاتارلىق كـىشىلەر ئىدى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ يالىڭاياق پۇتـلىرى تـاسـمىدەك سـوزۇلـغان پېتى قېتىپ قالغانىدى. ئۆلۈكلەرنىڭ ھەممىگايغان چـىشـلىرى، ئالايغان كۆزلىرى، تۆۋەنگە بىر غېرىچ سالمىگىلىغان تىللىرى، ئېغىز - بۇرۇنلىرىدىن ئاقـقـان قانـلارغا قارىـغان ئادەمـنىڭ تېنى شۇركۈنۈپ، پۈتۈن بەدىنـى تـىكەنـلىشەتـتى.

بېشىغا ئالـتـىنـچـى جـەركىلىك دىـڭ قـالـپـاق ①، ئۇچـىسـىغا قارا بۆزدىن ئۇدۇلـىـدىن ئـىزمـىلىنىدىـغان ئۇزۇن نىمچە كىيگەن كۆچا خان ئامبىلى سالمىگىنا② پاختا بازىرىنىڭ ئېغىزىغا قويـۇلغان قـارا شىرەنـىڭ كـەينىدە دارغا ئېسـىش جازاسىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىپ ئولتۇراتتى. سەمرىپ يەل توشقۇزۇلغان تـۇلۇمـدەك بولـۇپ قالغان ئېـزىز بەگ تۆكچى③ ئامبالنىڭ ھۆكۈمىنى ئاۋازىنى سوزۇپ چىقىرىپ ئۇيغۇرچە ئوقۇۋاتاتتى:

---

① دىڭ قالپاق — ئەمەلدارلىق بۆركى.
② بۇ نام بەزى ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە «غالداي» دەپ ئېلىنغان.
③ تۆكچى — تەرجىمان.

ـ ئامبال دارىنىڭ پەرمانىنى ئوقۇيمەن، ھەممىڭلار قوزاق سىلىڭلار! يۇرت بېگى، مىڭبېگى، تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، كۆكبېشى، قاپىبېشى قاتارلىق بەگلەرگە، چوڭ ـ كىچىك، ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممە يۇرت ئەھلىگە مەلۇم بولغايكى، بۇ يالاڭتۆشلەر خاقانىي چىن لەشكەرلىرىنىڭ مائاش ـ كۆلىيائى ئۇچۇن چېچىلغان سىلىقىنى تۆلىمەي، گەدەنكەشلىك قىلىپ، ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسيانكارلىق قىلىپ، چوماق ـ كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، يېغى قوپقانلىقلىرى ئۇچۇن دارغا ئېسىلدى! ...

بۇ چاغدا، ئۇشتۇمتۇتلا چىققان بىر چوقان ئېزىز بەگ تۆكچىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي كۆزىنى چەكچەيتكىنىچە قاراپ تۇرۇپ قالدى. پۇرقىراپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان چاڭ ـ توزان ئىچىدە، قوللىرىغا تاياق ـ توقماق ئېلىپ تاغىي ـ باغىي بولۇشقان بىرتوپ ئادەم خۇددى تاغ كەلكۈنىدەك دەۋرەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغانلىسكى ئادەمنى سۈرۈپ ـ توقاي قىلىپ، كوچىنى بىر ئالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىملىرى جۇل ـ جۇل بولۇپ، ئەت ـ يانلىرى كۆرۈنۈپ قالغانىدى. ئۇلار كىرلىشىپ رەڭگىنى ئۇققىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەن ماتا يەكتەكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېچىۋېتىشكەن، باشلىرىغا شاپاق بۆرك كىيىشۈالغانىدى. توپنىڭ ئالدىدا ئۇچىسىغا قىزىل موۋزۇت جۇبە①، بېشىغا دەرۋىش كۆلاسى كىيگەن، ئېگىز بويلۇق، سېرىق ساقاللىق، كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان، ئاق پىشماق بىر كىشى بىر قولىدا قۇرئان تۇتۇپ، بىر قولىدا ھاسىسىنى ئوينىتىپ جېنىنىڭ بارىچە ۋاقىراپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىن بىر توپ دەرۋىش ـ سوپىلار ئورۇۋالغانىدى. بۇ دەرۋىش ـ سوپىلارنىڭ باشلىرىدا كۆلا، قوللىرىدا نەيزىدەك ھاسا، ئۇستىلىرىگە سېرىق چەكمەندىن كەڭ ۋە جۇلدۇر ـ ياماق بولۇپ كەتكەن تونلارنى كىيىشۈالغان، بەللىرىگە

① جۇبە ـــ شەيخلەرنىڭ ئوست كىيىمى.

كاشكۈل① ۋە مونچاقلاردىن چېتىپ ياسالغان بەلباغلارنى باغلىۋالغاندى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ۋارقىرايتتى، بەزىلىرى ھۆركىرەيتتى، يەنە بەزىلىرى بولسا زىكرى سوقاتتى:

.....

دۇنيا مېنىڭ دېگەنلەر،
جاھان مالىن ئالغانلار،
ئاچكۆز قۇشتەك بولۇبان،
ئۇل ھارامغا پاتقانلار.

.....

ئۇلار ئەنە شۇنداق يەر ـ جاھانىنىڭ سۈپۈرۈپ تاشلايدىغان بىر ئەلپاز بىلەن دەۋرەپ كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار گاھ توختاپ، گاھ دەۋرەپ مېڭىپ كېلىشۋاتاتتى. توختىغاندا ھەلقە تۈزۈپ، «ياۋاللا ـ ھەق!» دەپ تەلقىن ئېيتىشاتتى. بۇ توپنىڭ ئەڭ ئالدىدىكى بىر نەچچە سوپى چاقپەلەكتەك پىرقىراپ، بۇرۇنقىدىنمۇ قاتتىقراق ۋارقىراشقا باشلىدى:

ـــ بىز سەئىدلەرمىز ②. بىزگە بىر ئالالادىن باشقا ھېچكىمنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدۇ!

ئۇلار تەكشى ئاۋاز بىلەن ھۆكمەت ئېيتىشقا باشلىدى:

ياۋاللا دوست، ياۋاللا!
ھەق دوست، ياۋاللا...
پانىي دۇنيا دېگەنلەر،
تەقۋانى تەرك ئەتكەنلەر.

---

① تەلەمچىلەرنىڭ تىلىۋالغان نەرسىلىرىنى سېلىپ بەلباغقا ئېسىۋالىدىغان خالتىسى.

② سەئىدلەر ـــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى.

هەمدۇ ـ سانا دېمەستىن،
كەيىپ ـ ساپا دېگەنلەر.
گۈناھلىرى ھېسابسىز،
قىيامىتى مەدەتسىز.

ياتالا دوست، ياتالا،
ھەق دوست، ياتالا!

باياتىن بېرى شىرەسىدە كۆرەڭلەپ تۇلتۇرغان ئامبال سالىگىنا بىلەن تۇنىڭ پەرمانىنى ئۇيغۇرچىغا ئاغدۇرۇپ تۇقۇپ بېرىۋاتقان ئېزىز بەگ تۇڭچى غەزەپ بىلەن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان ئالىمانىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئۆزلىرىنى شىرەنىڭ ئاستىغا ئېتىشتى.

ـ ساراڭ بولۇپ قېلىشتىڭمۇ؟ نېمە قىلىشىۋاتقىنىڭنى بىلىشەمسەن؟ ـ ئەتراپتا توپلىنىپ تۇرغانلار ئېچىدىن بەزى ئادەملەر ۋارقىراشتى،ـ ئامبالنىڭ پەرمانىغا قارشى چىقىش ـ خاقانىي چىنغا مۇشت كۆتۈرگەنلىك بولىدۇ! بۇنى بىلىشمەمسەن؟

ـ پەرمانىڭنى ئاناڭغا ئاپىرىپ بەر! بۇ گۈناھسىزلارنى نېمىشقا دارغا ئاسىدىكەن؟ بىز خاقانىي چىن دېگىنىڭنى ئەمدى تونۇمايمىز. راشىدىن خان غوجامنىلا تونۇيمىز!... قانداق پەرمان چۈشىدىغانلىقىنى ئەمدى كۆرۈشسەن! خان غوجام ھەرقايسىڭنىڭ كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرسىتىپ، ھەممىڭنى قىلىچنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ، باشلىرىڭنى ساينىڭ تېشىدەك دومىلىتىۋېتىدۇ! ـ دېدى ھېلىقى سەپنىڭ بېشىدا قولىغا قۇرئان ۋە قىلىچ تۇتۇپ كېلىۋاتقان ساقاللىق كىشىنىڭ يېنىدىكى سوپىلىرىدىن بىرى.

ـ راشىدىن خوجا؟

ــ مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىينىڭ مازىرىدىكى دەرۋىشلەر ئۇ! يىغىلغان خەلق ھاياجانغا كېلىپ گۈرۈلدىشەتتى، دەريانىڭ سۈيىدەك چايقىلاتتى. ئەتراپتا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى، كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن پاختا بازىرىدىكى جامە ئالدىغا قاراپ سەلدەك ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار بىرىنىڭ سۆزىنى بىرى ئاڭلىيالماي گۈرۈلدەپ تۇرغاندا، شىرەنىڭ ئاستىغا كىرىۋالغان ئامبال سالىگئا ئالتىنچى جەركىلىك دىڭ قالپاقنىڭ بېشىدىن چۈشۈپ قالغىنىغا قارىماي، پۈتۈنىڭ ئۈچى بىلەن ئەپلەپ دەسسەپ قۇيرۇقىنى خادا قىلماقچى بولۇۋېدى، ئۇنى خەلق كۆرۈپ قېلىپ، تاشقىن بۇزغان تۇغاندەك بۆسۈلۈپ، كەلكۈندەك باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى تاش ـ بوران قىلىشقا باشلىدى. ئالامان ھە دېمەيلا بۇ ئامبالنى ۋە ئۇنىڭ جاللاتلىرىنى دەسسەپ ـ پېتىقلاپ يەرگە چاپلىۋەتتى. بۇ پاتىپاراقچىلىقتا، ھېلىقى ئېزىز بەگ تۇڭچى ئۆزىنى ئارانلا چەتكە ئالالىدى.

بۇ جۇمە كۈنى ئىدى. راشىدىن خوجا جامەنىڭ پەشتىقىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ تەبلىغ قىلماقچى بولدى. ئۇ سۆزلىرىنى گويا تاغلاردىن، شېغىل تاشلارنىڭ ئۈستىدىن، قورام تاشلارنىڭ ئارىسىدىن، قويۇق ئورمانلىقلاردىن شارقىراپ ئېقىپ كەلگەن سۇغا ئوخشاش راۋان قويۇۋەتتى:

ــ ئالىلاتائالا، ئىنسانلارنى زۇلۇم ـ سىتەملەر ئاستىدا ياشىسۇن دەپ ياراتقان ئەمەس. بىراق، بۇ دۇنيا زۇلۇم دۇنياسىغا ئايلاندى. ئاللا بۇنداق بولۇشىنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامۇ راۋا كۆرمەيدۇ. بىرلىرى يېيىشۇاتسىدۇ، مىڭلىرى ئۇلارنى بېقىشۇاتىدۇ. ئالىلاتائالا بۇنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ. قۇرئانى كەرىمدە ئۇلۇغ ئاللا شۇنداق دېگەن: زۇلۇم سىتەم سالغۇچىلار كاپىردۇر؛ زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇرۇپ قارشى چىقمىغانلار، ئۆلۈملىرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ،

ئاچلىقنىڭ ئازابىنى تېتىپ تۇرۇپمۇ قارشى تۇرمىغانلار ھەم كاپىردۇر. زۇلۇمنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ قارشى چىقمىغانلار، ئۇنى قاماشا قىلغانلار، بويسۇنغۇچىلارنىڭ ھەممىسى كاپىر. چەنبەر زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچى، يامانلىقلارغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ.

راشىدىن خوجا جامائەتكە بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن، تەبلىغىنى داۋاملاشتۇردى:

— بۇلار شېھىتلەردۇر، — دەپ دەرھال ئېسىقلىق تۇرغان ئەيسا گۈمبەز باشلىق ئون يەتتە كىشىنى كۆرسەتتى ئۇ، — ئۇلارغا جەننەتنۇل ماكان، رەۋزەئى رىزۋانىدا ھۆسنى جامالى تەڭداشسىز ھۇرلىقالار قۇچاق ئېچىپ تۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ گۇناھى نېمە؟ خەلق ئامبالىلار، ھاكىملار ئۇستىمىزگە چىقىپ ئېغىناپ ياتقاندىمۇ غىڭ قىلماي كەلگەندىغۇ؟ ئۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ، كۆرسەتكىنى بويىچە ماڭغانىدىغۇ؟ ئامبالىلارنىڭ نېمىسىگە يەنە نېمە يەتمىدى؟ بۇلارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان بولۇپ كەلمىدىمۇ؟

راشىدىن خوجا ئۆز سۆزلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، قۇرئانى كەرىمدىكى ئايەتلەرنى ئوقۇدى ۋە بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق، تەسىرلىك ئاۋازى بىلەن ئۆزۈندىن ـ ئۈزاق قىلىپ يېشىپ بەردى. ئۇ سۆزىنى تۈگەتكەندە، قەرگە چۆمگەنىدى.

ئەسلىدە خاقانىيچىن بۇيۇرتلارغا دېيەك ① ماتا قاتارلىق بەش تۇرلۈك ئالۋان ـ سېلىق بەلگىلەپ، دەستۇر ـ ئەمەل، ئەن ـ قائىدىلەرنى توختىتىپ بەرگەنىدى. لېكىن، ۋاقىتلارنىڭ

① دېيەك — ئاشلىقتىن تاپشۇرۇلىدىغان $\frac{1}{10}$ خىراج ھەققى.

ئۆتۈشى بىلەن، مەنسەپدارلار خاقانىي چىنىنىڭ بۇ يارلىقىغا چېكىدىن ئاشقان ھەرخىل بەلگىلىمىلەرنى قوشۇۋېرىشتى. ھەر خىل يامان قائىدە - يوسۇنلارنى پەيدا قىلىشىپ، پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى جەبىر - زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتتى. شۇ ۋەجىدىن، كۈچانىڭ ئۇستىدىكى سايرام دېگەن يۇرتتىن ئەيسا گۈمبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا دېگەن كىشىلەر باشچىلىقىدىكى باي خەلقى ئەمەلدارلارنىڭ چوڭىغا «خاقانىي چىن بىزگە ئەن - قائىدە قىلىپ توختىتىپ بەرگەن بەش تۈرلۈكلا ئالۋاننى بېرىمىز!» دەپ ئەرز قىلدى. بىراق، بۇ يۇرتنىڭ بەگلىرى ۋە تۈكچى - تىلماچلىرى كۈچا خان ئامىلىغا: «بىرنەچچە ئادەم ئۇلۇغ خاقانى چىنىنىڭ ئەمر - ئىنائىتىدىن چىقىپ باغى ۋە تاغى بولۇپ، ئىسيان كۆتۈردى» دەپ مەلۇم قىلدى. ئامبالمۇ ئاق - قارىنى سۈرۈشتۈرمەيلا، بەگلەر بىلەن تۈكچىلارنىڭ گېپىنى گەپ قىلىپ، چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى باغلاپ تۈتقۇزۇپ كەلدى، ئۇ، ئەيسا گۈمبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا باشلىق ئون يەتتە ئادەمنى پاختا بازىرىدىكى قارىياغاچقا ئاستۇردى. ئۇلاردىن باشقىلىرىنىڭ بەزىلىرىنى تامغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى ئۈسسۈز ۋە ئاچ قويۇپ، ھاكىنى دوغاپ قىلىپ ئېرىتىپ، ئۇلارغا زورلۇق بىلەن ئىچكۈزدى. ئۇنى ئىچكەنلەر جايىدىلا قېتىپ قېلىشتى. بۇلارنى مەنسەپدارلار كېسەل بولۇپ ئۆلگەن دەپ مەلۇم قىلىپ كۆمدۈرۈۋەتتى.

كۈچا خەلقى ھەددىدىن ئاشقان، جانغا پاتقان بۇ زۇلۇم - زوراۋانلىقلارغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئۇلار مۇھەممەت ئەلى شەيخ، موللا مۇسا ئىمامىلارنىڭ باشچىلىقىدا شۇ چاغدا ئالتە

شەھەر① بويىچە ئەڭ چوڭ خان ئامبىلى بولغان يەكەن خان ئامبىلىغا ئەرز ـ دادلىرىنى سۇندى. يەكەن خان ئامبىلى بۇ ئەرزنى سورىمايلا، ئۇنى كۇچا ئامبىلىنىڭ «ئەھۋالغا قاراپ» بىر تەرەپ قىلىشىغا قايتۇردى. بۇ ئىش خۇددى «قويىنىڭ يۇڭىنى بۆرىگە ئېلىشقا تاپشۇرغان» دەك بىر ئىش بولدى. كۇچا خان ئامبىلى: «بىرنەچچە گەدەنكەش چەنتۇلار ② ئۇلۇغ خاقانىي چىنغا دۇشمەن بولۇپ، ئۇ جانابىي مۇبارەكنىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقىپ قارشىلاشقانلىقى ئاز دەپ، يەنە يەكەن خان ئامبىلىغا ئەرز قىلغان» دېگەننى باھانە قىلىپ، چېرىك ئەۋەتىپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، ئىبراھىم ئەرباب بەگ باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، ئۇلارنى سوئال ـ سوراق قىلمايلا چاناپ ئۆلتۈردى، بىرنەچچىسىنىڭ پېيىنى كېسىپ كاردىن چىقاردى. ھېلىم كۆكبېشى، تەلەي كۆكبېشى، توختى كۆكبېشى باشلىق قىرىق كىشىنى ئېغىرغۇلدا زەنجىر ـ كىشەنلەر بىلەن بەند قىلىپ، دىگزىغا③ تاشلىدى.

× ×

1862 ـ يىلى كۈزدە، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جەھرىيە سۇلۇكىنىڭ ئىمامى ماخۇالۇڭ باشچىلىقىدا ئىسيان كۆتۈرگەن خۇيزۇلار مانجۇ ھاكىمىيىتىنى خىلاپلا تەمتىرىتىپ قويغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا، خۇيزۇلار تىنچىمىغاندىن كېيىن، مانجۇ

① ئالتە شەھەر ـــ ئادەتتە ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن شەھەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مانجۇ ھاكىمىيىتى بۇ ئالتە شەھەرگە خان ئامبال قويۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

② چەنتۇلار ـــ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى ھاقارەتلەپ ئاتىشى.

③ دىگزا ـــ زىندان.

هۆكۈمرانلىرى ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، ھەر-قايسى ۋىلايەتلەرنىڭ چوڭلىرىغا «پاراكەندە تۈگگانىيلار ۋاقتىدا يوق قىلىنسۇن، مالىمانىنىڭ پالدى ئېلىنسۇن» دېگەن مەز-مۇندا يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

× ×

يەكەن خان ئامبىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەر ۋە يۇرتلاردا كۆتۈرۈلگەن غەلىيانلارنىڭ ئوتىنى ئۆچۈرەلمەي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، خاقانىي چىندىن «پاراكەن-دە تۈگگانىيلار ۋاقتىدا يوق قىلىنسۇن» دېگەن يارلىق كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى ئوچاق ئېتىۋەتتى.

ھۇد ئايلىرى. يەكەن دىيارىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىغا ھاياتلىق يامرىدى. ھەمەل ئېيى بېزىگەن كۆكلەمدىن كىشىلەر-نىڭ كۆزى قاماشتى. غۇبارسىز ئاسمانمۇ ئەتىيازنىڭ سۆيۈنچى يامغۇرىنى يەكەن دىيارىنىڭ سېخىي زېمىنىگە سېپىپ ئۆتتى. مول ھوسۇللۇق بۇ گۈزەل دىيار خۇددى يېڭى توپى بولغان قىزدەك ياسىنىپ كۆرۈنۈش قىلدى. ھەممىنى كۆرگەن قېرى پەلەك يەر يۈزىگە كۆكتاتتىن خال چەكتى. زېمىندىكى ھەممە نەرسىنىڭ كۆڭلى گۈلدەك ئېچىلدى. زەرەپشان دەريا-سى بويىدىكى مەجنۇنتال-لىقلاردا بۈلبۈللار خۇش ناۋا بىلەن بەس ـ بەستە سايراشماقتا ئىدى.

ھەربىي كېڭەش يەكەن خان ئامبىلىنىڭ ئوردىسىدىكى داتاڭدا چاقىرىلدى. بۇ ھەربىي كېڭەش ئادەتتىكىگە ئوخشىمايدىغان پەۋقۇلئاددە كېڭەش ئىدى. بۇنىڭغا ھەرقايسى شەھەر-لەرنىڭ خان ئامبالىرى بىلەن ئاغلاقچى ئامبالىرى تەكلىپ قىلىنغاندىن باشقا، يەنە يەكەننىڭ ھاكىمبېگى ئەھمەت ۋاڭ بىلەن يەكەننىڭ تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكىتاغىسى نىياز

بەگمۇ قاتناشتۇرۇلغانىدى.

يەكەن خان ئامبىلى خاقانىي چىننىڭ يارلىقىنىڭ مەزمۇنىنى كېڭەش ئەھلىگە ئۇقتۇردى:

ــ تۇڭگانىيلار توغرىسىدىكى خەۋەر بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا،ــ دېدى ئۇ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە قاتار ئولتۇرغان مەنسەپدارلارغا بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن،ــ بىزلەر بۇ يەردە ئاز سانلىق بولۇپ قالمىز. تۇڭگانىيلار بىلەن چەنتۇلارنىڭ تىلى باشقا بولسىمۇ، ئەمما دىنى بىر. ئۇلار ناھايىتى تولا. ئۇلارغا بىز مۇشۇ ئازغىنا كۈچىمىز بىلەن تەڭ كېلەلمەيمىز. ھەرقايسىڭىزلار خاقانىي چىننىڭ جۇلدۇ ــ جاساقلىق، جەركە ــ ئوتۇغاتلىق ئەمەلدارلىرى سىزلەر. بولۇپمۇ، سىز ئەھمەت ۋاڭ جانابلىرى بىلەن نىياز ئىشكىئاغابەگ ئابائى ــ ئەجدادىڭىزدىن تارتىپ خاقانىي چىننىڭ تۇزىنى يەپ، مائاشىنى ئېلىپ، دۆلىتىنى كۆرۈپ كەلگەنلەر. تۇز ھەققىنىڭ ھۇرمىتىنى قىلىش ھەممە ئىنسان گۇرۇھى ئەمەل قىلىدىغان پەزىلەت. بۇگۈن سىزلەرنىڭ مەسلىھەتىڭىزلەرنى بىر ئاغلاپ باققۇم بار.

ئەھمەت ۋاڭ بېگىم بۇ زامانىنىڭ رەڭدۇارلىقىنى ئوبدان بىلگەنلىكتىن، ئالدىراپ مەسلىھەت بېرىپ كەتمىدى ۋە نىياز بەگكە: «ئۆزۈڭ بىرنېمە دەپ باقساڭ!» دېگەندەك قاراپ قويدى. ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوندىنبىگەنلىكىنى كۆرۈپ، نىياز بەگ ئىچىدە ئاچچىق ئاچتى.

ــ دارىن جانابلىرى،ــ دېدى ئۇ،ــ بۇلارنىي ئۆلتۈرسەكمۇ ــ ئۆلتۈرمىسەكمۇ، بولار ئىش بولدى. بۆرىنىڭ ئاغزىغا قان تەگدى، چەنتۇلارنىڭ كۆزى ئېچىلدى. تۇڭگانىيلار بىلەن بۇ چەنتۇلار بىزنىمۇ ، خاقانىي چىننىمۇ ئەمدى تىنىم تاپقۇزمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ پاراكەندە تۇڭگانىيلارنىڭ كاساپىتىدىن بولۇۋاتىدۇ.

— مەن سىزدەك ئوچۇق سۆزلۈك ئادەملەرنى ياخشى كۆرىمەن،— دېدى خان ئامبال.

— بۇنداق خىسلەت كۆپ ئادەملەردە بولۇۋەرمەيدۇ. بۇ پەقەت سىز ئامبال جانابلىرىدەك دانا ئەمەلدارلارغىلا خاس خىسلەت،— دەپ كېرىلىپ كەتتى نىيازبەگ خان ئامبالنىڭ ئۆزىنى ماختىغىنىنى كۆرۈپ،— مەن دائىم مۇشۇنداق سۆزلەيمەن!

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوش قوللاپ قۇللۇق بىلدۈردى.

— ئولتۇرۇڭ بەگ جانابلىرى، يېنىمغا كېلىپ ئولتۇرۇڭ!

نىياز بەگ بېرىپ خان ئامبالنىڭ يېنىدىكى كۇرسىتا ئولتۇردى. قوللىرىنى تىزىنىڭ ئۈستىگە قويدى.

— قېنى سۆزلەڭ، مەجلىس ئەھلىنىڭ قۇلىقى سىزدە!— دېدى خان ئامبال ئۈمىدلىك نەزەرى بىلەن نىياز بەگكە بېقىپ.

— ئامبال جانابلىرى، سىز يىلاننىڭ تېرە تاشلىغىنىنى كۆرگەنمۇ؟ ئاجايىپ ئىشتە ـ بۇ! يىلانىنىڭ جېنىنى ئالمىدۇ. يىلان دەسلەپتە يۇمشاق ئوتلۇق جايىنى تالىلايدۇ. بىر مەزگىل ئوت ـ چۆپ ئىچىدە ئايلىنىپ سۆرىلىپ يۈرىدۇ، كېيىن ئوقيا-دەك ئىككى ـ ئۈچ قېتىم كېرىلىدۇ، توختاپ يەنە كېرىلىدۇ، يەنە توختاپ، ئاخىرىدا خېلى ئۇزۇنغىچە كېرىلىدۇ. ئاندىن، تۇپىتەك تۇگۈلۈپ، يەنە يېشىلىدۇ. شۇ چاغدا، يىلان كۆپۈپ كېتىدۇ. ئۇزۇن تېرىسىنى باشقا يەرگە ـ يۇلغۇنىنىڭ تۈۋىگە تاشلايدۇ. بۇ چاغدا يىلانىنىڭ يېڭى تېرىسى تولىمۇ نېپىز، خۇددى مۇنجامە قەغەزدەك ئاسان تېشىلىپ كېتىدىغان بولىدۇ. يېڭىنىڭ ئۈچىدەك تىكەن كىرىپ كەتسىمۇ، ئۇنى تېشىپ زىيادە قىلىپ قويىدۇ. يىلان تېرىسىنى تاشلىغاندىن كېيىن، ئالاقزادە بولۇپ قورقۇپ كېتىدۇ. نېمە قىلىشىنى، نەگە مېڭىشىنى بىلمەي، ئۆزىنى يوقاتقان ھالدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ.

گېڭەش ئەھلى نىياز بەگنىڭ ئاغزىغا قاراپ قېلىشقانىدى.

— ئەمدى، تۆڭگانىيلار بىلەن چەنتۈلار ئۈستىدە سۆزلەيمەن،— دېدى نىياز بەگ كېڭەش ئەھلىنىڭ پۈتۈن دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە ئاغدۇرۇلغىنىدىن مەمنۇن بولۇپ،— مەلۇم بولغان ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، ئالتە شەھەر تەۋەسىدىكى گەدەنكەش چەنتۈلار بىلەن پاراكەندە تۆڭگانىيلارمۇ چوڭ بۈزۈلىدىغان ئەلپازدا تۇرۇۋېتىپتۇ. مەن ئۇلارنى كىچىك بۈزۈلىدۇ، دېگەندىن كۆرە، چوڭ بۈزۈلىدۇ، دېگەن ياخشىراق دەپ قارايمەن. بۇ ئىشنى شۇنداق چۈشەنمىسەك بولمايدۇ. دارىن جانابلىرى باشقىچە ئويلاپ قالمىغاي. شۇڭا، يىلانىنى تېرە تاشلىغان چېغىدا، نېمە قىلارىنى بىلمەي تېنەپ تۇرغان چېغىدا يانجىپ تاشلاش كېرەك. ئالتە شەھەردىكى چەنتۈلار بىلەن تۆڭگانىيلار بۈزۈلسا، بۇ قېتىم بەك يامان بۈزۈلىدۇ. بۇ ئوغرىلار كۆلىدىكى چاكمۇزلاردىن① ئۇلگە ئېلىشتى. بىز سەللا يۇمشاق قوللۇق قىلساق، چەنتۈلارنىڭ يانغىنىنى ئۆچۈرەلمەيمىز.

— سىزچە قانداق قىلساق بولار؟— دەپ ئالدىراپ سوردى خان ئامبال.

— توختاپ تۇرسىلا، دارىن جانابلىرى! مەن چۈشەندۈرەي. سىلى ئاق يەر يىلىنى دېگەن يىلاننى ئاڭلىغانمۇ؟ ھالا بۈگۈنكى بۈزۈلغان گەدەنكەش چەنتۈلار بىلەن پاراكەندە تۆڭگانىيلارنى شۇنىڭغا ئوخشاتساق خاتا بولماس.

— بىلمەن،— دېدى خان ئامبال.

— ئاق يەر يىلىنىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولىدۇ، بىلەملا؟

— بىلمەيمەن!

— ئۇنداق يىلاننىڭ بېشىنى تاش بىلەن بىر قويۇپلا

① تەبىيەت تەنقىلابچىلىرىنى دېمەكچى.

ئېزدۇەتكىلى بولمىدۇ ــ بۇ بىر خىل ئۆلتۈرۈش.

ــ ھەئە، بۇ بىر خىل ئۆلتۈرۈش!

ــ يىلانىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈش ــ بۇ ئىككىنچى خىل ئۆلتۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يىلانىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈش ــ بۇ ئۈچىنچى خىل ئۆلتۈرۈش! دېمەك، يىلانىنى ھەرخىل ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرۈش مۇمكىن... ئۇنىڭ ئۈستىگە، يىلان ئاغرىپ ئۆلمىدۇ، لەگلەك يەپ ئۆلمىدۇ. ئۇنداقمۇ ئۆلمىدۇ، بۇنداقمۇ ئۆلمىدۇ. يىلاننىڭ يەنە بىر خىل ئۆلۈشى بار! بىلەملا؟

نىياز بەگنىڭ بۇ ئوبرازلىق سۆزلىرى خان ئامبالغا يېقىپ قالدى:

ــ يەنە قانداق ئۆلىدۇ؟

ــ يىلان تېرە تاشلىغاندا، يىڭنىنىڭ ئۈچىدەك يېرى جاراھەتلەنسە،... يىڭنىنىڭ ئۈچىدەك يارا دېگەن نېمە ئۇ؟ بىر ئادەم ياكى بىر ھايۋاننىڭ يىڭنىنىڭ ئۈچىدەك يېرى جاراھەتلەنسە نېمە بولىدۇ؟ ھېچ نەرسە بولمايدۇ! ئۇنىڭغا باش قاتۇرۇپ كەتمىسەكمۇ بولىدۇ، تېزلا ياخشى بولۇپ كېتىدۇ. ۋەھالەنكى، بىر يىلاننىڭ يىڭنىنىڭ ئۈچىدەك يېرىدە جاراھەت بولسا، ئۆلىدۇ. قانداق ئۆلىدۇ، دېمەملا! مانا بۇنى ئامبال جانابلىرى كۆرمىگەن، شۇڭا بىلمەيلا. بۇنى مەن كۆرگەن، مەن بىلىمەن. يىلاننىڭ يىڭنىنىڭ ئۈچىدەك كىچىكىنە يارىسى بولسىلا، سېرىق چۈمۈلىلەر ئۇ يارىغا ئولىشىدۇ. ئۇلار بىر كۈندىلا يىلاننى تەشمە ــ تۆشۈك قىلىپ تۈگەشتۈرۈۋېتىدۇ. نېمە دېمەكچى بولغانلىقىمنى ئەمدى چۈشەنگەنلا، ئامبال جانابلىرى!

خان ئامبال ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئىچىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ ئويلىنىپ قالدى:

ــ شۇنداق، سۆزىڭىزنى داۋاملاشتۇرۇڭ!

ــ مانا شۇ پاراكەندە تۈگىگانسىلار يىلانىنىڭ بەدىنىـ

بدىكى ئەنە شۇ يىگىنىنىڭ ئۇچىدىڭ ياردىنى پەيدا قىلدى.

— شۇنداق.

— دادىن جانابلىرىنىڭ سەمىگە شۇنى سېلىپ قويايكى، تۆگىگانىيلار بۇزۇلۇپ چەنتۇلارنى قۇتۇرتىپ قويدى. ئەمدى سېرىق چۈمۈلىلەرنىڭ يىلانىنىڭ بەدىنىگە ئولاشمىغىنىنى كۆرۈڭ! چەنتۇلار خاھ بۇزۇلغان بولسۇن، خاھ بۇزۇلمىغان بولسۇن، ئەمدى بەرىبىر. بىز، ئەمدى ئۇلاردىن ئوگايلىقچە قۇتۇلالمايمىز. بېشىمىز دەردتىن ساقايمايدۇ. چەنتۇلار سېرىق چۈمۈلىلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇلار ئەقىلسىز، يولسىز، تەرتىپسىز، نادان بولسىمۇ، ئەما، تۆگىگانىيلار ئېچىپ قويغان يىگىنىنىڭ ئۇچىدىڭ بۇ ياردا قانداق ئولتىشىنى ۋە يىلانىنى قانداق يېۋېتىشنى بىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ قول سېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغاندىن كۆرە، بىز ئاۋۋال قول سېلىپ، جاھانىنى تىنچىتقىنىمىز تۈزۈك!

— ئىش شۇنداق يامىنىغا ئۇرۇلۇپ كېتەرمۇ؟

— جانابلىرى، سىلە ئىنەكىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈن موزايىنىڭ بېشىغا كەلمەيدۇ، دەپ ئويلاملا؟...

نامازدىگەر ۋاقتى بولدى. يەكەن خان ئامبىلىنىڭ ئوردىسىدىكى داتاڭدا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەش ئايلاشتى. كېڭەشتە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە، ھەممىدىن ئاۋۋال ھەر-قايسى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق مانجۇ قىسىملىرىدىكى خۇيزۇ چېرىكلىرى قورالسىزلاندۇرۇلىدىغان، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جىم ـ جىمىلا قىرىپ تاشلىنىدىغان بولدى. بۇزۇلغان، گەدەنكەش چەنتۇلارنىڭ باشلامچىلىرىنى دارغا ئېسىش، ئەگەشكۈچى چەنـ تۇلارنى پۈتۈن يۇرت تەۋەسى ۋە ئائىلە ـ تۇتۇنلىرى بويىچە ئىلىغا سۈرگۈن قىلىش قارار قىلىندى.

يىغىندىن كېيىن ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئامبالىرى، مانجۇ قىسىملىرىنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىرى، تۈگىلىگىلىرى ھەربىي

كېچىشنىڭ قارارىنى كېچىكتۈرمەيلا ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، كېچىلەپ يولغا چىقىشتى. يەكەن شەھىرى ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇيىقىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزان ئىچىدە قالدى. سەرىق چاڭ پۈركىراپ ئاسمانغا ئۆرلەيتتى.

× ×

يەكەن خان ئامبىلىنىڭ پەرمانى كۈچاغا يېتىپ كەلدى. ئەمما، كۈچادىكى خۇيزۇلار بۇ ئىشتىن ئاللىبۇرۇنلا خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. خاقانىي چىننىڭ ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق مانجۇ قىسمىلىرىدىكى خۇيزۇ چېرىكلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن قىرىپ تاشلاش ھەقىقىدىكى يارلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدا يەكەن خان ئامبىلىغا، شىمالىي شىنجاڭدا ئىلى جاڭجۈنىگە ئەۋەتىلگەنىدى. ئۇلار خاقانىي چىننىڭ يارلىقىنى ھايالشمايلا جارى قىلدۇردى، شەھەر - شەھەرلەرگە «يارلىقىنى دەرھال ئىجرا قىلىڭلار، پاراكەندە تۇڭگانىيلار قىرىپ تاشلانسۇن!» دېگەن مەزمۇندا خەت - ئالاقە يوللاشتى. ئاقسۇ جامدا سىيە① بولۇپ ئىشلەيدىغان بىر خۇيزۇ بۇ ئالاقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ قېلىپ، دەرھال كۈچادىكى قېرىنداشلىرىغا مۇنداق دەپ خەت يازغانىدى:

«كۈچادىكى ئۇلۇغ - ئۇششاقلارنىڭ ھەممىسىگە! ئەمدى سۆز شۇكى، مانجۇلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى. ۋاي سىلەرنىڭ ھالىڭلارغا... ۋاي مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىم، دىنداشلىرىم... سىلەر مۇشۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، دەرھال ئۆزۈڭلارنى چەتكە ئالغايسىلەر. ئەگەر

① سىيە — يول - رابباتلاردا خەت - چەك باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويساڭلار، مانجۇلار ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىڭلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ. قىيامەتتە ھەممىمىز ھازىر بولغاندا، بىزگە دەۋا قىلىپ قالغۇچى بولماڭلار. بىز بۇ ئەھۋالنى سىلەرگە خەۋەر قىلىش بىلەن، گەدىنىمىزدىكى مەسئۇلىيەت، ئىسلامىيەتتىكى ھوقۇقمەرزنى ئادا قىلدۇق. قالغان ئىشلارنىڭ تىزگىنى ئۆزىڭىزلارنىڭ قولىدا، ۋەسسالام.»

كۆچادىكى خۇيزۇلار سىيەنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى. كېيىن، كۆچاغا كونىراق بولغان خۇيزۇلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇك، شەمسىدىن خەلىپە دېگەنلەر مانجۇلارغا ئاۋۋال چاك سېلىش قارارىغا كەلدى. پاختا بازىرىدىكى پاجىئەدىن غەزەپلەنگەن خەلق جۇمە كۈنى راشىدىن خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئامبال عالداينى ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرىنى تاش ـ بوران قىلىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، خۇيزۇلار بىلەن بىللە ۋەيشاك بازىرىغا ئوت قويدى. ئۇچرىغانلىكى مانجۇ ـ سۇلۇنلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇ مالىماندا، كۆچانىڭ ھاكىمبېگى قۇربانبەگ باشلىق ئەمەلدارلار مانجۇ قىسىملىرىنىڭ گازارمىسى بولغان يېڭىشەھەر قورغىنىغا بېكىنىۋالدى. قوزغىلاڭچىلار قورغاننى قۇشمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمىگۈدەك قىلىپ ھىم قورشىۋالدى. قورغاندىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراقلىرىنىڭ كۆپ ۋە خىلىلىقىغا تايىنىپ، ئۇيغۇرلار ۋە خۇيزۇلار قوزغىغان بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇمغا جاھىللارچە قارشىلىق كۆرسەتتى. قورشاۋ ئون بەش كۈندىن بۇيان بارغانسېرى چىڭىپ كېتىۋاتاتتى. جەڭ ناھايىتى دەھشەتلىك داۋاملىشىۋاتاتتى. قورغاننىڭ ئەتراپىدىكى كوچىلاردا، تاملارنىڭ، ئۆيلەرنىڭ ئارىسىدا، يەردە قانلار ئاقاتتى. پارتىلىغان بومبىنىڭ زەربىسىدە، بەزىلەرنىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكەنىدى، بىر تومۇرىغا ئىلىشىپ قالغان ھالدا ساڭگىلاپ تۇراتتى. بەزىلەرنىڭ مېڭىسى چاچراپ كەتكەن، بەزىلەرنىڭ

قورسقى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، چۈۋۈلۈپ كەتكەن ئۇچەي ـ باغرى يەردە چېچىلىپ ياتاتتى.

مۇشۇ ئون بەش كۈندىن بېرى، قورغان ئىچىگە بېكىنىۋالغانلارمۇ خېلى تالاپەتكە ئۇچرىغان، ئوق ـ دورىلىرى خوراپ خېلىلا كېمىيىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاقسۇدىن كېلىدىغان يارەمچى قوشۇن باينىڭ جوغا داۋىنىدا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن توسۇپ قېلىنغانلىقتىن، قورغاندىكىلەر تەمتىرەپ قالغانىدى. ھەممىدىن يامىنى، قورغانغا كىرىدىغان ئېرىق قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن كۆمۈۋېتىلىپ، ئىچىدىغان سۇ ئۇزۇپ تاشلانغانىدى.

قورشاۋنىڭ 16 ـ كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، كۈنگۇرىنىڭ كەينىدە بىر قارا كۆرۈندى. ئۇ ھاكىمبەگ ـ قۇربانبەگ ئىدى. ئۇ قولىدىكى ئاق ياغلىقىنى پۇلاڭلاتتى. مەرگەنلەر راشىدىن خوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئېتىشنى توختاتتى.

ـ راشىدىن خوجىنى چاقىرىڭلار!ـ دەپ ۋارقىرىدى قۇربانبەگ،ـ مەن راشىدىن خوجا بىلەن كۆرۈشمەن!

ـ قورال تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولساڭ، ئاندىن راشىدىن خوجا بىلەن كۆرۈشەلەيسەن! ـ دېگەن جاۋاب ئاڭلاندى قورغانىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامنىڭ ئارقىسىدىن.

ـ ئاڭلاپ تۇر، راشىدىن خوجا!ـ دەپ ۋارقىرىدى قۇربان بەگ،ـ ئاغلاقچى ئامبال① «بىزنىڭ سالامەت كېتىشىمىزگە كاپالەتلىك قىلساڭلارلا، قورغاننى بوشىتىپ بېرىمىز»، دەيدۇ.

بۇ تەرەپتىكى تامنىڭ كەينىدىكىلەر جاۋاب بېرىشمىدى. قۇربانبەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان راشىدىن خوجا، ئۇنىڭ ئاكىسى جامالىدىن خوجا، ئىنىلىرى پەخرىدىن خوجا بىلەن جالالىدىن

① ئاغلاقچى ئامبال ـــ ھەرقايسى شەھەرلەردىكى مانجۇ قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ نامى.

خوجىلار كېڭىشىپ، ھۇجۇمنى ھازىرچە توختاتساقمىكىن دېيىشىپ تۇرۇشاتتى. تاغلىرىنىڭ ئارىسالدى بولۇپ قېلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئۇلارنىڭ جىمىنى ئىسھاق خوجا دەرھال:

— ھەزرىتىم، رەڭنامىلەردە ①: «ئىستىھكامىنى ئېلىش ئۇچۇن، ئاۋۋال ئۇنى بۇزۇش كېرەك» دېيىلگەن. يا بىز دۇشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يانجىيمىز، يا ئۇلار بىزنىڭ بېشىمىزنى قورغانىنىڭ سىپىلىغا ئاسىدۇ. ئىككىنچى يول يوق. شۇڭا، قۇربانبەگ دېگەن بۇ كاپىرنىڭ تاتلىق گەپلىرىگە ئىشىنىپ كەتمەيلى!— دېدى.

ئىسھاق خوجا ئادەتتە ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىكىگە بىلەن تاغلىرىنىڭ بولۇپمۇ راشىدىن خوجىنىڭ ئالاھىدە ئەتىۋارلىشىشىغا نائىل بولغانىدى.

— خوجىزادەم، بىزمۇ ھۇجۇمنى بوشاشتۇرمىساقمىكىن دەپ ئويلىغان. بىراق،— دېدى راشىدىن خوجا،— يېرىم ئايچە بولۇپ قالدى، قورغان تېخى ئېلىنمىدى. بىزگىمۇ كۆپ تالاپەت يەتتى. بىھىساپ ئوغلانلار شېھىتلىك دەرىجىسىگە يەتتى. مۇبادا، قورغاندىكى مانجۇلارغا يارەمچى قوشۇپ كېلىپ قالغۇدەك بولسا، ھالىمىزغا ۋاي!

— شۇنداق، ھەزرىتىم! بىز كۆپ تالاپەت بەردۇق. شۇ تالاپەتلەر ھېسابىغا بۇ شۇم بەدبەختلەرنى قورغانغا قامىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. بىراق، يارەمگە كېلىدىغانلار كەلگۇدەك بولسا بۇكەمگىچە كېلىپ بولاتتى. قورغاندىكىلەرنىمۇ خېلىلا ھالسىراتتۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇ تۇمۇز ئىسسىقىدا ئۇلارنىڭ ئىچىدىغان سۇيىنى ئۇزۇۋېتكىنىمىزگىمۇ خېلى كۈنلەر بولۇپ قالدى. بۇلار ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ ئىككى كۈنلا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ،— دېدى ئىسھاق خوجا.

خوجىزادىسىنىڭ بۇ تەھلىلىنى ماقۇل كۆرگەن راشىدىن

① رەڭنامە — ھەربىي دەستۇر.

خوجا باشقا خوجىلارغا «ئەمدى نېمە دەيسىلەر؟» دېگەندەك قىلىپ قاراپ قويغاندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىدىكى قۇربانـ بەگكە ۋارقىرىدى:

ــ قۇربانبەگ! سىز ئەگەر قورغاننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرەلىسىڭىز، جېنىڭىزنىڭ ئامان قېلىشىغا مەن كېپىللىك قىلىمەن. ئۇقتىڭىزمۇ؟

راشىدىن خوجىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغان قۇربانبەگ يېنىدىكى بىر مانجۇ چېرىكىنىڭ قولىدىكى مىلتىقىنى ئېلىپلا ئاۋاز چىققان تەرەپكە قارىتىپ ئوق چىقاردى، ۋە:

ــ سىلەر يا يۇز ــ خاتىرە دېگەننى بىلمەيسىلەر، يا ئادەمگەرچىلىكنى! يا خاقانىي چىنىنى ھۆرمەت قىلمايسىلەر، يا ئامبالىلارنى!... ــ دەپ ۋارقىرىدى.

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرى چۈشەر ــ چۈشمەي، ئىسھاق خوجا مىلتىقىنى دەرھال بەتلەپ تەپكىنى باستى. قۇربانبەگ قورغان ئۈستىدە كېرىلگەن ئوقىيادەك ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ يەر ــ جاھاننى تىترەتكۈدەك دەھشەتلىك ۋارقىراپ، سېپىلنىڭ قوغدىسىنى، خەش ــ كېسەكلىرىنى چاڭگالـ لاشقا، ئۇنىڭدىن كېيىن غاجىلاشقا باشلىدى. بىرئازدىن كېيىن بولسا، سېپىلنىڭ كۈنگۈرىسىدا قوللىرىنى ساڭگىلاتقىنىچە سولايلىنىپ يېتىپ قالدى.

قۇربانبەگنىڭ سۈلھ تەلەپ قىلىشى ئاغلاقچى ئامبالنىڭ ھېيلىسى ئىدى. ئۇلار سۈلھ تەلەپ قىلىش ئارقىلىق قاراشھەرگە قېچىشنى پىلانلىغانىدى. ئەمما قوزغىلاڭچىلار ئۇنىڭ دامىغا چۈشمىدى. ئاغلاقچى ئامبالنىڭ بۇ ھېيلىسى ئىشقا ئاشمىغاندىن كېيىن، ئۇ چېرىكلىرىگە سېپىلنىڭ تېگىدىن كولىنىۋاتقان لەخمىنى بۇگۈن كېچىچە ۋەيشاڭ بازىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈردى. راشىدىن خوجىلار قورغاندىكىلەرـ نىڭ لەخمە كولاۋاتقانلىقىنى ئاللىقاچان تۇيۇپ بولغانىدى.

ئۇلارمۇ بىكار ياتماي، مانجۇلارنىڭ لەخمىسىگە قارشى لەخمە كولاپ، ئاندىن لەخمىنىڭ ئىچىنى شاخ ـ شۇمبا بىلەن لىق تولدۇرۇپ قويغاندى. مانجۇلارنىڭ لەخمىسى سىرتتىن قارشى كولانغان لەخمىگە تۇتاشقاندا، راشىدىن خوجا لەخمىگە ئوت قويۇشنى بۇيرۇدى. لەخمە ئىچىدە قېچىشقا ئۇرۇنغان ئاغلاقچى ئامبال باشلىق ئالتە يۈزدەك مانجۇ ـ سۇلۇن چېرىكلىرى ئىستا تۇنجۇقۇپ، ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. قورغان ئاخىرى راشىدىن خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئەتىسى، پۈتۈن كۇچا شەھىرى مانجۇلاردىن تازىلاندى.

كۇچا بۇزۇلغان مەزگىللەردە، يەكەندە ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھمەت ۋاڭ بېگىم يەكەن خان ئامبىلى تەرىپىدىن «گەدەنكەش چەنتۇلارنى باستۇرۇشتا قاتتىق بولمىغان» دېگەن گۇناھ بىلەن مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچاغا قايتىپ كەلگەنىدى. راشىدىن خوجىلار كۇچا يېڭىشەھەر قورغىنىنى تارتۇۋېلىپ، كۇچانى مانجۇلاردىن تازىلىغاندىن كېيىن، ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوردىسىغا ئالاھىدە كەلدى. سالام بەجا كەلتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، راشىدىن خوجا دېدى:

ـــ ئەھمەت ۋاڭ بېگىم، سىلە ئاباڭنى ـ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن، يۇرتدارچىلىق ئاساسىنى ۋە سىياسەتنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئوبدان بىلىدىلا. شۇڭلاشقا، بىزدەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلدۇرۇپ بەرگەن بولسىلا!

ئەھمەت ۋاڭ بېگىم ئوندىنمىدى. يەتمىشكە كىرىپ قالغان بۇ بوۋاينىڭ قەددى ـ قامىتىدىن، سوزۇنچاق يۈزىدىن، ھەتتا كىيىنىشلىرىدىنمۇ ئاللىقانداق يوشۇرۇن بىر گۈزەللىك چىقىپ تۇراتتى. ئۆزى ۋەجىككىنە بولسىمۇ، زوۋۇلىسى پىششىق، كۆزلىرى ئۆتكۈر ئىدى. راشىدىن خوجا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ:

— بەزلەر جان — دېلمىمىز بىلەن سىلىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولغان بولساق، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھەممە مەمۇرىيەت، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا سىلە مۇبارەكنى مۇقەددەم ۋە پېشۋا بىلىپ، خان مۇقامىدا كۆرگەن بولساق، — دەپ ئىلتىماس قىلدى.

ئەھمەت ۋاڭ مەككار، جاھانىڭ رەڭۋازلىقىنى تولا كۆرۈپ، ئوچاقلىرىدا تولا كۆيۈپ، قازانلىرىدا تولا قاياپ كاداك بولۇپ كەتكەن ئادەم بولغاچقىمۇ، راشىدىن خوجىنىڭ سۆزىگە ئالدىراپ خۇش بولۇپ كەتمىدى. ئۇ ئاپئاق ساقىلىنى قولىغا يۆگەپ بىر پەس جىمىپ كەتكەندىن كېيىن دېدى:

— مەن بولسام، ئاتا — بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تۇتۇپ، يەر، سۇ، زېمىن بەلكى قوڭى تامغىلىق نەچچە تۈتۈن يانچى ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان ئادەمىمەن. پۇشتۇمدىن — پۇشتۇمغىچە جۇلدۇ — جاساقلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە نەچچە نۆۋەت ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ مۇبارەك جامالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشكە مۇشەررەپ بولغان. مەن ئۇلۇغ خاقانىي چىنغا قانداق قىلىپ يامانلىق خالايمەن؟

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، راشىدىن خوجىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— سىلەر ئاز ئادەم. مانجۇ گۇرۇھى بولسا ناھايىتى تولا، ئۇلارغا باراۋەر كېلىپ بولماس. ۋەللەھەمكى، خاقانىي چىن كاپىر بولسىمۇ، ئابائى — ئەجدادلىرىمدىن تارتىپ ئۇنىڭ تۈزىنى يەپ، دۆلىتىنى كۆرۈپ كەلدۇق. ئەمدى مەيلى قانداق بولسىمۇ، تۈز بەرگەن ئۇلۇغمىزدىن يۈز ئۆرۈسەم، كۆپۈرلۈق بولىدۇ. تۈز ھەققىنى ساقلاش ھەممە ئىنسان گۇرۇھى ئۈچۈن پەرھىز ۋە ۋاجىپ. ھازىر يېشىم يەتمىشكە يەتتى. كۆرىدىغان

دۆلەت ۋە ئىززەتنى كۆرۈپ بولدۇم. ئەمدى جەينامازدا ئولتۇرۇپ، ئاللاغا ئىبادەت قىلىپ، بۇ گۈناھقا پاتقان ۋۇجۇدۇمنى ئاللاتائالا ئىگەمگە تاپشۇرسام، دەيمەن. شۇڭا مېنى خىجىل قىلمىسا ئىكەن.

راشىدىن خوجا بۇ تەرسا قېرىغا ئۆز سۆزىنى ئۆتكۈزەلمىگەندىن كېيىن دۈئاغا قول كۆتۈردى ۋە ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ سۈرە پاتمەنى ئوقۇپ بولۇشىنى كۈتمەيلا، يۈزىنى سىلىۋەتتى ـ دە، خوشمۇ دېمەستىن چىقىپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار نەچچە ۋاقىتتىن بېرى قورغاننى ئالالماي نۇرغۇن ئادەملىرىنى مانجۇلارنىڭ ئوقىغا تۇتۇپ بېرگەنىدى. ھالا بۈگۈن ئەھمەت ۋاڭ بېگىمدىن بۇنداق ياپتا گەپلەرنى ئاڭلاپ، پەيمانى بىراقلا تاشتى ـ دە، «ھېلىمۇ مانجۇلىرىڭىز-دىن ئۈمىد ئۈزمەيۋاتامسىز؟» دەپ چۈقان كۆتۈرۈشۈپ، ئۈنى ئوردىسىدىن سۆرىگەن پېتى ئاچىقىپ بوغۇزلاپ تاشلاپ، تۈغقا قان قىلدى. مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا، ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوغلى تاجىبەگ ئىغىلدا توقۇقلۇق تۇرغان ئايغىرىنى مىنىپ، قارا شەھەر تەرەپكە قاراپ قېچىپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئەسلىدىنلا راشىدىن خوجىنىڭ قول بەرگەن مۇرتلىرى ئىدى، شۇڭا، ئۇلار راشىدىن خوجىغا: «سىلى بىزگە بۇرۇنمۇ پېشۋا ۋە يولباشچى ئىدىلە. ھالا بۈگۈنمۇ بىزگە پېشۋا ۋە يولباشچى بولۇپ، خانلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپ، ھۆكۈملىرىنى جارى قىلدۇرۇپ بەرسىلە!...» دەپ، خالىغان ياكى خالىمىغانلىقىغا باقماي، ئۈنى خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىغا پىششىق توختى ئىشكىئاغا بەگنى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەشتى. زور داغدۇغا، ئەس ـ ئەس ئىچىدە، راشىدىن خوجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سۈلتانلىق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈردى. كوچا ـ كوچىلاردا جارچىلار: «زامان، زامان، راشىدىن خاننىڭ زامانى!» دەپ

جاكارلىدى. جۇمە نامازلىرىدا، جامە ـ مەچىتلەردە ئىسمالار: «زۇبدەئىي ئەۋلاد رەسۇللىلا①، ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر② سەئىد غازى راشىدىن خان خوجا» دەپ خۇتبە ئوقۇشتى.

راشىدىن خان خوجا خاقانىي چىنىڭ پۇلىغا ئوخشاش قىلىپ پۇل قۇيغۇدى. بۇ پۇللارنىڭ بىر يۈزىگە «راشىدىن خان غازى»، يەنە بىر يۈزىگە «زەرب دارۇ سەلتەنە كۇچا»③ دەپ خەت ئويغۇزدى.

راشىدىن خان خوجا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بىرەر قۇر سەرەمجانلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلاپلا كۇنىپەتسىشتا سايرام، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا، كۇنىچىقىشتا بۇگۇر، كورلا، قارا شەھەر، تۇرپان ـ توخسۇن، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا لەشكەر ماڭغۇزۇش ئۇچۇن، جامالىدىن خوجا، جالالىدىن خوجا، پەخرىدىن خوجا، بۇرھانىددىن خوجا، ئىسھاق خوجا ۋە دانىيال خوجىلار بىلەن باش قوشۇش قىلدى.

نەزمە:

ۋاقىت تار، قېچىشقا قالمىسا ئامال،
ئاجىز قول قىلمىچقا ئېتىلار دەرھال.

ـ شەيخ سەئىدى

---

① زۇبدەئىي ئەۋلاد رەسۇللىلا ـــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى.

② ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر ـــ زەپەر ۋە نۇسرەتچىلەرنىڭ ئاتىسى.

③ زەرب دارۇ سەلتەنە كۇچا ـــ كۇچا سەلتەنىتىنىڭ سوققۇزغان پۇلى.

ئىككىنچى باب

مۆلجەر تاغ قەلئەسى

سەن ئۆز قەھرىمانلىقلىرىنى جەڭ مەيدانىدا
نەيزىسى بىلەن يازىدىغان باتۇر كىشى
لەرنى ئىزدەمسەن؟ سەن ئۇلارنىڭ
قەھرىمانلىقلىرىنى يالقۇنلۇق قۇرلار بىلەن
تەسۋىرلىيەلەمسەن؟ ئۇلارنى كۆيلىيەلەم
سەن؟ ھە، سەن ئۆلارنى كۆيلىگىن!
سېنىڭ كۆيلىرىڭنى جەڭگە كىرىشىۋاتقان
جەسۇر ئوغلانلار ياكى ئۆلۈمگە قاراپ
ئاخىرقى قەدەمنى بېسىۋاتقان قەھرىمانلارمۇ
تەكرارلاپ ئېيتالايدىغان بولسۇن!

مىلادى 1864 - يىلى 7 - ئاي.

يازنىڭ قاتتىق ياغقان ئۆتكۈنچى يامغۇرى لەشكەر-
لەرگە ئانچە چوڭ كاشىلا قىلىپ كېتەلمىدى. بەلكى بۇ ھۆلچىلىك
سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان چوڭ قوشۇننىڭ يۇرۇشىگە ئالاھىدە بىر

سەلتەنەتلىك تۈس قوشقانىدى. بىراق بۇنداق ئۆتكۈنچى يامغۇر ئېلىپ كەلگەن جانغا راھەت بېغىشلايدىغان سالقىنلىق ئۈزاق داۋام قىلمىدى. يازنىڭ پىژ - پىژ ئاپتىپى سالقىنلىقنى ھەيدەپ كەتتى. ئىسسىق باشلانغاندىن كېيىن، يولنىڭ ئازابى بىلىنىشكە باشلىدى. زېمىن قاغجىرىغان، يوللار قۇرۇپ كەتكەندى. كېتىۋاتقان نەچچە مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرنىڭ ئايىغىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزان كۈننىڭ يۈزىنى كۆرسەتمەي قويىدى. ئادەملەرنىڭ ئۇستىبېشىنى ئاپئاق چاڭ قاپلاپ كەتكەچكە، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن ئىدى. چاڭ - توزاننىڭ دەستىدىن ئۇچ قەدەم نېرىدىكى نەرسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. لەشكەرلەر قالايمىقانلىشىپ، ئۆز ئونلۇقلىرىنى ۋە يۈزلۈكلىرىنى تاپالماي پىرقىرىشىپ يۈرۈشەتتى.

ئەتراپلاردا زىلزىلە پەيدا قىلغان بۇ كۈچا قوشۇنى ئۇچتۇرپان چۆلىدە خۇددى ئات ئۇستىدە مۇگدەپ كېتىۋاتقان ئادەمدەك شاۋقۇنسىز كېتىۋاتاتتى. قويۇق چاڭ - توزان ئىچىدە پەقەت ئاتنىڭ ساغرىسى بىلەن ئات ئۈستىدىكى ئادەمنىڭ قارىسىلا كۆرۈنەتتى. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئاغزى قۇلۇپلانغاندەك لام - جىم دېمەي مېڭىشاتتى. ئۇلارنىڭ دېيىشىدىغان نېمە سۆزى بار دەيسىز؟ ھەممە نەرسە ئىنتايىن چۈشىنىشلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن سۆزلىشىشمۇ ئىنتايىن قىيىن بولۇپ، ئاغزىنى ئاچسىلا ئاغزى - بۇرنىدىن كىرگەن چاڭ ئۈدۈللا ئۆپكىسىگە باراتتى. ئادەملەرنىڭ كۆزلىرىنى چاپاق بېسىپ، قۇلاقلىرى پۈتۈپ قالاي دەپ قالغاندى. ئۇلارنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى بىر يۇتۇم سۇ بولسا ئىچىپ، قۇرۇپ كەتكەن گېلىنى نەمدۈلىمش، ئۈستىبېشىدىكى چاڭ - توزاننى قېقىۋېتىپ، سوزۇلۇپ بىر يېتىۋېلىش ئىدى، ئەتتەكەي، بىر شامال چىقىپ چاڭ - توزاننى بىر تەرەپكە

سۇرۇۋەتسە، ئۇلار كۆك ئاسمانىنىڭ جامالىنى كۆرەرمىدى؟...

يىللاردىن بېرى تۇزلەڭلىكتە يىلان باغرى بولۇپ سوزۇلۇپ ياتقان بۇ چوڭ يولنى چارلىغۇچىسىزمۇ تېپىپ ماڭغىلى بولاتتى. يول ياقىلىرىدا، كونا ساپال قاچىلارنىڭ، شېشە بۇيۇملارنىڭ چېچىلىپ ياتقان پارچىلىرى، ئۆلگەن ئۇلاغلارنىڭ ئاپئاق ئۇستىخانلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ كۆپى قەدىمكى زامانلاردىكى ئىسمى - جىسمى يەر يۈزىدىن ئۆچكەن كونا يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ خارابىلىرى ئۇستىدە ئۇچرايتتى. ئاشۇ سۈنۈق ساپاللارنىڭ يۈزىگە چېكىلگەن خىلمۇ خىل نەقىش ئۆرنەكلىرى چەكسىز ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى... يىراقتىن كونا، يالغۇز قەبرىلەر خۇددى قارانچۇقلاردەك كۆرۈنەتتى. ئېھتىمال، بۇ قەبرىلەرنىڭ ئاستىدا نامى ئاللىقاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن قانچە - قانچە ئەركىۋىيەر قەھرىمان ئەزىمەتلەر مەڭگۈلۈك ئۇيقۇدا ياتقاندۇر؟...

كەچكە يېقىن، لەشكەرلەر ئۇچتۇرپاننىڭ ئاچا تاغ دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىپ، دەريا بويىدىكى ئوت - چۆپى شالاڭ، دەل - دەرەخلىرىمۇ شالاڭ بىر توقايغا چۈشكۈن قېلىشتى. لەشكەرلەر ياققان گۈلخاندا پۈتۈن توقايلىق ئوتتا كۆيۈۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈنەتتى. لۆمشۈپ تۇرغان ئادەملەرنىڭ ژاراڭ - چۇرۇكى ئەتراپتا ئېنىق ئاڭلىناتتى. بىرى ئوت ياقسا، بىرى ئاش پىشۇراتتى. يەنە بىرى ناخشا ئېيتاتتى، بەزىلەر ببقىپ كېلىش ئۈچۈن ئات - ئۇلاغلىرىنى توقايلىققا ھەيدەپ كېتىشتى. چۆل شامىلى لەشكەرلەرنىڭ ئۇستىبېشىدىكى چاڭ - توزانلارنى ئۇچۇرۇپ كەتتى. چۆلدىكى شۇۋاقنىڭ گۈپۈلدىگەن ھىدى دىماغقا ئۇرۇلدى.

ئاقسۇ پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇچتۇرپاننى ئېلىپ، كۇچا سەلتەنەتىگە

ئەسەررۇپ قىلماق بولۇپ، ئاقسۇدىن بىرەر مىڭدەك لەشكەر ۋە توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن يولغا چىققانىدى. ئۇلارغا ئاقسۇدىن ئابدۇللا قازى ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلغانىدى. ئۇلار ئاقسۇ- نىڭ يۇرتلىرىدىن بولغان ئارال، ئاقيار قاتارلىق جايلاردىن پالۋان ۋە باتۇرلارنى تاللاپ ئەسكەر ئالدى. ئاتىسىنىڭ ئەمرى- گە بويسۇنماي، ئانىسىنىڭ پەرمانىغا باش ئەگمەي، باغ سەي- لىسى ۋە قىزىلگۇل تاماشىسىنى خىيال قىلىپ، ياكى ئاتا - ئانىسىدىن خەۋەر ئالماي ۋە ياكى خوتۇن - بالىسۇاقىلىرى بىلەن كارى بولماي، بەكباشلىق قىلىپ، ئۆزىنى تۇتالماي يۇرگەن بىر - ئىككى مىڭ ياش يىگىتمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ كېلىشكەنىدى. ئۇلارمۇ تۇركۇم - تۇركۇملەپ خوجاملارنىڭ خىزمە- تىگە كىرىپ، خىزمەتكار مۇقامىدا بېلىنىى مەھكەم باغلاپ، ئەمر - ئىتائەتنى ئۆزلىرىگە پەرھىز ۋە ۋاجىپ دەپ بىلىشتى.

بۇرھانىددىن خوجا، ھامىددىن خوجا، مەھمۇددىن خوجا ۋە ئابدۇللا قازى ئەسكەر قارارگاھتا ئەتىكى جەڭنىڭ مەسلىھەتە- نى قىلىپ ئولتۇرۇشقىنىدا، توساتتىنلا يىراقتىن ۋاراڭ - چۇ- رۇك قىلغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ، ئۇزاققا قالماي، چاڭ - توزان- نىڭ ئىچىدە چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ يايلىغا يېتىۋالغان بىر توپ ئادەملەر كۆرۈندى. ئۇلار ۋارقىرىشاتتى، ئاتلىرىنى ھەدەپ قامچىلايتتى. يوغان ئاق ئات مىڭەن كىشى ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى. ئۇ ئېگەردە ئۇياقتىن - بۇياققا چايقە- لىپ، يىقىلىپ كېتەيلا دەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق سەللىسى بىلەن ئۇچىسىدىكى سېرىق تونىدا قېتىپ قالغان قان داغلىرى بار ئىدى، ئاتمۇ قىپقىزىل قانغا بويالغان، ئاتنىڭ بويىنىدا سانجىلىپ قالغان ئۇزۇن ئوقيا ئوقى ئېسىلىپ تۇراتتى.

ئۇلار بارگاھ ئىچىگە قۇيۇندەك باستۇرۇپ كىرىشتى.

- ئۇلار يېقىن كېلىپ قالدى. ئارقىمىزدىنلا كېلىۋاتىدۇ! قۇتۇل-

دۇرۇۋېلىكىلارنى دېگەن ۋارقىراش ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر توپ مانجۇلار ئات چاپتۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتاتتى.

ئاچا تاغ قورۇلى ــ ئۇچتۇرپانغا ئۆتۈشتىكى تاغ ئېغىزىغا جايلاشقان مۇھىم بىر قورۇل ئىدى. كۇچا بىلەن ئاقسۇنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئۇققان مانجۇلار ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى توختىبەگنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئاچا تاغ قورۇلىنى ساقلاشقا ئەۋەتكەنىدى. بايىقى ئاتلىقلار ئاچا تاغ قورۇلىدىن قېچىپ چىققان توختىبەگ باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمان چېرىكلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن مانجۇلار ئۆزلىرىگە قارشى ئېتىلىۋاتقان ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىپ، ئۇچ - تۆت ئۆلۈكنى قالدۇرۇپ، دەرھال چېكىنىدى.

ماھىي سەپەرنىڭ 16 - كۈنى (7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى)، كۇچا لەشكەرلىرى ئۇچتۇرپان شەھىرىنى پەتھ قىلدى. مۆلجەر- تاغ قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان مانجۇلار سېپىلدىن مىلتىق، توپ ئېتىپ كۆپ ئادەمگە تالاپەت يەتكۈزدى. خوجاملارنىڭ قولىدا سېپىل بۇزغۇدەك چوڭ تېپتىكى توپ - زەمبىرەك بولمىغاچقا، سېپىلغا يېقىنلىشىشنىڭ ئامالىنى قىلالمايى، كۆپ ئاۋارە بولۇشتى. ئۇچتۇرپانلىق ئىبراھىم پالاخمانچى دېگەن كىشىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، خوجىلار تاش ئاتىدىغان قورالىرى ياساپ، ئۇلارنى قەلئە دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدىكى يېقىن يەرگە ئەكىلىپ قۇرۇپ قويدى.

تاڭ ئېتىشى بىلەن، ئۇلار ئۆزلىرىنى يوغان ياغاچ قال قانلارنىڭ دالدىسىغا ئېلىپ تۇرۇپ، قەلئەنى تاش - بوران قىلىشقا باشلىدى. تاش ئاتىدىغان قورال ــ بېشىغا تۆمۈر تۇتۇك① كىيگۈزۈلگەن ئۆزۈن لىم ياغاچ بولۇپ، تۆمۈر

---

① تۆمۈر تۇتۇك ــ چۈمۈچىتەك نەرسە. ئادەتتە ياغاچ لىمنىڭ بىر بېشىغا كىيگۈزۈلىدۇ، تاشنى سېلىپ ئېتىشتا پايدىلىنىدىغان جابدۇقنىڭ نامى.

تۇتۇك ئىچىگە يوغان تاش سېلىناتتى. ئاندىن لىم ياغىچىنى كەينىگە قايرىپ تۇرۇپ قويۇپ بەرگەندە، لىم ياغاچ ناھايىتى تېز سۇرئەتتە گۈلدۇرلەپ ئالدىغا ماڭاتتى. ئاندىن تۇتۇك ئىچىدىكى ھېلىقى يوغان تاش گۈلدۇرلەپ ئېتىلىپ چىقىپ سېپىلغا بېرىپ قاتتىق تېگەتتى. بۇنداق ھاۋادىن ئۇچۇپ كەلگەن ئېغىر تاش ئۆزىگە يولۇققان ھەرقانداق توسالغۇنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ، كۈلىنى كۆككە سورۇيتتى. كۈچا لەشكەرلىرى يەنە ئېگىز ھۇجۇم شەپىلىرىنى① باغلىتىپ، سېپىلغا مىلتىقتىن ئوق ئېتىپ تۇردى. بىرىكەملەردە، تۇتۇككە سېلىپ ئېتىلغان بىر خودەن ئۇدۇل بېرىپ جەبخانىنىڭ② ئۈستىگە چۈشتى. «گۈمباك!» قىلغان قاتتىق ئاۋاز بىلەن تەڭ، جەبخانا قاتتىق پارتلىدى، مانجۇلار، تاملار، قورال ـ ياراقلار، بۇتخانىلار ۋە پۇتۇن مۆلجەر تاغ قەلئەسى خۇددى چاڭ ـ توزان دەك ئاسمانغا قاراپ ئۇچتى. يەر ـ زېمىن قاتتىق لەرزىگە كېلىپ، بىر سىلكىنىپ توختاپ قالدى. كۈندۈزكى كۈن گويا-كى كېچىنىڭ قاراڭغۇسى بولدى. قەلئەدەكىلەرنىڭ پۈت ـ قوللىرى، ئۇچەي ـ باغرى پارتلاشنىڭ كۈچى بىلەن بىر ـ ئىككى تاش يەرگە ئۇچۇپ بېرىپ، دەل ـ دەرەخلەرگە ئېسىلىپ قالدى. ئۇچتۇرپاندىكى بۇ جەبخانا پۇتۇن ئالتە شەھەرنى قامدايدىغان چوڭ قورال ـ ياراق ئىسكىلاتى ئىدى...

× ×

ئۇچتۇرپان شەھىرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا جايلاشقان بولغاچقا، بۇ يەر بۇرۇندىن تارتىپ ئۇرۇشقان ئىككى تەرەپ تالىشىدىغان، نۇرغۇن جەڭگى ـ جېدەللەرگە سەۋەبچى بولىدىغان

① شەببە ـــ سېپىلنىڭ تېشىدا تۇرۇپ، ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۇچۇن ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز لاپاس.

② جەبخانا ـــ ئوق ـ دورا ئىسكىلاتى.

× ×

مىلادى 1758 - يىلى چىەنـلۇڭنىڭ 23 - يىلى، مانجۇلار خوجا جاھان ۋە بۇرھانىددىن خوجا باشچىلىقىدىكى خوجىـلار يېغىنلىقى①نى باستۇرغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ئاھالىسىدىكە ھاشار سېلىپ، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى ئون - ئون ئىككى مېتر، ئۇسـتـىنىڭ كەڭلىكى توققۇز مېتر، ئايلانمىسى ئىككـى مىـڭ بـەش يۈز مېتر كېلىدىغان، مۆلچەرتاغنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ تۇرىدىغان ھەيۋەتلىك سېپىل سوقتۇرغانىدى. سېپىل ئىچىدە خان ئامبالىنىڭ خـانىكاھى، داتاڭ②، ئەسكەرخانا، زىندان، ئىستراھەتخانا ۋە جەيخانـا قـاتارلىقلارنى ياساتقانىدى. مۆلچەر تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىدا تاش بىلەن ياسالغان ھەيۋەتلىك قەلئە ــ قاراۋۇلخانا بار ئىدى. بۇ قەلئەنى كىشىلەر تاغنىڭ نامى بىلەن مۆلچەر تاغ قەلئەسى دەپ ئاتىشاتتى. بۇ قەلئە ئالتە يىلدىن كېيىن، مەشھۇر «جىنگدە يېغىلىقى» دا، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن پارتـلىتىپ تاشلاندى.

مىلادى 1765 - يىـل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۈچىڭ ئۆزىنىڭ خانىكاھىدا خاقانىي چىنـدىن كەلگەن گۈڭسى خەتنى ئوقۇپ ئولتـۇراتتـى. بـۇ خەتـتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«سىزلەر بىزگـە ئۇرۇش ئەسـىرلىرى ئىچىدىن تـارتـۇق قىلغان چەنتۇ كېنىزىكى كىنجابقا كـەلتۇرۇلـگـەنـدـىن بۇيـان، بىزنىڭ مۇبارەك نەزەرىمىزگە ئىلىنغان بولسىمۇ، ئەممـا ئىللىق چـىـراي بىلـەن بېقىش قىلمـىدى. بـىـز بىتـاقـەت بـولۇپ كـېـنىزىكىمىزدىـن سـوربغىنىمـىـزدا، ئۇ جـانان: «مېنىڭ ۋە-

① خوجىلار يېغىلىقى ــ تارىختـا «چوڭ - كىچىك خوجىلار يېغـىلىقى» دەپ ئاتالغان.

② داتاڭ ــ ئىشخانا.

تىنمىده مېۋىسى ئالتۇندىن، يوپۇرماقلىرى كۈمۈشتىن، شاخ-لىرى تۆمۈردىن، يېلىمى مۇشكى - ئەنبەردىن پۈتكەن بىر ئىلاھىي دەرەخ بار ئىدى. ئۇ دەرەخ بۇرنۇمغا پۇراپ، كۆزۈمگە سۈرتكۈم كېلىپ، كۆڭلۈم مىسكىن بولۇپ، بىئارام بولۇپ تۇرۇپتىمەن. شۇ ئىلاھىي دەرەختىن كەلتۈرۈلسە، ۋەتىنىمنىڭ خاتىرىسىنى كۆرۈپ، كۆڭلۈم ئاز - تولا ئېچىلىپ قالار ئىدى، دەپ جاۋاب بەردى. بىزنىڭ مۇبارەك كۆڭلىمىزدە: «ناتىۋان چەتتۇ كېنىزىكىمىزنىڭ مىسكىن كۆڭلىنى رەنجۇ - ئەلەمدىن خالى قىلايلى» دېگەن بۇيۇك خىيال زاھىر بولدى. شۇ ۋەجىدىن مۇشۇ پەرمان يېتىپ بارغان ھامان دەرھال شۇ دەرەختىن يىگىرمە تۆت تۈپى ياغاچ تۆكمە يىلتىزى بىلەن ئۈلتۈرغۈزۈلۈپ، كىنجابقا تەخىرسىز يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن. بۇ ئىلاھىي دەرەخ بىزنىڭ شاھانە باغچىلىرىمىزغا لايىق ئىكەن، نامە تامام، ۋەسسالام!»

خان ئامبال سۈچىڭ خاقانىي چىنىنىڭ پەرمانىنى تەخىر-سىز ئورۇندىش ئۈچۈن ياساۋۇلبېشى رەھمىتۇللا بەگكە دەرھال ئىككى يۈز قىرىق نەپەر ھاشارچىنى ئېلىپ، ئۈلارغا يىگىرمە تۆت تۆكمە ئولتۇرغۇزۇلغان جىگدە كۆچەتلىرىنى كۆتۈرگۈزۈپ، يولغا چىقىشنى بۇيرۇدى.

ھاشارچىلار ماھىي سەپەرنىڭ 14 - كۈنى، پۈتۈن تەيـ-يارلىقىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئەتىسى جىگدە كۆچىتى ئولـ-تۇرغۇزۇلغان يىگىرمە تۆت ياغاچ تۆكمىنى ھەمدە خان ئامبال سۈچىڭنىڭ يۈرتىغا ماكمۇزغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ۋە باشقا ماللىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى. ھاشارچىلار ئېلچىش دۆڭ① دېگەن يەرگە كەلگەندە، مەتياقۇپ دېگەن ھاشارچى پۈتى مىتكىوت كېتىپ ئولتۇرۇپ قالدى. ھاشارچىلار-نى ئېلىپ ماكمان بىر چېرىك:

① ئېلچىش دۆڭ — ھازىرقى ئۇچتۇرپان ياكۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانـ-سىسى جايلاشقان ئورۇن.

— هەي ئۆلۈمتۇك چەنتۇ! يۈرتۇڭدىن چىقار — چىقمايلا يالقاۋلىق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ! — دەپ كەلگەن پېتى قولىدىكى تايمىقى بىلەن مەتياقۇپنىڭ كاللا - باشلىرىغا ساۋاپلا كەتتى. تاياقنىڭ زەربىسىدىن جېنى قاقشاپ كەتكەن مەتياقۇپ:

— هەي، لومودى! نېمىشقا ئۇرۇسەن مېنى؟ — دەپ بۇ چېرىككە ياندى. هاشارچىنىڭ ئۆزىگە يېنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن چېرىك غەزەپلەنگەنلىكىدىن قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۈغۇرۇۋالدى - دە، مەتياقۇپنىڭ يەلكىسىگە غەزەپ بىلەن بىر قىلىچ ئۇردى. مەتياقۇپنىڭ سول قولى يەلكىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەرگە ئۇزۇلۈپ چۈشتى. ئۇ «ۋاي!» دەپ ئېچىنىشلىق بىرلا ۋارقىرىدى، كېيىن ئۇنى ئۆچتى...

شۇ كۈنى ئاخشىمى، دۆڭدە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان دۆڭنىڭ ئەتراپىنى يوپيورۇق يورۇتۇۋەتكەنىدى. مەيداندا ئادەملەر سانجاق - سانجاقبولۇپ تۇرۇپ كېتىشكەن. كىشىلەرنىڭ ئاياغ ئاستىدا ياغاچ تۆڭنىڭ پارچىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. دۆڭنىڭ ئۈستىدە بىرنەچچە ئادەم تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا بويلۇق، تەمبەل، ئەللىكنىڭ قارىسىنى ئالغان بىر ئادەم جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ سۆزلەۋاتاتتى. ئۇ — رەھمەتۇللا بەگ ئىدى. يېنىدا تۇرغانلارنىڭ بىرى ئۇنىڭ ئىسمىنى تۇللا بەگ ئىدى. يەنە بىرى ئۇنىڭ جىيەنى ئەمرۇللا بەگ ئىدى. ئېگىز بويلۇق بىرىنىڭ ئىسمى تاھىر بەگ بولۇپ، ئۇ ئەسمىتۇللا بەگنىڭ كۈيئوغلى ئىدى.

— قېرىندىشلار، — دەيتتى ئۇ، — جەبرى - زۇلۇم هەددىدىن ئاشتى! پېچاق سۆڭەككە يېرىپ يەتتى! بەس ئەمدى، سەۋرىمىز تاشتى! بۇ دارىنلار نېمە قىلغانلىغا بىزنى مۇشۇنچىۋالا خورلايدۇ؟ نېمىشقا خوتۇن - قىزلىرىمىزنى ئاياغ - ئاستى قىلىدۇ؟ بىزمۇ ئىنسانغۇ؟ هەدىسته: «ئىنسانلار تاغاقنىڭ چىشىدەك باب - باراۋەر» دېيىلگەن. قولىمىزغا تاياق - توقماق ئېلىپ، بۇ لەنىتى مەنچىكلارنى سۈرۈپ - توقاي قىلايلى!

دەپسەندە قىلىنغان نومۇسسىزنى ئاقلايلى! قېنى قېرىنداشلار، ئارقامدىن مېڭىڭلار! قانخورلارنىڭ ئۇۋىسى بولغان مۆلجەر تاغ قەلئەسىنى چۈۋۈپ تاشلايلى!

— ئالغا! يۈرتداشلار، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! جانغا — جان، قانغا — قان! ...

هايا جانلانغان، غەزەپلەنگەن خەلق رەھىمتۇللا بەگنىڭ كەينىدىن قارا كالتەك بولۇشۇپ، ئارا — گۇرجەكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ گۈررىدە مېڭىشتى. ئۇلار قىقاس — چوقان ئىچىدە تاغنى تالقان قىلغۇدەك كۈچ — شىجائەت بىلەن ئۇدۇل سۇچىڭنىڭ يامۇلى — مۆلجەر تاغ قەلئەسىگە قاراپ ئاتلاندى...

قوزغىلاڭچىلار قەلئەنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى. ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇ چىڭ ئازغىنە چېرىكى بىلەن قەلئە ئىچىگە بېكىنىۋالغانىدى. مانجۇلار مۆلجەر تاغ قەلئەسىنىڭ مۇستەھكەملىكىگەئىشىنىپ، قوۋۇق — ئىشكىلىرىنى چىڭ تاقىشىپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ بېقىشقان بولسىمۇ، ئەمما، ئاقسۇدىن يېتىپ كېلىدىغان يارەم كۈچ ۋاقتىدا كېلەلمىگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى تېزلا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يېمىرىپ تاشلانىدى. قەلئە ئاخىر رەھىمتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىدى.

ئىككى قولى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىسىق قانلىرى بىلەن بويالغان خان ئامبال سۇ چىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلەتتى. ئاسمانغا چىقىپ كېتەي دېسە ئاسمان يىراق، يەرگە كىرىۋالاي دېسە، يەر قاتتىق، ئاخىر، ئۇ قەلئە ئىچىدىكى بىر تۆپ جىگدىگە ئېسىلىپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. قوزغىلاڭچىلار قەلئە ئىچىگە بېسىپ كىرگەندە ئۇنىڭ تېنى تېخى سوۋۇشقا ئۈلگۈرمىگەنىدى.

قوزغىلاڭ بارغانسېرى كېڭىيىپ، قوزغىلاڭ يانغىنى ھەممە يەرنى قاپلىغىلى تۇردى. قوزغىلاڭچىلار ئاقسۇخان

ئامبىلى بىەن تاخەينىك قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى-نىڭ ھۇجۇمىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. قوزغىلاڭ-نىڭ ھەيۋىسىدىن قورققان چىەنلۇڭ خان دەرھال قەشقەر خان ئامبىلى نا شىتۇڭنى قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بىەن تاخەيگە يار-دەم قىلىشقا بۇيرۇدى. شۇ قېتىملىق ئۇرۇش توغرىسىدا شۇ دەۋردە ياشىغان شائىر، تارىخشۇناس موللا شاكىر ئۆزىنىڭ «زەپەرنامە» دېگەن داستانىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

.....

«شوتا بىرلە يۈگۈردى تامام،
بۇ مۆلجەر تەرەپتىن ھەممە خاسۇ - ئام.
بۇ مەنچىكلار مۆلجەر تەرەپتىن قاچىپ،
شەھەرگە ياغى كەلدى، دەپ قىچقىرىپ.
سۈرەن بىرلە قىقاس مەغلۇبەسى،
ئوت ئالماي پىلتىدىن داىرىسى.
بۇلار ئالدىراپ ئاغزىدىن ئوت ياقىپ،
قۇيۇپ ئەردىلەر نەچچە تۈك دارى،
ئوت ئالدى تەيپو جاڭجۈك پورى.
بىراق گۈركىرەپ تەۋرىدى يەر - جاھان،
تۈتۈن بىلەن ئوت پۈركىرار ئاسمان.
بۇ مەنچىكلاردىن قالمىدى ھېچ ئەسەر،
ھەممە جەھەننەمگە قىلدى سەپەر.
چىقىپ ئاسمانغا بۇلۇتتەك تۈتۈن،
چۈشەر پارە - پارە، ئەمەس بىر پۈتۈن.
ھاۋادىن چۈشەر نەچچىسى نىمجان،

بۇيان قوشتېغى① مەھەللە ئەنجان②.
بۇ دۇلدۇل ئوقۇر③ بەزىسى تاش ئارا،
پۇتى يوق، قولى يوق سۆكەنلەر تولا.
بۇ ماچاك④ تەرەپتە قاراباغ يولى⑤،
ياتۇر دۇمبىسى بىرلە ئىككى قولى.»

.....

مانجۇلار قوزغىلاڭچىلار ئىگىلىۋالغان ئۇچتۇرپان سېپىلىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئاسان ئالمىدى. ئەما سېپىلغا قىلىنىۋاتقان ھۇجۇم ئالتىنچى كۈنگە قەدەم قويۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلار قەلئە تۆۋىدە دۆۋە ـ دۆۋە ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەندىن باشقا، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. قەلئەدىكى قوزغىلاڭچىلار جان تىكىپ ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلىشىۋاتاتتى. بىراق، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوق ـ دورا ـ لىرىمۇ خوراپ، تۈگەشكە باشلىدى. يارىدارلار كۆپەيىپ، ئۆلۈۋاتقانلارنىڭ سانى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتاتتى.

مانجۇلار ئۇچتۇرپان سېپىلىغا قاراتقان ھۇجۇمىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى. ساق قالغان قوزغىلاڭچىلار ـ قېرى ـ ياش، ئۇششاق ـ چوڭ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، جان تىكىپ ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلىۋاتاتتى، قەلئەدىكى خوتۇن ـ قىزلار مايسىخان بىلەن ئاسمىخانىنىڭ باشچىلىقىدا ئۆز ئاتىلىرى، ئەرلىرى ۋە ئاكا ـ ئۇكىلىرى بىلەن يانمۇ يان تۇرۇپ جەڭ قىلىشتى. ئەرلەردىن بىرىگە ئوق تېگىپ يىقىلسا، ئۇلار ئۇنىڭغا يەنە ئوق تەگمەسۇن دەپ، دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا خىش ـ كېسەك پارچىلىرىدىن تام قوپۇرۇپ توسۇپ قويۇاتتى. سېپىل ئۈستىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە ئوق تېگىپ

① ② ③ ④ ⑤ ـــ مەھەللىلەرنىڭ نامى. ھەممىسى مۆلچەر تاغ قەلئەسىنىڭ ئەتراپىدا.

یاردار بولۇۋاتقان ۋە ئۆلۈۋاتقانلار تېخىمۇ كۆپىيىۋاتتى.

سەككىز شوتا رەھىمتۇللا بەگكە قاراپ يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ، شوتىلارنىڭ قويۇلۇشىنى كۆتۈپ، ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ تۇرۇشقان بىر توپ قارا چېرىكنىمۇ كۆردى. ئۇ دەرھال تۆۋەنگە تاش دومىلىتىشنى بۇيرۇدى. مۇداپىئەچىلەر يوغان - يوغان تاشلارنى دومىلاتتى، شوتا بىلەن يۇقىرىغا ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى پەسكە ئۇرۇپ چۈشۈردى. سېپىل تۈۋىدە، چېرىكلەرنىڭ ئۆلۈكلىرى تاغ بولۇپ دۆۋىلىنىپ كەتتى.

ئەمدى رەھىمتۇللا بەگ تۇرغان يەرنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدىمۇ يەنە بىرنەچچە شوتا پەيدا بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، مانجۇلار سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، ئاندىن ئىچىگە سەكرەپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار كوچىلاردا بىر - بىرىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە تىرىشاتتى، شەھەر ئىچىدىكى سودىگەرلەر ۋە بايلارنىڭ ئۆيلىرى، ئامبارلىرى، مال - قورۇلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچقاندەك چاپاتتى. ئۇدۇل كەلگەن ئۆيلەرگە بېسىپ كىرىپ، كۆزىگە كۆرۈنگەن ئادەمنى ئۆلتۈرەتتى.

مانجۇلار بىر مەھەللىدىن كېيىن ئىككىنچى مەھەللىنى ئىشغال قىلىشماقتا ئىدى. كەڭ مەيداندا ئاتلىق جەڭ قىلىشقا ئادەتلەنگەن مانجۇلار تار كوچىلاردىن ۋە ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئۆتۈپ، ھەر خىل قىيىنچىلىقلارغا قارىماي، ئالغا ئىلگىرىلەپ قاتتىق ھۇجۇم قىلاتتى. ۋە دەريا تەرەپكە قاراپ چېكىنىۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنى ئوقيا بىلەن ئوققا تۇتاتتى.

رەھىمتۇللا بەگ ئەسمىتۇللا بەگ قاتارلىق كىشىلەرنى باشلاپ، مانجۇلار بىلەن ئېتىشىپ - ئېتىشىپ، سېپىلنىڭ دەريا بىلەن تۇتۇشىدىغان يېرىدىكە قاراپ سىلجىدى. ئۇلار ئۈچ مەھەللە يېنىغا كەلگەندە، رەھىمتۇللا بەگ يىقىلدى، ئۇنىڭغا ئوق تەگكەنىدى. ئۇ، «ئاكا!» دەپ ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئىنىسى ئەسمىتۇللا بەگ،

چىيەنىي ئەمرۇللا بەگ، كۆيئوغلى تاھىر بەگلەرگە قاراپ ئاغزىنى ئۇمچەيتىپ، نېمىلەرنىدۇر پىچىرلىغانىدەك قىلدى. ئۇنىڭ بېشى شىلىققىدە قىلىپ يانغا ساڭگىلاپ چۈشتى. كۆز-لىرىدىكى ئوت شولىسى لاپپىدە قىلىپ يانغانىدەك بولدىيۇ، ئەمما ئاستا ـ ئاستا ئۆچۈپ، خىرەلىشىپ قالدى.

ئەسمىتۇللا بەگلەر قوۋۇق يېنىغا كېلىشكەندە، بۇ يەرنىمۇ مانجۇلار ئاللىقاچان ئىگىلىۋېلىشقان بولۇپ، كىشىلەرنى تۇتقان يېرىدىلا قىلىچلاپ، سويۇپ تاشلىشىۋاتاتتى. قوزغىلاڭچى-لارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان خائىنلار سودىگەرلەر ئاقساقىلى ساۋۇت، شېرىپ دېگەنلەر مانجۇلارغا قوزغىلاڭچىلارنى تونۇپ بېرىۋاتقانىدى. ئەسمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى بىر توپ كىشى-لەر قىلىچلىرىنى كۆتۈرگەن پېتى مانجۇلارغا ئېتىلدى. مانجۇ-لارمۇ قوۋۇقنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى. مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا، مايسىخان① باشچىلىقىدىكى ئاز بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلار مۇھاسىرىنى يېرىپ قېچىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولالىدى. ئەسمىتۇللا بەگ، ئەمرۇللا بەگ ۋە تاھىر بەگ باشلىق بىر بۆلەك قوزغىلاڭچىلار مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ يۈرۈپ، دەرۋازا ئالدى جامەسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى ۋە جامەنىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋېلىشتى. ئاسىمخان باشچىلىقىدىكى خوتۇن ـ قىزلار بەختكە قارشى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى.

مانجۇلارنىڭ قوماندانى، ئاقسۇ خان ئامبىلى بىيەن تاخەي ئېتىنى دېۋىتىپ كېلىپ، جامە ئالدىدىكى مەيداندا توختىدى ۋە جامە ئىچىگە سەپسېلىپ قارىدى ـ دە، ئەتراپىدىكى قارا چېرىكلەرگە:

① مايسىخان ـــ رەھمىتۇللا بەگنىڭ سىڭلىسى. ئۇ، قورشاۋنى يېرىپ چىققاندىن كېيىن، تاغلاردا سەككىز ئاي جەڭ قىلىپ، مانجۇلارنىي خېلى ھالسىراتقان. كېيىن، بەختكە قارشى جەڭدە قۇربان بولغان. ھازىر ئۇچتۇر-پاندا ئۇنىڭ قەبرىسى بار.

ـــ ئالغا! باتۇرلىرىم! چەنتۇلارنىڭ پاقلانىدەك ئۇماق، پاختىدەك يۇمشاق خوتۇن ـ قىزلىرى سىلەرنىڭ! قولۇڭلارغا چىققان ئولجىنىڭ ھەممىسى ئۆزۈڭلارنىڭ! مەن سىلەرگە شەھەرنى ئۇچ كۈن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا رۇخسەت قىلدىم!ـــ دەپ ۋارقىرىدى. چېرىكلەر خۇشاللىقىدىن: «ئۇر، چاپ، تۇت، بۇلا، باس!» دەپ چۇقان سېلىشىپ جامەگە ئۆزىنى پەرۋانىدەك ئېتىشتى.

جامە ئىچىگە كىرىشكە تەقەززا بولغان چېرىكلەر ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، تار ئىشىككە بىردىنلا قاپلىشىپ قېلىشتى. ئەسىمتۇللا بەگلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئايپالتىلىرىنى بىر ـ بىرىگە يول بېرىشمەي قىستىلىشىپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ بېشىدا ئويناتتى. جامە ئىچىگە كىرگەن ھەربىر قارا چېرىك پالتا زەربىسىدىن ئۇدۇللۇق يەر چىشلىدى. ئۇستى ـ ئۈستىگە يىقىلغان جەسەتلەر دۆۋىسى مانجۇلارنىڭ ئولجا ئۈچۈن ماڭىددىغان يولىنى توسۇپ قويدى.

ـــ ئوت قويۇڭلار!ـــ دەپ ۋارقىرىدى بىەن تاخەي. چېرىكلەر دەرھال ئەتراپتىكى ئۆيلەرنى بۇزۇپ، نۇرغۇن ياغاچلارنى جامە ئىشىكىنىڭ ئەتراپىغا دۆۋىلەپ ئوت قويۇشتى. لاۋۇلداپ كۆيگەن ئوتنىڭ يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. جامەنىڭ ئىشىكىدىن كىرگەن كۈچلۈك يالقۇن ياغاچتىن نەقىش ئويۇلغان پەنجىرىلەرنى يالاپ قاپقارا تۈتۈن بىلەن جامە ئىچىدىن تۇرۇلۇپ چىقتى. جامە ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ قاتتىق تىللىغان، چىرقىرىغان، قارغىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇردى. بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان ئاسىمخان ئىچىنىشلىق بىر ۋارقىرىدى ـ دە، ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلدى.

بىرھازادىن كېيىن، ۋارقىرىغان ئاۋازلارمۇ تۈگەپ، جامە ئىچىدىن يېگانە بىر ئادەمنىڭ زارلانغان ئاۋازى چىقتى ـ دە، توختىدى. ئەمدىلىكتە گۈلخان ئىچىدە يېنىۋاتقان جامەنىڭ

تاختاي پوللىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشىلا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تۇراتتى.

مانجۇلار خوتۇن ـ قىزلارنى پۇتۇنلەي يېشىندۇرۇپ كىيىملىرىنى ئولجا قىلغاندىن كېيىن، نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كۈپكۈندۈزدىلا ئۆلارغا زورلۇق قىلىشتى. ئاندىن ئۆلارنىڭ ئەمچەكلىرىنى كېسىپ، ئىچ ـ باغرىنى يېرىپ تاشلاشتى.

قارا چېرىكلەر بىھوش ياتقان ئاسمىخاننى ئۇزۇن چېچىدىن تۇتۇپ سۆرىگەن پېتى بىيەن تاخەيىنىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ تاشلىدى. شېرىپ ئاقساقال بىيەن تاخەيگە بۇ چىرايلىق چوكانىڭ ئەسىمتۇللا بەگنىڭ كېلىنى ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئۇنىڭ غەچىلىك، ئۆكەرلەر ئاسمىخاننىڭ ئۇستىدىكى يىپەك كۆڭلىكىنى سالدۇرۇۋالغاندى. ئاندىن، بويىنىدىكى كەھرىۋا مارجىنىنى ئېلىپ، پۇتىدىكى قىزىل سەختىيان ئۆتۈكىنى، ئەتلەس ئىشتىنىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۇنى سويغان پىيازدەك قىلىپ قويدى. بىيەن تاخەي چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن، بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىپ تۇراتتى. بىرھازادىن كېيىن ئۇ:

ــ ھا! ھا! ھا! بۇ چەنتۇ خوتۇن كىمگە كېرەك؟ ماڭا كېرەك ئەمەس! سىلەرنىڭ ئۇنىڭ لەززىتىنى تېتىشىڭلارغا رۇخسەت!ــ دېدى.

ــ ئەلۋەتتە ئۇنى ئامبال ناشتۇڭ ئالىدۇ ـ دە! ــ دېدى چېرىكلەر پاراققىدە كۈلۈشۈپ،ــ ناشتۇڭ ئەزەلدىن چەنتۇ خوتۇنلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ ئۆگىنىپ قالغان!...

ــ ناشتۇڭ، قارىغىنا، ئۇنىڭ كۆكسىگە! جانىۋارنىڭ ئىككى كۆكسى بەئەينى يۇرتۇڭلارنىڭ ئالمىسىدەككەنغۇ!

ناشتۇڭ ئاندىن تۇغما ھالەتتە، ھېچقانداق ھىمايىسىزياتقان ئاسمىخاننىڭ قېشىغا يېقىنلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ بۇلماقتەك يۇمران تەنلىرىنى كۆرۈپ ھۆزۈر قىلدى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى جەدە ئالا

بېشىنى جۇلقۇپ، پۇشقۇرۇپ كەينىگە داجىدى. بىرنەچچە مانجۇ پەنسادلىرى ئاغزىدىن سېرىق سۇيىنى ئاققۇزۇپ، نەپسىنى يىغالماىلا قېلىشتى. ئۇلار، ناشىتۇڭدىن كېيىن بۇ قەدىرلىك ئولجىغا ئىگە بولۇشنى ئويلاپ، ئايالىنىڭ يېنىغا ئولاشتى.

بىرئازدىن كېيىن، ئاسمخان هوشىغا كەلدى... بىراق، ئۇ ۋارقىرىمىدى، يىغلىمىدى، پەقەت ئۇياتلىق يېرىنى قولى بىلەن يېپىپ، ئۇيالغىنىدىن قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. ئۇ بۇ خورلۇققا چىدىيالمىدى، يېنىغا شالىنى ئېقىتىپ كېلىۋاتقان ئاۋاق مانجۇغا تىكىلىپ قارىغىنىچە تۇرۇپ قالدى.

ناشىتۇڭ ئۇنىڭ كۆكسىنى سىلاپ، دەپ قولىنى ئۇزىتىشغا، ئاسمخان ئۇنىڭ بەش بارمىقىنى گاچىدە چىشلەپلا ئۇزۇپ تاشلىدى ـ دە، سۇنغان چىشلىرى بىلەن قوشۇپ، قان ئارىلاش يەرگە تۈكۈردى. ناشىتۇڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن، تۆڭگۈزدەك چىرقىراپ كەتتى ۋە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپلا ئۇنى ئاسمخاننىڭ قورسىقىغا دەستىسىگىچە تىقتى. ئاسمخاننىڭ ئاغزىدىن قان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ ئاپئاق كۆكسىنى قىپقىزىل قىلىپ بويىۋەتتى. بۇ چاغدا ئاسمخان:

ــ بىزگىمۇ ئاللانىڭ يورۇق كۈنلىرى كېلىدۇ، بۇ قىساس ئېلىنماي قالمايدۇ!ــ دەپ بىر ۋارقىرىدى ـ دە، نەپەستىن قالدى...

كەچكە يېقىن، شەھەرنىڭ ئىچىدە تىرىك جان قالمىدى. تارىخچىلار بۇ توغرىسىدا مۇنداق سەھىپىلەرنى يازغانىدى:

«مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئۇچۇتۇرپانلىق ئاتا ـ ئانىلار ئۇچۇن هازا ئېچىپ يىغلايدىغان بالا، بالىلار ئۇچۇن كۆز يېشى قىلىدىغان ئاتا ـ ئانا، تۇغقانلار ئۇچۇن قايغۇرىدىغان ئۇرۇق ـ تۇغقان قالمىغان، خەلقنىڭ هەممىسى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىگەنىدى.»

× ×

مۆلجەر تاغ قەلئەسى زور پارتلاش. ساداسى ئىچىدە كۈمپەكۈم بولۇپ، كۈلى كۆككە سوروللدى. مانجۇلارنىڭ ئاساسلىق كۈچىمۇ مۇشۇ قەلئەدە كوچا لەشكەرلىرى تەرىپىدىن پاك - پاكىز يوقىتىلدى. كىشىلەر كۈچا - كويلاردا قېچىپ بۇرگەن پارچە - پۈرات مانجۇلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرەتتى.

بۇرھانىددىن خوجا لەشكەرلىرىگە دەرھال ئامبال يامۇلىنى تارتىۋېلىشنى بۇيرۇدى.

— ھەي تۆمۈر قوللۇق، مىس كۆكرەكلىك ئوغلانلار، — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، — مانجۇلارنىڭ پەيمانى توشتى. «جىگدە يېغىلىقى» دا ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىمىزنى تۇتاش قىرغىنىنى ئاز دەپ. يەنە «ئاق ئۆيلۈك①» قىلىپ، يۇرتىمىزدىن ھەيدەپ چىقارغانىدى. ئەمدى لەنىتى مەنچىڭلار يىلىكىمىزنى شوراپ نىمجان قىلىپ قويۇشتى. بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرۇۋېرىشنى خالىمايمىز. ھەق - ئادالەتنى ياقلاپ چىقتۇق. يۇرۇڭلار، ئامبال يامۇلىغا بېرىپ، بۇ يىلان ئۆۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلايلى. قاماقخانىلارنىڭ تۆمۈر دەرۋازىلىرىنى چېقىپ تاشلايلى، مەھبۇسلارنى مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلدۇرايلى. ئۇ يەردە سولىنىپ ياتقانلار گەدەنىكەش، باش كېسەرلەر ئەمەس. ئۇلار دارىنلارغا قارشى ھەق سۆزلىگەنلەر.

— يۇرۇڭلار، بارايلى! ئامبال يامۇلىنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇيلى! زىندانىنى بۇزايلى! — دەپ ۋارقىراشتى خالايىق.

— پالتا، ئامبۇر ۋە ئېكەكلەرنى ئېلىپ يۇرۇڭلار. زەنجىر-

① ئاق ئۆيلۈك قىلىش — پالاش، سۇرگۈن قىلىش دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە 1765 - يىلىدىكى «ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقى» دا ئېلىنغا پالانغانلار كۆزدە تۇتۇلغان.

لەرنى پاچاقلاپ تاشلاشقا كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېلىڭلار! زىندانداا چۈچۈنلەرگە يەم بولۇپ چىرىپ ئۆلۈۋاتقان قېرىنداشلىرىمىزنى ئەركىنلىككە چىقىرىش ئۈچۈن كېرەك بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېلىڭلار!

خالايىق ۋە قولىغا قورال ـ جابدۇق ئالغان كاسىپ ـ ھۈنەرۋەنلەر بولقا. قىلىچ، نەيزە ۋە كالتەكلەرنى كۆتۈرۈپ، توپلىشىپ دەھشەتلىك بىر ئېقىم بولۇپ، ئامبال يامۇلغا قاراپ مېڭىشتى.

يامۇل ئىچىدە، بىر توپ چېرىكلەر قارشى تۇرۇپ بېقىشقان بولسىمۇ، ئەمما تېزلا غەزەپلەنگەن ئالمانىنىڭ ئايىغ ئاستىدا دەسسىلىپ مەجبۇرلاپ تاشلاندى. كىشىلەر يامۇل ئىچىدە قېچىپ يۇرگەن مانجۇلارنى سۈرتوقاي قىلىۋاتقاندا، تۆمۈرچىلەر ۋە مىسكەرلەر قاماقخانىنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسىنى بۇزۇش ئۈچۈن بۇرھانىددىن خوجىلارغا ياردەم قىلىشتى.

ئۇلار، تۆمۈر دەرۋازىنى بىردەمدىلا ئېچىشتى. تۆمۈرچىلەرنى باشلاپ كەلگەن مەخمۇددىن خوجا:

ـ چاپسانراق تۆۋەنگە ـ زىندانغا چۈشەيلى! قاراڭغۇ. زەي زىندانىدا ئۇزاق يېتىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەن بىچارىلەر ئۆزلىرى مېڭىپ چىقالمايدۇ!ـ دەپ ۋارقىرىدى.

بىرنەچچە كىشى زىندانىنىڭ قاراڭغۇ تۆشۈكىدىن تۆۋەنگە قاراپ چۈشۈپ كېتىشتى.

مەھبۇسلار بىر ـ بىرىگە يېپىشىپ زىنداندىن سۆرۈلۈپ چىقىشقا باشلىدى: ئۇلارنىڭ كىيىملىرى جۇل ـ جۇل ۋە مەينەت ئىدى، تىرناقلىرى ئۆسۈپ كەتكەن، چىگىشلەنگەن ۋە پىت بېسىپ كەتكەن چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشكەنىدى. ئۇزاق مۇددەت قاراڭغۇدا يېتىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەن مەھبۇسلار بىر ـ بىرىگە باشلىرىنى ئۇرۇشۇۋالاتتى، ئەتراپنى قوللىرى بىلەن سىيپىشاتتى، بىردەم يىغلاپ ۋە بىردەم كۈلۈپ، يورۇق دۇنياغا، ئازاد كىشىلەرنىڭ

ئارىسىغا چىقىشۋاتاتتى.

— بازارنىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن مېڭىڭلار!— دەپ ۋاقىرىدى مەخمۇددىن خوجا،— مانجۇلارنىڭ پۇقرالارنىڭ بېشىغا قانداق كۈلپەتلەرنى سالغانلىقىنى خالايىق كۆرسۇن! سودىگەرلەردىن، بايلاردىن ئۆزۈڭلەرگە پاكىزەرەك كۆڭلەك ـ ئىشتان سوراپ ئېلىڭلار!

كىشىلەر بۇ مەھبۇسلارغا كىيىم ـ كېچەك ئەپكېلىپ بېرىشتى.

— ئۇچتۇرپاندا نېمە ۋەقەلەر بولۇۋاتىدۇ؟— دەپ سورىدى ئۇلار تەئەججۇپ بىلەن.

— ئەركىمىز ئۇچۇن تاغمي ۋە باغمي بولۇپ چىقتۇق، لەنىتى مەنچىڭلارنى يۇرتىمىزدىن قوغلاۋاتىمىز،— دەپ جاۋاب بېرىشتى كىشىلەر ئۇلارغا.

ئۇچتۇرپان شەھىرى ئېلىنغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا دەرھال ئايغاقچى چىقىرىپ، يۇرتنىڭ مانجۇلاردىن تازىلانغانلىقىنى، مۇمىن پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشى لازىملىقىنى يەتكۈزدى. يۇرت بۇزۇقلىرىنى تىنچ ـ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ، خالايىققا ئىبرەت قىلغۇزدى، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە شاھانە ئىنئام ۋە پادىشاھلارچە مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. توختىبېكنى يەنىلا ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. موللا ئاتاۋۇللا ئاخۇن يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئەلەم بولۇپ قېلىۋەردى. باي مۇھەممەت قازىبەگنى يەنىلا قازىبەگلىككە تەيىنلىدى. دوستلار خۇرسەن ۋە دىلى شاد، دۇشمەنلەر غەمناك ۋە پەرىشان بولدى. مۇبارەكبادلىق ساداسى بۇ غۇبارسىز، گۈمبەزدەك كۆك ئاسماندىن ھالقىپ كەتتى.

ئۇچتۇرپان غازىتىغا كۇچالىق خوجىلار بىلەن بىللە موللا مۇسا①

① يەنى موللا مۇسا سايرامى (1836 — 1917)، «تارىخىي ئەمنىيە» ۋە «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى.

ئىسسىلىك بىر پازىل كىشىمۇ قاتناشقانىدى. شەھەر خوجاملارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ مەخمۇددىن خوجىنىڭ يېنىدا مۆھۈردار بولۇپ ئىشلىدى. بۇ كىشى تولىمۇ بىلىملىك بولۇپ، مەخمۇددىن خوجىنىڭ كۇچا مەدرىسىدىكى يەتتە يىللىق ھەمساۋىقى، قۇردىشى ۋە دوستى ئىدى. ئۆزى كىشىنىڭ ھەقىقىگە قارا سانىمايدىغان، ئاق‌كۆڭۈل، پاراڭچى بىر ئادەم ئىدى. ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ ھەر قانداق بىر مەجلىسى ئۇنىڭسىز قىزىماس، چىگىشلىرى ئۇنىڭسىز يېشىلمەس ئىدى.

شۇ يىلى قىشتا، ئۇچتۇرپانلىق بەگلەرنىڭ بىر مەجلىسىگە موللا مۇسامۇ تەكلىپ قىلىنىدى. نامازتەرەۋىدىن كېيىن، مەجلىس ئەھلىدىن موللا ئىمىن شەيخ دېگەن كىشى:

— خوجاملار يۇرتىمىزدا غازات قىلىمىز دەپ كۆپ مېھنەت ۋە مۇشەققەتلەرنى تارتتى، بەلكىم بۇنىڭغا مۇناسىپ دەرىجىدە، ھەتتا زىيادە ئەجرىنىمۇ ئېلىشتى. ئەمدى باشقا يۇرتلارنىڭ ئادەملىرىمۇ ئۆز يۇرتىنى ئۆزلىرى سوراۋاتىدۇ، بىزنىكىمۇ ئۇلاردىن كەم بېرىمىز يوق. شۇڭا، خوجاملار قورال — ياراقلارنى قويۇپ، باشقا نەرسىلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ، كۇچاغا كەتسە، بىزمۇ ئۇلارغا ئات — ئۇلاغ، تون — سەرىپايلار بېرىپ، ئوبدان جابدۇپ يولغا سالساق!— دەپ ئۇچتۇرپانلىق بەگلەرنىڭ مۇددىئاسىنى يەتكۈزدى.

ئۇنىڭ پىتنە — خۇسۇمەت بىلەن تولغان بۇ سۆزلىرىگە موللا مۇسا مۆھۈردار ھەيران قالمىدى. چۈنكى بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن ئۆتكۈزۈلگەن بىر مەجلىسى مەشرەپتە، ئۇچتۇرپان چوڭلىرى: «بۇرھانىددىن خوجام ياشىنىپ قالدى. ھامىددىن خوجام غەيرىتىمۇ، غەزىپىمۇ ئارتۇق بىر ئادەم، خوجام پاشا ① ئۆزى ياش، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى تازا ياخشى جۈڭقۇرۇپ كېتەلمىدى. بىزلەر ئۇزاقتىن بۇيان يۇرتدارچىلىق

① مەخمۇددىن خوجىنى دېمەكچى.

تەزگىنىنى تۆتۈپ كېلىۋاتىمىز. «قېرى ئات يول تونۇيدۇ» دېگەن گەپمۇ بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۇرتدارچىلىقنىڭ ئۈدۈمىمۇ شۇنداق. بولمىسا، بۇنىڭ ئاقىۋىتى يامان بۇلارمىكىن!» دېيىشىپ كەندى. موللا مۇسا ئۆزىنىڭ ئەندىشىسىنى مەخمۇددىن خوجىغا بىلدۈرۈپ، ئۇنى ئاگاھلاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ بۇ پاراڭغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەنىدى. موللا مۇسا ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىرى يۈز بەردى.

ئۇچتۇرپان بەگلىرىنىڭ مەجلىسى تۈگەپ، تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇچتۇرپانلىقلار قارا كالتەك بولۇپ، كۇچالىق خوجاملارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىشتى. ئۇلار مازار تېرەك دېگەن جايدا، مىرزاجان ھەزرەت دېگەننى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ، نامازجۇمە ئاداسىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاق كەگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ مېڭىشتى. ئارقىدىنلا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتى. بۇرھانىددىن خوجا بۇ پىتنىدىن بۇرۇنلا خەۋەر تاپقان بولغاچقا، سېپىل ئۈستىگە توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى قۇرۇپ، ئوقچىلىرىنى مۆكتۈرۈپ تەخ بولۇپ تۇرغانىدى. ئالامانلار شەھەر قوۋۇقىغا قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلىشىگە، بۇرھانىددىن خوجا يىگىتلىرىگە ئۇلارنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ياغمي ۋە تاغمي بولغانلار شەھەرگە ئالتە كېچە ـ كۈندۈز جېنىنىڭ بارىچە ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، ھېچ نەتىجە چىقمىرالماي نۇرغۇن ئادەملىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئاخىرى تارقىلىپ كېتىشتى.

توپىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا مازار تېرەككە لەشكەر ئەۋەتىپ مىرزاجان ھەزرەت ۋە ئۇچتۇرپاننىڭ سابىق ھاكىمبېگى توختىمبەگلەرنى تۇتقۇزۇپ كەلدى، ئۇلارنى سوراق قىلىپ، پۈتۈن گۇناھىنى ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى يوقلۇق سەپىرىگە يولغا سالدى.

ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ خوجاملارغا بولغان ئىخلاسىنىڭ بۇنداق تېز كېلىپ، تېز كېتىشىگە بۇلارنىڭ ئەھلى مۇسۇلمان-

چىلىقىنىڭ قاتتىق بولغانلىقىدىن باشقا يەنە، ئۇلارنىڭ بەزى ئاجايىپ تەرىقەت - سۈلۈكلەرگە بولغان ھەددىدىن زىيادە ئېتىقادلىرىمۇ سەۋەبچى بولغانىدى. بۇرھانىددىن خوجا «غازات ئاچمىز» دەپ ئۇچتۇرپانغا كەلگەندە، ئۇچتۇرپانلىقلار: «ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجامىنى تاپتۇق» دېيىشىپ، ئۇلارغا ناھايىتى يۇقىرى ئەقىدە باغلاپ، ئاتىلىرىنى ئۆيۈرى، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن، قوزا - قويلىرىنى قوتىنى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، خوجاملارغا: «بىر دۇئا قىلىپ بېرىشكەن بولۇشسىلا!» دەپ تەمەدە تۇرۇشقانىدى. بۇرھانىددىن خوجا: «ھەممىمىز پۇقرا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنى ئوخشاش» دەپ، بۇ تۆھپە - ھەدىيىلەرگە نەزەر سالماي، ھەممىنى باراۋەر كۆرگەنىدى. شۇڭا، ئۇچتۇرپانلىقلار: «بىز خېيال قىلغان خوجا بۇلار ئەمەس ئىكەن» دەپ، رايى قايتىپ، بۇلاردىن يۈز ئۆرۈشتى.

شۇ چاغلاردا بۇ يۇرتتا ئاران بەش مىڭ تۈتۈن ئاھالە بولسىمۇ، ئەمما بۇلار ئۆز ئىچىدە سوپىزىملىق ئېتىقاد بويىچە، كۇبرىيە ①، ئىسھاقىيە ②، نەئىمەتىيە ③، دەبۇدىيە ④، دەۋانىيە ⑤ قاتارلىق بەش سۈلۈككە بۆلۈنگەنىدى. بۇ سۈلۈكلەرنىڭ پىرلىرى

① كۇبرىيە — خارازىملىك مەشھۇر سوپى شائىر، شەيخ نەجمىددىن كۇبرا (1219 — ؟) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

② ئىسھاقىيە — مەخدۇم ئەزەمنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا (1530 — 1613) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان «قارا تاغلىقلار» نىڭ تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

③ نەئىمەتىيە — ئىرانلىق شاھ نەئىمەتۇللا ۋەلىي (1430 — ؟) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

④ دەبۇدىيە — تەرىقەتچىلىرىنىڭ قادىرىيە ياكى غەۋسىيە گورۇھىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئەر - ئايالالارنىڭ بىر ماكانىدا زىكرى - ھەلقە قىلىشىنى تەشەببۇس قىلىدىغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

⑤ دەۋانىيە — ئىرانلىق مۇھەممەت ئەسئەت جالالىددىن داۋانى (1502—؟) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىكى.

تولىمۇ كىسىرلىك، زالىم، ۋۇجۇدى چىركىن، نەپسى بالا ئادەملەر ئىدى. «سېنىڭدىن مەن قالامدىغان» دېيىشىپ، بىر ـ بىرىگە زادى يول بېرىشمەيتتى. ئۇلار مۇرىتلىرىنىڭ قان ـ تەرلىرى بەدىلىگە كەلگەن پۇل ـ بايلىقلارنى خالىغىنىچە بۇزۇپ ـ چاچاتتى. زەرباب تونلارنى كىيىشۇبلىپ، گېدەيىشىپ يۇرۇشەتتى. ئۆز سۇلۇكىدىكى نامرات ـ يوقسۇل مۇرىتلىرىنىڭ ئۆلۈپ ـ تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايتتى. ئۇلارچە بولسا، ئۆتۈكلىرىنىڭ ناھالىمۇ ئالتۇندىن قىلىنسا ياخشى بولاتتى. ئادەتتە، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا، كۆكنار بىلەن كۆك چاينى كۆپ ئىستېمال قىلىپ، ئەقىل ـ ئىدراك ۋە ئىنسانىي تۇيغۇدىن مەھرۇم بولۇشقان بىر توپ ئىپلاس سوپىلار پاييېتەك بولۇپ يۇرۇشەتتى. بۇنداقلارنىڭ ھالى تاپ ئۇستىگە توپلانغان قۇزغۇنلارنى ئەسلىتەتتى. ئۇلارنىڭ ئىشىمۇ، خىيالىمۇ ھارامغا، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ قولىدا كۆتۈرۈۋالغان ھاسىلىرى ـ ھىيلە ـ مىكىر ئۆيىنىڭ تۈۋرۈكى ئىدى، كاشكۇللىرى ـ پىتنە ـ پاسات، تەپرىقچىلىك خالتىسى ئىدى. بۇ تۈۋرۈك سۇنۇپ، ئاشۇ ھىيلە ـ مىكىر ئۆيلىرى ئۆرۈلسە، ئاشۇ پىتنە ـ پاسات، تەپرىقچىلىك خالتىلىرى تېشىلسە، بۇ بىچارە خەلقنىڭ ھالى سەل ـ پەل ياخشى بولۇپ قالاتتىمىكىن ـ تاڭ!

كېيىنكى چاغلاردا مولا مۇسا سايرامى بۇلارنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئەسلەپ، ئۆز پىكىرداشلىرىغا مۇنداق بىر ھېكايەتنى سۆزلەپ بەرگەنىدى:

ـ رامىزان كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ـ دېگەنىدى ئۇ، ـ بىر مۇسۇلمان خالىي يەرگە بېرىپ قورساق تويغۇزماقچى بولۇپتۇ. ئۇ بىر كېمىگە ئولتۇرۇپ دەريادىن ئۆتۈپتۇ. دەريانىڭ قىرغىقىدا بىر توپ چىنار بار ئىكەن. مۇسۇلمان بۇ چىنارنىڭ تۈۋىدە ئولتۇرۇپ نان يېيىشكە باشلاپتۇ. ئەتراپ ئېتىزلىق ئىكەن. ھېلىقى چىنارنىڭ ئۇستىدە زىرائەتلىرىگە قاراپ بىر

جوھوت ئولتۇرغانسىگەن. ئۇ بىر مۇسۇلماننىڭ روزا ـ رامىزاندا نان يەپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ دەرەخنى لىڭشىتىپتۇ. ھېلىقى مۇسۇلمان دەرەخنىڭ ئۇستىگە قارىغۇدەك بولسا، بويىنغا زۇننار ئېسىۋالغان بىرى دەرەخ ئۇستىدە ئولتۇرغانىكەن. مۇسۇلمان بۇ جوھوتنى بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلىپتۇ. جوھوتمۇ دەرەخ ئۇستىدىن چۈشۈپ، مۇسۇلمان بىلەن بىللە غىزالىنىپتۇ.

ـ ئەي جوھوت،ـ دەپتۇ مۇسۇلمان،ـ بويىنۇڭغا زۇننار ئېسىپ جوھوت سىياقىغا كىرىۋالغان بولساڭ كېرەك. ئەگەر سەن ھەقىقىي جوھوت بولساڭ، مۇسۇلماننىڭ تامىقىنى يېمىگەن بولاتتىڭ!

ـ ئەي ئىنسان،ـ دەپتۇ ھېلىقى جوھوت جاۋابەن،ـ بىرقۇر مۇسۇلمانچە كىيىملەرنى كىيىۋېلىپ، ئۆزۈڭنى مۇسۇلمانغا ئوخشىتىۋالغان بولساڭ كېرەك. ئەگەر سەنمۇ ھەقىقىي مۇسۇلمان بولغان بولساڭ، روزا ـ رامىزاندا كۈندۈزى تاماق يېمىگەن بولاتتىڭ!

نەزمە:

.....

بولۇپتۇ ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،
ئېتى مۆمىن، ۋەلى نەپسىگە شەيدا.
يىغۇرلەر پارىنى ھەم بويىنى يوغاننى،
سالۇرلەر ئوتتۇرىغا قىزۇ جۇۋانىنى.
ئېلىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتۈر بىھىممەتلىك ئۇۋالىن.
ھارام ئىشنى تائەت بىلىسە ئىنسان،
بۇلغۇنۇر ئېتىقادى، نامۇسۇلمان.

.....

ـ سوپى ئاللايار

ئۇچىنچى باب

سەددەمبەگ

«كېمىگە چىققانىمىڭ جېنى بىر.»

—— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1864 - يىلى 8 - ئاي.

قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىن ئايلىنىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەريا-سى قاراڭغۇلۇق دەپ ئاتىلىدىغان ھەيۋەتلىك تاغلاردىن شارقى-راپ ئۆتكەندىن كېيىن تاكى دۆلەتباغنىڭ جەنۇبىغىچە ئاساسەن ئەگمەستىن تۇپتۇز ئاقىدۇ. دەريا قىرغىقىنىڭ بەزى جاي-لىرىنى سۇ چوڭقۇر ئويۇپ ئۆتكەچكە، دەريا ياقىسىدىكى يەرلەر سۇغا گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈپ تۇرىدۇ. قىلىچ بىلەن كەسكەندەك تۇرىدىغان تىك يارلار سۇنىڭ يالىشى بىلەن مۇدۇر - چوقۇر بولۇپ كەتكەن. بەزى جايلاردا كىچىك قۇملۇق كۆلچەكلەر ھا-سىل بولغان. بەزى يەرلەردە سۇ تۇزلەڭلىككە شېغىل تاشلار-نى يېيىتىپ كېڭىيىپ ئاقىدۇ. دەريا بويلىرىدا غۇژمەك - غۇژ-مەك قومۇشلۇقلارمۇ بار. بۇ قومۇشلۇقلاردا يۇغان چار پاقىلار، ئاپئاق بېلىقئالغۇچىلار ياشايدۇ.

دەريا بويلىرى سۆگەت، چىنار ۋە باشقا دەرەخلەر بىلەن

قاپلانغان. سېرىق ھەرىلەر، قىزىل ئېشەك ھەرىسى، مۇنچاقلىق ھەرىلەر، كۆكۈچ دالا ھەرىلىرى كۆنەكىلىرىنى ئىسسىتتا چوڭايتىشىدۇ. بۇ چاغدا، پۈتۈن دەرەخلىك ھەرىلەرنىڭ غوڭۇل داشلىرى بىلەن تولىدۇ. قۇلۇلە قېپىدەك قاتتىق ئۈزۈن تۇمشۇقلۇق قۇشلار، كۆكۈچ رەڭلىك قۇشلار، پارقىراق قۇشلار قىلىچ كەسكەندەك تىك يارلاردا كۇنبويى تۆشۈكلەرگە ئۇۋا ياساش بىلەن ئاۋارە. قىزىل دەريانىڭ قاپقا تاغلىرىدىن تاكى قەشقەر قەلئەسىگىچە بولغان ياقىلىرىغا قاپقا، مىكيول، مۇش، لەنگەر، سۇلاق، خاڭدى، سەمەن، ئوغۇساق، پاختەكلە، قىزىل دۆۋە، پايناپ، دۆلەتباغ، ئىتپوقى يېزىلىرى جايلاشقان. دەريا ئۆز ئېقىنىنى دائىم ئۆزگەرتىپ تۇرغاچقىمۇ، گاھى يىللىرى بۇ يېزىدىن يىراقلىشىپ ئاقسا، گاھى يىللىرى ئۇ يېزىدىن يىراقلىشىپ ئاقاتتى. بەزىدە، يېزىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئېقىپ ئۆتەتتى. كەلكۇن مەزگىلىدە، قىزىلنىڭ سۈيى پۈتۈن - پۈتۈن يېزىلارنى ئېقىتىپ كېتىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇراتتى.

قەشقەرنىڭ مۇنبەت تۇپرىقى يىلىغا ئىككى قېتىم ھوسۇل بېرەتتى. بۇ يۇمشاق، ئۇنۇملۇك زېمىندا ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ئۆسەتتى. ئۆسۈملۈكلەر بولۇق بولۇپ، ئالتە شەكىلدە تەۋەسىدىكى باشقا يۇرتلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئىككى ھەسسە، ھەتتا ئۈچ ھەسسە يوغىناتتى. گۈللىرىنىڭ، ياشناپ تۇرغان ئوت - چۆپلىرىنىڭ، دەرەخلىرىنىڭ رەڭگى تامامەن باشقىچە، يېشىلى خۇددى زۇمرەتتەك سۈزۈك يېشىل، سېرىقى خۇددى كەھرىۋادەك سېرىق، ساپ، قىزىلى ئوچۇق قىزىل، كۆكى قېنىق كۆك ئىدى. چۈمۈلىلەر، كېپىنەكلەر، قۇشلارنىڭ قاناتلىرى، تۈكلىرى ئاز كۆرۈلىدىغان سېھىرلىك رەڭلەردە ژالىلداپ تۇراتتى. قۇرت - قوڭغۇزلار، كېپىنەكلەر، قۇشلار، چېكەتكىلەر تۈزلەڭلىكتە شامالدەك ئۇچۇشاتتى. بىر قارىسىڭىز، قەشقەر ژادىسىدا خىلمۇ خىل رەڭدىكى كېپىنەكلەر دولقۇنى دەرەخلەرنى، ئوت - چۆپلەرنى

ۆه تاش ـ تۆپراقلارنى قاپلاپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. سېرىق، قىزىل، يېشىل، كۆك ۆه ئاق رەڭلەردىكى بۇ كېپىنەكلەر بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ، كېپىنەكلەر قاينىمىنى تۇزۇشكەن. گاھ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ دولقۇن ھاسىل قىلسا، گاھ ۋادىغا يېيىلىپ بۇلۇتلاردەك پەرۋاز قىلىشىپ، بۇ يەرنى ئاجايىپ ـ غارايىپ بىر دۇنياغا ئايلاندۇراتتى.

يەكەن خان ئامبىلىنىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن ھەربىي كېڭەشتە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە، قەشقەر يامۇلىدىكى مانجۇ چېرىكلىرى يېڭىشەھەردىكى گۈلباغ قورغىنىغا يۆتكەپ كېتىلدى. خۇيزۇ چېرىكلىرى ھەر قايسى يېڭىپەنلەر① گە تارقىتىۋېتىلدى.

مانجۇ قىسىملىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدا ئىشلەيدىغان مالۋيە ② دېگەن بىر خۇيزۇ ئوفىتسېرى مانجۇلار ئارىسىدىكى مىش ـ مىش پاراكەندىن ئۇلارنىڭ تۈگكانىيلارنى قورالسىزلاندۇرۇغاندىن كېيىن، قىرىپ تاشلايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇ ئىش مۇشۇ يەردىكى يەتتە مىڭدەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق خۇيزۇ ـ نىڭ ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولغاچقا، جىن دارىنغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزمەي بولمايتتى. جىن دارىن ـ مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ پەيزاۋات قالىغاچلىقتىكى تۈگكان بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى قىسىملىرىنىڭ باشلىقى جىن شياڭيىڭ دېگەن كىشى ئىدى. مالۋيە پەيزاۋاتقا قېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇلار دەرھال چارە قىلمىسا، ئۆزلىرىنىڭ جېنى ئامان قالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشتى.

راشىدىن خان خوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار كۈچانى مانجۇلاردىن تازىلىغاندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى سايىتبەگ مانجۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ چىقىپ، ئۇلارغا قارشى تۇ-

① يېڭىپەن ـــ ھەربىي گازارما.

② مالۋيە ـــ قەشقەر قوزغىلىڭنىڭ يول باشچىلىرىدىن بىرى، بولغانى ماتۇرە.

رۇپ باققان بولسىمۇ، ئەما يېڭىلىپ قېلىپ، قەشقەردىكى ئا-كىسى ــ قەشقەر ھاكىمبېگى قۇتلۇقبەگنىڭ قېشىغا پاناھلىق تىلەپ قېچىپ كەلگەنىدى.

قەشقەردىن ئەللىك چاقىرىم جەنۇبتا ئاقتۇر① دېگەن بىر يۇرت بارئىدى. بۇ يۇرتتىكى قىپچاقلارنىڭ بارىن قەبىلىسىنىڭ سىددىقبەگ دەپ ئاتىلمىدىغان بىر بېگى بار ئىدى. بۇ زات ئۆز-زىنىڭ ھەققانىيەتچىلىكى بىلەن ئاقتۇر، بارىن، بۇلۇڭكۆل ۋە ئۇيتاغ ئەتراپلىرىدىكى قىرغىزلار، قىپچاقلار ۋە ئۇيغۇرلار ئارا-سىدا ناھايىتى يۇقىرى ئابرۇي قازانغانىدى.

بۇ ئەتراپتىكى قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرى دائىم ئىسيان كۆتۈرۈپ، مانجۇ دائىرىلىرىنى تىنىم تاپقۇزمىغاچقا، خاقانىي چىن سىددىقبەگنى قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرىغا چوڭ بەگ قى-لىپ قويغانىدى. سىددىقبەگ خاقانىي چىنىنىڭ ئۆزىنى قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرىغا چوڭ بەگ قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى ھەر-گىزمۇ ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلانغانلىقى دەپ چۈشەنمەيتتى. خاقانىي چىنىنىڭ قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرىنى ئۇنىڭ قولى بىلەن باش-قۇرۇپ، ئۇلارنى «ئاتاڭ ياخشى، ئاناڭ ياخشى» دەپ سىلاپ ــ سىيپاپ ئەمىن تاپقۇزۇپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرمەيدىغان قى-لىش ئۈچۈن ئۆزىنى تەيىنلىگەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ باشقا ئۇيغۇر ھاكىمبەگلىرىدەك مانجۇ دائىرىلىرى بىلەن بەك ئاپاق ــ چاپاق بولۇپ كەتمىگەنىدى.

قەشقەر بۇزۇلۇشتىن ئىلگىرى، مانجۇ دائىرىلىرى ئاقتۇرغا بەش مىڭ قوي دېيىەك چاچقانىدى. قىرغىز، قىپچاق ئۇلۇسلىرى تېخى ئۇنىڭ ئالدىدىلا جان سېلىقى ئۈچۈن مانجۇ دائىرىلىرىگە بەش مىڭ قوي ئالۋان بەرگەنىدى. مانجۇلار قىرغىز، قىپچاق ۋە ئۇيغۇرلارنى قاڭغىر ــ قاقشىتىپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدىكى ئەڭ ئاخىرقى چىچقاق ئوغلىغىچە قەدەر بولغان مال ــ چارۋىلىرى

① ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسى.

رىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. سىدىقبەگ بۇ ئىشقا نارازى بولۇپ، ئېتىنى قامچىلىغان پېتى قەشقەردىكى خان ئامبىلىنىڭ يامۇلىغا كېلىپ، بۇ دېيەكنى ئېلىشنى دەرھال توختىتىڭلار، بولمىسا، چوڭ ۋەقە چىقىدۇ، دەپ خان ئامبىلىنى ئاگاھلاندۇردى.

ــ ئامبال دارىن،ــ دېگەنىدى ئۇ قىلچىمۇ تۇزۇت قىلماستىن،ــ ئادەملىرىڭىز ئۇلۇسلىرىمىزنى بەك قىيناپ قويدى. جان سېلىقى جېنىمىزغا پاتتى. ئادەمنى مۇنداقمۇ بوزەك قىلغان بارمۇ؟ راست ئەمەسمۇ؟ بىر ئۆيگە بىر مۇشۇكنىڭ ئاسلىنسى سولاپ قويۇڭ ۋە ئۇنى توختىماستىن ئۇرۇڭ، ئاخىرىدا قېنى نېمىنى كۆرىسىزكىن؟ ئاسلان غالجىرلىشىپ شۇ دەرىجىگە بارىدۇكى، ئاخىرى ئېتىلىپ كېلىپ كۆزىڭىزنى مۇرلىۋالىدۇ. ئاسلانغۇ ئاسلان ... ئادەمنىڭ بالىسى مۇشۇكنىڭ ئاسلىنى ئەمەستە! ئادەم قانچىلىك بوزەك قىلىنسا، شۇنچىلىك قورقماس، شۇنچىلىك باتۇر بولۇپ كېتىدۇ. بىز خەقنى «پاراكەندە» دەيسىز، بۇنداق بوزەك قىلساڭلار، نېمىشقا «پاراكەندە» بولمايدىكەنسىز؟

مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن سىدىقبەگ ئاستىرتىن تاغلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇرلارنى توپلاپ، تۇغ ــ ئەلەم، ناغرا ــ كانايلارنى تەييارلاپ، خاقانىي چىندىن يۇز ئۆرۈشكە تەييارلاندى. قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭلىرىدىن راخمانقۇل، قۇربانشا تاجىك قاتارلىقلارنى پەنناد ①، يۇزبېشى، سۆتنە بېشى، ئونبېشى قىلىپ تەيىنلىدى.

سىدىقبەگ باشچىلىقىدىكى قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان قەشقەر ھاكىمبېگى قۇتلۇقبەگ بۇ ئىشنى دەرھال يېگىشەھەردىكى خان ئامبالغا مەلۇم قىلدى. خان ئامبالدىن: «تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكىئاغا بەگ توختىبەگ، تاھىربەگلەر چېرىك باشلاپ دەرھال ئاقتۇرغا بېرىپ، سىدىق

① پەنناد ــ باتالىيون كوماندىرىغا باراۋەر ھەربىي مەنسەپ.

بەگ باشچىلىقىدىكى پاراكەندە قىرغىز، قىپچاقلارنى تۇتۇپ، كۆشۈك هارۇنغا سېلىپ ياندۇرۇپ كەلسۇن!» دېگەن مەزمۇندا پەرمان چۈشتى.

خان ئامبالنىڭ پەرمانى بويىچە، قۇتلۇقبەگ توختى ئىشكىئاغا بەگ بىلەن تاهىر بەگلەرنى چېرىك بىلەن قىل قۇيرۇق قىلىپ ئاقتۇرغا ماڭغۇزدى. ئۇلارغا ئۆزبېكنىڭ ئىنىسى سايىتبەگ بىلەن ئەيسابەگ قارىغۇ دېگەن لەشكەر بېشىنمۇ قوشۇپ قويدى. ئۇلار يېگىشەھەرنىڭ قېچىرچى دېگەن يېرىدە قونۇپ، ئەتىسى باغچىنىڭ قالىق دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەندە، سىدىقبەگ قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ قالدى.

چوڭ يولنىڭ ئىككى يېنىنى سىدىقبەگنىڭ لەشكەرلىرى ئىگىلىگەن بولۇپ، هەممە ياق ئېشەك، ئات، قېچىر، تۆگىلەر بەلەن تولۇپ كەتكەنىدى، ئالدىدىكى سەركەردىلەر ۋە ياساۋۇللار ئات ئويناتىپ يولدىكى دېھقانلارنى چەتكە هەيدەيتتى. ئېشەك، قېچىرلارنى راسا قامچىلايتتى. قىلىچ ئورنىدا ئايپالتا ۋە تاياق ـ توقماق كۆتۈرگەن، باشلىرىغا تېرە تەلپەك، ئۇستىگە قارا چەكمەن چاپان ۋە كەڭ شالۋۇر كىيگەن نامراتلار ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزلىرىچە كايىشىپ، ئاستا يول بوشىتىشاتتى ...

قورال ئورنىدا تاياق ـ توقماق كۆتۈرگەن، ئۆمرىدە جەڭگە قاتنىشىپ كۆرمىگەن بۇ بىئازار ئۇيغۇر دېھقانلىرى سەل كەم يىگىرمە مىڭ كىشىلىك مانجۇ قوشۇنلىرىغا تاقابىل كېلەلەرمۇ؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن بۇ يولدا سەلدەك دەۋرەپ كېتىشىۋاتىدۇ؟ بۇنى هېچكىم بىلمەيتتى.

ئىككى تەرەپ روبىرو كېلىشىپ قالغاندىقتىن، سەپ تارتىپ تۇرۇشتى. سىدىقبەگ ئۆزبېكنىڭ راخمانقۇل قىپچاق، قۇربانشا قاجىك باشلىق تۆت باتۇرىنى مەيدانغا سالدى. توختىبەگمۇ ئۆزبېكنىڭ تۆت باتۇرىنى ئۇلارغا قارشى قويدى. گاھ سىدىقبەگ

نىڭ باتۇرلىرى يەڭسە، گاھ توختىبەگنىڭ باتۇرلىرى ئۇستۈن كېلەتتى. بىر كەلەردە، توختىبەگنىڭ ئىككى باتۇرى نەيزە يەپ ياردار بولۇپ يىقىلدى. بۇنى كۆرۈپ، ئەيسا بەگ قارىغۇ ئۆز چېرىكلىرىنى باشلاپ قاچقىلى تۇرۇۋېدى، توختىبەگنىڭ سېپىدە پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. نۇسرەت سىدىقبەگ تەرەپكە ئۆتتى. سىدىقبەگ ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى كېلىپ، تاھىربەگنىڭ گەجگىسىگە غاچىلىدىتىپ بىر نەيزە ئۇردى، ئاندىن نەيزىنى ئۆزۈن سېپىدىن تارتىپ سۇغۇرۇپ ئېلىۋېدى، تاھىربەگنىڭ گەجگىسىدىن ئوقتەك قان ئېتىلىپ چىقتى. سىدىقبەگنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ كەلگەن راخمانقۇل قىپچاق قانغا مىلەنگەن تاھىر بەگنى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كەتتى. توختىبەگ ئازغىنا چېرىكلىرى بىلەن قەشقەر شەھىرىگە ئارانلا قېچىپ كېلىۋالدى. قۇتلۇق ھېكمىبەگ قەشقەرنىڭ نەزەربەگ، توختىبەگ، ئۆمەر بەگ باشلىق چوڭلىرى بىلەن كېڭىشىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، يېڭىشەھەردىن ياردەمگە چېرىك كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇشنى قارار قىلىشتى. سېپىلغا نەزەر-بەگنى ھاكىم قىلىپ تەينىلەپ، توپ ـ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ چىقىشتى. توختىبەگنى قۇمدەرۋازىسىغا، ئۆمەر بەگنى تۆشۈك دەرۋازىسىغا بەگ قىلىپ تەينىلىدى.

سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن كېلىپ، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىنى قورشۇالدى.

ئالتە ئايغىچىلىك قورشاۋدا تۇرغان قەشقەرنىڭ كوچا ـ رەستىلىرىدە ئادەمزات كۆرۈنمەيتتى، جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. ئادەتتىكى چاغلاردا بولسا، يوغان كۆن چېلەكلىرىنى بويىغا ئېسىۋالغان تازىلىقچىلار كوچىلارغا سۇ سېپىپ، ھەممە ياقنى يالىسا تىلىغا توپا يۇقمىغۇدەك قىلىپ، سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ چىقىشاتتى. كېيىن، كوچىنىڭ ئىككى چېتىدىكى قاتار كەتكەن دۇكانلار ئېچىلاتتى. ئۆستەڭ بويىدىكى كوچىدا تۆمۈرچىلەر ئوچاقلىرىغا تاشكۆمۈر قالاپ، گۈپۈلدىتىپ بازغان ئۈ-

رۇشاتتى، بەستىلىك ھەم پالۋانلاردەك چەبدەس تاقىچىلار يېنىغا ئادەم كەلتۈرمەي چاپچىپ تۇرىدىغان شاش ئاتلارنى كىشنىتىپ يۇرۇپ تاقىلايتتى. تاش بازىرىدا، تاشچىلار مەرمەر تاشلارنى تاراشلاپ ئويۇپ، تۈرلۈك نەقىشلىك بۇيۇملارنى ياسىشاتتى. چاسىدىكى چاقچىلار ئوت ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىپ، پىچاق، ئايپالا تىلارنى چاقلايتتى، دەستىچىلەر قىلىچ ۋە خەنجەرگە قىممەت باھالىق تاشلاردىن دەستىلەرنى تاقايتتى. گىلەمچىلەر، كەشتە چىلەر، دوپپىچىلار، ساندۇقچىلار، بۆشۈكچىلەر، كۈلالار، تۇنۇكە چىلەر، مىسكەرلەر ۋە زەرگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئىشقا كىرىشىپ، ھەممەيلەن «تاراق ـ تۇرۇق» بولۇپ كېتەتتى. ناۋايلار نان بېقىشقا، ھالۋىچى ـ قەندالەتچىلەر ھالۋا ۋە تۇرلۈك تاتلىق ـ تۇرۇملارنى ئېتىشكە، سامسىپەزلەر سامسا، كاۋاپچىلار كاۋاپ پىشۇرۇشقا كىرىشىپ كېتەتتى. ئىسسىق نان ۋە سامسىلارنىڭ، پىياز ۋە كاۋاپلارنىڭ ھور ھەم بۇس ئارىلاش ئاچچىق ۋە مەزىزلىك پۇراقلىرى ھەممە يانى قاپلاپ كېتەتتى. ئەمدىچۇ؟ دۇكانلار ئېتىك، ھەممە يەر جىمجىت ئىدى .....

يېڭىشەھەردىكى مانجۇلارنىڭ تېخىچە خاتىرجەم يۇرگىنىدىن خەۋەر تاپقان سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ قالتىس بىر ئىشقا بەل باغلىغانلىقىنى سېزەتتى. مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ تىڭچىلىرىنىڭ ھەممىلا يەردە قاتراپ يۇرۇشكىنىدىن ئۇ خەۋەردار ئىدى. مانجۇلار سەزمىگەنگە سېلىپ، سىدىقبەگنى قەشقەر شەھىرىگە يېقىن كەلگۈچە قويۇپ بېرىپ، ئاندىن ئۇنى بىراقلا قورشۇۋېلىش نى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى. قەشقەر شەھىرىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانىمۇ ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ سانىدىن بەش ـ ئالته باراۋەر كۆپ ئىدى. سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشسە تىرىك قالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئىچكىرىسىدىكى تۈگمانىيلار بۇزۇلغاندىن تارتىپ، مانجۇ دائىرىلىرى ئالته شەھەر تەۋەسىدە چاتاق چىقارغانلىكى ئادەملەرنى ئۆلـ

تۇرۇپ، بالا ـ ۋاقىلىرىنى ئىلىغا پالاپ كەلدى. شۇڭا ئۇ بۇ قېتىم بىرەر پالاكەتكە يولۇقمىسلا، ئاخىرقى نەپسىگىچە جەڭ قىلىشقا، مانجۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەسلىكە بەل باغلىغان ئىدى. «ھەي! بۇ تۆگىنىلارنىڭ ئىشەنچلىكلىكى قايسى دەرىجىدىكىن؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئۇلار قاراڭغۇدا يەنە بىرمۇنچە ئېرىقلاردىن ئۆتتى. ئېتىز-لىقلارنى، باغۇ ـ بوستانلىقلارنى ئارىلاپ مېڭىپ، قىزىل دۆۋە-نىڭ قېشىغا كەلگەندە توختاشتى. سىدىقبەگ بۇنىڭدىن ئىككى كۈن بۇرۇن، جىن شياڭيىڭ، ماتۇرە باشلىق تۆگىنىلار بىلەن كېلىشكىنى بويىچە، بۇگۈن كېچىدە شەھەرگە ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلىماقچى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ بىر نەچچە يۈز نەۋكىرىنى قۇمدەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدىكى سېپىل سىرتىدا بىر مېچىتنىڭ ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئۇلار سېپىلغا چىقىدىغاندا پايدىلىنىدىغان چوڭ شوتىلارنى شۇ يەردە تەييارلىماقچى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە شەھەرگە خۇپىيانە ئادەم كىرگۈزۈپ، شەھەر ئىچىدە يامۇل ئالدىدا ئولتۇرۇشلۇق شەمشىدىن ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى قەمەردىن ھاجى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. ئۇلار شۇ كېچىسى بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ پاششاپ ـ چاكارلىرىنى ئۆلتۈر-گەندىن كېيىن، سېپىل ئۈستىگە چىقىپ بەلگە بەرمەكچى، سىدىقبەگلەر بەلگىنى كۆرگەندىن كېيىن، دەرھال شوتا بىلەن سېپىلغا چىقماقچى، ئاندىن دەرۋازىنىڭ لوكىنى تارتىۋېتىپ ئۇنى ئېچىپ، كۆۋرۈكنى چۈشۈرمەكچى ئىدى. ماتۇرىنىڭ تۆگىنىلىرى بۇ كېچىدە تەرەۋە ئوقۇش باھا-نىسى بىلەن مېچىت ئىچىگە توپلىنىپ، سىدىقبەگ شەھەر-گە ھۇجۇم قوزغىشى بىلەن تەڭلا قوزغىلىپ، يامۇلدىكى مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر چېرىكلىرىنى يېغىشتۇرماقچى ئىدى. ئۇلارمۇ ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنمەكچى بولدى. بىر بۆلىكى سېپىل

قووۇقىغا ھۇجۇم قىلىپ، دەرۋازىنى بۇزۇشقا يارەملىشىدىغان، يەنە بىر بۆلىكى تاشقىرىدا تۇرۇپ ئۇلارغا ماسلىشىدىغان، يەنە بىر بۆلىكى يارەمگە تەييار تۇرىدىغان بولۇپ بەلگىلەندى. شەھەردىكى توڭگانىيلار مىڭ نەچچە يۈز كىشىگە يەتسىمۇ، سوقۇشقا يارايدۇ دېيىلگەن كىشىلەر ئاران يەتتە يۈزگە يېتەتتى. بۇ توڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئازلىقىغا قارىماي، ئۆزلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەۋەككۈل قىلىپ، جان پىدالىق قىلىشتى، ھەممە بىر نىيەتتە بولۇپ قوراللاندى، كىچىكلىرى ھېچبولمىغاندا يىغىلغانلىنى ساتجىپ ئۆلتۈرەرمىز دەپ، پىچاق بىلەن قوراللانغانىدى. ئۇلار يوشۇرۇنغان مېچىت بىلەن يا-مۇلنىڭ ئارىلىقى ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى.

ئەتراپ جىمجىت، يىراقتا خورازنىڭ بىرىنچى چىللىشى ئاڭلاندى. ئاسمان ئالا بۇلۇت، قارىيىپ تۇرغان قەشقەر سېپىلى كۆزگە گىرىمسەن چېلىقاتتى. سىدىقبەگ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى پەنساد راخمانقۇل قىپچاقنىڭ ئۈسساپ تىترەپ نەپەس ئالغىنىنى سەزدى ۋە ئۆزىنىڭمۇ بەدىنى تىترەشكە باشلىدى.

سېپىل ئىچىدىن ئەجەل پۇرىقى كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى ئەنجانلىق سودىگەرلەر ئاقساقىلىنىڭ شەھەر دەرۋازىسىنى يوشۇرۇن ئېچىپ بېرىشكە ئىشىنىپ بارغان ۋەلىخان تۆرىنىڭ سىرى پاش بولغىنى، يىگىتلىرى ئوق يەپ، دۇشمەنلىنىڭ زاڭلىق قىلغىنىنى ئاڭلاپ يانغىنى ئېسىگە چۈشتى، ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر دەرۋازىلىرىغا كېچىسى تېگىش قىلغان، باشقا خوجىلارنىڭمۇ ئالدىنىپ قېلىپ قولغا چۈشۈپ ھالاك بولغانلىرى كۆڭلىدىن كەچتى. سىدىقبەگ بۇ قېتىم ئۆزىنىڭ بۇ-رۇنقى خوجىلاردەك ئالدىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، شەھەر ئىچى-دىكى ئۇيغۇر، توڭگان تەرەپدارلىرىغا بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەن-مەي، پەقەت ئۆز كۈچىگىلا ئىشىنىپ تەۋەككۈل قىلىۋاتاتتى.

گەرچە، جىن لاۋسەن①، ماتۆرىلەر شەھەر ئىچىدىكى تۇڭگانىيلار ئۇنىڭغا ئىچكى تەرەپتىن بولۇشىدىغان بولدى، دەپ خەۋەر بەرگەن بولسىمۇ، بۇ خەقنىڭ بىقارارلىقىنى ئۇ بۇرۇندىن تارتىپ بىلەتتى. ئۇنىڭ مىڭدەك ئادىمى شەھەر ئىچىدىكى تەلىم - تەربىيە كۆرگەن بەش - ئالتە مىڭدەك چېرىككە تەڭ كېلەلەرمۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە، گۈلباغ قورغىنى بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئارىلىقى پەقەت يەتتە چاقىرىملا كېلىدىغان تۇرسا، سېپىلغا بېسىپ كىرىپ بولغىچىلىك، گۈلباغدىكى مانجۇلار كەينىدىن بېسىپ كىرىپ تېگىش قىلسا، ئۇنىڭ بېشى ئىككى تاشنىڭ ئارىلىقىدا يەنجىلىپ كەتمەسمۇ؟ يەنە كېلىپ شەھەردىكى مانجۇ چېرىكلىرى مۇستەھكەم قەلئە ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ. تارىختا مۇنداق تەۋەككۈلچىلىكنىڭ يەنە باشقا مىسالى بولغانمىكىن؟ ئۆزىغۇ سېپىل ئالدىغا يوشۇرۇنچە يېتىۋالدى. ئەگەر تۇڭگانىيلارنىڭ «ئىچكى تەرەپتىن بولۇشىمىز» دېگىنى مانجۇلارنىڭ «قاپقىنى» بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇ چاغدا، سىدىقبەگ بۇ «قاپقان»غا ئۆز پۇتى بىلەن بېرىپ دەسسەپ بەرسۇنمۇ؟

بەزى قىپچاق چوڭلىرى ئوخشاش ئەندىشىلىرىنى ئېيتىشىپ، سىدىقبەگنى بۇ قالتىس نىيىتىدىن ياندۇرماقچىمۇ بولۇشتى.

ئەمما، بۇ نىيەتتىن قايتىش - يا ئاقتۇرغا دۇگدىيىپ بېرىپ مانجۇ ئامبىلىغا يەنە قارام بولۇشتىن ياكى ئۆزى - ماكانسىز بولۇپ، بۇلۇڭكۆل، چارلۇق، ئويتاغ ئەتراپلىرىدا كۆزنىڭ شۇرىغانلىرى بىلەن قىشنىڭ سوغۇقلىرىدا تېنەپ - تەمتىرەپ خارۇ - زار بولۇپ يۈرۈشتىن دېرەك بېرەتتى. سىدىقبەگ مانجۇ ئامبىلىغا قارام بولۇش ۋە ياكى خار - زارلىقتىن كۆرە، بىر ئۆلۈمنى باش ئۇستىگە ئېلىپ، مانجۇ ھاكىمىيىتىگە يولۇۋاستەك دادىل ئېتىلىشنى ئەۋزەل كۆرگەن ۋە

① جىن شىاڭمىڭ.

قىرغىز، قىپچاق چوڭلىرىنى شۇنىڭغا كۆندۈرگەنىدى. مۇبادا، پېشانىسى كاج كېلىپ قېلىپ، ئىشى تەتۈرىدىن كەلسە، مانجۇ-لارنىڭ «قاپقىنى» غا چۈشسە، ئەجەل سىرتىمقىنىڭ ئەڭ ئاۋۋال سىدىقىبەگنىڭ بوينىغا چۈشۈشىنى هەممىسى بىلەتتى. سىدىقىبەگ-نىڭ هەممە هەرىكىتى مانجۇلارنىڭ «قاپقىنى» نىڭ قىسۋالى-دىغان جايىغا تەگمەستىن ئۆتۈشكە قارىتىلغانىدى. شۇ يەرگىچە ئۆزىنى دۈشمەنگە تۇتقۇزماي كەلدى. ئەمدى ئىشنىڭ بۇ تەرە-پى قانداق بولارىكىن؟

سىدىقبەگ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئەتراپقا قۇلاق سېلىۋې-تىپ، كېچە جىمجىتلىقىدا ئۆز يۈرىكىنىڭ دۈكۈلدەپ ئۇرۇشى-نى ئېنىق ئاڭلىدى. بۇ دۈكۈلدەشتە گويا تەقدىر ئېتىنىڭ تۇ-ياق تاۋۇشلىرى بار ئىدى.

ئېغىر شوتىلارنى ئاستا كۆتۈرۈپ قىزىل دۆۋە قەبرىستا-لىقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈۋاتقانلارنىڭ ئىچىدە، ئۇنىڭ پەنسادلىرى-دىن راخمانقۇل قىپچاق بىلەن قۇربانشا تاجىك بار ئىدى. ئۇلار يىگىتلىرىنى باشلاپ، قاراڭغۇدا ئۇرۇلۇپ-سوقۇلۇپ يۈرۈپ، تاش بازىرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يارداڭغا يېقىنلاشتى. بۇ يارداڭ-نىڭ ئېتىكىدە ئۆڭكۈرلەر بار ئىدى. بۇ ۋەھىمىلىك جايلارغا ئادەتتە كۈندۈزىمۇ هېچكىم ئەيمىنىپ كېلەلمەيتتى. ئاياغ ئاستى چاتقاللىق ئىدى. سېپىل تېمى مۇشۇ يار ئۇستىدىن ئۆتەتتى. شوتىلارنى سېپىل تۈۋىگە كۆتۈرۈپ بارغۇچە، يىگىتلەر قارا تەر-گە چۆمۈپ كەتتى.

ئۇلارغا باشچىلىق قىلىۋاتقان راخمانقۇل قىپچاق سېپىل ئۇستىگە قاراپ بىر پەس ساقلاپ تۇردى. ئېگىزلىكى تېرەك بويى كېلىدىغان سېپىل ناهايىتى كەڭ ئىدى. سېپىل ئۇستى-دىن هېچبىر شەپە سېزىلمەيتتى. قاراۋۇللار ئۇيقۇسى كېلىپ سېپىل ئاستىغا چۈشۈپ كەتكەن بولسا كېرەك.

بىر كەملەردە سېپىل ئۇستىدە، بىرىنىڭ كېلىشىۋالغان

سۆز بويىچە، ئاق ياغلىقنى پۇلاڭلاتقىنى غىلپال قىلىپ كۆرۈندى.

راخمانقۇل بەلگىنى كۆرگەندىن كېيىن، يىگىتلىرىگە شوتىنى قويۇڭلار! دەپ شەرەت قىلدى. يىگىتلەر شوتىلارنى ئاستا تىكلىدى، شوتىلارنىڭ ئۇچىنى سېپىلنىڭ قىرىغا تىرەپ قويدى.

— قېنى، چىقىڭلار! — دەپ پىچىرلىدى راخمانقۇل غۇژمەك بولۇپ تۇرۇشقانلارغا. ئون ئۇچ گەز ئېگىزلىكتىكى بۇتام ناھايىتى خەتەرلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن يىقىلغان ئادەم تىرىك قالمايتتى. ئېھتىمال قاراۋۇللار سېزىپ قېلىپ، چىقىۋاتقانلارغا تاش ئاتار، ئوق ياغدۇرار؟ بۇنى بىلىدىغان يىگىتلەرگە ئەڭ ئالدىدا چىقىش ناھايىتى دەھشەتلىك تۇيۇلاتتى.

نىھايەت، راخمانقۇل قىپچاق ئۆزى شوتىنىڭ بالدىقىغا پۇتىنى قويدى:

— بىر ئۆلۈم ھامان بار. مەردانە بولۇڭلار! قېنى، يا بىسمىللاھىررەخمانىررەھىم!— دېدى ئۇ.

قۇربانشا تاجىك ئىككىنچى شوتىدىن چىقىشقا باشلىدى. شوتىلار كەڭ، پۇختا ياسالغان، ھەر بىرى ئالتە — يەتتە كىشىنى بىمالال كۆتۈرەتتى. يىگىتلەر ئىلگىرى — كېيىن بولۇپ يۇقىرىغا چىقىۋاتاتتى. راخمانقۇل قىپچاق سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقاي دېگەندە، بايامقى ئاق ياغلىق پۇلاڭلاتقان كىشى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. ئۇ شەمشىدىن ھاجى ئىدى. ئۇ سېپىلنىڭ ئۈستىدىكى قاراۋۇل ئۆيىدە ئادەم بار، دېگەندەك قىلىپ بېشىنى ئىشارەت قىلىپ لىكشىتىپ قويدى. سېپىلنىڭ ئۈستى پىيادىلەر يولىچىلىك كەڭ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاتلىق يۈرۈشمۇ بولاتتى، يېقىن ئاردا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. راخمانقۇل قىپچاق ئۆزىنى ئۇگەكىنىڭ① دالدىسىغا ئالدى ۋە تۆۋەندىن چىقىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ قولىدىن تارتىپ پىچىرلىدى:

---

① ئۇگەك — سېپىلنىڭ ئۈستىگە ئارىلىق قويۇپ ياسالغان كىچىك تامچىلىق كونىگوره.

— پالتا قېنى؟

— مانا.

قۇربانشا تاجىك بېلىگە قىستۇرۇۋالغان پالتىنى ئېلىپ راخمانقۇل قىپچاققا بەردى.

— قاراۋۇل ئۆيىدە ئادەم بار ئىكەن، شەپە چىقارماي ئۇ-جۇقتۇرۇۋېتىڭلار!— كىمگىدۇر پىچىرلىدى راخمانقۇل قىپچاق.

ئەگەر ئۇگەك ۋە قاراۋۇل ئۆيى بولمىسا، سېپىل ئۇستىدە مېڭىپ يۇرگەن ئادەملەرنىڭ كۆلەڭگۇسى تۆۋەندىن كۆرۈنۈپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىن چىققان يى-گىتلەر قاراۋۇل ئۆيىدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنى جىمجىتلا يېغىش-تۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، قاراۋۇل ئۆيىگە يۇشۇرۇنۇپ تۇ-رۇشتى. ھەممىسى چىقىپ بولغاندىن كېيىن، ئاستا — ئاستا ئې-گىشىپ مېڭىپ، سېپىل ئۇستى بىلەن قۇمدەرۋازىسى تەرەپكە بېرىشقا باشلىدى.

سېپىلنىڭ مەلۇم جايلىرىدا قاراۋۇل ئۆيلىرى بار ئىدى. يىگىتلەر بىر قاراۋۇلخانىغا كەلگەندە، ئىچكىرىسىدىن بىر مانجۇ چېرىكى قويۇق گەنسۇ تەلەپپۇزى بىلەن ئۈيقۇ ئارىلاش:

— ۋاڭ مەنساڭ، كەلدىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى.

سېپىل ئۇستىدە كېلىۋاتقانلار دەرھال توختىدى. راخمان-قۇل قىپچاق قولىدىكى پالتىنىڭ سېپىنى ئىككى قولىلاپ سىقتى — دە:

— ھە،— دېگەندەك قىلىپ غودۇڭشۇپ قويدى.

ئەمما، ئىچكىرىدىكى قاراۋۇل ئۇنىڭ ئاۋازىنى تونۇمىي، خۇدۇكسىرەپ قالدى — دە، ئۈيقۇسى بىردىنلا قاچتى:

— كىم؟— دەپ سورىدى ئۇ.

راخمانقۇل قىپچاق قاراۋۇلخانىغا قاراپ ئېتىلدى. مانجۇ-لارنىڭ قاراۋۇلى ئالدىراپ چىقىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆكسىگە غاچ چىدە قىلىپ خەنجەر سانجىلدى. قاراۋۇل جان ئاچچىقىدا خۇددى

توڭگۇزدەك چىرقىرداۋەتتى.

ــ قۇربانشا تاجىك! توختىماستىن دەرۋازىغا يۈگۈرا!ــ دېدى راخمانقۇل قىپچاق. ئۇ، يىگىتلەرنىڭ بەش ــ ئونىنى پەستە ئويغىنىپ كەتكەن قاراۋۇللارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن قالدۇردى ــ دە، ئۆزى باشقا نۆكەرلەرنى باشلاپ، قۇمدەرۋازا-زىسىغا يۈگۈرۈپ كەتتى.

قۇتلۇق ھېكىمبەگ بۇ دەرۋازىنى ساقلاشنى توختىتىبەگ بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جاڭ تۈڭلىڭ دەيدىغان بىر پەنـ ساتىغا تاپشۇرغانىدى. ئەمما ئۇلار سىدىقبەگنىڭ قەلئەگە بۇ-گۈن كېچە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى زادىدا ئويلاپ بېقىشمىغىنى ئۈچۈن، ھازىر چېرىكلىرى بىلەن يىگىپەندە ئۇخلىشۋاتقانىدى. دەرۋازا قاراۋۇلخانىسىدا، يىگىرمىچە مانجۇ ۋە ئۇيغۇر چېرىكلىـ رى بار ئىدى. ئۇلار بۇ تاراق ــ تۇرۇقتا ئويغىنىپ، قورال ــ ياراقلىرىنى قوللىرىغا ئېلىپ بولغىچە، تۈڭگان چېرىكلىرى تەـ رىپىدىن شىددەتلىك تۇرده ئوققا تۇتۇلدى. پالتا كۆتۈرگەن قۇربانشا تاجىك دەرۋازا قۇلۇپىغا يېقىنلاشتى. ئاتنىڭ كاللاسـ دەك كېلىدىغان قۇلۇپ پالتا بىلەن بىر ــ ئىككىنى قويغانغا تەۋرەپمۇ قويمىدى. قاراۋۇلخانىدا نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق باشلىنىپ كەتكەنىدى. سىدىقبەگنىڭ يىگىتلىرى كۆپرەك ئىدى. توختىبەگ بوينىغا تەگكەن قىلىچنىڭ زەربىسىدە يەرگە پۈـ لاڭلاپ يىقىلدى. جاڭ تۈڭلىڭ قېچىشىغا، بىر يىگىتنىڭ ئارـ قىسىدىن قاتتىق ئۇرغان نەيزىسى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئىشىككە مىخلىنىپ قالدى، ئۇ، بىر ــ ئىككى پۇت ئېتىپلا جىم بولدى.

قۇربانشا تاجىك پالتىنى ئىككى قولىلاپ گاھ قۇلۇپقا، گاھ دەرۋازىنىڭ زەنجىرىنىڭ قاغىتۇمشۇقىغا ئۇراتتى. تۆمۈردىن كۆكۈچ ئۈچقۇن چاچرايتتى، ئەمما، چوڭ قۇلۇپ مىدىرلىمـاي تۇراتتى. ئاخىرى، قاغىتۇمشۇق سۇندى ــ دە، زەنجىر شاراقلاپ يەرگە چۈشتى.

سەپىل ئەتراپىدا، سۇ تولدۇرۇپ قويۇلغان چوڭقۇر خەندەك بار ئىدى. خەندەكتىن دەرۋازىغا ئۆتىدىغان تاختا كۆۋرۈك مەخسۇس زەنجىر بىلەن دەرۋازا تەرەپكە كۆتۈرۈپ قويۇلغانىدى. قۇربانشا تاجىك دەرۋازىنىڭ لوكىنى چۇشۇرۇپ ئىچىۋاتقانىدا، يىگىتلەرمۇ كۆۋرۈكنىڭ زەنجىرىنى بوشاتتى.

سىدىقبەگ، جىن لاۋسەن ۋە ماتۆرىلەر دەرۋازىنىڭ ئىچكىرىدىكى ئىلىشىش شاۋقۇنىنى ئاڭلاپ، خەندەكنىڭ لېۋىگە كېلىپ تۇرۇشقانىدى. دەرۋازا ئېچىلىپ، تاختا كۆۋرۈك چۇشۇش بىلەن تەڭ، ئۇلارمۇ ئادەملىرىنى باشلاپ، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئىچكىرىگە ئات سېلىپ كىرىشتى. مانجۇ چېرىكلىرىدىن تىرىك قالغانلىرى يامۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى.

قوزغىلاڭچىلار ھۇيىقۇتقىنچە دەرھال يامۇلغا قاراپ ھۇجۇم قىلىپ ماڭدى، مانجۇ بولامدۇ، سۇلۇن بولامدۇ، ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەردى. شەھەر ئىچىدىكى خۇيزۇلار بىر نەچچە جايغا ئوت قويۇشتى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە يەر «ئاللاھۇ ئەكبەر!»نىڭ ساداسى ئوت ۋە تۈتۈن بىلەن قاپلىنىپ كەتتى. مانجۇلار مۇشۇ تاپتا نەگە قېچىشنى بىلەلمەيلا قالغانىدى. سىدىقبەگ، جىن لاۋسەن، ماتۆرىلەر باشچىلىقىدىكى قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى ئۇلارنى قوغلاپ كەتتى. راخمانقۇل قىپچاققا ئېتىنى ئەكىلىپ بېرىشتى. قۇربانشا تاجىكمۇ، باشقا پىيادە يىگىتلەرمۇ يەنە ئاتلانىدى. سىدىقبەگ نۆكەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى راخمانقۇل قىپچاق بىلەن بىللە ياۋاغ دەرۋازىسىنى ئىگىلەشكە ئەۋەتتى. ئۆزى بولسا جىن لاۋسەن، ماتۆرىلەرنىڭ خۇيزۇلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ قىرغىز، قىپچاق يىگىتلىرىنى باشلاپ، تۆشۈك دەرۋازىسىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئات سالدى. ئەگەر بۇ دەرۋازىلار تېزرەك ئىگىلىنىپ لىنمىسا، گۈلباغ قورغىنىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى ھەر قاچان مۇمكىن ئىدى.

قۇمدەرۋازىسى ئالدىدا باشلانغان جەڭ شاۋقۇنى بىر پەستىلا پۈتۈن قەشقەر شەھرىنى قاپلاپ كەتتى. قۇتلۇق ھېكمىبەگ ئۆزىنىڭ يامۇلىدىكى ھەشمەتلىك ھويلىسىدا ئۇخلاپ ياتقانىدى. ئۇ ئالا-توپىلاڭدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، بارلىق چېرىكلىرىنى ئېلىپ ئاتلىنىپ چىققۇچە، سىدىقبەگنىڭ يىگىتلىرى مانجۇلارنى قوغلاپ كېلىپ قالدى. ياۋاغ دەرۋازىسىدىن قوغلانغان چېرىكلەرمۇ يامۇل تەرەپكە قېچىۋاتاتتى. قاراڭغۇدا دۇشمەن قايسى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرى قايسى، ئۇنى قۇتلۇق ھېكمىبەگ زادىلا ئاڭقىرالماي قالدى. ئۇنىڭ كۆزىگە يۇگۇرۇپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دۇشمەن بولۇپ كۆرۈندى. شەھەرگە لەكمىڭ ـ لەكمىڭ دۇشمەن باستۇرۇپ كىرگەن ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ.

قۇتلۇق ھېكمىبەگ قىزىل دەرۋازىسىدىكى يېگىپەندە تۇرۇشلۇق مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن بۇ توپىلاڭچىلارنى بىر پەستىلا يېغىشتۇرۇۋېتەلەيمەن دەپ ئويلىغانىدى، كېلىپ قارىسا، قىزىل دەرۋازىسى ھاڭغىرقاي ئوچۇق تۇراتتى. يېگىپەندىكى تۆت ـ بەش مىڭ چېرىك يېگىشەھەرگە قاراپ ئاللىقاچان تىكشۈەتكەنىكەن. ئامال قانچە؟ نۇسرەت كېتىپتۇ! ئۇ بارمىقىنى چىشلىگىنىچە، ئېتىنى چاپتۇرۇپ، يېگىشەھەر تەرەپكە قاراپ قاچتى.

سەھەردىكى غەرق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان بىچارە ۋا قەشقەرلىقلەر سىدىقبەگنىڭ قىپچاق، قىرغىز يىگىتلىرىنىڭ مانجۇلارنى قوغلاپ يۇرگىنىنى تاڭ يورۇغاندا بايقىدى. مانجۇلاردىن نارازى كىشىلەر ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. ھۇنەرۋەنلەر بۇلانغان، دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىقلىرى مانجۇلارنىڭ ئېتىنىڭ ئايىغىدا چەيلەنگەنىدى. ئاتا ـ ئانىسى، ئاكا ـ ئىنىلىرى مانجۇلارنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەنلەر، خوتۇن ـ قىزلىرى، ئېگىچە ـ سىڭىللىرى مانجۇلار تەرىپىدىن ئايىغ ـ ئاستى قىلىنغانلار مانجۇلاردىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن قوزغالدى، دېھقانلار، كاسىپلار

ھەربىكەتكە كەلدى. مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن جاھانگىر خوجىنىڭ مۇرىتلىرى خۇن دەۋاسى قىلىپ چىقىشتى. ھاكىمىيەت ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ھەممە ئادەم نېمە دېسە بو-لۇۋېرىدىغاندەك ھېس قىلىشاتتى. «دۇشمەن قاچسا باتۇر كۆ-پىيەر» دېگەندەك، سىدىقبەگ بىلەن جىن لاۋسەن، ما تۆرىلەر-نىڭ ئىككى - ئۈچ مىڭ ئادىمىگە ئەلىنىڭ - ئاتمىش مىڭ قەشقەرلىق قىساسكار خالايىق قوشۇلدى. كەلكۈندەك دەۋرەپ كەلگەن دەھشەتلىك خالايىق مانجۇلارنى ۋە مانجۇلار قويغان ئەمەلدارلارنى يوشۇرۇنغان يېرىدىن تېپىپ چىقىپ، قوي - كا-لىنى يوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ تاشلاشقا باشلىدى. نەزەر بەگ، ئۆمەر بەگ، تۇختىبەگ، سايىت بەگ، ئەھمەت ئەلەم ئاخۇنلار مۇشۇ پاتمپاراقچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى، مال - مۈلكى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىن-دى. خالايىق كوچىدا قېچىپ يۈرگەنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ قورشۋالاتتى. پىچاقمۇ، پالتىمۇ، تاياقمۇ، تاشمۇ، خىشمۇ، قول-لىرىغا نېمىلا چىقسا، شۇنىڭ بىلەن بۇ زالىملارنىڭ كاللىسىغا ئۇرۇپ، ئۇلارنى يانجىپ تاشلىشاتتى. قوزغالغان خەلق ئارىسىدا ھاكىمبەگلەردىن جەبىر - زۇلۇم كۆرگەن ئادەملەرمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار ھەتتا بۇنىڭدىن بەش - ئون يىل بۇرۇنقى قىساسلىرىنى-مۇ ئەمدى بۇ زالىملاردىن ئالماقتا ئىدى.

كۇن چىقىۋاتقاندا، قىزىلنىڭ كۆۋرۈكى يېنىدا بىر بۆلۈك مانجۇ قوشۇنى پەيدا بولدى. ئەمما، سېپىل ئۈستىدىكى قوزغە-لاڭچىلار توپ - زەمبىرەكلەردىن ئۇلارنىڭ ئۈستىگە يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. مانجۇلار قىزىل كۆۋرۈكىدىن بېرىسىگە زادىلا ئۆتەلمەي، ئايلىنىپ يۇرۇشتى. شەھەرنىڭ بارلىق دەرۋازىلىرى سىدىقبەگنىڭ يىگىتلىرى تەرىپىدىن ئېتىۋېلىنغانىدى. خەنزەك-لەرنىڭ كۆۋرۈكلىرى تارتىۋېتىلگەن، شەھەرنىڭ ئىچىدە بولسا ئىنتىقام، قىساس ئېلىش داۋاملاشماقتا ئىدى.

راخمانقۇل قىپچاق، قۇربانشا تاجىك باشچىلىقىدىكى

قىپچاقلار كېچىچە ئۇخلىماي سوكۇلداپ يۇگۇرۇپ يۇرگەن بولـ
سىمۇ، غەلىبىنىڭ شادلىقىدىن چارچىغانلىقىنى سەزمەيتتى. پە-
قەت قورساقلىرى ئېچىپ، قەشقەرنىڭ ناۋايلىق ۋە ئاشپەزلىك
رەستىلىرى ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئېسىگە چۈشەتتى. ئەتىگەندە،
كوچا ـ كوچىلارغا، ھەممە دەرۋازىلارغا قاراۋۇللار قويۇلغاندىن
كېيىن، سىدىقبەگ راخمانقۇل قىپچاققا رۇخسەت بەردى. ئۇ ئې-
تىغا مىنىپ، يەنە قۇربانشا تاجىك قاتارلىق ئىككى دوستىنى
ئېلىپ ناۋايلار رەستىسىگە كەلدى. بۇ يەردىمۇ خالايىق شوپاڭ
خانا، گۈرۈخانا ئاچقان بەش ـ ئالتە كۆچىمەننى ئورىۋېلىپ
تاش ـ بوران قىلىشۋاتقانىدى. بۇ مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ كۈ-
چىگە بېقىنىپ كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ بەزىلىرى يېقىلىپ،
تاش ـ كېسەكلەر ئاستىدا جان بەرگەنىدى، بىر ـ ئىككىسى
قوللىرى بىلەن يۈزىنى توسۇپ، ھەدەپ داد سالاتتى، ئېچىنىش
لىق ئىڭرايىتتى. ئاتمىش ياشلاردا بار بىرىنىڭ يالاڭباش بېشى
دىن قان ئېقىۋاتاتتى، يىرتىلغان كۆڭلىكى ئارىسىدىن كۆكە
رىپ كەتكەن بەدىنى كۆرۈنۈپ تۇراتتى، ئۆزى تىزلىنىپ تۇ-
رۇپ، بۇ ئادەملەردىن شەپقەت تىلەپ ھەدەپ باش ئۇراتتى. بۇ
پاجىئەگە يۇرىكى ئېچىشقان راخمانقۇل قىپچاق خالايىق ئارىسى-
غا ئاتلىق كىرىپ كەلدى ـ دە:

ـ خالايىق! سىدىقبەگ پەرمان بەردى!ـ دەپ ۋارقىرى-
دى،ـ تەسلىم بولغانلارنى ئەسىر ئېلىش كېرەك! ئۆلتۈرمەڭلار،
خالايىق، بولدى قىلىڭلار! بىزمۇ پۇقرامىز، بۇلارمۇ پۇقرادۇر.
پۇقرالار ئېيىبدار ئەمەس! ھەممە ئەيىب بۇلارنىڭ ئامبال ـ لو-
يەلىرىدە! خالايىق، توختاڭلار! سىدىقبەگنىڭ پەرمانىنى
ئورۇنداڭلار!

ئادەملەر سىدىقبەگنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، ئاتلىق يىگىتنىڭ
سۆزىگە قۇلاق سېلىشقا باشلىدى. شۇ ۋاقىتتا، قۇربانشا تاجىك
قاتارلىق ئىككى ئاتلىق يىگىتمۇ خالايىق ئارىسىغا يېرىپ كىر-

دى. ئۇلار ئۇچەيلەن بىر بولۇپ، تاش - بورانىنى توختاتتى.

سىدىقبەگ جىن شياڭيىڭ، ماتۆرىلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق شەھەردىكى چېكىدىن ئېشىپ كېتىپ بارغان قىرغىنچىلىقنى، بۇلاڭچىلىقنى توختاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، جىن شياڭيىڭ بىلەن ماتۆرىلەرنى ئۆزىگە ۋەزىر، راخمانقۇل قىپچاق بىلەن قۇربانىشا تاجىكنى ئەمرلەشكەر، شەھمشىدىن ھاجىنى مۇشاۋۇر، قەشقەر مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەتنى شەيخۇلئىسلام قىلىپ تەيىنلەپ، يۇرتدارچىلىق قائىدىلىرىنى تەسىس قىلدى. جۇمە خۇتبىسىنى ئۆزىنىڭ نامىغا ئوقۇتتى. كوچا - كوچىلارغا جارچىلارنى چىقارتىقۇزۇپ، «زامان، زامان! ھەزرىتى سىدىقبەگنىڭ زامانى!» دەپ جاكارلاتقۇزدى.

سىدىقبەگ، جىن شياڭيىڭ ۋە ماتۆرە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قان كېچىپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، قەشقەرنى مانجۇلار قولىدىن تارتىۋالدى.

گەرچە، سىدىقبەگ قاتارلىقلار قەشقەردە ھاكىمىيەتنىڭ ئۆز قوللىرىغا ئالغان بولسىمۇ، ۋەزىيەت يەنىلا داۋالغۇپ تۇردى، زادى تىنچىمىدى. ھەممە يەردە ئىشنى ئاقسىتىش ۋە خىيانەتلەر داۋاملاشماقتا ئىدى.

قەشقەر ھاكىمىيىتى سىدىقبەگنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قەشقەر ئاھالىلىرى، بولۇپمۇ ئاھالىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق زاتلىرى قاتلىمى سىدىقبەگنىڭ ھاكىمىيەت تۈتۈشىغا ئانچە قايىل بولۇپ كەتمىدى.

— راست ئەمەسمۇ،— دېيىشەتتى ئۇلار بىر يەرگە جەم بولسىلا،— يەتمىش پۇشتىدىن تارتىپ جىنزىغا ئۇرخىشاش ئوروق ئاتقا ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۇزەڭگە، شوينا قوشقۇن سېلىپ مىنىپ كەلگەن بۇ قىرلىقلار ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئارغىماق - توپچاق ئاتلارغا يۈز سەر كۈمۈش تەڭگە

تۇختايدىغان قىممەت باھالىق پەرەڭ ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئال-تۇن - كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۇزەكگە - قوشقۇن سېلىپ مەسىدىغان بولدى. ياز كۈنلىرى بېشىغا تۇزۇكسىنە بۆڭ، قىش كۈنلىرى ئىسسىققىنا تەلپەك كىيىمگەن، ئۆمرىدە تېرە چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، چاپىنى تىزىدىن ئاشمىغان بۇ قارا قىپچاقلار قىممەت باھالىق تۇماقلارنى كىيىپ، تۇلكە، سۇسەر تېرىلىرىدىن تىكىلگەن ئېسىل جۇۋىلارغا ئورىلىپ، تاۋار - دۇر-دۇنلارنى پايتىما ئورنىدا پۇتىغا يۆگەپ، خۇرجۇن - خۇرجۇن-لاردا ئالتۇن - كۈمۈش ئېلىپ يۇرۇۋاتىدۇ .....

بىر كۈنى، قەشقەر ئۆلىمالىرى جەم بولغان بىر مەجلىس-تە، يېڭىن ئەھلى ئادەتتىكىدەك قىپچاقلارنى مەسخىرە قىلىپ ئولتۇرۇشقانىدى، ئاردىدا سۆزمەن بىرى:

— مىسىر پادىشاھلىقى ھارۇن رەشىدنىڭ قولىغا ئۆتكەن-دە، — دەپ گەپ باشلىدى، — ئۇ: «مەن بۇ يۇرتنى مىسىر پادىشاھلىقى بىلەن مەغرۇرلىنىپ خۇدالىق دەۋاسى قىلغان ئا-سىي① نەڭ ئارزۇسىغا خىلابەن ھالدا، باشقا بىرىگە بەرمەس-تىن، ئەڭ تۆۋەن قۇللىرىمدىن بىرىگە بېرىمەن»، دەپتۇ. ئۇنىڭ خۇسەيىب ئىسىملىك بىر ھەبەش قۇلى بار ئىكەن. ھارۇن رەشىد مىسىرنىڭ پادىشاھلىقىنى شۇنىڭغا بېرىپتۇ. بۇ خۇسەيىب دېگەن قۇلنىڭ ئەقلى - ھوشى ۋە پەم - پاراسىتى شۇنچىلىك ئىكەنكى، بىر كۈنى مىسىر دېھقانلىرى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كې-لىپ: «بىز كېۋەز تېرىغانىدۇق، بىمەزگىل يامغۇر يېغىپ نا-بۇت قىلىۋەتتى»، دەپ شىكايەت قىلغانىكەن، ئۇ: «يۇڭ تېرە-سىڭلار بولماسمىدى! يامغۇردا نابۇت بولمايتتى...»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

يېڭىن ئەھلى پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

① بۇ يەردە قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنلىرى كۆزدە تۇتۇلغان. ئۇلار ئۆزلىرىنى خۇدانىڭ زېمىندىكى ئوغلى، دەپىشەتتى.

سىدىقبەگمۇ ئۆزى كۆرەش بىلەن قولغا كەلتۈرگەن بۇ بەختنىڭ ئامانەت ۋە ۋاقىتلىق ئىكەنلىكىنى، ئەگەر كۆچلۈك تەدبىر قوللانمايدىغان بولسا، ئۆزىنىڭ قىرلىرىغا كەتمەكتىن باشقا ئامالى يوق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇ مۇشۇ ئىشلارنى ئويلىغاندا، بېشى قېتىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي قالدى. كۈنى لۈك سالام مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، جىن لاۋسەن، ما تۆرە، شەمشىدىن ھاجى ۋە مەۋلانا مۇللا مۇھەممەتيار خەلپەتنى ئۆز ھۇزۇرىدا ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزىنىڭ غەملىرىنى ئۇلارغا بىر قۇر چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى.

كېچەش ئەھلى ئىچىدە، جىن لاۋسەن كۆپ سورۇن كۆرگەن، تەجرىبىلىك ئەمەلدار ئىدى. ئۇ مانجۇ دائىرىلىرىگا خىزمەت قىلىش داۋامىدا ئۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا خاس نۇرغۇن قائىدە-يوسۇنلارنى ئۆگەنگەن بولغاچقىمۇ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا خېلى كۆپ نەرسىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇزۇن يىللاپ قەشقەردە تۇرۇپ، قەشقەرلىقلەرنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيەت ساپاسىنى ۋە خۇي - پەيلىنى خېلى چۈشىنىپ قالغانىدى. ئۇمۇ نۆۋەتتىكى داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە، ئۆزىنىڭ سىدىقبەگ بىلەن بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە بولىمغاندا، قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ئۇزاق قىمچە چىڭ تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. ئۇ سىدىقبەگكە تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ۋەزىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئىتراپلىق، تەپسىلىي بايان قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلاپلا:

— كىتابلاردا: «ئات ئۈستىدە يۇرت ئېلىش ئاسان، بىراق، يۇرتنى ئات ئۈستىدە باشقۇرۇش قىيىن». دەيدىغان بىر سۆز بار، — دېدى ئۇ كەكە ساقلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — ھەزرىتىم! نۆۋەتتە مۇنداق ئۇچ ئىشنى تەخىرسىزلىك بىلەن ئورۇندىماق زۆرۈردۇر.

— قايسى ئۇچ ئىشنى دەيدىلا، تۆرەم؟

— تېزلىك بىلەن چېرىك توپلاش كېرەك، ھازىرچە پەيـ زاۋاتتا مېنىڭ ئىلكىمدە مەشق قىلدۇرۇلغان بەش مىڭدەك تۈڭـ گان دېھقان چېرىكى بار. ئۆزىمىزنىڭ قىـچاق يىگىتلىرىمـز بىلەن قوشۇلۇپ ئالتە ـ يەتتە مىڭ چېرىككە ئىگە بولالايمـز. ئاندىن، كۈچادىكى راشىدىن غازى خوجام بىلەن يېقىندىن ئالاقە باغلىماق لازىم. بىز ئىسلام ئاچـقان ئىككى تـەرەپنىـڭ كـۈچ بىرلىكىدىلا ئاندىن مانجۇلار ئۇستىدىن ئاخىرقى ھېسابتا غالىب كېلەلەيمىز. بۇ بىرىنچىسى؛ ئىككىنچى، تـېزلىك بىلەن يۇرت ـ ئايماقلارغا مەئمۇرلارنى تەيىنلەش كېرەك. ئۇلار مۇقەددەس غاـ زىتىمىز ئۈچۈن ئاھالىدىن ئاشلىق، مال ـ مۈلۈك، پۇل ـ پۇـ چەك سېلىق ئالسۇن. ئاندىن، دارامەتنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، سو ـ دىگەرلەردىن بـاج ئېلىـش لازىـم. دېھقانـلاردىـن سۇ پـۇالـى ئالايـلـى...

سىدىقبەگ ئۆزى ئۈچۈن تامامەن يېـڭى بولغان بۇ گەپـ لەرگە ئەستايىدىل قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى.

— بىراق... — جىن شياڭنىڭ سۆزىنى توختىتىپ تۇرۇپ قالدى.

— قۇلـىقىم سـىزدە، تـۆرەم!— دېدى سىدىقبەگ ئۇنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىغا قىزىقىپ.

— سىز بىلەن بىز نەسەبىي تۆرە ـ خوجىلاردىن ئەمەسـ مىز. «نام ـ ئەمەلنىڭ دۇرۇس بولسا، گېپىڭ يولـلۇق بولىدۇ» دېگەن سۆز بار. قەشقەر — ئۇيغۇر يۇرتى. بۇ خەق قەدىمىي، مەدەنىيەتلىك ئۇلۇستۇر. ئۇلار يۇرت سوراش ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇلارنىڭ تارىخىدا نۇرغۇن مەشھۇر خاقانـلار چـىققان. شـۇڭا، ئۇلار يۇرتنى قانداق سوراشنى سىز ۋە بىزدىن ئوبدان بىلىشـ دۇ. بۇلارنى ئەڭ ياخشىسى شۇلارنىڭ ئۆزىدىن چىققان خوجىلار ئارقىلىق ئىدارە قىلغاندا، ئىشىمىز كۆپ ئاسان بولارمىكىن!...

— ھەببەللى، ئىككىمىزنىڭ ئويلىغىنى بىر يەردىـن چىقـ

تى. مەنمۇ قەشقەرلىقنى خوجىلارسىز باشقۇرماق قىيىن ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالغان.ـــ دېدى سىدىقبەگ جىن شياڭيىڭنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ.

سىدىقبەگنىڭ ھۆزۈرىدىكى كېڭەشتە قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە، جاھانگىر خوجىنىڭ قوقاندا مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلى بۇزرۇك خان تۆرىنى تەكلىپ قىلىپ كېلىدىغان بولۇشتى. بۇ قارار كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر دىيارىدا. ھەتتا پۈتۈن يەتتە شەھەر ھۆدۈتلۇقىدا نۇرغۇن پاجىئەلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نەزمە:

ياخشىدۇر ياماق تىكمەك، سەۋر بۇلۇڭدا ئۆتمەك،
چاپان تىكىپ بايلارغا ئەرزنامە يازغاندىن.
دوزاخ ئوتىنىڭ شەكسىز پەرقى يوقتۇر ھېچقانداق،
قوشنىدىن مەدەت ئېلىپ جەننەتىرى بازغاندىن.

ـــ شەيخ سەئدى

تۆتىنچى باب

بۆرىنى قوتانغا باشلاش

«ئۆيۈڭگە ئوت كەتسە، ئۆزۈڭ-
نىڭ چىرىغىدىن كۆر.»

ـــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1864 ـ يىلى، قىش پەسلى،

قىشنىڭ چىللىسى ئەۋجىگە چىققان، ئىزغىرىن شامال سويلاپ تۇرغان چاغلار ئىدى. سىدىقبەگ تۆگىلىرىنى ھاتۆرە، جىن لاۋسەن قاتارلىق چوڭلار بىلەن سوۋغا ـ سالام، تار-تۇق ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ، يىگىرمە ئۈچ كۈن دېگەندە، قوقانغا يېتىپ كېلىشتى. قوقاننىڭ كوچىلىرى غوڭگىرە بولۇپ قالغان، بېسىلمىغان قار ئاتلارنىڭ ئىزىغىچە چىقاتتى. تەسكەيلەردە ئىزغىرىن شامال ئادەملەرنىڭ يۈزىنى يالاپ ئۆتسىمۇ، ئاپتاپ چۈشۈپ تۇرغان كۈنگەيي پاكار تاملار ۋە ئۆگزىلەرنىڭ گىرۋەكلىرى ئېرىگەن قاردىن ھۆل بولۇپ كەتكەنىدى.

بۇ كۈنى ئەتىگەندە، سىدىقبەگلەر ئوردىنىڭ ئالدىدىكى

رېگىستان مەيدانىغا ئەلكەندە، پۈت - قوللىرى كىشەنلەنگەن، تونلىرى يىرتىق مەھبۇسلار سوغۇقتا غالدىراپ تىترىشىپ شەھەر قازىسىنىڭ ھۆكمىنى ئاڭلاپ تۇرۇشاتتى. خۇدايارخاننىڭ ئىشەنچلىك ئايغاقچىلىرىنىڭ ئېنىقلاشلىرىغا قارىغاندا، بۇ مەھبۇسلار قىپچاق يېغىلىقىدا خۇدايارخانغا خىيانەت قىلغانلار بولۇپ، قامال پەيتىدە، مەللەخانغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، «كېچىسى كېلىڭلار، دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىمىز» دەپ، خۇدايارخاننىڭ تەختتىن غۇلىشىغا سەۋەبچى بولغانلار ئىدى.

— بىز ئەمەس! دەرۋازىنى ئېچىپ بەرگەنلەر قېچىپ كېتىشتى! — يىغلامسىراپ ۋارقىرىدى مەھبۇسلارنىڭ بىرى.

ئەمما ئۇنىڭ سۆزىگە ھېچكىم پىسەنت قىلمىدى. جاللات خۇدايارخاننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ قوللىرىنى قايرىپ ئارقىسىغا باغلىدى - دە، تونلىرىنىڭ ئېتىكىدىن بىر پارچە كېسۋېلىپ، ئۇلارنىڭ كۆزىنى تاڭغاندىن كېيىن، بورا ئۈستىگە ئولتۇرغۇزدى ۋە «قالۇ ئىننالىلاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجىئۇن» دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ھېلىمقىلارنىڭ بوغۇزلىرىغا خەنجەر سۇردى. قەتل قىلىنغانلارنىڭ ئىسىق قانلىرى رېگىستانىنىڭ تاشلىرىغا چاچراپ، سوغۇقتا ھور چمقىراتتى...

بۇ كۈنلەردە مەللەخان تەختتىن چۈشۈپ، خۇدايارخانغا قوقانىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئۇچىنچى قېتىم ئولتۇرۇش

نەسىپ بولغانىدى. ئەمما، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىرىكىنى موللا ئالىمقۇلنىڭ قولىدا ئىدى.

ھەرە چىشىدەك ئۇگەكلىك ئوردا سىپىلى پۈتۈنلەي سىرىق پىششىق خىشتىن پۈختا، مۇستەھكەم ياسالغانىدى. بۇ سىپىل سەككىز غۇلاچ ئېگىزلىكتە بولۇپ، خۇدايارخاننىڭ خان ئوردىسىنى ئوراپ تۇراتتى. ئۇستىگە تۆمۇر تاسما قېقىلغان قۇۋۇق دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئېگىز پەشتاختا ئىككىدىن توپ ساقچى مىلتىقلىرىنى تۇتۇپ تىك تۇرۇشقانىدى. سىپىلنىڭ توپ ئەتراپىدا توپتىۇز قەدەمدىن بولۇپ، ھەربىر دوقمۇشتا بىردىن قاراۋۇلخانا بار ئىدى. بۇ قاراۋۇلخانىلاردا كېچە - كۈندۈز ساقچى تۇراتتى.

ئوردا دەرۋازىسىدىن ئوردا ئىچىگە كىرگەندە، ئوردىنىڭ ئىچىمۇ يەنە ئېگىز خىش تاملار بىلەن بۆلۈپ تاشلانغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە ئوردا ساقچىلىرى تۇرىدىغان گازارما ۋە مەشق قىلىدىغان كەڭ مەيدان بار ئىدى. مەيدانىنى بىر يول ئوتتۇرىدىن تەڭمۇتەك ئىككىگە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. بۇ يول شاھنشىن ① گە كىرىدىغان چوڭ ئىشىككە تۇتۇشاتتى. شاھنشىننىڭ كەينىدە خۇدايار-

---

① شاھنشىن ـــ خان ئوردىسى، خانىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان ئىشخانىسى.

خاننىڭ خابگاھى ــ ئوردا ئايىملىرى تۇردىغان ھەرەم بار ئىدى. شاھنىشىن بىلەن ھەرەمنۇ ئېگىز خىش تام ئارقىلىق بىر ــ بىرىدىن ئايرىۋېتىلگەنىدى. ھەرەمگە پەقەت بايا تىلغى ئىشىكتىن سەل كېچىكرەك يەنە بىر ئىشىك ئارقىلىقلا كىرىش مۇمكىن ئىدى. بىراق، ھەرەمنىڭ ئىشىكى ئادەتتە تاقاقلىق بولاتتى.

خۇدايارخاننىڭ شاھنىشىنى بولغان قوقان ئوردىسىدا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى نۇرغۇن خانلار سەلتەنەت سۈرگەن. كالىنىڭ تۆكىدەك سان ــ ساناقسىز يارلىق، پەرمانلار مۇشۇ ئوردىدىن پۈتۈن پەرغانە ئېلىگە جاكارلانغانىدى. ئوردا گەرچە ئەينى يىللاردىكىدەك ئۇنداق ھەشەمەتلىك، ئۇنداق سەلتەنەتلىك بولمىسىمۇ ۋە خېلىلا كىرلىشىپ كونىرىغان بولسىمۇ، ئەما، ئۇنىڭدىن ماۋرائۇننەھر مىمارچىلىقىنىڭ ۋايىغا يەتكەن بىناكارلىق ئۆرنەك ــ ئۈسلۇبىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن ئىدى. شاھنىشىنىنىڭ تاملىرىغا چېكىلگەن ھەر خىل گۈل نەقىشلىرى تۇخۇمنىڭ ئېقى ئارىلاشتۇرۇلغان گەچ بىلەن ئىشلەنگەچكە، ھېلىھەم تاشتەك مۇستەھكەم، قاشتېشىدەك پارقىراق، جۇلالىق ئىدى.

قاتمۇقات ساقچىدىن ئۆتكەندە ئاندىن شاھنىشىنغا ــ قوبۇلخانىغا كىرگىلى بولاتتى. قوبۇلخانا دالان بىلەن زالدىن تەركىب تاپقانىدى. دالاننىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېگىز تۇۋرۇكلەر

بار ئىدى. بۇ تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقلىرىغا ئېسىل يېپەكتىن دەرپەردىلەر ئېسىلغانىدى. بۇ تۈۋرۈكلەرنىڭ ئالدى تەرىپىدە نەم سۇپىلار بار ئىدى. ئادەتتە قوبۇل ۋاقتىدا خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتىدىغان ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمرۇل - ئۇمىرالار، بەگ - بىگاتلار ۋە ئەكابىر - ئەشرەپلەر مۇشۇ سۇپىلاردا ئورۇن ئېلىپ ئولتۇراتتى.

شىغاۋۇل سىدىقبەگ قىپچاق باشلىق قەشقەرلىقلەرنى قوبۇلخانا ئېچىگە باشلاپ كىرگەندە، خان تەختى خابگاھىدىن چىقمىغانىدى. رەئىيەتنىڭ ھەممىسى «جانابىي ئالىيلىرى» نى كۈتۈپ تاقىتى - تاق بولۇپ ئولتۇرۇشقانىدى.

بىردىنلا، ئۈدۈلدىكى شاھ سۇپا ئۈستىگە قۇرۇقلۇق مەرمەر تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى دەرپەردە قىمىرلاپ كەتتى. دەرپەردىنىڭ كەينىدىكى ئالتۇن تاسمىلار قېقىلغان ياسىداق ئىشىكىتىن سالام ئاغىسىنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇ رەئىيەتكە ئورنىدىن تۇرۇش ئىشارىتىنى بېرىپ، قولىدىكى ئالتۇن ھاسىسىنى يەرگە ئۇچ قېتىم ئۇرۇپ قويدى. ھەممەيلەن دۇررىدە قوپۇشۇپ، ئىشىكە قاراپ قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشتى.

دالاندىكى نەم سۇپىلارنىڭ بىردە ئولتۇرغان ئوردا ئورىكىستىرى شوخ «سەربازچە» مۇزىكىسىنى ئورۇنداشقا باشلىدى. «سەربازچە» مۇزىكىسىنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن، ئىشىكتىن خۇدايارخان كىرىپ كەلدى. ئۇ سەل قورساق سالغان، بۇغداي-

ئۆڭلۈك بىر ئادەم ئىدى. رەئىيەت باشلىرىنى سىلىشىپ جىم تۇرۇشتى.

خۇدايارخاننىڭ ئارقىسىدىنلا مەھرەملەرنىڭ قورشاۋىدا ۋەلىئەھد كىرىپ كەلدى. خۇدايارخان يولۋاس تېرىسى قاپلانغان مەرمەر تەخت ئۈستىگە جايلاشقاندىن كېيىن، ۋەلىئەھد مۇ خۇدايارخاننىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ياسىداق كۇرستا ئولتۇردى. بۇ چاغدا «سەربازچە» مۇزىكىسى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. ۋەلىئەھدنىڭ مەھرەملىرى شوخ مۇزىكا ساداسى ئىچىدە تەختنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ يېرىم ھالقا شەكىلدە قاتار تىزىلىشىپ ئۇرە تۇرۇشتى. خۇدايارخاننىڭ سول تەرىپىگە مىڭبېشى ئولتۇرىدىغان ئالتۇن ھەللىك بىر كۇرس قويۇقلۇق ئىدى.

خان تېخىچە باشلىرىنى ئېگىپ تۇرۇشقان رەئىيەتكە تىكىلىنىش ئىشارىتىنى قىلغاندىن كېيىن، ھەممەيلەن بېشىنى كۆتۈرۈشۈپ، قول باغلىغىنىچە ئۇرە تۇرۇشتى. «سەربازچە» مۇزىكىسى توختىدى. مەرمەر تەخت ئالدىدىكى شاھ سۇپىنىڭ پەلەمپىيىدە ئۇرە تۇرغان ھۆدەبېچى دۇئاغا قول كۆتۈرۈۋىدى، قالغان رەئىيەتمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى:

ــ دۇشمەنلەر خاراب، مۇناپىقلار بىتاپ بولسۇن... ئانھەزرىتىمنىڭ دۆلەتلىرىگە خۇدا تەۋپىقۇ ــ ئادالەت بەرسۇن!

دۇئادىن كېيىن، ھەممە يۇز سىيپىدى. خان ھۆدەيچىگە بىر نېمىلەرنى شۇدرلاپ شەرەت قىلدى.

ــ مىڭبېشى، قوشبېگى، دامولا شىغاۋۇل، جانابىي

شەيخۇلئىسلام، ئاتالىق ۋە ئەمسالمەزرەتكە جانابىي ئالىيلىرى ئۆز ھۆزۈرلىرىدىن جايى مېھرىبانلىق ئاتا قىلدى! ①

— قەشقەرلىق سىدىقبەگ جانابلىرى ۋە ماتۆرە، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي جانابلىرىغا قىبلىگاھ جانابلىرى ئۆز ھۆزۈرلىرىدىن جايى مېھرىبانلىق ئاتا قىلدى!

ھۆدەيچى سانىغان ئادەملەر بىردىن - بىردىن شاھسۇپىغا چىقىپ خانغا سالام ۋە تەزىم قىلغاندىن كېيىن، قاتار تۇرۇشقا باشلىدى. شاھسۇپىغا بۇ كىشىلەر چىقىپ بولغاندىن كېيىن، خان ھۆدەيچىگە يەنە بىر نېمە دەپ شۇنىرلىدى:

— پاراغەت ئاتا قىلدىلەر!

سىپاھلاردىن باشقا ئۆرە تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى گۇرىدە قىلىپ ئولتۇرۇشتى. ئۇ يەردىن، بۇ يەردىن يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ھۆدەيچى خانغا ئەرز قىلدى:

— ئانھەزرىتىمنىڭ دۆلەتلىرىگە خۇدا تەۋپىقۇ - ئادالەت بەرسۇن ... قەشقەرلىق سىدىقبەگ جانابلىرى ۋەلىنىمەتىمگە ئىككى ئېغىز ئەرزىم بار، دەيدۇ.

خان «كەلسۇن!» دېگەن شەرەتنى قىلدى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى سىدىقبەگكە تىكىلدى.

چوڭ ئاق سەللە ۋە مەللە سەقەرلات پەشمەت كىيگەن سىدىقبەگ قىپچاق خۇدايارنىڭ ئالدىغچە تەزىم قىلىپ بارىدى - دە، جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم شاھنشاھ ھەزرەتلىرى، قىبلىگاھىنىڭ دۆلەتلىرىگە خۇدا تەۋپىقۇ - ئادالەت بەرگەي!— دېدى،— ئەزىزانە قەشقەرنىڭ دەرۋازىلىرى سىز ئۇلۇغ زات ئۈچۈن ئوچۇقتۇر!

① جايى مېھرىبانلىق ئاتا قىلدى — ئۆز يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى دېگەن مەنىدە.

خۇدايارخان ئالدىغا سەل ئېگىلىپ قويدى ـ ده:

ـ قەشقەر دەرۋازىلىرىنى بىز ئۇچۇن ئېچىپ كەلدىڭىزمۇ؟ ـ دەپ سورىدى.

ـ قىبلىگاھ! ھەر ئىش خۇدانىڭ خاھىشى بىلەن بولىدۇ.

بۇ چاغدا، خۇدايارنىڭ سول تەرىپىدىكى ئالتۇن ھەللىك كۇرستا ئۆره تېپه چەكمىنىنىڭ ئۇستىدىن كەمەر باغلاپ، سادە دىغىنا قىلىچ ئېسىۋالغان، بېشىغا ئاق بەرده پاپاخ كىيگەن، پاناق بۇرۇنلۇق، كەكە ساقال، قىيسىق كۆز، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئۆزىنى توختاتقان بىر كىشى ـ بۇ موللا ئالمقۇل ئىدى ـ قۇرئاندىن قىسقا بىر ئايەتنى ئوقۇپ، خۇدايارغا ئەڭ ئالىي تىلەكلەرنى بىلدۇرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

ـ ئىمامىي زامان، خەلپەئىي رەھمانىنىڭ مەقسىتى پەقەت يۇرت ئېلىشلا ئەمەس، دىن ۋە مىللەت دۇشمەنلىرىنى پاش قىلىپ، سىز ۋە بىزنى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ۋەسسەلەمنىڭ يۇرگۇزگەن مۇقەددەس يولىغا يېتەكلەشتۇر. ئانھەزرەت شاھىنشاھىمىز ھەممىدىن ئاۋۋال ئىنساپ ۋە ئىمانىنى ئويلايدۇ.

ـ بەرھەق!ـ دەپ موللا ئالمقۇلنىڭ سۆزىنى دەرھال ماقۇللىدى سىدىقبەگ،ـ ئەدلى ـ ئىنساپ بىلەن ئېيتقاندا، ئالتە شەھەردە ئىسلام تەرىقىتىنىڭ جارى بولۇشىغا، بىزلەرنىڭ كاتتا بەخت ـ دۆلەتكە مۇيەسسەر بولالىشىمىزغا كۇچالىق خوجامىلار سەۋەبچى بولغانىدى، ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسلام ئېچىپ، ئادالەت تۇغىنى كۆتۇرۇپ چىقمىغان بولسا، بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما ئالتە شەھەردە باشباشتاق ئادەملەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەلىيان كۆتۇرۇپ، تىنچ پۇقرالارنى ئۆلتۇردى. ئۇلار يامان ئادەملەر بىلەن شېرىك بولۇشۇپ، قالايمىقانچىلىق چىقىرىشۇاتىدۇ. قەشقەرلىقلەرنى خوجىلارسىز باشقۇرغىلى بولمايدىكەن. شۇ ۋەجىدىن، بىز كەمىنە بىچارىلەر

لىك بىر ئەرزى ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغايىكى، ئۆزلىرىنىڭ كۈن نۇرى بولغان بىباھا بۇزرۇك خان تۆرەمنى ئىنايەتلىك قىلىپ بىز تابان ئەۋەتكەن بولسىلا. ئۇل ھەزرەتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىنىڭ قەشقەرگە يېتىشى بىلەن خىرە كۆزلىرىمىز روشەن ۋە بۇ ۋەيران مەملىكىتىمىز گۈلشەن بولاتتى. بىز كەمىنە پەقىرلەر شاھىنشاھ ئالىيلىرىدىن بۇ ئىشنى كۆپتىن ـ كۆپ ئۈمىد قىلىپ، مۇبارەك ھۇزۇرلىرىغا كېلىپتىمىز.

سىدىقبەگ قىپچاق مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، دەرۋىش ھۆدەيچىگە قارىدى. ھۆدەيچى قىزىل مەشئۇت يىپ بىلەن چىگىلگەن يۆگەكلىك خەتنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ موللا ئالىمقۇلغا سۇندى. موللا ئالىمقۇل ھۆدەيچىنىڭ قولىدىكى ھېلىقى خەتنى ئېلىپ بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن:

ــ قەشقەرلىق سىدىقبەگ جانابلىرىنىڭ ئانھەزرەت ئالىيلىرىغا تارتۇق ـ پىشكەشلىرى بار ئىكەن،ــ دېدى قولىدىكى خەتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

خۇدايارخان قېنى ئوقۇڭ، دەپ ئىشارەت قىلىۋېدى، موللا ئالىمقۇل تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇدى:

«شاھىنشاھ ئالىيلىرىغا ئېگەر ـ جابدۇقلۇق توققۇزدىن توققۇز يۈلتۇز ئارغىمىقى، توققۇزدىن توققۇز بوغچا تون ـ سەرىپاي، توققۇزدىن توققۇز ئىسپىھانى قىلىچ، توققۇزدىن توققۇز پەرەڭ مىلتىق، توققۇزدىن توققۇز يامبۇ، توققۇزدىن توققۇز ھارۋا نان، توققۇزدىن توققۇز تاغار گۈرۈچ، توققۇزدىن توققۇز قوي ۋە ھاكازالار....»

موللا ئالىمقۇل خەتنى ئوقۇپ تۈگىتىپ، قەغەزنى پېشانىسىگە كۆتۈردى ۋە ئىككى قوللاپ خۇدايارخانغا ئۇزاتتى.

خۇدايارخان تارتۇق ـ پىشكەشلەرنىڭ تىزىملىكىنى قولىغا ئېلىپ، ھۆدەيچىگە ئىشارەت قىلىۋېدى، ھۆدەيچى تېز كېلىپ خان

نىڭ قولىدىكى ھېلىقى قەغەزنى ئېلىپ سۆيىدى ۋە يانغا ئۆتۈپ تۇردى.

خۇدايارخان ھۆدەيچىگە:

— بۇزرۇك خان تۆرە ھۇزۇرى مۇبارەككە تەكلىپ قىلىنسۇن!— دېدى.

— قۇللۇق، بۇزرۇك خان تۆرە ھۇزۇرى مۇبارەككە ھازىر بولسۇن،— دېدى ھۆدەيچى ئىككى پۇكلىنىپ تەزىم قىلىپ ۋە كەينىچە مېڭىپ زالغا چىقتى.

بۇزرۇك خان تۆرە جاھانگىر خوجامنىڭ ئوغلى بولۇپ، جاھانگىر خوجا قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندە، قوقاندا ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قالغانىدى. جاھانگىر خوجا گۇلباغنى ئالغان كۈنى ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ. جاھانگىر خوجا: «قەشقەرنى «بۇزرۇك①» دەيدۇ. ئوغلۇمنىڭ ئىسمىمۇ «بۇزرۇك خان» بولغاي» دەپ ئات قويۇپ بەرگەنىدى. كېيىن جاھانگىر خوجا خاقانىي چىننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ، بېيجىڭگە ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. بۇزرۇك خان قوقاندا چوڭ بولدى. سىدىقبەگ قوزغىلاڭى جاھانگىر خوجا يېغىلىسقىدىن 30 نەچچە يىل كېيىنكى ئىش ئىدى.

ھۆدەيچى «ھۇزۇرى مۇبارەك» كىرىپ، خانغا تەزىم قىلدى.

— قېچقاردىڭمۇ؟— دېدى خان.

— قېچقاردىم، ئالىيلىرى!

— ئىزىن بېرىڭىز!

ھۆدەيچى تەزىم قىلغان پېتى كەينىچە شۇخشۇپ مېڭىپ، بىرىنچى بۆلۈمنىڭ دالىنىغا چىقتى ۋە دالاندا كۈتۈپ تۇرغان بۇزرۇك خان تۆرىنى «ھۇزۇرى مۇبارەك» تەرەپكە يولغا سالدى.

① بۇزرۇك — ئۇلۇغ، كاتتا مەنىسىدە.

بۇزرۇك خان تۆرە «ھۇزۇرى مۇبارەك» نىڭ بوسۇغىسىدا توختاپ، خانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە خانىنىڭ يېنىدىكى لەرگىمۇ يېرىم تەزىم ئىشارىسىنى بەردى.

ــ ئىشلىرىڭىز ياخشىمۇ، خوجازادەم؟ــ دەپ سورىدى خان.

ــ دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتىدە، قىبلىگاھىم!ــ دەپ جاۋاب بەردى تۆرە.

خان موللا ئالىمقۇلغا قارىدى ــ دە:

ــ بۇ يىگىت قەشقەرلىق خوجىزادىلەر ئارىسىدا ئوبدان كۆرۈنىدۇ!ــ دېدى.

موللا ئالىمقۇل ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى:

ــ پەيزى شاھىنشاھى!

ــ خوجىزادەم، مەن سىزنى قەشقەر ھۇدۇتلۇقىغا ئەمىر قىلماقچى بولدۇم،ــ دېدى خان ۋە تىزىنىڭ ئاستىدىن بىر قەغەزنى ئېلىپ موللا ئالىمقۇلغا ئۇزاتتى،ــ ئوقۇڭ، دامولا!

موللا ئالىمقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ قەغەزنى ئېلىپ سۆيدى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ جايى مېھرىباندىكى ئەئيانلارمۇ تەڭ ئورنىدىن تۇرۇشتى.

موللا ئالىمقۇل ئۆرە تۇرۇپ يارلىقنى ئوقۇدى:

«بەئىسمى سۇبھانەھۇ ئەمرۇلالاھى پەرزەتۇن ۋە ئەمرۇننا ۋاجىپ. بىز كىم پەرغانە مەملىكىتىنىڭ خاقانىي سۇلتان ئىبن سۇلتان ئەئىنى سەئىد خۇدايارخان سۆزىمىز: جۇلۇسى سالسەمىزنىڭ ئۇچىنچى سەناسى مۇتابىقى 1283 ــ ھىجرىيە ماھىي جەددەنىڭ يىگىرمە بەشىنچىسى ئۇشبۇ يارلىقىمىز بەردۇق. قەشقەرلىق خوجىزادە بۇزرۇك كىم، مەزكۇر خوجىزادە بۇزرۇك ئىبن جاھانگىر خان تۆرەمنى شەرئىي شېرىپ ئوزرە ئۇستىۋار تۇرۇپ، ئەمرىمىزگە ئىنقىيات ئېيتىپ، قەشقەر مەملىكىتىنىڭ ئەمرلىك ئومرى ۋە زاپىسىلىرىمىزنى كەمايەنبەغى ئادا قىلغاي

دەپ، ئەدايى خەدەمە ئەسناسى بىز ئومرى ۋەزىپە موتلەقەلىنان دار سەلتەنەتسىنىڭ ھەقىقىي شەرئىيسىگە خىيانەت قىلمىشتىن ئىجتىناپ، ئادالەتسىز ئەينىكىنى دانائەت غۇبارىتى بىلەن خالالدار ئەيلەشتىن پەرھىز، ئەرزى دار پۇقرايۇ - پەقىر سۇرئەتى ئىستىمائىدە ئىغمال ۋە سۇسلۇق كۆرسەتمەي، ئىنتىشار ئادالەتسىز كۆشىشىدە سۇبھى - شام مەشغۇل ۋە مەبزۇل دەققەت ۋە ئېتىبارتام قىلغاي دەپ ۋە يەنە مەزكۇر ئىسىمگە يارلىق مەكتۇپ بولمىش مۇھرى شاھانىسز بىلەن ئۇشبۇ يارلىقنى تەكىت ۋە تەقرىز قىلدۇق.»

موللا ئالىمقۇل يارلىقنى ئوقۇپ تۇگەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئىككى قوللاپ خۇدايارخانغا ئۇزاتتى.

خۇدايارخان يارلىقنى ئېلىپ ئۇدۇلىدا باش ئېگىپ تۇرغان بۇزرۇك خانتۆرىنى شەرەت قىلدى. بۇزرۇك خان تۇرە يۇگۇرۇپ كېلىپ، يارلىقنى قولىغا ئالدى - دە، سۆيۈپ ۋە ئۇنى سەللىسىگە سانچىپ، كەينىچە مېڭىپ ئاۋۋالقى ئورنىغا بېرىپ توختىدى.

دۇئادىن كېيىن، ھۆدەيچى بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن سىدىقبەگكە كىمخاب تون كىيگۈزدى. بۇزرۇك خان تۆرە كىمخاب تونىنى كىيىۋالغاندىن كېيىن، «ساخاۋەتتە ھاتەمىي تەيدىن، ئادالەتتە نوشىرۋانىي ئادىلدىن ئارتۇق بولغان» خۇدايارخانىنىڭ ھەققىگە يەنە يېگىرمى دۇئالار ۋە ھەمدۇ سانالار ئوقۇدى. گويا «ئەمرۇلمۇئىمىنىن» نى كۆمدى ۋە ئۆزىمۇ قايىنىدى. شۇ- نىڭدىن كېيىن مۇراسىم ئاياغلىشىپ، بۇزرۇكخان تۆرە، سىدىق- بەگ قىپچاقلار ئاستا - ئاستا كەينىچە مېڭىپ، بىرىنچى بۆلۈمگە ۋە ئۇ يەردىكى رەئىيەتنىڭ تەبرىكلىرىگە كۆمۈلۈپ دالانغا چىقىشتى.

خەيرلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇزرۇك خان تۆرە خۇدايار- خانىنىڭ يارلىقىنى ئېلىپ جابدۇندى - دە، سىدىقبەگ قىپچاق،

ماتۆره ۋە جىن لاۋسەن تۆكگانسيلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. موللا ئالىمقۇل خۇدايارخاننىڭ ئەمرىگە بىنائەن، بۇزرۇك خان تۆرەمگە ھەمراھ قىلىنىپ ھەمدەم باتۇر بەشى، ئابدۇللا يۇزباشى، غازى پەنساد، ھېيىت مۇھەممەت يۇزباشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇلباشى قاتارلىق ئاتمىشتەك ئادەمنىمۇ قوشۇپ قويدى.

بۇزرۇك خان تۆرەملەرنى يولغا سېلىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ياساۋۇل بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن موللا ئالىمقۇلنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، بۇخارا ئەمرىدىن يارلىق كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. بۇ يارلىقتا: «پىسكەنتلىك ياقۇبەگ دېگەن بىرى مەللەخانغا باش ئەگمەي بۇخاراغا قېچىپ كەلگەنىكەن. ئۇنىڭ بىرقانچە ۋاقىت ھەپسىدە تۇتتۇم ۋە يەنە مۇساپىر ئىكەن دەپ، ئۇنىڭغا مەرھەمەت ـ شەپقەت قىلىپ، ئۆز يېنىمغا يېقىن جايدىن ئورۇن بەردىم. لېكىن ئۇ ماڭىمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كېتىپتۇ. سىلەر تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان، ئۇنى دەم قىلىچنىڭ تېغىدىن ئۆتكۈزگەيلا! مۇبادا يارلىقنى كېچىكتۈرسىلە ياكى ئىجرا قىلمىسىلا، بۇخارا ئەمرىنى ئۆزىنىڭ نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئۇستىدە كۆرگەيلا. ئەگەر، پۇقرايىۋ پەقىر، ئاجىز ـ مىسكىنىلەر ئاتلارنىڭ ئايىقىدا قېلىپ يانجىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئۇۋالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام!» دەپ يېزىلغانىدى.

موللا ئالىمقۇل بۇخارا ئەمرىنىڭ يارلىقىنى دەرھال خۇدايارخانغا كۆرسىتىۋېدى، ئۇ:

ــ مىڭبېشى جانابلىرىنىڭ بۇ ھەقتە بىرەر گەپ قىلىدىغان مەسلىھەتى قانداقكىن؟ ــ دېدى.

موللا ئالىمقۇل بۇ ھەقتە بۇرۇنلا ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلىپ بولغانىدى:

ــ ئانىھەزرىتىم، قەشقەرلىقلەر دە: «يىلاننى خەقنىڭ قولى

يىلەن تۇت» دېگەن بىر گەپ بار. ھېنىڭچە، ياقۇبېگنى بۇزرۇك خانغا قوشىغى قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتسەك، ئىش پۈتىدۇ.

خۇدايارخان ئالىمقۇلنىڭ بۇ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇدى ـ دە، شۇنداق قىلىشقا يارلىق بەردى.

بۇخارا ئەمرىنىڭ يارلىقىدا تىلغا ئېلىنغان ياقۇبېگ ئەسلىدە پىسكەنتنىڭ قازىسىنىڭ ئوغلى بولۇپ، داۋۇل باھادىر دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى گادايباي مەمەدەلى خان تەرىپىدىن پىشخى دېگەن يۇرتقا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەنگەندە، ياقۇبېگ شۇ ئادەمگە مۇلازىم بولغانىدى. كېيىن ئەمىر نەسرۇللا بىلەن گادايباي ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ماجىرادا گادايباي يېڭىلىپ قولغا ئېلىنغاندا، ياقۇبېگ تاشكەنتتىكى بەگ پاچچىسى، تاشكەنت ھاكىمى نارمۇھەممەت قوشىغىنى پاناھ تارتىپ، ئۇ يەرگە قېچىپ كەلگەنىدى.

نارمۇھەممەت قوشىغىنىڭ يارىدىمى بىلەن ـ ياقۇبېگ ئاۋۋال ئەۋلىيا ئاتا (ئالمۇتا) غا، ئاندىن كېيىن، ئاقمەچىتكە ھاكىم بولدى. بۇ چاغدا، ئۇ يىگىرمە ئۈچ ـ يىگىرمە تۆت ياشلاردا ئىدى. ياقۇبېگ سىر دەريا سىنىڭ بېلىقىنى سۈيى بىلەن قوشۇپ رۇسلارغا قىرىق مىڭ قىزىل تىللاغا سېتىپ قويۇپ، ئاقمەچىتنىڭ ھاكىملىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. مەللە خان تەختكە چىقىپ، قىپچاقلار ئىككىنچى نۆۋەت باش كۆتۈرگەندە، ياقۇبېگ مەللەخانغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، توپىسىنى سۈزمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارلىقىنى قىلىپ يانسام، بۇ ئارزۇيۇمنىڭ قوبۇل قىلىنىشىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ خەت ئەۋەتكەنىدى. مەللەخان ياقۇبېگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. ياقۇبېگ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن

كېيىن، ئاقسىچىتكە ھاكىم بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە قازاق، قىرغىز ئولۇسلىرىدىن يىغىۋالغان ھېسابسىز مال ـ مۈلۈكلىرىدىن تارتۇق ـ پىشكەشلەر تەييارلاپ، توققۇزدىن توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەڭمۇ رەڭ ئېسىل كىيىم ـ كېچەك، زىبۇ زىننەتلەر بىلەن، توققۇزدىن توققۇز ياش ساقال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇ خىل ئالىي ئۇسۇلدا باش، ئۆتۈكۈر قىلىچ ۋە خەنجەرلەر بىلەن، توققۇزدىن توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ ـ جابدۇپ، ياخشى سائەت، ياخشى كۈنلەرنىڭ بىرىنى تاللاپ، قوقان شەھىرىگە بېرىپ، ھۆزۈرى مۇبارەكتە مەللەخان بىلەن كۆرۈشتى. ياقۇببەگنىڭ بۇنداق تارتۇق ـ پىشكەشلىرىدىن زىيادە مەمنۇن بولغان خان پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئىنئام ـ ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ دەرىجىسىنى ھەممە سەركەردە، قوماندان ۋە ئەمەلدارلىرىدىن يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتۇردى. شۇ چاغقىچە دەشتى قىپچاق خانى تەرىپىدىن باشقا ئەمەلدارلارغا بۇ تەرىقىدە تارتۇق ـ پىشكەشلەر كەلمىگەنىدى.

ياقۇببەگ ئاقسىچىتنىڭ ھاكىملىقىغا يېڭىباشتىن تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش ـ كۆرەلمەسلىكى ۋە ئاداۋەتلىرى بىراقلا قوزغالدى. ئۇلار ياقۇببەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى، ئۇنى يېقىتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ياقۇببەگنىڭ مۇشۇنداق زور تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى خانغا سۇنگۇتۇشتىكى غەرىزى ئاشكارىتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇ، ھاكىملىق قولغا كەلگەندىن كېيىن، غايىبتىن غەلىبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئارزۇ قىلاتتى. بۇ ئارزۇ ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغاندەك چوڭقۇر ئورناپ

كەتكەنىدى.

ئەمما، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە قوماندانلار: «ياقۇببەگنىڭ ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇق ـ پىشكەشلىرى ئۆزى قولغا چۈشۈرگەن مال ـ دۇنيالىرىنىڭ ئوندىن بىرىگە، بەلكى يۈزدىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ يىغىۋالغان ئولجا ـ غەنىيمەتلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كاتتا بىر يۇرتقا ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، ئۇنىڭ دۆلەتپەنىڭ بەخت ـ پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۈزكورلۇق قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپلا تۇرىدۇ» دەپ، مەللەخانغا ئارقا ـ ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلىدى. خانمۇ ئۇلارنىڭ بۇ شىكايەتلىرىگە ئىشىنىپ، «ئاقىمبېچىتكە بېرىپ ياقۇببەگنى تۇتۇپ، پۈتۈن مال ـ مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار!» دەپ قىرىق ئاتلىق ياساۋۇلنى ئەۋەتتى.

ياقۇببەگ ھېيلە ـ مىكىرلەرنى پۈختا ئىگىلەپ، ۋايىغا يەتكۈزگەنىدى. ياقۇببەگ ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ قالسا دەپ، ئىشنى بۇرۇندىنلا پۈختا قىلىپ، خانىڭ خاس مەھرەملىرىدىن ئابدۇللا يۈزبېشى قاتارلىق بىرنەچچە كىشىنى زور ئىنئام ـ ئېھسانلار ھېسابىغا ئوردىدىكى گەپ ـ سۆزلەردىن ئۆزىنى خەۋەرلەندۈرۈپ تۇرۇشقا سېتىۋالغانىدى. بۇ مەھرەملەرمۇ «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ھەدىسنىڭ روھى بويىچە، بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇببەگكە ئاللىبۇرۇنلا يەتكۈزۈپ بولغانىدى. ئۇ تەڭگە ـ تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ، كونا خىزمەتكارى ئالدىراج دادىخاھ بىلەن بۇخارا شەرىپكە قاراپ قاچتى. ئۇلار سىر دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەندە، مەللەخان ئەۋەتكەن ھېلىقى ياساۋۇللارمۇ ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ قالدى. ھېلىمۇ ياقۇببەگ بىرنەچچە ئۆچكىنى تۇلۇمچە قىلىپ سويدۇرۇپ،

تەرىسىنى ئېلىۋالغانىكەن. تۇلۇملارنى پۇۋلەپ ئىچىگە يەل تولدۇرۇغاندىن كېيىن، ئۇلارغا مىنىشىپ، ئۇ قاتقا ساق ـ سالامەت ئۆتۈۋېلىشتى. خۇدايارخان ئۇچىنچى قېتىم قوقان تەختىگە چىققاندا، ياقۇببەگمۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، «سەمەرقەنتكە بېرىپ، بۇزرۇكئارلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ، تۇغلىرىنى قېقىپ، يېتىم ـ يېسىرلارغا نەزىر ـ سەدىقە بېرىپ، ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىگە دۇئا ئېلىپ كەلسەم» دەپ، بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ، سەمەرقەنتكە كېلىۋالدى. يەنە ئۇ يەردىن پەرغانە ۋىلايىتىگە قېچىپ بېرىپ، موللا ئالىمقۇلنىڭ ھىمايىسىگە كىرىۋالدى. دېمەك، تەقدىر ئەزەل دېگەن شۇنداق ئۇستا چاقچاقچى ئىدى، زامان ـ زامانلاردىن بېرى كىشىلەرنى قولىدا ئويىنىتىپ كەلگەن بۇ تەقدىر ياقۇببەگنىمۇ زامان ھادىسىلىرىنىڭ ۋە ئۆزگىرىشلەرنىڭ زىيان ـ زەخمەتلىرىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلدۇرۇپ، ئاخىرى ئۇنى قوقاندىكى موللا ئالىمقۇلنىڭ يېنىغا ئەپكېلىپ تاشلىغانىدى.

موللا ئالىمقۇل خۇدايارخان بىلەن دېيىشكىنى بويىچە، بىر كېچىسى ياقۇببەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ كېلىپ، بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى:

ـــ سىزنىڭ ئەمدى پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇكى، بۇزرۇك خان تۆرەمنى سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدۇق. ئۇ زات يۇرتدارچىلىق رەۋىشى ۋە ئەسكەرلىك ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز بىر بىپەرۋا ئادەم. شۇڭا ئانىھەزرىتىم سىزنى قەشقەرگە قوشىۋېگى قىلىپ ئەۋەتىشنى لازىم تاپتى. سىز دەرھال بۇزرۇك خاننىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە ئاتلىنىڭ. قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى، بىز سىزنىڭ قوشىۋېگىلىككە تەيىنلەنگەن ئىنايەتنامىڭىزنى تۆرەمگە ماڭغۇزۇۋەتتۇق.

قوبۇلدىن كېيىن، ياقۇببەگ دەرھال قايتىپ كېلىپ،

قەشقەر سەپىرىنىڭ تەرەددۇتىگە چۈشتى. بۇ ئىشنىڭ پايدا ـ زىيىنىنى دەڭسەپ، كېچىچە زادىلا كىرپىك قاقمىغان ياقۇبېەگ تاڭ قۇشلىرىنىڭ سايرىشى بىلەن ئويغىنىپ كەتتى. ئۇ مۇشۇ تاپتا، ئۆزىنى تەن ـ تېنى يايراپ كىمخاب تونلىرىغا پاتماي كېتىۋاتقاندەك، ئامەت ئېتىغا مىنىپ، كۆك سامادا پەرۋاز قىلىۋاتقاندەك، ئۇزاقتىن بېرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ كېسەل ئازابىنى تولا تارتىپ، مانا ئەمدى ئىشىك ئالدىغا چىققاندا، ئاسماندا پارلاپ تۇرغان كۈننى كۆرگەندەك، يەر ئۈستىدە ياشاشنىڭ ئۆزى قانچىلىك راھەت ـ پاراغەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئادەمدەك ھېس قىلدى.

ئامەت ئۇنىڭغا قۇچاق ئېچىپ كۈلۈپ بېقىۋاتاتتى. ئۇ بىرەر يۇرتقا بەگ بولۇپ، ئەتراپىغا بىر توپ ئۆتكۈر، قەيسەر يىگىتلەرنى توپلاپ، ھېيلە ـ مىكىر ئىشلىتىش، ئالداش، تەھدىت سېلىش، دوق قىلىش ... ۋە ھاكازالارنىڭ يارىدىمى بىلەن تۇركىستان تەۋەسىدىكى باشقا بەگلەرنى، ھاكىملارنى بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەنىدى. ئۇ، ئۇزاقتىن بۇيان، مانا مۇنداق مەقسەتلەر ئۈچۈن تىنماي كۈرەش قىلدى. پەرغانە ۋادىسىدا، ئۇنىڭ بۇ ئۇمىدلىرىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا زادىلا پۇرسەت كەلمىدى، ھەتتا بىرنەچچە قېتىم ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى مۇددىئالىرى باشقىلارغا سېزىلىپ قېلىشقا تاس قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ تەلۈە ئۇمىدلىرىنى ۋە بېشىنى كېسىشكە كۆتۈرۈلگەن قىلىچتىن ئارانلا قۇتۇلدۇرۇپ قالالىدى... ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ نېيىتىدىن زادىلا يانمىدى. يەتتە شەھەر تەۋەسىدە، شۇ چاغلاردا غەلىيانلار ئۆڭي توشقىنىدەك كۆپەيمەكتە ئىدى. بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، قېرىنداش قېرىنداشقا قارشى قىلىچ كۆتۈرۈش بۇ ئەلدە ئەزەلدىن بىر ئادەت بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، چوڭ ـ

گىچىك شەھەرلەردە، ۋىلايەت، ئايماقلاردا بەگلەر، ھاكىملار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ دەپسى دۇنياغا، شانۇ ـ شەۋكەتكە، ھاكىمىيەت، يۇرتدارچىلىققا بولغان ئىشتىيلىرى قىزىپ كەتكەنىدى. شۇڭلاشقا، ياقۇببەگنىڭ كۆڭلى قەشقەر تەۋەسىدە، بەلكى پۈتۈن يەتتە شەھەر تەۋەسىدە قانلىق غوۋغالارنىڭ، ئۇر ـ يىقىتالارنىڭ ئۇزاق داۋام ئېتىمدىغانلىقىنى تۇيۇپ تۇراتتى، تۆرەمگە مۇلازىم بولۇپ قەشقەرگە بېرىشتەك بۇنداق قولايلىق پۇرسەت ئۇنىڭغا داۋاملىق چىقمۇرمەيتتى. قەشقەر تەختىدە ئولتۇرغان سىدىقبەگ قىپچاقنى ھەيدىۋېتىش، ئۆزى تەنھا تاج كىيىش، ھېچ بولمىغاندا پەرغانە ۋادىسىدا تېنەپ يۇرگەن بۇزرۇك خان تۆرىدەك بوشاڭ ئادەمنى تەخىتكە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، پۈتۈن ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش ـ ئۇنىڭ ئۈچۈن شامنى پۈۋلەپ ئۆچۈرگەندەكلا ئاسان ئىش سانىلاتتى.

ياقۇببەگ خوجەنتتىن بۇخاراغا قېچىپ بارغاندا، كونا خىزمەتكارى ئالدىراج دادىخاھ بىلەن ھەزرىتىخوجا باھاۋىددىن نەقشىبەندىنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلغىلى بارغانىدى. زىكرى-سۆھبەتتە ياقۇببەگنى ئۈيقۇ بېسىپ مۈگدەپ قالدى، كېيىن چۆچۈپ ئويغىنىپ مۇنداق دېدى:

ـ چۈشۈمدە ھەزرىتى خوجام ماڭا ئۈزۈن بىر قەغەزنى بەردى. بۇ قەغەزگە ئۈزۈنسىغا: «لائىلاھە ئىللەللەھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللاھ» دېگەن كەلىمەتەيبە يېزىلىپتۇ. بۇ چۈشنىڭ تەبىرى نېمىدۇر؟

ئالدىراج دادخاھ:

ـ بېگىم، بۇ چۈشنىڭ ئۆرۈلۈشىنى ئۆزلىرىدىن ئاڭلاي!ـ دەپ جاۋاب بەردى.

ياقۇببەگ بىرئاز تەپەككۇر قىلدى، ئاندىن مۇنداق دېدى:

ـ بۇ ھەزرىتىمنىڭ ماڭا بەرگەن ئىنايەتنامىسى. مەن

بىر شەھەرلەرگە بېرىپ پادىشاھ بولۇپ، نۇرغۇن كۈپپارلارنىڭ ئىسلامغا ئېتىقات قىلدۇرۇپ. ئۇلارنى ئىمان ئېيتقۇزغۇدەكمەن.

— چۈشىڭىز رەھمانىي بولسۇن، تەبرىكىڭىز دۇرۇسقا كەلگەي، ئىلاھىم!

ياقۇببەگ مۇشۇلارنى ئويلاپ، «ۋاقتى - سائىتىگە توغرا كېلىپ قالغان دۇئانىڭ ئوقىي مەقبۇللۇق نىشانىغا تېگىپ، دۆلەتكە ئېرىشىپ قالسام ئەجەب ئەمەس» دېگەنلەرنىي خىيال قىلدى ۋە ھايالىشمايلا ئالدىراج دادخاھ باشلىق يۈزبېشى ۋە قۇربېشىلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ، سەپىرىنىڭ يەتتىنچى كۈنى ئوشتا تۆرەملەرگە يېتىشىۋالدى. تۆرەملەر ياقۇببەگنى ئوشتا ساقلاپ تۇرغانىكەن. ئالدىنقى كۈنى، تۆرەملەر ئوشقا كېلىپ چۈشكەندە، موللا ئالىمقۇل تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن چاپارمەن يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خانغا خۇدا يارخانىنىڭ ياقۇببەگنى قوشىبگىلىككە تەيىنلىگەنلىك ئىنايەتنامىسى بىلەن موللا ئالىمقۇلنىڭ تۆرەمگە يازغان بىر خېتىنى تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى. خەتتە موللا ئالىمقۇل بۇزرۇك خان تۆرىگە مۇنۇلارنى تاپىلىغانىدى:

«ياقۇبنى سىزگە قوشۇپ قويدۇق. ئۇ كۆپىنى كۆرگەن، ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان غەيرەتلىك ئادەم. قانداق يەردە سىزگە قارشى پېتىنە يۈز بەرسە ۋە ياكى قانداق جايدا قىيىن بىر ىبغا يۈز بەرسە، ياقۇبنى شۇنداق جايغا ئەۋەتىڭ! مۇبادا ئۇ سوقۇشتا ئۆلمىسە، ئاخىرى ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ پېيىدا بولارسىز. بۇ ۋاپاسىز ئادەم، سىزگە زەرەر يەتكۈزىدۇ. ئۇ، ھىيلە - مىكىرنى پۈختا ئىگىلەپ ۋايىغا يەتكۈزگەن، پاشا بىلەن پىلنى بىر - بىرىگە جۇپ قىلالايدۇ. ئۇ، بۇ خىل نەيرەڭۋازلىقنى شۇ قەدەر ئۇستىلىق بىلەن قىلالايدۇكى، بۇ ئىشتا پاشا ئۆزىنى كىچىك چاغلىمايدۇ،

پىلمۇ ئۆزىنى چوڭ كۆرمەيدۇ. ھەر ھالدا سىز جانابىڭىزنىڭ ھوشيار بولۇشىنى سەمىڭىزگە سىلىپ قويۇشنى لازىم تاپتۇق. بۇ گېپىمىزنى بىر ئۆزىڭىزدىن باشقا ئادەم زادىلا بىلمىگەي. سىزنى خۇداغا تاپشۇردۇق، ۋەسسالام.»

بۇزرۇك خان تۆرە خۇدايارخانىڭ ياقۇببەگنى قوشبېگىلىككە تەيىنلىگەنلىك ئىنايەتنامىسىنى كۆرۈپ خۇش بولغانىدى. موللا ئالىمقۇلنىڭ خېتىنى ئوقۇپ كۆڭلىگە غەشلىك چۈشۈپ قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، كۆز ئالدىدىكى مۇشكۈللۈكلەرنى ئوڭاي قىلىشتا ئۇ يارەمگە موھتاج ئىدى. بۇنى ئويلاپ، ئۇنىڭ كۆڭلى پاللىدە يورۇغاندەك بولدى ـ دە، ئۆزىنى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلدى. ياقۇببەگ بىلەن كۆرۈشۈپ، ناھايىتى خۇشال بولدى. ھەممە سەرۋاز ـ يىگىتلىرىنى ياقۇب قوشبېگىگە تاپشۇردى. ياقۇببەگنىڭ قوشبېگىلىكىكە تەيىنلەنگەنلىكىنى بىلگەن سىدىقبەگ قىپچاق قولىنى چىشلەپلا قالدى ۋە ئۆزىنىڭ كەچۈرگۈسىز چوڭ بىر خاتالىققا يول قويغانلىقىنى ھېس قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن، بۇزرۇك خان تۆرىلەر مەنزىلىمۇ مەنزىل يۈرۈپ، قەشقەر چېگرىسىدىكى ئەركەشتام دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىشتى.

ئەركەشتام قەدىم ـ قەدىم زامانىلاردىن تارتىپ داڭلىق ئۆتەڭ بولۇپ، ئۇ ئىككى دەريانىڭ قوشۇلۇش ئورنىغا جايلاشقانىدى. مۇنبەت قەشقەر ۋادىسىنى ئۆزىنىڭ ئەلۋەك سۈيى بىلەن ئەلمىساقتىن تارتىپ سۇغىرىپ كەلگەن ئەزىم دەريا ـ قىزىل دەرياسى دەل مۇشۇ جايدىن باشلىناتتى، يەنە بىر دەريانىڭ سۈيى يىراقلاردىن ئېقىپ كەلگەن قار سۈيى بولۇپ، ناھايىتى سۈزۈك، غۇبارسىز ئىدى، يېنىك مەۋج ئۇرۇپ ئاقاتتى. ئىككى دەريانىڭ

سۆيى قوشۇلغاندا، خۇددى مۇھەندىس① ئوتتۇرىسىغا يىپتىن سىزىق تارتىپ قويغاندەك، بىر تەرىپى زۇمرەتتەك يېپىشىل، بىر تەرىپى قىزىل رەڭگە كىرىپ، شىددەتلىك ئېقىم بىلەن تەڭ ئېقىم بىر - بىرىگە يۇغۇرۇلۇپ، خۇلق - مىجەز-لىرى بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئادەم قولتۇقلىشىپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. سۇرئەت ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، بەزىدە تېخى بىر - بىرىگە تارتىشىپ قېيىپمۇ قالاتتى.

سىدىقبەگ قىپچاق قوقان خانلىقىغا خوجا تەكلىپ قىلىپ بارغانلىقىغا تولىمۇ پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش هالدا، بۇزرۇك خان تۆرەمنى ۋە يېقۇب قوشبېگىنى باشلاپ قەشقەرگە يېقىنلاپ كەلدى.

نەزمە:

كىشى بىرەر سۆز دېمىگەن بولسا،
كەمچىلىك، خىسلىتى بولۇر پىنهان.
چىپار نەرسىنى جۇۋا دېمىگىن،
بولمىسۇن يولۇاس ئۇ ئۇخلاپ ياتقان.

— شەيخ سەئىدى

① مۇھەندىس — ئىنژېنېر دېگەن مەنىدە.

بەشىنچى باب

بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر سەلتەنەتىدە...

«ئون پاتمان ناننى كۆتۈرۈش
ئوڭاي، ئەمما يېيىش قىيىن.»

ـــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1865 - يىلى، باش ئەتىياز.

ئۇستى ئاقارغان تاغلار ئۇپۇقتا گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەتىيازنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان غۇر - غۇر شامىلدا يول بويىدىكى سۇۋادان تېرەكلەر تىنىمسىز ئېرغاڭلاپ، قىزىل دەريا سىدىمىڭ شاۋقۇنلىناتتى. ئادەتتە، قەشقەرنىڭ قىش پەسلى ئانچە سوغۇق بولمايدۇ. ئەمما ئەتىياز كىرگەندىن كېيىن باشلىنىدىغان، ناگاندا بىر چىقىدىغان شامىلى ئادەمنىڭ جان - جېنىدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا كىشىلەر «قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغۇقى ئەتىياز» دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغان.

يىراقتا ـــ قىرلاردا قوتان - قوتان قويلار چۇمۇلىدەك ئۆۋىلەپ يۇرۇشەتتى. گاھى - گاھىدا، ئېگىز يانباغىرلاردا يانپاشلاپ ياتقان پادىچىلار كۆزگە چېلىقىپ قالاتتى.

خازانلىرى تۆكۈلۈپ يالىڭاچلىنىپ قالغان باغلاردا، قىز - چوكانلارنىڭ لەپىلدىگەن گۈلدار رومالىرى باشقىچىلا كۆزگە تاشلىناتتى. كەڭ ئېتىزلىقلاردا ۋاللەي ئوينىغاۋاتقان شوخ بالىلارنىڭ ۋاڭ - چۇڭلىرى ئاندا - ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

كۆكۈچ بۇلۇتلار ئارىسىدا غىل - پال كۆرۈنگەن داۋاننىڭ ئارقىسى بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئابائىي - ئەجدادلىرىنىڭ يۇرتى — ئەزىزانە قەشقەر ئىدى. زەھمەتلىك دادىسى جاھانگىر خوجا بىلەن تۆرەمنىڭ ئەزىزانە قەشقەرگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتى بۆلەكچىلا كۆچلۈك ئىدى. تۆرەمنىڭ ئۈزى بۇ ئانا يۇرتقا تۇنجى قېتىم قەدەم بېسىۋاتقان بولسىمۇ، ۋالىدەسى① دادىسى توغرىسىدا، ئاتا - بوۋىلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ يەردە پەدەرى مۇبارەك ئۇلۇغ بوۋىسى ئاپپاق خوجىنىڭ قەبرىگاھى بار ئىدى. تۇمان ئارىسىدا ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئاقتاغنىڭ ئېتەكىدە بولسا، ئادەم كىرسە ئادىشىپ قالىدىغان «بېھىش كەرەم» — بەشكېرەم باغلىرى بار ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ بېھىشكە ئوخشايدىغان بۇ باغۇ ئىرەمدە تاتلىقلىقى تىلنى يايرىتىدىغان ئانار، دەردەك داۋا پىستە - بادام، شېرىن - شەربەت مۇناقى ئۈزۈم، يېسە تىلدا غۇژۇندە ئېرىپ كېتىدىغان سوقا چىلان، جەننەت مېۋىسى، «شاخ مانتىسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان شىرنىلىك ئەنجۈر، خۇش بۇي پۇرىقى دىماغنى يايرىتىدىغان ئالتۇن بېھى ۋە باشقا تۈرلۈك - تۈمەن مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. تاغ ئېتىكىدىكى ئارچىزارلىقلاردا مۇگگۈزلىرىگە غۇلاچ يەتمەيدىغان ئاق ئارقارلار، شوخ كۆزلىرى سۈزۈك بۇلاقتەك قەشقەر كېيىكلىرى توپ - توپ بولۇپ يۇرۇشەتتى. بىراق جەننەتۇل ماكان — بۇ ئەزىم يۇرتتا جەڭگى - جېدەللەر

① ئانىسى.

كۆپىنچە كەتكەن، مالامەت ئوقلىرىدا، پۇقرالارنىڭ ئاھۇ زارىدا بۇ مۇبارەك زېمىننىڭ باغرى ئوتمەتۆشۈك بولۇپ كەتكەنىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ئۆزىنىڭ خىيال دېڭىزىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتكىنىنى ئۇقمايلا قالدى. خىزمەتچىلىرىدىن بىرى ئارقىسىدىن كېلىپ، ئۇنىڭ قولىقىغا ئاستا:

— ھەزرىتى تۆرەم، ئەپۇ قىلغايلا، لەنگەرگە كەلدۇق. قونماق كېرەك. نامازشام ئەسىر قازا بولۇپ كېتىدۇ، — دېدى.

كۈن ئولتۇرۇپ كەتكەن، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ قالغان، ھاۋا ئوبدانلا سالقىنلاپ، يەنە ئاخشامقىغا ئوخشاش بەدەننى تىلغۇدەك سوغۇق شامال چىقىشقا باشلىغانىدى.

خىزمەتچىسىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، بۇزرۇك خان تۆرە دەرھال خىيال دېڭىزىدىن ئۆزۈپ چىقىپ، ئۆزىگە كەلدى ۋە:

— نەگە كەلدۇق؟ تېخى قەشقەرگە يەتمىدۇقمۇ؟— دېدى ئۆزىنى بۆرە جۇۋىسىغا تېخىمۇ چىڭ ئوراپ تۇرۇپ.

— لەنگەر ئۆتىڭگە كەلدۇق. بىز بۇگۈن مۇشۇ يەرە قونىدىغان بولدۇق. موللا سىدىقبەگ بىلەن جىن لاۋسەن تۇڭگانىي جانابلىرى شەھەرگە خەۋەر قىلغىلى كىرىپ كەتتى. خۇدايىم بۇيرۇسا، ئەتە شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرى ھەزرىتىمگە قانات ئېچىپ كۈلۈپ باقىۋسى،— دېدى يېنىدا كېتىۋاتقان ياقۇب قوشبېگى.

بىردەمدىن كېيىن، ئارقا تەرەپتە ناغرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. لەشكەرلەر لەنگەر يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تۇزلەڭلىكتە توختىدى ۋە ھەرقايسى ئونلۇقلار بويىچە جاي - جايلارغا تارقاپ، گۈلخان يېقىپ تاماق ئېتىشكە كىرىشتى.

تۆرەمنىڭ يىپەك چېدىرى لەنگەر يولىنىڭ سول

تەرىپىدىكى مەيدانغا جايلاشتى. ئۇنىڭ سەل تۆۋەن تەرىپىگە خىزمەتچىلەرنىڭ چېدىرلىرى تىكىلدى. ئاشپەزلەر ئوت قالاپ، سويۇلغان قوزىلارنى نەيزىدەك ئۇزۇن زىخلارغا پۈتۈن - پۈتۈن ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇشقا باشلىدى. ئادەتتە، يول ئازابىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، ھەرئاخشىمى موللا سىدىقبەگ، ياقۇپ قوشبېگى، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي، ما تۆرە، ئالدىراش دادخاھ ۋە باشقا سەركەردىلەر تۆرەمنىڭ يۇز كىشىلىك يىپەك چېدىرىغا تەكلىپ قىلىناتتى. ئاشپەزلەر داستىخانىنى ئەڭ ياخشى تائاملار بىلەن تولدۇراتتى، ئالتۇن قەدەھ ۋە جامىلاردا مەي ۋە قىمىز ئىچىلەتتى. بەزىدە قوشۇن بىلەن بىللە ئىلىپ مېڭىلغان نەغمىچىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، بەزمە ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. لېكىن، ھازىر ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىغا — شەھىرى بۇزرۇككە يېقىن قالغانلىقتىنمۇ، ئەيتاۋۇر تۆرەمگە ھېچنېمە خۇش ياقمايتتى. ئۇ نامازىسىردىن كېيىن، يېنىغا يالغۇز قوشبېگى ياقۇببەگنىلا تاماققا تەكلىپ قىلدى.

× ×

نەلەبدىندۇر، خورازنىڭ ئۇزۇن - ئۇزۇن چىللىشى ئاڭلانىدى. تاڭ ئېلچىسىنىڭ ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغانغان شەرقتىكى تاڭ سەھەر مالائىكىسى ئۆزىنىڭ بىنەپشەرەڭ ھەربىگە كىرىشىغان دەرۋازىسىنى ئۇلۇغ ئېچىۋەتتى. ئاسماندا يۇلتۇزلار شالاڭلىدى. كۆك قەھرىدە، ئۇز ئورنىدا ئۇزاق تۇرىدىغان چولپان يۇلتۇزىمۇ ئۇۋۇسىنى تاپتى. ھىلال ئاي نۇر يېغىپ تۇرغان ئاسمان چېتىدە ئۆڭۈپ، كۆزدىن ئاستا - ئاستا يوقالدى. يىراقتا — شەھەردە شادىيانىگە چېلىنىۋاتقان ناغرا ئاۋازى ئاڭلانماقتا ئىدى. قۇياش ئاسمان

راۋىقىنىڭ دېرىزىسىدىن باش چىقىرىپ، ئۇيقۇدىن ئەمدى ئويغانغان جانانىدەك، مۇنەۋۋەر جامالىنى كۆرسىتىپ ئالەمنى نۇرغا تولدۇردى.

تۆرەملەر تۇمەن دەريا سى① بويىدىكى ئاخۇنۇمنىڭ يارلىقىغا كەلگەندە، كۈنگۈرىلىك سېپىل بىلەن ئورالغان ھەيۋەتلىك قەشقەر شەھىرى تۆۋەندە خۇددى ئالقاندەك زاھىر بولدى. شەھەردىكى قاتار ـ قاتار كوچىلار، ھويلا-ئارامىلار، يىراقتىن پەتنۇسچىلىك بولۇپ كۆرۈنگەن ھېيتگاھ مەيدانىدىكى ئۇلۇغۋار مېچىتلەرنىڭ ئاسمانغا بوي تارتقان كۆك ۋە تىلارەڭ گۈمبەزلىرى ئاپتاپتا ۋال ـ ۋۇل چاقناپ، شەھەرگە بۆلەكچە بىر گۈزەللىك، ئۇلۇغۋارلىق ۋە ھەشەمەت بەخش ئېتەتتى. ئانىسىنىڭ سۈتىگە تويۇنغان قوزىلاردەك مۈگدىگەن بۇ كونا قىرلارنى، شاۋقۇن سېلىپ ئېقىۋاتقان بۇ ئەزىم دەريانى، ئەتىيازنىڭ ئىللىق ئاپتېپىدا ئەركىلەۋاتقان بۇ تىنچ باغلارنى، ھېچنېمىگە قارىماي ۋاللەي ئويىنىشىۋاتقان بىغەم بالىلارنى كۆرگەن كىشى بۇ ئەلدە شۇ تاپتا بوران ۋە جۇدۇن بولۇۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالماس ئىدى. بەلكى، ئاسايىشلىق يىلتىز تارتقان بۇ تۈپراقتا تىنچ ھايات داۋام قىلىۋاتىدۇ، دەپ چۈشىنىپ قالاتتى.

بۇزرۇك تۆرەملەر ھەزرەتكە② كېلىپ پەدەرى مۇبارەك ئۇلۇغ بوۋىسى ئاپپاق خوجىنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىپ، توپىسىنى كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن، داغدۇغا ۋە ھەيۋەت بىلەن شەھەرنىڭ تۆشۈك دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى.

---

① قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ نامى.

② ھەزرەت ـــ يەنە بىر نامى نەزەربىاغ. قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاپپاق خوجا مازىرى جايلاشقان جاينىڭ نامى.

مولا سەدىقبەگلەر شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى ئالىلىقاچان ئاچقۇزۇپ، شەھەرنىڭ پازىل - ئۆلىمالىرىنى، يۇرت چوڭلىرىنى باشلاپ تۆرەمنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ تۇرۇشقانىكەن. ناغىرىلار ۋە سۇنايىلارنىڭ «سەر-بازچە» كۈيىگە چېلىنىۋاتقان ياڭراق سادالىرى ئىچىدە بۇزرۇك خان تۆرەم سەدىقبەگ ۋە قەشقەرنىڭ پازىل - ئۆلىمالىرى بىلەن، يۇرت چوڭلىرى بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئەيانلىرىنى باشلاپ شەھەرگە كىرىشكە باشلىدى. شەھەرنىڭ سىپىلىدا تۆرەمنىڭ شەنىگە يېگىرمە توققۇز پاي ھۇرمەت توپى ئېتىلدى. كوچىلاردا خالايىق سانجاق - سانجاق تۇرۇشۇپ كەتكەن. مىرشابلار قولىدىكى تاياقلىرى بىلەن خالايىقنى كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە سۇرۇپ يول ئاچاتتى. قەشقەر خەلقى گۈرۇھ - گۈرۇھ، توپ - توپ بولۇپ، تۆرەمنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىپ، ئۇنى زىيارەت قىلىشتى. تۆرەمنىڭ شەنىگە ئوقۇلۇۋاتقان ھەمدۇ - سانالار، دۇئايۇ - تىلاۋەتلەر ئۆركەشلەۋاتقان دېگىز شاۋقۇنىنى ئەسلىتەتتى. توۋلاشلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن سانسىز قۇشلارنىڭ ئۇركۈپ ئۇرلىگەن ئاۋازىغا ئوخشايتتى. قەشقەرلىقلەر تۆرەمنىڭ تونىنىڭ پەشلىرىنى يۇزلىرىگە سۈرتۈپ يىغلىشاتتى، گاھىبىرلىرى ھوشىدىن كېتىپ يىقىلاتتى.

تۆرەم قەشقەرنىڭ ئاسمانىغا تاقاشقۇدەك ئۇلۇغۋار گۈمبەزلىرىنىڭ قايسىسى خانلىق مەدرىسى، قايسىسى ھېيتگاھ جامەسى ئىكەنلىكىنى يېنىدا كېتىۋاتقان سەدىقبەگدىن سوراپ ئوقتى. پەقەت ئوردا ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ۋالىدەسىنىڭ ئۆزىنىڭ كىچىك ۋاقىتلىرىدا سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى ئەسلەپ، ئۇدۇلىدا

كۆرۈنگەن قۇيما قانات‌لىق دەرۋازىنىڭ ئىچى ھېيتگاھ جامەسى ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئاسمانغا تاقاشقان ئېگىز مۇنارلىرى ۋە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى جەڭچىنىڭ دۇبۇلغىسىنى ئەسلىتىدىغان ئېگىز گۈمبىزىنىڭ گۈزەل يول - يول تالالىرىدىن تونۇدى، قانچە دەۋرلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، گەج - بويا قىلىرى خۇددى يېڭىلا بېرىلگەندەك يېپيېڭى تۇرغان بۇ ئاجايىپ بىنالار، ئولارنىڭ تەنتەنىلىك كۆرۈنۈشى ۋە ئەتىيازنىڭ ئىللىق ئاپتېپىدا رەڭدار تاۋلىنىشى تۆرەمنىڭ قەلبىدىكى زەپەر زوقىغا يەنمۇ زوق قوشتى.

چوڭ ئوردا بۇزرۇك خان تۆرىگە بارىگاھ ۋە ئارامگاھ قىلىپ بېرىلگەنىدى. شۇڭا، سىدىقبەگ تۆرەمنى ئوردا ئالدىغا باشلاپ ماڭدى.

ئۇلار ئوردا جايلاشقان ئېگىزلىككە چىقىۋاتقاندا، تۆرەم ئوڭ قول ۋە چەپ قول تەرەپتە كۆرۈنۈۋاتقان ئايۋانلىق ئۆيلەرگە ۋە كەڭ ھويلىلارغا كۆز تاشلىدى. ئۇلار ئوردا ئىچىگە كىرىشتى. بۇ يەردىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ ھەيۋەتلىك بىنا — بالىخانىلىق ئاق ساراي ئىدى. بۇ ئاق ساراي تاريختا بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان پاجىئەلەرنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى. نۇرغۇن شاھزادىلەر مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرۈلگەن، ئىسمايىل خان ① مۇشۇ يەردە نەزەربەند قىلىنىپ، جۇڭغارىيىگە يالاپ ئېلىپ كېتىلگەنىدى. شۇڭا، قەشقەرنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدىكى ھۆكۈمدارلىرى ئاق سارايدا تۇرمايتتى، پەقەت تەنتەنىلەرنى ۋە مەنسەپ تاجى كىيىش مۇراسىملىرىنىلا مۇشۇ ئاق سارايدا ئۆتكۈزەتتى. مانجۇ دائىرىلىرى بۇ يەرنى ھاكىمبەگ ئوردىسى قىلغانىدى.

① يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى. ئۇ ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن مۇشۇ ئاق سارايدا نەزەربەند قىلىنغان.

بۇزرۇك خان تۆرىمۇ ئوردىسىنىڭ ئىچىدىكى بۇ ئاق سارايغا چۈشمەستىن، ئوردىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقان، زوھۇرىددىن ھاكىمبەگنىڭ دىۋانخانىسى بولغان كاھىش سارايغا چۈشتى.

ئاخشىمى، كاھىش سارايدا قەندىللەر يانداۋۇلغاندا، تۆرەم ئولتۇرغان خاس خانىغا سىدىقبەگ كىرىپ كەلدى. زەر بىلەن ھەل بېرىلىپ نەقىشلەنگەن بۇ خانا ھازىر ناھايىتى سوغۇق ئىدى. ئۇلار تۇن ۋە تۇماقلىرىنى يەشمەستىن، شايى كۆرپىلەر ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، سۆھبەتلىشىشكە باشلىدى.....

× ×

ياقۇب قوشبېگى كۈچالىق ئۆمەر ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىغا چۈشكەنىدى. ئۇ، دەمۇ ئالماستىن، بەزمە ـ مەشرەپلەر-گىمۇ قاتناشماستىن، تىنماي ۋە ھارماي ئەسكەر تەييارلاش تەرەددۇتلىرى، قورال ـ ياراق زاسلاش ھەرىكەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، بىمەنك ـ ئىچمەنك ۋە ياكى ئۇيقۇ دېگەننى ئويىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمىدى. ئۇ، ھەرقانداق ئىشنى بۇزرۇك خان تۆرەمدىن بىسوراق قىلمىدى. ئۇ ئۆزىگە بۇيرۇلغان ھەرقانداق ئىشنى چوڭ ـ كىچىك دېمەستىن تولىمۇ بەجانىدىللىق، ئەستايىدىللىق بىلەن ئورۇندايتتى. بەزىدە، ئالدىراش دادخاھ ئۇنىڭدىن: «نېمانچە قىلىپ كېتىلا؟» دەپ، سورىسا، ئۇ: «بىزلەر بۇ يۇرتقا مۇساپىر، مىڭبېگى تۆرەمنىڭ ئىشىنى بىزگە تاپشۇرغانىكەن، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقمىساق بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرەتتى ۋە:

ئۆز يۇرتىدا كۆكىنەك،
ھەم غاز ئالۇر ھەم ئۆردەك.

كىشىنىڭ يۈرتىدا بوز لاچىن،
نە غاز ئالالماس، نە ئۆردەك.

دېگەن قوشاقنى ئۇنىڭغا ئوقۇپ بېرەتتى.

ئۇ، سىدىقبەگ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چاغدا توپلىغان خەزىنە ۋە يۈرتلاردىن ئېلىنغان غەللە - پاراقنى لەشكەركەشلىككە سەرپ قىلدى. يەرلىك ۋە مۇساپىر بايلاردىن پۇل، كۈمۈش قەرز ئېلىپ ۋە ئىئانە يىغىپ، يىگىت توپلاشتىن باشقا مەقسەت ۋە ھەۋەسنى ئويلاپ قويمىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم بىغەم ئادەم بولغاچقا، يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ۋە لەشكەركەشلىكنى سىدىقبەگ بىلەن ياقۇپ قوشبېگىگە تاشلاپ قويدى. ئۆزى كېچە - كۈندۈزلەپ نەغمە - ناۋاغا بېرىلىپ، شادۇ خۇراملىقتا، ئويۇن - كۈلكە ھاي - ھۈيلىرى بىلەن بىغەم - خاتىرجەم بولۇپ يۈرۈۋەردى، نە بىرەر ئىشقا تەدبىر قوللانمىدى، نە بىرەر ئىشقا مەسلىھەت بەرمىدى. ئۇ، سىرتلارغا چىققاندا، ئەئيانلىرىنىڭ «شاھ مەپىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرسىلا» دېگىنىگە ئۇنىماي، «مېنى پۇقرالىرىم كۆرمىسە بولامدۇ؟» دەپ، مىراخورنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇۋالاتتى. ئاسان كەلگەن بەختنىڭ قەدرى بولمايدۇ دەپ، كونىلار بىكارغا دېمىگەنىكەن.

× ×

بۇ كۈنلەردە، يېڭىشەھەردىكى گۈلباغ قورغىنى، يېڭىساردىكى يېڭىشەھەر قورغىنى قاتارلىق قورغانلار تېخى مانجۇلارنىڭ قولىدا ئىدى.

يېڭىسار يەكەنگە ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان

مۇھىم شەھەر بولغاچقا، مانجۇلار شىمالدا قەشقەرگە، جەنۇبتا يەكەنگە ھەمدەم بولغىلى بولمىدۇ دەپ، بۇ يەردە كۆپ ئەسكەر توختاتقانىدى. قەشقەر سىدىقبەگ تەرىپىدىن ئېلىنىغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى مانجۇلارنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىرى لەشكەرلىرى بىلەن يېڭىشەر قورغىنىغا بېكىنىۋېلىپ، ھەدىسىلا يەكەن بىلەن قەشقەرگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. ئالدىنقى نۆۋەت، ياقۇب قوشبېگى يەكەنگە تېگىش قىلماق بولۇپ، لەشكەر باشلاپ يېڭىساردىن ئۆتكەندە، قورغاندىكى مانجۇ قىسمىلىرىنىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچراپ قېلىپ تىرىپەرەن بولۇپ قايتقانىدى. شۇڭا، يېڭىشەھەردىكى گۇلباغ قورغىنىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ مەخسۇس يۇلۇپ تاشلىماي بولمايتتى. ياقۇب قوشبېگى ئۆزىنىڭ بۇ ئويىنى سىدىقبەگ بىلەن جەن لاۋسەن تۆڭگانىيغا ئېيتىۋېدى، ئۇنىڭ پىكرىنى ئۇلارمۇ قوللىدى. ئەتىسى، سىدىقبەگ بۇزرۇك خان تۆرىگە ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى ئىزىپ ئىچۈرگەندىن كېيىن، شۇ كۈنى كەچتە تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىدا ھەربىي كېڭەش چاقىرىلىدىغان بولدى.

× ×

چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان ئوردىنىڭ كۈنگۈرىلىك تاملىرى كىشىگە چوڭ قىيادەك ھەيۋەتلىك تۇيۇلاتتى. قەلئەنىڭ تاملىرى ئارقىسىدىكى ساراي گۇمبەزلىرى قەدىمكى قەبرىلەردەك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. قەلئەمۇ خۇددى گۆرىستاندەك سىرلىق ۋە جىمجىت ئىدى. سارايدا ھېچقانداق چىراغ يورۇقى كۆرۈنمەيتتى. بۇ يەردە ھەتتا قاراۋۇللارمۇ گۇلخان ياقمىغان بولۇپ، ھەممە ياق قاپقاراڭغۇ ئىدى. ئاتلىمقلار پەقەت ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا چىققاندىلا، ئۇلارنىڭ

يولىنى پانۇس تۇتقان قاراۋۇللار توسۇشتى. قاراڭغۇدا ئۇلارنىڭ قولىدىكى قالقانلىرى يالتىراپ، پۈپۈكلۈك نەيزىلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. قاراۋۇللاردىن ئۆتۈپ، ئىككىسى يېنىدىكى پوتەيلەرگە توپ ئورنىتىلغان يوغان دەرۋازا ئالدىغا بارغاندا، ئۇلارنىڭ يولىنى قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىۋالغان سىپاھلار توسىدى. كېلىۋاتقانلار بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ كاھىش سارايىدىكى ھۇزۇرىغا ھەربىي كېڭەشكە چاقىرىلغانلار ئىدى. ئالدىدىكى ياساۋۇل نەيچە قېتىم ئوردۇالغان يارلىقنى كۆرسىتىپ، دەرۋازىغا كىردى. سەل ئۆتكەندىن كېيىن، قۇلۇپ ۋە زەنجىرلەرنىڭ شاراقلىشى ئاڭلىنىپ، ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا قارىغان قوش قاناتلىق قۇيما دەرۋازىنىڭ يان ئىشىكى ئاستا غىچىرلاپ ئېچىلدى ـ دە، ئىچكىرىدىن پانۇس كۆتۈرگەن دەرۋازىۋەن چىقتى.

ئاتتىن سەكرەپ چۈشكەن سىدىقبەگ، ياقۇب قوشبېگى، مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي، ماتۆرە ۋە باشقا مۇھىم سەركەردىلەر ئاتلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى ياساۋۇللارغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، دەرۋازىدىن كىردىشتى.

دەرۋازىۋەن پانۇسنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە ئۇدۇلدىكى ئىشىكنى ئېچىپ، ئۆزى بىر چەتكە ئۆتۈپ، كېلىۋاتقانلارغا يول بەردى.

ئېگىز كۈنگۈرىلىك تام بىلەن ئورىلىپ، ئاسمانغا بوي تارتقان پوتەيلىرىگە توپ ئورنىتىلغان كەڭ سەينانىڭ تۆت تەرىپىدە، تاش پانۇسلار پىلىلداپ تۇراتتى. سەينانىڭ سىرى تەرىپىدە، ئېگىز بىنالار سەپ تارتىشقان بولۇپ، ئۇلار دۇانخانا① ئىدى. دۇانخانىنىڭ ئارقىسىدا ئېگىز تام بىلەن توسۇلغان بىنالار بار ئىدى، ئۇلار ھەرەمخانا ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكى

① ئىشخانا.

بالىخانىلىق ھەشىمەتلىك بىنالارنىڭ گۈمبەزلىرى ۋالىلدايتتى. سەينامۇ گۈرىستانلىقتەك جىمجىت بولۇپ، پەقەت يەر تېگىدىن ئاللىقانداق گۇرس - گۇرس قىلغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ئېھتىمال، ساراي ئاستىدىكى يەر ئاستى ئۆيلەردە ئۇستىلار ئىشلەۋاتقان بولسا كېرەك.

ئۇلار دەرۋازىۋەننىڭ باشلىشى بىلەن ئەترايى چىنارلار بىلەن ئورالغان، ئوتتۇرىسىغا فونتان ئورنىتىلغان مەرمەر كۆلچەكنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ، ئېگىز پەشتاقلىق ئىمارەتكە يېقىنلاشتى. بۇرجەكلىرىگە قىزىل مىس تاسمىلار قېقىلغان نەقىشلىك ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىدا قېتىپ تۇرۇشقان ياساۋۇللاردىن بىرى چەبدەسلىك بىلەن ئىشكنى ئېچىپ، ئۇلارغا يول بەردى.

ئۇلار غۇۋا، تار يۆلەكتىن ئۆتۈپ، شامدانلاردىكى شام بىلەن يورۇتۇلغان، چوڭ دېرىزە قويۇلغان ئەينەكلىك زالغا كىردى. ئاستىغا ئوتقاشتەك خوتەن گىلەملىرى سېلىنغان، تاملىرى كۆكۈچ كاھىش بىلەن قاپلانغان بۇ ئۆي مۇراسىم زالى ئىدى. بۇ ئۆينىڭ تۆرىدە مەرمەر پەلەمپەي تۇراتتى. بۇ پەلەمپەي بىلەن ئۈدۈلدىكى شاھنشىنغا كىرگىلى بولاتتى.

يەرگە ئېسىل گىلەملەر سېلىنغان، تورۇستىكى ئالتۇن قەنەللەردە بەھەساب شامىلار يېنىپ تۇرغان بۇ كەڭ كۇشادە، يۇپيورۇق مۇراسىم زالىنىڭ تاملىرى ھەرخىل ئوق بۇيۇملىرى، شاپ قىلىچ، پولات سىغەر ۋە قالقانلار بىلەن بېزەلگەنىدى. ئۈدۈلدىكى چوڭ ئەينەكلىك دېرىزىنىڭ ئۇستىگە قىزىل ياقۇت ۋە ئونچىلەر قادالغان، غۇلاچ يەتمەيدىغان ئارقار مۇڭگۈزى ئېسىلغانىدى. مۇڭگۈزنىڭ يېنىدا چاپراس بېكىتىلگەن شاپ قىلىچلارنىڭ ئۇستىگە بىر پولات سىغەر ئېسىلىپ قويۇلغانىدى.

بۇزرۇك خان تۆرە قوللىرىنى شاھنشىننىڭ ئېگىز يۆلەنچۈكلى

رەڭگە تەرتىگىنىچە بىر نۇقتىغا تىكىلىپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى.

بۇزرۇك خان تۆرە قىرىق بەش ياشلار چامىسىدىكى، قاش-كۆزلىرى قاپقارا، چىرايى ئاق-سېرىق كەلگەن، نازۇككىنە، ئېگىز بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ بېشىغا ئاق شايىدىن سىلىق ئورالغان سەللىلىك ئۇچلۇق تەقىيە كىيىپ، موۋۇت بىلەن تاش لانغان ئېسىل سۈسەر جۇۋىغا ئورۇنۇۋالغانىدى. بۇزرۇك خان تۆرە قوش - قوش ئالتۇن ئۇزۈكلەر تاقىغان ئۇزۇن، ئىنچىكە قول لىرىنى سىدىقبەگ باشلىق ئەئىيانلارغا سۇنۇپ، ئۇلار بىلەن سالاملاشتى.

ھەممە سۆكۈت ئىچىدە ئولتۇرۇشاتتى. بۇزرۇك خان تۆرە ئۇيقۇسىزلىقتىن قىزارغان كۆزلىرى بىلەن سىدىقبەگ، ياقۇب قوشبېگى، جىن لاۋسەن تۇڭگانىي، مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت قاتارلىق ئەمىر ۋە سەركەردىلەرگە بىرمۇ بىر قاراپ چىقتى. ئۇلار تۆرەمنىڭ ئىشەنگەن تاغلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇچىسىدا موۋۇت تاشلىق سۈسەر جۇۋا ۋە تۇلكە جۇۋا، قىممەتباھا كىمخاب تون، باشلىرىدا لەئىل ۋە ئونچە بىلەن بېزەلگەن قاما تەلپەك، بەللىرىدە كۈمۈش ۋە ئالتۇن كەمەر، دەستىلىرىگە دۇر ئورنىتىلغان قىلىچ ۋە خەنجەرلەر ... بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئالىي ھەربىي ئەمەلدارلىرى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى ئىدى.

نىھايەت، بۇزرۇك خان تۆرە تامىقىنى قىرىپ:

— شەۋكەتلىك زاتى ئالىيلار،— دېدى ھەر بىر سۆزىنىڭ سالماقلىق بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، — سىزلەرنى كېڭەشكە چاقىرىشتىن مەقسەت تامىقىمىزغا تىكەن بولۇپ ئۇنىگەن گۈلباغ قەلئەسىنى قانداق قىلىپ ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈۋېتىش ھەقىقىدە ھەر بىرىڭىزلارنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ بېقىش ئىدى. بۇ تىكەننى يۇلۇپ تاشلىماي تۇرۇپ، يېگىنىمىز تاماق، كىيىگىنىمىز

مىز كىيىم، ئۇخلىغىنىمىز ئۈيقۇ بولمايدۇ. مۇبادا، كىمكىنى ۋۇجۇددىدا شۇبھە ۋە قورقۇنچ سەزسە، ئۇنداقلارغا ئۇرۇشنى كۆتۈپ تۇرمايلا رۇخسەت. خۇدا ھەققى، بەرگەن ئاش ـ نېنىمغا، ئىنئام قىلغان ئالىي مەرتىۋەمگە رازىمەن!

ھېچكىمدىن سادا چىقمىدى. تۆرەم كىنايىلىك كۈلۈمسىرەپ:

ـ ھەممەيلەنگە مەلۇم بولۇپ قالسۇنكى، ـ دېدى، ـ گۈلباغ قورغىنىدىكى چىش ـ تىرنىغىچە قوراللانغان مانجۇ چېرىكلىرى ئۈچ مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار-نىڭ توپ ـ زەمبىرەكلىرى، مىلتىق ـ تۇپەڭلىرىمۇ بىزنىڭكىدىن ناھايىتى خىل ...

سىدىقبەگنىڭ غەلىتە پۇشۇلداپ نەپەس ئېلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن تۆرەم ئۇنىڭغا شاققىدە بۇرۇلۇپ قارىدى:

ـ سىز جانابىڭىزنىڭ قانداق مەسلىھەتى باركىن؟

سىدىقبەگ يوغان گەۋدىسىگە ماسلاشمايدىغان ئاجايىپ بىر چاققانلىق بىلەن چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ:

ـ جانابىي تۆرەم نېمىنى لازىم تاپسا، بىز شۇنىڭغا تەييار، ـ دەپ جاۋاب بەردى.

بۇزرۇك خان تۆرە بىر ئۇنىڭغا، بىر مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەتكە قاراپ قويدى ۋە قاپىقىنى تۇرگىنىچە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـ خاھىشىم شۇلكىم، ھەقتا ئالادىن مەدەت تىلەپ، جەڭ قىلمىز!

مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت ئورنىدىن يېنىك قوزغىلىپ تۆرەمگە تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

ـ ئەسسەلاتىن زىللەللاھۇفىل ئەرز![1]. ھەزرىتى ئالىيلىرى

[1] ئەسسەلاتىن زىللەللاھۇ فىل ئەرز ـ پادىشاھلار ئاللانىڭ زېمىنىدىكى سايىسى.

شەرئي سۆلتانىمىزدۇر! سۆلتانىمىزنىڭ ئەمرى بارچىگە ۋاجىپتۇر!

مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت ئەللىك ياشلاردىن ئاشقان، چاچ-ساقاللىرى ماش گۈرۈچ بولغان، قارىماققا جىسمانەن ئاجىزدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئىقتىدارلىق، بىلىملىك، زېرەك ئادەم بولغاچقا، زوھۇرىددىن بەگنىڭ ھۇزۇرىدا باش مىرزا بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ قەشقەر ئۆلىما - پازىللىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ھەق سۆزلۈكلۈكى، ئۆتكۈر پىكىرلىكى ۋە ناتىقلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ بۇخارادا ھەم «سانى بۇخارا» دەپ ئاتالغان قەشقەرنىڭ مەشھۇر مەدرىسلىرىدە داڭدار ئۆلىما ۋە مۇدەررىسلەرنىڭ زىكرى - سۆھبىتىگە نائىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان. ئىلمىي نۇجۇم ①، ئالخىمىيە ②، ئالجەبر ③، ئىلمىي ھەندىسە ④، فىقھ ⑤، مەنتىقە ۋە تىبابەتچىلىك ئاساسلىرىنى ئۆگەنگەن، ئەرەب تىلىدىن باشقا يەنە پارسچىنىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئۆزلەشتۈرگەنىدى. ئۇ، يىگىرمە تۆت يېشىدىلا ئىلمىي مەلۇمات، ھۆسنىخەت ۋە ناتىقلىق ماھارەتلىرىنى پىششىق يېتىشتۈرگەنىدى، نۇرغۇنلىغان ھېكايە، - چۆچەكلەرنى، لەتىپە - رىۋايەتلەرنى، قوشاق - ناخشىلارنى يادقا بىلەتتى ھەم پەيتى كەلگەندە، ئۇلارنى ئورنىدا ئىشلىتىشنى بىلەتتى. ئۇنىڭ تىلىغا ئاتەشتەك نەۋائى، شىددەتلىك سەككاكى، جانىجان جامىنىڭ شېئىرلىرى ئېغىز كەلگەندەك كېلەتتى. ئۇ، ئۇلارنىڭ شېئىر ۋە داستانلىرىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ ھاياجانلانغان، ئۇلار بىلەن بىللە مەنىۋى تەپەككۇر چوققىلىرىغا قانچىلاپ پەرۋاز قىلغان، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى، تەمسىللىرىنى ۋە سۆز ئونچىلىرىنى دىلىغا سىڭدۈرۈۋالغانىدى.

- ياقۇب قوشبېگى؟

ياقۇب قوشبېگى باياتىن ئۇنىدىمەي جىم ئولتۇرغانىدى.

---

① ئاستىرونومىيە. ② خىمىيە. ③ ئالگېبرا. ④ گېئومېتىرىيە. ⑤ شەرىئەت قانۇنلىرى.

ئۆرەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئاتىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن تۇردى - دە، ئىززەت - ئىكرام بىلەن:

— جانابىي ئالىيلىرى، ئۆزلىرى دانالىق بىلەن ئېيتقاندەك، لەنىتى گۈلباغ قورغىنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلانمىسا، دارۇ سەلتەنەتسىزگە ئامانلىق ھەرگىز نېسىپ بولماس، — دېدى ۋە توختاپ قالدى.

— خوش؟ — دېدى تۆرەم ياقۇب قوشىبېگىنىڭ جىم يولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ.

— زاتىي ئالىيلىرىغا شۇل مەلۇم بولغايكى، ھازىر گۈلباغ قورغىنى چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىدەك يارىدەمسىز قالدى. ئاڭلىشىمىزچە، راشىدىن غازى خانىنىڭ ئەمىر لەشكىرى ئىسھاق خوجا چۈقو - ئۈششاقتال دەشتىدە خاقانىي چىنىنىڭ يارىدەمگە ئەۋەتكەن قارا چېرىكلىرىنى تىرىپىرەن قىلىپتۇدەك. ئەلھال، گۈلباغ قورغىنىدىكى بۇ شۇم بەتبەختلەرگە كېلىدىغان يارىدەم ئىسلام باھادىرلىرىنىڭ مۆرۈۋىتلىك قولى بىلەن ئۈزۈپ تاشلىنىپتۇ. رەڭنامىلەردە: «يالغۇز دۈشمەننى قورشۇال، لېكىن تىگىش قىلما، ئۇنى ئىندىن چىقىرالىساڭلا، تۇزاقتا دەسسىمەي قالمايدۇ.» دېيىلگەن. بۇ قەدىمدىن تارتىپ كارغا ياراپ كەلگەن ئامالدۇر. قادىر بۇغراخان خوتەن كاپىرلىرىدىن بۇكە بۇدراچ بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللانغان. ئىسلام لەشكەرلىرى ھىممىتىنىڭ سېيىدا①، نوقتى رەشىد بىلەن جوقتى رەشىد دېگەن ئىككى كاپىرنى قاپقانغا دەسسىتىپ، تىرىك تۇتۇالغان. گۈلباغ قورغىنىنى ئېلىشتىمۇ، قورشۇپلىپ ھۇجۇم قىلماسلىق، سولۇپلىپ چىقارماسلىق ئۈسۇلىنى قوللانساقلا، قورغاننى ئاز ئەجرە ھېسابىغا ئالغىلى بولىدۇ.

ياقۇب قوشىبېگىنىڭ سۆزى كېكەش ئەھلى ئۇچۇن يېڭى

① يەكەن بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقىدىكى چۆلنىڭ نامى.

لىق تۇيۇلۇۋاتاتتى. باياتىن تۆرەمنىڭ سۇئالىغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلمەي، ئۇيالغان سىدىقبەگ ئەمدى باشقىلەتىن جانلاندى.

— بىز ئۇرۇسلار بىلەن ئاقمېچىتتە ئېلىشقاندا، — دېدى ياقۇب قوشبېگى بۇزرۇك خان تۆرىگە قاراپ، — بىر كېچىدە تۆت — بەش يەرگە تېگىش قىلىپ، ئۇرۇسلارغا ئارام‌لىق بەرمەيتتۇق. بىز بۇنى ئۇمۇچۇك ئۇسۇلى دەپ ئاتايتتۇق. بۇ ئۇسۇل شۇ چاغدا بىزگە بەكمۇ ئەسقاتقاندى. مانا ھازىر مانجۇلارغا قارشى ئەنە شۇ ئۇمۇچۇك ئۇسۇلىنى ئىشقا سالىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى. ئالدى بىلەن، مانجۇلار بېكىنىۋالغان قورغانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ تاشلايمىز. ئۇلار بىر — بىرىگە يارد‌ەم بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالغاندا، ئاندىن شۇ قورغانلارنىڭ ئەترا‌پىدا قارا كۆرسىتىپ يۇرۇپ، تورنىڭ بىر چېتىدە ئولجىسىنى ساقلاپ تۇرغان ئۇمۇچۇكتەك، ئۇلارنىڭ تۇزاقىغا چۈشۈشىنى كۈتۈپ تۇرىمىز.

× ×

بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ھۇزۇرىدا چاقىرىلغان بۇ ھەربىي كېڭەشتىن كېيىن، يېڭىسارلىق ئېزىز بەگ جاللات دېگەن پەنساد بىر بۆلۈك قوشۇننى باشلاپ، يېڭىسار قورغىنىنى مۇھاسىرە قىلىشقا ماڭدۇرۇلدى.

ئېزىز بەگ پەنساد ۋەلىخان تۆرەم ئىلگىرى قەشقەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭغا جاللات بولۇپ خىزمەت قىلغانىكەن. شۇڭا، «جاللات» دەپ ئاتىلىپ قالغانىدى. ئۇ يېڭىسارنىڭ ساغان توپىلىقىنى ئىدى.

× ×

يېڭسار قورغىنى قورشىۋېلىنىپ قىرىق كۈن بولغاندا، ئۇيغۇرباشلىق جاللاتتىن: «شەھەرنىڭ پەتھى يېقىنلاشتى. تۆرەم مۇبارەك قەدەملىرىنى بۇ تەرەپكە ئالسا! بىز ئۇ جانابى ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك جامالىغا زارىقىپ بېقىپ قالدۇق»، دەپ نامە كەلدى. تۆرەم بۇ خوش خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ھەشىمەت ـ ئىنتىزام بىلەن يېڭسارغا ئاتلاندى. ئۇيغۇرباشلىق جاللات لەشكىلەرنى كۆلىتىپ، دوربىلارنى قويۇپ تەييارلىنىپ تۇرغانىكەن. تۆرەملەر يېتىپ بارغان ھامان، ئۇ، ھايال شايلا پىلىككە ئوت تۇتاشتۇردى. سېپىلىنىڭ پوتەيلىرى ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. قوشۇنلار شەھەرگە كىرىپ بولغۇچە، دوربىنىڭ كۈچى بىلەن ئاسمانغا ئۇچۇپ چىققىپ كەتكەن كېسەك ـ تۇپراقلار قايتىپ چۈشۈپ، قورغاندىكى مانجۇ، ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ چېرىكلىرىدىن مىڭدەك ئەسكەرنى ھالاك قىلدى. شۇنداق قىلىپ يېڭسار قورغىنى ئېلىندى. ئەمان ئېيتىپ يېگى مۇسۇلمان بولغان ئىككى يۈزدەك مانجۇدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىرىپ تاشلاندى. بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇنلىرى ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئىگە بولدى.

× ×

تۆرەم بۇ ئۇرۇشنىڭ پەلەككە يەتكەن بەخت ـ خۇشال

لمقمنى قوقان دارۇ سەلتەنەتىگە ــ خۇدايارخانغا يەتكۈزۈشنى لازىم، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، ئولجا ئېلىنغان غەنىيمەتلەردىن بىر توققۇز زەمبىرەك، بىر توققۇز مانجۇ قىزى، بىر توققۇز مانجۇ يىگىتى، بىر توققۇز يۇلتۇز ئارغىمىقى، بىر توققۇز يامبۇ، بىر توققۇز دەستە جانان چىنە ــ تەخسە، بىر توققۇز توپ خەسە ــ چىت، بىر توققۇز توپ خاڭجۇ تاۋىرى، بىر توققۇز توپ خوتەن دۇردۇنى، بىر توققۇز پارچە خوتەن گىلىمى، ھىنە دىستاندىن كىرگۈزۈلگەن خۇش پۇراق چاي قاتارلىق نۇرغۇن سوۋغا ــ سالام، تارتۇق ــ پىشكەشلەرنى تەييارلاپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى بىلەن قوقان دارۇ سەلتەنىتىگە يولغا سالدى. بۇ خىزمەتچىلەر خوپ ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقانغا يېتىپ بېرىپ، خۇدايارخان ۋە موللا ئالىمقۇل مىڭبېگىگە كۆرۈنۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. خۇدايارخان بۇ مول سوۋغا ــ سالاملارنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ خىزمەتچىلىرىگە تون ــ تەلپەك، كېيىم ــ كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا ــ تەڭگە، قورال ــ ياراق ئېھسان ۋە ئىنئام قىلدى. بۇزرۇك تۆرىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى ۋە مۇبارەكلەپ، ئۆزىنىڭ مەرھەمەت ــ ئىلتىپاتىنى ۋە مېھرىبانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ناھايىتى قىممەتباھالىق ياقۇت بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تاج، ھەممە ئېگەر ــ جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن يېرىم چەمبىرەك قىلىپ بېزەپ نەقىشلەنگەن بىر بەدەخشان ئارغىمىقى، ئىككى نەپەر كۈچلۈك ۋە ئاۋازى ياخشى شاتىر①، بىر توققۇز نىمچە تون ئېگەر ــ جابدۇق

① شاتىر ــ يۇگرۈك ئادەم.

لىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بىر توققۇز ئات ۋە بىر توققۇز پەرەڭ مىلتىقى قاتارلىق سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋەتتى. بۇ خىز-مەتچىلەر شەرەپلىك ۋاقىت ۋە گۈزەل سائەتتە قەشقەر دارۇ سەلتەنەتىگە يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن كۆرۈشتى.

× ×

جۇمە كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، كاھىش سارايىنىڭ ئەينەكلىك زالىدا، داغدۇغىلىق ۋە ھەيۋەتلىك تاج كېيىش مۇراسىمى ئۆتكۈ-زۈلدى. مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت شاھلىق ئالتۇن تاجىنى تۆرەمنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى. بۇزرۇك خانغا ئالقىش ۋە مۇبارەكلەش سادالىرى ياڭراپ، كەيپىياتنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. بۇزرۇك خان تاج كىيىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتۇشلۇق مەھمۇت خاننى شىغاۋۇللۇققا تەيىنلىدى. مەھمۇت خان قولىغا ئالتۇن ھاسىسىنى ئېلىپ، خانىنىڭ ھەرقايسى ئەئيانلار-نى مەنسەپكە تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدىكى يارلىقىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

ـ ئانھەزرەت بۇزرۇك خان جانابىي ئالىيلىرى سىدىقبەگنى ۋەزىر ئەزەم، مىڭبېگلىككە، مۇھەممەت ياقۇب خان جانابلىرىنى قەشقەر قوشۇنلىرىنىڭ باش ئەمىر لەشكەر-لىكىگە، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت ھەزرەتلىرىنى قەش-قەرنىڭ باش مىرزىلىقىغا، جىن لاۋسەن تۇڭگانىينى باش مۇشاۋۇرلۇققا، ماتۆرە تۇڭگانىينى ئەمىر مەشقاۋۇللۇققا تەيىنلىدى ...

ئۇ پەرۋانىچىلىققا، ئەمىر لەشكەرلىككە، پەنسادلىققا ۋە

باشقا مەنسەپلەرگە تەيىنلەنگەنلەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئوقۇتتى.

× ×

تاج كىيىش مۇراسىمى ئاياغلىشىپ، جاكارچىلار كوچا ـ كوچىلاردا بۇزرۇك خان تۇرۇنىڭ تاج كىيىپ قەشقەرنىڭ پادىشاھى بولغانلىقىنى جاكارلاپ يۈرەتتى:

ـ يۇرت بېگى، مىڭبېگى، تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، كۆكبېشى، قاپىبېشى قاتارلىق بەگلەرگە ۋە ھەممە يۇرت ئەھلىگە مەلۇم بولغايكى، ئاپتاپ مەسەللىك مۇبارەك بۇزرۇك خان تۇرۇم تاج كىيىپ، قەشقەر داروغا سەلتەنەتىدە تەختكە ئولتۇردى. ئاللاتائالا ئول مۇبارەك زاتنى ئالىيلرىنىڭ تەختىنى مۇستەھكەم، بەختىنى ئاسماندىكى يۇلتۇز كەبى مول قىلغاي! ئەييۇھەننەس! ئىشتىكلار ئامۇ خاس!

بۇزرۇك خان ئوردا ئالدىدا، خۇدايارخان تارتۇق قىلغان ھېلىقى بەدەخشان ئارغىمىقىغا مىنىپ، جۇمە خۇتبىسىگە باشلام چىلىق قىلىش ئۈچۈن، ۋەزىر ئەزەم سەيىت قەبەگ مىڭبېشى، يېقۇب قوشبېگى، باش مىرزا مەۋلانە مولا مۇھەممەتيار خەلپەت قاتارلىق ئەكابىر ـ ئەشرەبلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەيىتگاھ جامەسىگە ماڭدى...

× ×

ھۇد ئايلىرى، قەشقەرنىڭ ئاۋۇل ـ قىشلاقلىرىغا يېشىللىق يامىشتى. ھەمەل ئېيى بېزىگەن كۆكلەمدىن كىشىلەرنىڭ كۆزى

قاماشتى. ئاسمان سۆيۈنچى يامغۇرىنى زېمىنگە سېخىلىق بىلەن تەكشى سېپىپ ئۆتتى. پۈتۈن ئەتراپ يېڭى كىلىندەك ياسىنىپ كۆرۈنۈش قىلدى. ھەممىنى كۆرگەن يۈ قېرى پەلەك يەر يۈزىگە كۆكتاتتىن خالى چەكتى. زېمىنىدىكى ھەممە مەۋجۇداتنىڭ كۆڭلى گۈلدەك ئېچىلدى. بۇلبۇللار تۈمەن بويىدىكى تاللىقتا خۇش ناۋا بىلەن بەس - بەستە سايراشماقتا. ئەلدە ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە. ھايات خۇددى تىنچ ئېقىۋاتقان دەريادەك داۋام قىلىۋاتاتتى. بىراق، تىنچ ئېقىۋاتقان دەريانىڭمۇ بەزى چاغلاردا قىرغاققا تېشىپ چىقىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالىدۇ، ھازىرلا تازا، غۇبارسىز تۇرغان تېنىق كۆك ئاسمانىنىمۇ بىردىنلا قارا بۇلۇت قاپلاپ، شامال چىقىشقا باشلايدۇ، بەزىدە مۆلدۈر ئارىلاش يامغۇرمۇ ياغىدۇ. بۇ ئاسايىشلىقنىڭ تېگىگە خېيىم - خەتەر يوشۇرۇنغانىدى. راست ئەمەسمۇ؟ بىر - بىرىنى شۇنداق ياخشى كۆرىدىغان ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدىمۇ بەزى چاغلاردا خاپىچىلىق بولۇپ قالىدۇ. ئۇلارنى دائىم جېدەللەشمەي، ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتەلەيدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

يېڭىسار جېكىدىن كېيىن، بۇزرۇك خانىنىڭ يەنە بۇرۇنقىدەكلا ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى، بۇرتداڑچىلىق ئىشىنى سىدىقبەگكە تاشلاپ قويىدى، لەشكەركەشلىك ئىشىغا كۆڭلى تارتمىدى. باش ئەمىر لەشكەر ياقۇب قوشبېگى بولسا لەشكەركەشلىك ئىشلىرىدا بۇزرۇك خاندىن بىسۇراق بىر ئىشنى قىلمىدى. بىراق، بۇزرۇك خان بۇ ئىشلاردا تەدبىر كۆرسىتىپ، جاھانىنىپىرقىرىتالايدىغان دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. ياقۇب قوشبېگى سىدىقبەگنى لەشكىرىي ئىشلارغا

يېقىن كەلتۈرمىدى. خۇدايارخاننىڭ مۇسۇلمانقۇل بىلەن موللا ئالىمقۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋىتى ياقۇب قوشبېگىنىڭ ئېسىدە ئېنىق ساقلىنىپ قالغانىدى.

«يۇرتدارچىلىق ئىشى گويا بىر داۋانغا ئوخشايدۇ،— دەپ ئويلايتتى ئۇ،— داۋانغا چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئادەم كۆزلىرىنى چوققىلاردىن ئۆزمەي ئۇمىد بىلەن باقىدۇ. ئادەمنىڭ قەلبى بەختلىك سىزىملار بىلەن تولغان بولىدۇ. لېكىن، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىمۇ بولدى، پەسكە چۈشىدىغان يولى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. پەسكە قاراپ ماڭدىمۇ، يولىمۇ تۈگەشكە باشلايدۇ. ئۆزىمۇ تۈگەيدۇ. چىقماققا ئاستا بولغىنى بىلەن، چۈشۈش تېز بولىدۇ. بۇزرۇك خانىنىڭ تازا قىران ۋاقتى. ئادەم قىرانلىق يېشىدا غەم دېگەننى بىلمەيدۇ. كۆڭلى ئۇمىدكە تولغان بولىدۇ. ۋاقتى خۇش ئۆتىدۇ. لېكىن شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئۇمىدلەنگەن نەرسىگە مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدۇ.»

ياقۇب قوشبېگى مۇشۇلارنى خىيال قىلمۇپتىمۇ، ئىختىيارسىز شۇركۈنۈپ قويدى. ئۆزىنىڭ موللا ئالىمقۇل، خۇدايارخان ۋە موللا مۇسۇلمانقۇللارنىڭ ئالدىدا بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن قىرانلىق ئۆمرىگە ئېچىنىپ قالدى. ئۇ ئادەتتە بەزىلەرنىڭ: «ئاتمىشنىڭ قارىسىنى ئالغاندا، ئادەمنىڭ كۆزىگە ئۆلۈمدىن باشقىسى كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دېگىنىنى ئاڭلاپ، كۈلۈپلا قويياتتى. ئۇنىڭ ئۇمىدلىرى ئەمدىلەتىن ئىشقا ئېشىش ئالدىدا تۇرسا، ئۇ نېمىدىن خاۋاتىرلەنسۇن؟ بۇزرۇك خانەدىك پازىل ۋەلىيلەرنى خۇدايىم ئۇنىڭغا نېسىپ قىلغان. ئۇ ئۇزاقتىن بۇيان مۇشۇنداق بىر ھۆكۈمراننىڭ ئالدىدا خىزمەت قىلسام دەپ ئارزۇلاپ كەلمىگەنمىدى؟ مانا گۈزەل ئىستىقبال ئۇنىڭغا

كۆلۈپ بېقىۋېتىپتۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇ نېمىشقا بۇنداق پۇرسەتنى چىڭ تۇتمىسۇن؟ ئەمدى سىدىقبەگكە كەلسەك، دەپ ئويلىدى ئۇ، ــ بۇ قېچىقانلىك ئىشى ھەرقانچە بولسىمۇ گۈلباغ قەلئەسىنى ئېلىشتىن تەسكە توختىماس ...

× ×

بىر كۈنى، سىدىقبەگ بۇزرۇك خانغا كۆرۈنۈش قىلىپ بولۇپ، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەتنىڭ قورۇسىغا بېرىپ ئۇنى يوقلىدى. ئۇلار سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. سىدىقبەگ ياقۇب قوشبېگنىڭ ئۆزىنى لەشكىرىي ئىشلارغا قول تىقىۋزمايۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ:

ــ مەۋلانەم، ئانھەزرەت بەدەخشاندىن ئەسكەر ئەپكىلىدىكەن دېگەن گەپ ئوتتۇرىغا چىقتى، ئۆزلىرى بۇنى ئاڭلىدىمىكىن؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ سىلى كىمدىن ئاڭلىدىلا، ۋەزىر ئەزەم؟ ــ دەپ ھەيران بولدى مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت.

ــ ياقۇب قوشبېگىدىن ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بۇ تېخى ئەسكەرلەرنىڭ بېشى ئىمىش. ئارقىسىدىن يەنە نەچچە مىڭ لەشكەر كېلەرمىش.

ــ بۇ گەپ ئىشەنچلىك ئەمەستۇر بەلكىم، ــ دېدى مەۋلانە. تۆرەمنىڭ ئېھتىياتسىزلىقىدىن مەۋلانەمنىكىمۇ ئىچى پۇشۇپ يۇرگەنىدى. «بۇ زات دادىسى جاھانگىر خوجىغا زادىلا تارتمىغان، دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە. ــ بۇ سىدىقبەگمۇ ئىشنىڭ ئالدى ــ كەينى بىلەن ئانچە ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدىغان ساددا ئادەم. ھەي .....»

بىر پەستلىك سۈكۈنات ھۆكۈم سۈردى.

ــ ۋەزىر ئەزەم جانابلىرى، ئىش بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمەيدىغاندەك قىلىدۇ، ــ دېدى مەۋلانە مەۋلا مۇھەممەتنىياز خەلپەت، ــ ياقۇب قوشبېگىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن بۇنىڭدىنمۇ چوڭ ئارزۇ ــ ئۇمىدلىرى بار بولمىسۇن يەنە؟

ئۇ سەل توختىۋالغاندىن كېيىن، ئويچان كۆزلىرى بىلەن سىدىقبەگكە تىكىلىپ تۇرۇپ سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ــ يۇرتدارچىلىق ئەسلىدىغۇ ئانچە ھەۋەس قىلغۇدەك ئىش ئەمەس. ئۇ شۇنداق بىر نەرسە ئىكەنكى، كۆلدە سىلىق ئۈزۈپ يۈرگەن قېيىقنى كۆرۈپ ھەۋىسى كەلگەن ئادەم شۇ قېيىققا ئۆزى چۈشكەندىن كېيىن نېمىنى ھېس قىلغان بولسا، يۇرتدارچىلىق قېيىقىغا ئولتۇرغان كىشىمۇ ھەر قەدەمدە شۇنى ھېس قىلىدۇ. چۈنكى، قېيىققا چۈشكەن ئادەم قايىقا قاراپ ئۈزۈشنى، قېيىقنىڭ ئاستىدا چوڭقۇر سۇنىڭ بارلىقىنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارماسلىقى، ئەقىل ــ ھوشىنى جايىدا تۇتۇشى لازىم.

ــ بەرگەن مەسلىھەتىڭىزگە كۆپ رەھمەت، مەۋلانەم، ــ دېدى سىدىقبەگ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ــ مەنغۇ مەيلى، بولمىغاندا قىرغا چىقىپ كەتسەم بولۇۋېرىدۇ. تۆرەم ئاخىرىدا ھەممىدىن قۇرۇق قالۇرمىكەن!

سىدىقبەگنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت مەنىلىك ئېستىھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى، ئەمما جاۋاب بەرمىدى.

نەزمە:

يامانغا يار بولغاچ لۇتنىڭ ① جۆرىسى،
بولدى پەيغەمبەرلىك خانىدان ژەيران.
ئەسھابۇلكەھففنىڭ ② ئىتى نەچچە كۈن
ياخشىلارغا ئەگەشكەچ بولغانتى ئىنسان.

— شەيخ سەئدى

---

① لۇت — يەنى لۇت ئەلەيھىسسالام. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، لۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى يامان ئادەملەرگە يار بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىك ئائىلىسى ژەيران بولغانىكەن.

② ئەسھابۇلكەھف — «غار كىشىلىرى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، قۇرئانى كەرىمدە زىكرى قىلىنغان.

ئالتىنچى باب

چۇقۇدىكى جەڭ

«ياتقان يېرىڭنى قاتتىق دېمە،
ئىچكەن سۈيۈڭنى ئاچچىق دېمە»

ـــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ميلادى 1865 ـ يىلى 5 ـ ئاي.

ئەمىر لەشكەر بارگاھىنىڭ ئەتراپىدىكى ئوتاقلار جىم. ھەممە ئۇيقۇدا. كېچىنىڭ جىمجىتلىقىدا يىراقتىن يېقىنلاشىپ كېلىۋاتقان ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىسى، ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاڭلاندى. قارارگاھنىڭ چېتىگە قويۇلغان قاراۋۇل ئاچچىق ئاۋازدا:

ـــ توختا! كىمسەن؟ ـــ دەپ ۋارقىرىدى، ـــ ئورانىنى ① ئېيىت!

ـــ ئوران: جۆكتە قۇدۇق! ②

---

① ئوران ـــ ھەربىي قوشۇندا پارۇل، مەخپىي ئالاقە بەلگىسى.

② جۆكتە قۇدۇق ـــ موڭغۇلچە «قارايا غاچلىق قۇدۇق» دېگەن مەنىدە، باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قۇدۇقنىڭ نامى.

قاراۋۇلنىڭ ئاۋازى يۇمشىدى:

ــ جۆكتە قۇدۇق بولسا كېلىۋەر. ئاۋازىڭدىن ئىسلام خەلىپىگە ئوخشىتىۋاتسەنغۇ؟

ــ ھەئە. ئىسلام خەلىپىمەن.

ــ بىمەھەل كېلىپ قاپسەنغۇ؟

ــ مېنى گەپكە تۇتما. ئەمىر لەشكەرگە ئالدىراش خەۋەر ئېلىپ كەلدىم.

ئىسلام خەلىپە قاراڭغۇدا ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىنىڭ چېدىرىنى ئىزدەشتۇرۇپ تاپتى ــ دە، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ھەمراھلىرىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. ئۇ ئاۋۋال ساقچىلارنى ياكى قورۇقچىلارنى ئويغاتماقچى بولۇپ، چېدىرنىڭ ئۈدۈلىدىكى ئوتاقتا قاراپ ئۆتۈشكە باشلىدى. شۇ چاغدا، چېدىرنىڭ ئىچى يورۇق ئىكەنلىكىنى، ئىشىك ئورنىغا تۇتۇلغان پەردە ئېچىلىپ، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىنىڭ چېدىرىدىن چىققىنىنى كۆردى. ئىسلام خەلىپە ئەمىر لەشكەرنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ، بىر تىزى بىلەن تىزلاندى ــ دە، پەس ئاۋاز بىلەن:

ــ ئەمىر لەشكەر، مۇنتەزىر قىلغىنىم ئۈچۈن ئەپۇ قىلىڭ،ــ دېدى،ــ قالماقلار تۇرپان تەرەپتىن چىقىقان ئاتلىق ئىككى مانجۇ چېرىكىنى تۇتۇۋالپتىكەن، ئاختۇرسا يېنىدىن ماۋۇ خەت چىقىپتۇ. سىزگە دەرھال ئېلىپ كەلدىم.

ــ خۇش خەۋەرمۇ؟ــ دەپ سورىدى ئىسھاق خوجا تاقەتسىزلىنىپ.

ــ مانجۇلار يىگىرمە مىڭدەك قارا چېرىكنى قارا شەھەرگە يارەمگە ئەۋەتىپتۇدەك،ــ دېدى ئىسلام خەلىپە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تىترەك ئاۋاز بىلەن.

ــ قېنى، ئىچكىرىگە كىرىڭ!

راشىدىن خوجا كۆچا سەلتەنەتىنده قارار تاپقاندىن كېيىن، كورلىلىقلارمۇ باغى ۋە تاغى بولۇشۇپ، مۇپتى ئاخۇن،

خاتىپ ئاخۇن، قازى ئاخۇن، ھادى ئاخۇن، داۋۇت ئاخۇن، بۇگۇرلۇك سۇمۇللا تۇغقانلىرى ۋە خەلىپىلەرنىڭ سالام خەلىپىنىڭ باشچىلىقىدا كورلا دىيارىدىكى مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ چىقىشتى. كورلىدىكى مانجۇلار قوزغىلاڭچىلارغا تەڭ كېلەلمەستىن دەرھال قارا شەھەرگە قاراپ قاچتى. كورلىنىڭ مانجۇلاردىن تازىلانغانلىقىنى ئاڭلىغان راشىدىن خان خوجا ئىسھاق خوجىنى ئەمىر لەشكەر، مۇھەممەت توختى خەلىپىنى قازى ئەسكەر، دانىيال خوجىنى باش مۇشاۋۇر قىلىپ، ئالتۇن نىشانلىق مۆھۈرلەرنى قوللىرىغا تۇتقۇزدى ـ دە، ئىككى مىڭدەك كۇچالىق غازىلارنى قوشۇپ، ئۇلارنى دەرھال كورلىغا ماڭغۇزدى. ئۇلار كورلىغا كېلىپلا قوزغىلاڭچىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى ۋە ئىسلام خەلىپىنى ئېلىپ ھايالشمايلا قارا شەھەرگە راۋان بولدى. تۇغ ـ ئەلەم، سوتۇق ـ بايراق، دەھۇل ـ دۇمباق، ئىقيا ـ ساغداق، توپ ـ رەمبىرەك، مىلتىق ـ ياراق، كاناي ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ياڭرىغان ساداسى بىلەن لەشكەر كەشلىك دەبدەبىسى ۋە ھاكىمىيەت داغدۇغىسىدا ھەممە ئادەم خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، قارا شەھەر دەرياسىنىڭ لېۋىگە كېلىپ تەقمۇ تەق بولۇپ تۇردى.

مانجۇلار دەريادىكى كېمىلەرنى چىقىرىۋېلىپ، زەمبىرەك ـ مىلتىقلاردىن ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى دەريادىن زادىلا ئۆتكۈزمىدى. كۇچالىقلار بىرنەچچە كۈن ھۇجۇم قىلىپ باقىقان بولسىمۇ، مۇشەققەتنى شامالغا سورۇلۇپ، قىلچە نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. شۇڭا، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا قوشۇننى چېكىنىشكە بۇيرۇپ، قارارگاھنى ئوت ئۇچى دېگەن يەرگە قۇرۇپ، پۇرسەت كۈتۈپ يېتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە كورلىلىق پەنساد ئىسلام خەلىپىنىڭ دەريادىن كېچىپ ئۆتكىلى بولىدىغان كېچىك ئىزدەپ كېلىشكە ماڭغۇزدى.

ئىسلام خەلىپىلەر كېچىك ئىزدەپ يۈرگەندە، ساغان تۈڭگە ① دېگەن يەردىكى چارۋىچى موڭغۇللار مانجۇلارنىڭ قاراشىھەر ئامبىلىغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق ئىككى چېرىكنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ كۇچالىق غازىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئېلىپ كېلىۋاتقاندا، ئىسلام خەلىپىلەرگە ئۇچرىغانىدى. ئۇلار مانجۇ چېرىكلىرىنى كېچىلەپ قارارگاھىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ يېنىدىن چىققان ھېلىقى خەتتە:

«بىز ئۇلۇغ خاقانىي چىننىڭ يارلىقى بىلەن سىزلەرگە يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن، يىگىرمە مىڭ چېرىك، تۆت يۈز يەتمىش زەمبىرەك، ئىككى يۈز ھارۋا ئوق - دورا ۋە قورال - ياراق، ئۈچيۈز ھارۋا قورۇلغان مايىاق ② بىلەن يولغا چىقتۇق. يەنە ئوچ كۈندىن كېيىن ئۇششاقتالغا يېتىپ بارىمىز. شۇڭا ئالدىمىزغا گەڭىرى ئوزۇق - تولۇك ۋە ئوت - بوغۇز چىقارغايسىزلەر...» دېيىلگەنىدى.

ئەگەر يارەمگە كېلىۋاتقان يىگىرمە مىڭ قارا چېرىك قارا شەھەرگە يېتىپ كېلىپلا قالسا، كورلىنىڭ قولدىن كېتىدىغىنى كۆزگە كۆرىنىپ تۇرغانلا ئىش ئىدى. كورلا قولدىن كەتسە، كۇچا سەلتەنىتى خەۋپكە ئۇچرايتتى. شۇڭا، ئىسھاق خوجا دەرھال ھەرقايسى قوشلاردىكى پەنسادلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، كېچىلەپ ھەربىي كېڭەش چاقىردى ۋە كېڭەش ئەھلىگە

---

① ساغان تۈڭگە ــ موڭغۇلچە «ئاق چەغلىق» مەنىسىدە. چوقۇنىڭ ئۈستىدىكى بىر غولنىڭ نامى.

② ھەربىي يۈرۈشتە ئەسكەرلەر ئوت قالاش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان پېقىلغۇ.

ئۆزلىرى دۇچ كېلىۋاتقان خەۋپنى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

— بىز زۇلۇمغا قارشى تىنچ كۆتۈرۈپ چىقىمىز، — دېدى تەمكىنلىك بىلەن، — قاراشھەرنى ئالالىساق دارۇ — سەلتەنەت — كۈچا ئامان بولىدۇ. مۇبادا چېكىنسەك، بىزگە ئۆلۈمدىن باشقا يول قالمايدۇ. شۇڭا، دەريادىن چوقۇم ئۆتۈپ، قارا چېرىكلەر يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى قاراشھەرنى ئىشغال قىلىشىمىز ۋاجىپ!

ھەممەيلەننىڭ شۇكلەپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئىسلام خەلىپە مۇنداق دېدى:

— ھازىر تاشقىن بولۇۋاتقان چاغ. سۇ قىنىغا پاتماي ئېقىۋاتىدۇ. دەريادىن كېمە بىلەن ئۆتمەسە، كېچىپ ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىي بىلەن ئايلىنىپ ئۇششاقتالغا ئۆتۈپ، ئاندىن كەينىمىزگە يېنىپ قارا شھەرگە تېگىش قىلساق.

— مۇبادا قارا چېرىكلەر بىزدىن بۇرۇن قارا شھەرگە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىچۇ؟ — دەپ ئىستىمزا بىلدۈردى بىر يەنسىدە.

— ئەگەر شۇنداق بولسا، ئامال قىلىپ ئۇلارنى شھەردىن ئالداپ ئېلىپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۇچۇن، قارا شھەر قالماقلىرىنى بىز تەرەپتە تۇرۇشقا كۆندۈرەيلى. دېمىسىمۇ، يەرلىك قالماقلار مانجۇلاردىن جاق — جاق تويۇپ كېتىشتى. شۇڭا، ئۇلارغا قارشى چىشىنى بىلەپ تۇرىۋاتىدۇ!

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا پەنسادلارغا بىر نەزەر سېلىۋەتكەندىن كېيىن:

— شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ، — دېدى. ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئۇرانىدىن ئۇنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى، — مۇنداق بولسۇن: ئالدى بىلەن باغراشنى ئايلىنىپ ئۇششاقتالغا بېرىپ، قارا چېرىكلەرنىڭ ئارقىسىغا

ئۆتۈۋالايلى. پۈرسەت تېپىپ، ئۇلارنىڭ چىنداۋۇل ① قىسىملىرىغا شەبخۇن ② ئۇرايلى ـ دە، قارا شەھەرگە كەتكەن قارا چېرىك. لەرنى ئارقىغا قايتىشقا مەجبۇرلايلى. ئۇلارنى ئالداپ تۇزلەڭ-لىككە چىقىرىۋالساقلا، بىز بىلەن مەيدان ئۇرۇشى ③ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار پىيادە، بىز ئاتلىق قوشۇن. «رۇسىيات جەڭ» دە: «پىيادە ئەسكەرلەر تۇزلەڭلىكتە ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن مەيدان ئۇرۇشى قىلىشتىن ھەزەر ئەيلىشى كېرەك»، دېيىلگەن. ئاندىن قالسا، دەرھال قارا شەھەر قالماقلىرىنىڭ چوڭى باتمەگە ئادەم ئەۋەتىپ، قالماقلارنى بىز تەرەپتە تۇرۇشقا كۆندۈرۈشىمىز كېرەك. بۇ ئىشقا تۆكچى ئازنا مەمەت مەسئۇل بولسۇن. ھازىردىن باشلاپ، قالماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق يەرلىك پۇقرالارغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى قەتئىي جاكارلايمەن. مۇبادا، بۇ پەرمانغا كىمەرسىكى خىلاپلىق قىلسا، شۇ كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالمەن. ئەمدى قالغان ئىشلارغا كەلسەك، ئۇنى بىرىنچىدىن ئاللاغا، ئىككىنچىدىن، مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان غازىلىرىمنىڭ ھىممىتىگە تاپشۇردۇم. ئامىن!ـ دەپ دۇئاغا قولىنى كۆتۈردى.

قوشۇن ئەتىسى باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى داۋۇت دېگەن يەر ئارقىلىق ئۇ قاتقا ئۆتۈپ مېڭىپ، ئالتىنچى كۈنى قۇرۇقتاغ ياقىسىدىكى جۆكتە قۇدۇق دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلاردىمىنمۇ ئالماستىن يەنە دەرھال ئاتلىنىپ، ئۇششاقتالىنىڭ ئايىقىدىكى خوتۇن قۇدۇق دېگەن يەرگە كەلگەندە، كۈن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئەتىسى ئىراۋۇلچىلار شىنجىڭزى دېگەن يەردە مانجۇلارنىڭ بارگاھىنىڭ سېزىلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ئۇدا

---

① چىنداۋۇل قىسىملىرى ـــ ئىلى قىدا ماڭغۇچى، ئىلى قا سەپ قىسىملىرى.

② شەبخۇن ـــ كىچىلىك تۈيۇقسىز ھۇجۇم.

③ مەيدان ئۇرۇشى ـــ تۇزلەڭلىكتە بولىدىغان پوزىتسىيىلىك ئۇرۇش.

ياغقان يامغۇردا بۇ قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممە ئەۋرىشىملىرى ھۆل بولۇپ كەتكەن، زەمبىرەك، مىلتىق ـ ياراقلىرىدىن مىزمۇ ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇلارنى قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىپەرۋا ياتقانىكەن. ئۇلار قاراڭغۇدا كۇچالىق غازىلارنى پەرق ئېتەلمەي، «بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئوزۇق ـ تولۇك ئېلىپ چىققان ئادەملەر ئوخشايدۇ» دەپ، بېغىم يېتەۋېرىشتى. شۇنچىگزى دېگەن يەردە بارگاھ قوروپ يېتىشقان بۇ قارا چېرىكلەر قارا شەھەرگە يارەمگە كەلگەن ھېلىقى يىگىرمە مىڭ قارا چېرىكنىڭ ئارقا سەپ قىسمى ئىكەن.

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا مانجۇلارنىڭ مەڭدەپ قالغانلىقىنى كۆروپ، شەبخۇن ئۇرماقچى بولدى ـ دە، قوشۇنغا دەرھال يېيىلىپ، تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇق بەردى. ئىسلام خەلىپە پەنساد قولىدىكى قىلىچىنى يالىڭاچلاپ، تۇلپارىنى دۈپتىپ، جەڭلانبازلىق قىلىدى ـ دە، قىلىچۇازلىققا چۈشۈپ كەتتى. «چاپ! چاپ!» دېگەن ئاۋازلار، «ھازىر بول!»، «ۋاقىپ بول!» دېگەن قىقاس ـ چۇقادلار ۋە توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ پەريادـ پىغانى پەلەكتىن ئۆرلىدى. باتۇرلارنىڭ قىلىچى زەربىدىن پايانسىز چۆل لەرزىگە كەلدى، رويى زېمىن، تاغۇ ـ تاشلار تىترىدى. قىلىچلاردىن چىققان ئوتلار ئەتراپقا چاچرىدى. ئىسلام خەلىپە بىر مانجۇ سەردارىغا ھۇجۇم قىلىپ ئات سېلىپ بېرىۋىدى، ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ بىر كىشىنىدى ـ دە، ئالدى پۇتلىرىنى ئاسمانغا كۆتۈروپ تىكلىنىپ قالدى. مانجۇ چېرىكلىرى كۇچالىق غازىلارنىڭ شەبخۇنىدا مەڭدەپ تۇروپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما تېزلىكتە ئۆزلىرىنى ئوڭشۇۋېلىشتى ۋە ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرىگە قارشى دادىللىق بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. ئاخىرى، ئۇلارنى كەينىگە چېكىنىدۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئىش ئەدىلىكتە تەتۇرىسىگە

قاراپ مېڭىۋاتاتتى.

ئىسھاق خوجا قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتىنى سول قانىتقا، سول قانىتىنى ئوڭ قانىتقا يۆتكەپ، سەپنى تۈزىدى ۋە قولىنى كۆتۈرۈپ، ئاللادىن مەدەت تىلەپ، لەشكەرلىرىنى غازاتقا تەرغىپ قىلىپ رىغبەتلەندۈردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا يىغا - زارە قىلىشىپ: «قالساق غازى، ئۆلسەك شېھىت» دېيىشىپ، ئۆزلىرىنى قارا چېرىكلەرگە شۇنداق ئۇرغىلى تۇرىدىكى، ئەيىۋھەننەس! ئالەمنى قورال - ياراقلارنىڭ تاراق - تۇرۇق قىلغان ئاۋازلىرى قاپلىدى، ئۆلۈكلەر دۆۋە - دۆۋە بولۇپ كەتتى، قارا چېرىكلەرنىڭ باشلىرى قارا تاۋۇزدەك دۇمىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلار قول - پۇتلىرى ئۈزۈلگەن ھالدا تەرەپ - تەرەپتە يېتىشاتتى. ئىسلام خەلىپە ھېلىقى مانجۇ سەردارنىغا قىلىچ سېلىۋىدى، سەردارنىڭ ئوڭ مۈرىسى بوراندا يېرىلغان دەرەخ شېخىدەك ساڭگىلاپ قالدى، ئىسلام خەلىپە يەنە بىر قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ چۈشۈردى. تاڭ سۈزۈلگەندە، غازىلارنىڭ قىلىچ كۆتۈرگۈدەك ھالى، نەيزە ئۇرغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى. ئاتلارنىڭ تۇيىقىدىن ئۇچقان چاڭ كۈنچىقىش بىلەن كۈنپېتىشنى توراپ قويدى، تۆلپارلاردىن ئاققان تەر ئېرىق بولۇپ ئاقتى. ئاقىۋەت، زەپەر ئىشىكى ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى تەرەپتىن ئېچىلدى. بىر كېچە ۋە بىر كۈندۈز كۈچلۈك قارا چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى تازىلىدى. مانجۇ چېرىكلىرىدىن بىرەر مىڭدەكى قېچىپ قۇتۇلغاندىن سىرت، باشقىلىرى تامامەن يوقىتىلدى.

كۇچا غازىلىرى ئۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىپ، سۇ ئىچىشكە ۋە تائام يېيىشكە ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى. ئۇلار ئەدىلىكتە بىرنەچچە سەرەمجان بولۇپ، غىزا - لىنىشقا تۇتۇش قىلىپ تۇراتتى، تېۋىلغا دېگەن

يەرگە قارا چىرىك كىلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر كەلدى. ئەسلىدە، يارەمگە ئەۋەتىلگەن قارا چىرىكلەرنىڭ ئاساسلىق قىسملىرى بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن بۇرۇن قاراشەھەرگە ئۆتۈپ كەتكەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئالدى شەھەرگە كىرگەن، كەينى تېخى لىشىخۇ دېگەن يەرگە ئەمدىلەتىن يېتىپ بارغاندا، مانجۇ ئەمىر لەشكىرى چىنداۋۇل قىسمىنىڭ تۈيۇقسىز زەربىگە ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، يارەمگە ئىراۋۇل① قىسىم ئەۋەتكەنىكەن. كۇچا غازىلىرىنىڭ گېلىدىن يا تاماق ئۆتمىدى ۋە يا باشقا ئىشلارنى خىيال قىلىشقىمۇ پۇرسەت بولمىدى. ئۇلار بىر نىيەت، بىر ئىتتىپاق بولۇپ، دەرھال ئاتلىنىپ، ئوتتۇز يول بېرىسىدىكى چۈقۇغا كەلگەندە، ئىراۋۇلچى قارا چىرىكلەر بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار مەيدان جېڭى قىلىش ئۈچۈن، كونشەھەر ياقىسىدىكى تۈزلەڭلىكتە سەپلىرىنى تۈزەشكە كىرىشىپ كەتتى.

× ×

يازنىڭ ئوتتەك يېنىپ تۇرغان ئىسسىق ھارارىتى ۋادىدىن تاغ باغرىغا كۆتۈرۈلۈپ، ھەممە ياقنى جەزىرىمە قاپلىغانىدى. خۇددى شامال ئەبەدىي كۈچسىزلىنىپ توختاپ قالغانىدەك ھاۋا ھەرىكەتسىز ئىدى. كۈن خۇددى پەردا بېرىلگەندەك پارقىراپ تۇراتتى. پەقەت ئۇنىڭ تەكشى ئالتۇن يۈزىدىلا ئاندا ـ ساندا، خۇددى ئەينەككە پۈۈلگەندەك كۆزگە ئارانلا تاشلىنىدىغان سايىلەر ئۇچۇپ يۈرەتتى. ھەممە نەرسە كۆيۈپ تۇرغان ئاپتاپتا بىر ئېقىمدا جىمجىتلىققا چۆكىكەنىدى.

① ئىراۋۇل قىسىم ـــ ئالدىن يۈرەر قىسىم.

يالغۇز قۇرغۇي ئاسمانـدا پـەرۋاز قىلاتـتى. پاتمىچۇقلار ①
كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئاپئاق تـاش ئۈستىدە قېتىپ قېلىشقانىدى.
تـاغلاردىكى ئاپئاق قـار ۋە كۆك مۇزلار ئېرىۋاتاتتى. ۋادىـغا
سۇ ئېلىپ كېلىدىغان چۈقۇ ئېقىنى سۇغا لىق تولغانىدى.

چۈقۇ ئېقىنىنىڭ بويىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگـە جايلاشقان
بۇ يېزا ئانـچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ئاران ئەللىك تۈتۈن بار
ئىدى. كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشـقـا قـاراپ سوزۇلغان ئەگـرى ـ
بۈگرى هارۋا يولى بۈككىدە ئۆسكەن قارىياغاچلىقنىڭ ئارىسىدا
كۆزدىن غايىب بولاتـتى. ئېرىـق بويىدا قـاتـار ئۆسكەن توپ
تـېرەكـلـەرنىڭ ئارىسىدا يەنە پەيدا بولۇپ، يىراقلارغا سوزۇـ
لۇپ بېرىپ كۆزدىن يـۇتـەتـتى. تېرەكـلـىـك ئارىسىدا يېزا
مەسچىتىنىڭ پەشتىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

هـازىـر دەل پېشىن ۋاقـتى ئىدى. پـەشـتاق تەرەپـتىن
«ئەشھەدۇنلا ـ ئىلاهە ئىللەللا...» دېگەن ئەزان ئاۋازى ئاڭلانـدى.
ئەزان تولىمۇ ئاستا ئېيتىلىۋاتـاتـتى ـ مـەزىن بـەك قېرىپ
كـەتـكـەنىدى. شۇڭـا، ئاۋازىنى ئۇنىڭ بىر ئۆزىـدىن بۆلـەك
بـاشقا ئادەمـلەرنىڭ ئاڭلىمىقى قىيىن ئىدى.

مـەھەلـلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، تـۇخۇمـنىڭ قۇمدا قـالغان
ئىزىنىڭ شەكلىنى ئەسلىتىدىغان سوزۇنچاق بىر كۆل بار ئىدى.
كۆلـنىڭ نېرىـقى قىرغىقى تـاشلىق ۋە يـاپـيـالىڭـاچ ئىدى.
باغلارغـا قوشۇلۇپ كەتكەن بۇ تەرىپىنى بولسا قېلىن ئۆسكەن
ئوتلار قاپلىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە قېرى قارىياغاچنىڭ

① پاتمىچۇق ـــ كەسلەنچوكنىڭ بىر خىلى.

قارامتۇل سارغۇچ كەلگەن يۇمىلاق يىلتىزلىرى ئېسىلىپ تۇراتتى. كۆلگە يۇقىرىدىن ئىككى تاغ ئېرىقى كېلىپ قۇيۇلاتتى. بۇ ئېرىقلارنىڭ بىرى جۇلۇگەننىڭ ئېرىقى ① دېيىلەتتى. يەنە بىرى كۆكچيانىڭ ئېرىقى ② ئىدى.

چۇقولۇقلارنىڭ تۇرمۇشى ھەرقانداق بوران ـ چاپقۇنلاردىن ئۆھ غەم ـ ئەندىشىلەردىن يىراق بولۇپ، خۇرجا خەنزۇلار ③ بىلەن خۇيزۇلارغا ئىجارە ھەققىنى تۆلەپ كېلىۋاتقانلىقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ كۈنى تۇپتۇز يولدا ھېچقانداق كاتاكغا ئۇچرىماي، چايقالماي سىلىق كېتىۋاتقان كۆتەك ھارۋىغا ئوخشايتتى.

بۇ يەر قىرىق خولۇق كىچىك يۇرت ھېسابلانسىمۇ، ئەمما، تارىخى بەك ئۇزاق، بەك كونا بىر يۇرت ئىدى...

× ×

مىلادى 640 ـ يىلى (تىمساھ يىلى) قوزا ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى. شەرق تەرەپ ئاقىرىپ كېلىپ، يېڭى بىر كۈن باشلاندى.

بۇككىدە ئۆسكەن قارىياغاچلىقنىڭ قاپ ئوتتۇرىنى يېرىپ ئۆتكەن چوڭ يولدا يۈك ـ تاق ئارتىلغان ئاتلىرىنى يېتىلىگەن

① شۇ زامانلاردا چۇقونىڭ قىرىق خولۇق يېرىنى ئىگىلىۋالغان بىر خەنزۇ پوەپشچىكنىڭ ئېرىقىنىڭ نامى.

② كۆڭ فامىلىلىك بىر خۇيزۇ پوەپشچىكنىڭ ئېرىقىنىڭ نامى.

③ خۇرجا ـــ تېرىقچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان كۆچمەن خەنزۇ ئاھالىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆپ ـ بەش یاياق يولۇچىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. قارىغاندا، ئۇلار كېچىلەپ يول يۈرگەن بولسا كېرەك.

ـ توختا! ـ قوۋۇقنىڭ ئۈستىدىكى ساقچىنىڭ بوغۇق، ئەمما سۈرلۈك ئاۋازى ئاڭلانغاندا، ھېلىقى يولۇچىلار سېپىل ئالدىدىكى خەندەكنىڭ بويىغا كېلىپ بولۇشقانىدى.

ـ نەدىن كەلدىڭلار؟ گۇمرۇك تەمتىكىلار ① بارمۇ؟

ـ كېنىگىتتىن ② كېلىۋاتىمىز، ـ دەپ جاۋاب بەردى يولۇچىلار ئىچىدىكى ئورۇق، ئېگىز بىرى، ـ بىز ئۇلۇغ تاغ ئېلىنىڭ پۇقرالىرى. قولىمىزدا گۇمرۇك تەمتەك بار.

ـ ئۇنداق بولسا، مەن كىرىپ قوۋۇقچىباشىغا مەلۇم قىلاي. سەل تەخىر قىلىپ تۇرغايسىلەر! ـ دېدى ساقچى ۋە قوۋۇق ئۈستىدىكى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

بىر ھازادىن كېيىن، زەنجىرنىڭ شاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ، تارتىپ قويۇلغان كۆۋرۈك قاراقلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا پولات بىلەن قاپلانغان ئېغىر قۇيما دەرۋازىنىڭ ئىككى قانىتى گۈلدۈرلەپ ئۇلۇق ئېچىلدى. ھەيۋەتلىك قوۋۇق ئىچىدە زىرەك ـ ساۋۇت، پولات دۇبۇلغا كىيگەن، مەيدىگە پارقىراپ تۇرغان مىس كۆرگۈ تاقالغان، قولىغا ۋالىلداپ تۇرغان يالىمانلىق سۈڭگۈ ③ تۇتقان، يانىلىرىغا ئەگرى قىلىچلارنى ئاسقان ئىككى ھايىل ④ چېرىك ئىككى تەرەپتە تىك تۇراتتى. سەپنىڭ ئەڭ بېشىدا تۇرغان بىر چېرىك كۆك بۆرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قىزىل بايراقنى تۇتۇپ تۇراتتى.

---

① گۇمرۇك تەمتەك ـ قەدىمكى زاماندا بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە بارغاندا ئېلىپ ماڭىدىغان يولخېتى.

② كېنىگىت ـ قارا شەھەرنىڭ قەدىمكى نامى.

③ سۈڭگۈ ـ نەيزە.

④ ھايىل ـ قەدىمكى زامانىدا ئويغۇر قوشۇنلىرىدا ئەڭ كىچىك بىرلىكنىڭ نامى. بىر ھايىلدا ئادەتتە 12 كىشى بولاتتى.

بېشىغا پولات دۇبۇلغا، ئۇستىگە زەنجىر قۇيماق (زىرە) كىيگەن، كۆكرىكىگە پولات مەيمەنە (قەلب) ئەينەك تاقىغان، يېشى ئوتتۇزلاردا بار ئېگىز بويلۇق، تەمبەل بىر سىپاھ ــ قووۇقچىباشى بولسا كېرەك ــ ھېلىقى يولۇچىلارنىڭ ئالدىغا كەلدى.

يولۇچىلار ئاربىسىدىكى ھېلىقى ئېگىز، ئورۇق يولۇچى ــ ئېھتىمال مۇشۇ يولۇچىلارنىڭ چوڭى بولسا كېرەك ــ دەرھال سەپەر خالتىسىدىن گۇمرۇك تەمىتەكلىرىنى چىقىرىپ، ھېلىقى سىپاھقا ئىكرام بىلەن ئىككى قوللاپ سۇندى.

گۇمرۇك تەمىتەككە لاچىنىڭ كۆمۈشرەڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەنىدى. بۇ، شۇ زامانلاردا ھەرقايسى ئەللەر ئارا ئالاقىدە گۇمرۇك ــ ئۆتكەللەردىن ھايالسىز ئۆتۈشتە چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك ئورتاق بەلگە ئىدى. يولخېتىغا، ئۇيغۇرچە (تۇركچە)، سوغدىچە ۋە خەنزۇچە ئۇچ خىل يېزىقتا: «ئۇلۇغ كۈنچىقىش ئېلى ــ تاۋغاچ ئېلىنىڭ خاقانىدىن سالام. ئۇشبۇ مەكتۇپنى كۆرسەتكەن مەزكۇر كىشىنىڭ خاقانلىقىمىزنىڭ پۇقراسى، راھىب شۇەنزاڭ ① ئىكەنلىكى بەرھەق. ئۇل زات بۇددا نوم ــ سۈترالىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئەنەتكەك ② ئېلىگە سەپەر قىلدى. ئىناق قوشنىدارچىلىق يۈزىسىدىن مەزكۇر شۇەنزاڭ مۇبادا مۇبارەك ئېلىڭىزگە بېرىپ قالسا، يول بويىدىكى گۇمرۇك ــ ئۆتكەللەردىن ئامان ــ ئېسەن ئۆتۈشگە يول بېرىلىشىنى ئىلتىجا قىلىپ، ئۇشبۇ گۇمرۇك ــ تەمتەك بېرىلدى» دەپ يېزىلغانىدى. يولخېتىنىڭ ئوستىگە كۈنپېتىش ئەللىرىدىكى ھەرقايسى گۇمرۇك ــ ئۆتكەللەرنىڭ مەمۇرلىرىنىڭ: «ئۆتۈشكە ئىجازەت بېرىلدى» دېگەن مەزمۇندىكى قىزىل سۇرۇقلۇق تامغا ــ مۆھۈرلىرى قاتار بېسىلغانىدى.

---

① شۇەنزاڭ ــ (602ــ664) يەنى تاڭ شۇەنزاڭ. «غەربكە سايا ھەت» تەكى تاڭ راھىبى تاڭ سېڭنىڭ پرۇتۇتسېپى.

② ھىندىستان.

ـ مەرھابا، ئۇلۇغ تاۋغاچ ئېلىنىڭ مېھمانلىرى، ـ دېدى ھېلىقى سىپاھ ئۇلارنىڭ تەمتەك خەتلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئەسـ تايىددىل تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ـ چۇقۇ ئېلى ① سىلەرنى قارشى ئالىدۇ! ئۇ، ئۇلارنىڭ قوۋۇق ئىچىگە باشلىدى ۋە ھايىل باشىغا تاڭ ئېلىدىن كەلگەن بۇ مېھمانلارنى دۆلەتلىك مۇسا-پىرخانىلاردىن بىرىگە باشلاپ بېرىپ، ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنى بۇيرۇدى.

باھارنىڭ غۇبارسىز، كۆك، تىنىق ئاسمىنىدا قۇياش خېلى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرىنى زېمىنغا تەكشى سېپىشكە باشلىدى. شەھەرنىڭ سىنتاش يېيىتىلغان ئازادە كوچىلىرى سۈپۈرۈلۈپ پاكىزە تازىلانغان، تەكشى سۇ سېپىل گەنىدى. كوچا ـ كويلار ھەيۋەتلىك بېزەلگەن، شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مۇراسىم دەرۋازىلىرىغا يىپەكتىن دەرپەردىلەر ئېسىلغانىدى. تاڭ ئېلىدىن كەلگەن مېھمانلار شەھەر مەركىزى-دىكى بىر تۆپىلىككە جايلاشقان دۆلەتلىك بىرىنچى مۇساپىر-خانىغا چۈشۈشتى.

ئوردا تەرەپتىن كانـاي، بۇرغىلارنىڭ ياڭراق ئاۋازى، ناغرا ـ دۇمباقلارنىڭ گۈمبۈرلىگەن سادالىرى ياڭراشقا باشلىدى. تاڭ ئېلىدىن كەلگەن بۇ مېھمانلار ھەيرانۇ ـ ھەس بولۇشۇپ، مۇساپىرخانىنىڭ بالىخانىسىدىن كوچىغا قاراپ ئېچىلغان بىر دېرىزە ئالدىغا كېلىشىپ، ئوردىنىڭ ھەيۋەتلىك دەرۋازىسىنىڭ تاراقلاپ ئېچىلغانلىقىنى كۆردى.

قاتمۇ قات سىپاھ ـ ساقچىلارنىڭ ھىمايىسىدە، ئون ئىككى دانە باغراش ئارغىمىقى قوشۇلغان، ئېگىزلىكى ئون ئىككى گەز،

① چۇقۇ ئېلى ـــ خەنزۇلارنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە危须国دەپ خاتىرىلەنگەن، ئۇ قەدىمكى زامانىدا غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى ئىدى.

كەڭلىكى ئالتە گەز كېلىدىغان شاھ مەپە خاقان ئوردىسى ئىچىدىن تاراقلاپ چىقىپ كەلدى. بۇ شاھ مەپىنىڭ ھەممە يېقى ئالتۇن - كۈمۈش، بىللۇر، سەدەپ، ھېقىق، كەھرىۋا ۋە مارجان قاتارلىق يەتتە ئېردەنى ① بىلەن ئىنتايىن ھەشەمەتلىك بېزەلگەن. مەپىنىڭ توقا شادىلىرىغا ئۇدۇن شايىسىدىن قىلىنغان تۇغ - ئەلەملەر قادالغان، ئۈستىگە قەشقەر يېپەكىدىن سايەۋەن تۇتۇلغان ئىدى. شاھ مەپە ئىچىدە ئولتۇرغان خاقان بىلەن تۇركان خاتۇن ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن ئاۋامغا كۆرۈنۈش قىلغاندا، ئەتراپتا بىردىنلا شاۋقۇن - سۇرەن كۆتۈرۈلدى:

— كۆك تەڭرىدىن قۇت بولسۇن، ئۇلۇغ چۇقۇ ئىلىنىڭ خاقانىغا مىڭ، مىڭ، مىڭ مۇبارەك!

— گۈزەل تارىم، تۇركان خاتۇنغا مىڭ، مىڭ مۇبارەك!

شاھ مەپىنىڭ كەينىدىن ئون باغراش ئارغىمىقى قوشۇلغان، ئېگىزلىكى ئون گەز، كەڭلىكى تۆت گەز كېلىدىغان، توقا شادىلىرىغا خوتەن شايىسىدىن تۇغ - ئەلەملەر ئېسىلغان، كۈمۈش، بىللۇر، سەدەپ، ھېقىق، كەھرىۋا، مارجان ۋە ساپال مونچاقلار بىلەن بېزەلگەن ۋەلىئەھەد مەپىسى يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭدا چاغرى تېكىن ئولتۇرغانىدى. ۋەلىئەھەد مەپىنىڭ كەينىدىن ئايچېچەك قۇنچۇي ئولتۇرغان ياسداق مەپە كۆرۈندى. ئارقىدىنلا ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمرۇل - ئەمرالار، ئەكابىر - ئەشرەپلەر، پۇقرايۇ - پەقىرلەر تۇرنىدەك تىزىلىشىپ يېتىپ كېلىشتى. مانا مەملىكەتنىڭ تۆۋرۈكى بولغان ئون ئىككى مىڭ كىشىلىك بارگاھ قوشۇن رەتلىك سەپ تارتىپ، دەبدەبە، ئەسكەرس بىلەن يېتىپ كەلدى. قوشۇن ئالدىدا تامامەن بوز رەڭلىك باغراش ئارغىمىقىغا مىنگەن ئۇيغۇر يىگىتلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى بەللىرىگە قىستۇرۇپ، بەلباغلىرىغا پىچاق - قىلىچ ئېسىۋالغان، سۆڭگۈ - ئايپالتا كۆتۈرۈشكەن

① ئېردەنى — سانسكرىتچە «گۆھەر» دېگەن مەنىدە.

چىگىل پىيادىلىرى، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن توخرى يالالانمىلىرى كېلىشىۋاتاتتى. ئۇلارغا باغراش ئارغىمىقى مىنگەن، دوبۇلغىسىنىڭ كۆزلۈكى تۆۋەنگە چۈشۈرۈۋېتىلگەن، ئۈستىگە ئېغىر قۇياق ساۋۇت كىيگەن بىر تۇرك سۇتنە باشى سەردار ئىدى.

كۆز ئالدىدىكى بۇ دەبدەبىلىك مەنزىرىنىگە ھەيران بولغان شۇەنزاڭ:

— بۇگۈن قەدىمىمىز قۇتلۇق بولۇپتۇ،— دېيىشىگە، مېھمانلارغا داستىخان سېلىۋاتقان مۇلازىم:

— ھەئە، بۇگۈن قۇتلۇق نوروز بايرىمى كۈنى. خاقانىمىز بىلەن تۈركان خاتۇن پۈتۈن مەملىكەتكە نوروز ئېشى يەرمەكچى. بۈگۈن ئەر — ئايال، قېرى — ياش، چوڭ — كىچىك، پۇقرايۇ پەقىر، دەھرى — راھىپلار ھەممەيلەن شادلىققا چۆمۈدىغان قۇتلۇق كۈن،— دەپ جاۋاب بەردى.

شۇەنزاڭ «نوروز بايرىمى» دېگەن گەپنى كوچىلاپ سوراپ باققۇسى كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما تىلىنى تېپىدى. ئاڭغىچە تاماق تەييار بولۇپ قالدى، ئۇلار تامىقىنى يېيىشىپ بولغاندىن كېيىن، بىر پەس ئۇخلىۋېلىشتى، ئاندىن رەستە — گۈزەرلەرنى ئايلىنىپ كېلىش ئۈچۈن چىقىپ كېتىشتى.

شۇەنزاڭ رەستە ئارىلاپ كېتىۋاتقانىدى، كۆزى كوچىنىڭ چەينىكىگە جايلاشقان بىر دۇكان ئالدىغا ئولىشىۋالغان ئادەملەرگە چۈشتى. ئۇ قىزىقىپ ھېلىقى بىر توپ ئادەمنىڭ قېشىغا كېلىپ قارىسا، بىر ئەجنەبىي دۇكاندىن بىر كىتابنى سېتىۋالماقچى بولۇپ، باھادا پۇتۇشەلمەي تۇرغانىكەن. دۇكاندا ئۇيغۇرچە، ئۇخرىچە، خەنزۇچە ۋە سانسكرىتچە تېل — يېزىقتىكى ھەر خىل كىتابلار سېتىلىدىكەن. ئۇ دۇكان خوجايىنىدىن «نوروز بايرىمى ھەققىدە يېزىلغان كىتاب بارمۇ؟» دەپ سورىدى، خوجايىن كىتابلار ئارىسىدىن سوغدىچە يېزىلغان

«نورۇز مەققىدە رىسالە» دېگەن بىر نەپىز كىتابنى ئېلىپ بەردى. شۇەنزاڭ بۇ رىسالىنى يۇز ياراماقسا سېتىۋالغاندىن كېيىن، كەچكىچە كوچا ئايلاندى. ئۇ بىرئا شېۋزۇلدا تاماق يەپ چىققاندا، خېلىلا كەچ بولۇپ قالغانىدى. كۇن ئاستا ـ ئاستا تۇن غىلاپىغا كىرىشكە باشلىدى. كۆكنى يۇلتۇزلار قاپلىدى. ئاسمان خۇددى قازاننىڭ كۇيىسىدەك قاپقاراڭغۇ-لۇق ئىچىگە چۆكۇشكە باشلىدى.

بۇگۇن شۇەنزاڭ رەستە ئارىلىغاچ بۇ ئەل توغرۇلۇق كۆپ مەلۇماتلارغا ئېرىشتى. ئۇ مۇساپىرخانىغا قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن بىر قۇر يۇيۇندى، ئاندىن شىرە ئالدىغا ئولتۇرۇپ، شام يورۇقىدا هېلىقى رىسالىنى كۆرۇشكە باشلىدى. كىتابتىكى نورۇز مەققىدىكى گۇزەل رىۋايەت ئۇنى پۈتۇنلەي ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالدى. رىسالىدە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى، كۆك تەڭرىسىنىڭ زېمىن قىز دەپ ئاتىلىدىغان گۇزەللىكتە تەڭداشسىز، لاتاپەتتە يېگانە بىر ساھىبجامال قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىزنىڭ بىر جىلۋىسى ئالەمنى ئاجايىپ بىر سېھىر بىلەن پەردازلاپ بېزىۋېتىدىكەن ھەم ئۇخلىغان ھېس ـ تۇيغۇلارنى ئويغىتىدىكەن. لېكىن، زېمىن قىز باشقىلارغا زوق بېرىپ، ئۇلارنىڭ جانلىرىنى يايراتقىنى بىلەن، ئۇنىڭ جېنىنى يايرىتىدىغان جۇپتى بولمىغاچقا، بارا ـ بارا جۇدەپ، ئاخىرى قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ، چاچلىرىمۇ ئۇچتەك ئاق مېرىپ، شالاڭلاپ، چىرايلىرى زەپىرەندەك سارغىيىپ، يۇرىكى مۇزلاپ، ۋۇجۇدى سوۋۇپ، خاك ـ تۇپراقتا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. كۆك تەڭرىسى ئۇنىڭ بۇ ھالىتىدىن ئېچىنىپ، ئۇنىڭ باغرىنى ئىللىتىپ قايتىدىن هوشىغا كەلتۇرۇش مەقسىتىدە، هارارەتلىك قۇياشنى ئاپىرىدە قىلىپتۇ. قۇياش ئاتەش نۇرىنى زېمىن قىزغا سېخىيلىك بىلەن ئايىماستىن چېچىپتۇ. بىراق ئۇ يەنىلا ئىللىماپتۇ، هەتتا قىمىرلاپمۇ قويماپتۇ. قۇياش نۇر چېچىپ،

نۇر چېچىپ، ئاخىرى ھەرىپ كەچلىرى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. كۆك تەڭرىسى يەنە ئاينى، يۇلتۇزلارنى يارىتىپتۇ. ئاينىڭ جۇلالىق نۇرلىرى، چاراقلاپ يانغان شوخ يۇلتۇزلارنىڭ چاقچاقلىرىمۇ ئۇنىڭ توڭلىغان، ئىللىقلىقىغا قانماي، قارائۇغۇلۇققا مەھكۇم بولغان مىسكىن دىلىنى يورۇتالماپتۇ، ئۇنى ئويغىتالماپتۇ. كۆك تەڭرىسىنىڭ بۇ ئىشتىن بېشىنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ قېتىپتۇ. ئاخىرى زېمىن قىزنى باشقا بىر يول بىلەن ئويغاتماقچى بولۇپتۇ ـ دە، كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن سائەتتە نورۇز ئىسىملىك بىر نۆۋەر، قاۋۇل، مەرد يىگىتنى ئاپىرىدە قىلىپتۇ.

نورۇز يىگىت ئاپىرىدە بولۇپ، تۇنجى قېتىم زېمىن قىزنىڭ ھۇزۇرىغا مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن يېتىپ كېلىشى ھامان، زېمىن قىز شېرىن مۇھەببەت شەپىسىدىن بىر قاتتىق تەشنالىق ئىچىدە ئويغىنىپتۇ ۋە نورۇز يىگىتنى كۆرۈپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ سائەت، شۇ مىنۇتتىن باشلاپ ياشىرىپ، ئالدىراش ياسىنىشقا باشلاپتۇ. ئۆز قەلبىنى بۇلبۇللارنىڭ يېقىملىق سايرىشى بىلەن ئىزھار قىلىپتۇ. نورۇز يىگىتمۇ ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە شەيدا بولۇپتۇ. ئۇلار شۇنداق ئىجىل بولۇشۇپ كېتىپتۇكى، ھاي ـ ھاي! زېمىن قىزنىڭ توڭلىغان ۋۇجۇدى ئىللىپ، باغرىدا نورۇز يىگىتنىڭ ئىللىق مېھرى ئېقىپتۇ. زېمىن قىزنىڭ باغرىدا چوغلۇق گۈللىرى ئېچىلىپ، ھىجراندىن سارغايغان يۈزىدە پەيدا بولغان كۈلكە جىلۋىسىنى، كۆڭۈل شادلىقىنى نامايان قىلىپتۇ. زېمىن قىزنىڭ نورۇز يىگىتنىڭ بەرنا بويلىرىغا چىرماشقان تال چۈشىگە چاچلىرى بوستانلار ئارقىلىق، زېمىن قىزنىڭ تولغان چىرايلىقىنا كۆكسى يۇمشاق ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان چوققىلار ئارقىلىق، يۇمشاقىنا باغرى يۇمران چىمەنلەر ئارقىلىق، ھەر خىل ناز ـ كەرەشمىلىك جىلۋىدار يۈزى غۇنچە تۇزۇشكە

تەيياراللىنىۋاتقان ۋە باھارغا تەقلىنىپ، يۇزلىرىگە ئەڭلىك سۈۋاپ ئالدىراش تەييارلىنىۋاتقان گۈلزارلىقلار ئارقىلىق نامايان بولۇپ، جاھانغا مەغرۇرلۇق بىلەن جۇلالىق ھۆسنىنى ئېچىپ كۈلۈپ بېقىپتۇ. زېمىن قىز يار ۋەسلىدىن مەستخۇشلۇق ئىلكىدە يىلانىدەك تولغىنىپتۇ، تومۇرىدا ئاققان سۇلار كۈۋەجەپ پەلەككە دولقۇن ئېتىپتۇ. كۆك تەڭرى ئۇلارغا قاراپ ھايا جاندا كۆزلىرىدىن ئۇنچە ـ مارجاندەك ئىككى تامچە ياش تۆكۈپتۇ. بۇ ياش ئەمەس، كۆك تەڭرىنىڭ ئۇلارغا سۇغاتلىق ئۇچۇن بەرگەن بىر جۇپ رەڭدار ئېرەدەنىسىكەن. ئۇ ئىككىسى كۆپ رەھمەتلەر بىلەن ھېلىقى بىر جۇپ ئېرەدەنىنى بىردىن بويۇنلىرىغا ئېسىشىپتۇ، ئۇلار تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتىپتۇ. زېمىن قىزنىڭ رۇخسارى بۇ يۇك سەك مۇھەببەت ۋە ھۇرمەتتىن تېخىمۇ تولۇپ، تېخىمۇ يارقىنلىشىپ كېتىپتۇ.

ئۇلار ئىككىسى بىللە بولۇپ، شۇنداق شېرىن مۇھەببەت پەيزىنى سۈرۈپ يۇرگەندە، ھەش ـ پەش دېگۈچە بىر پەسىل ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زېمىن قىز تېخىمۇ گۈللەپ ـ ياشناپ ۋايىغا يېتىپتۇ. يەنە بىر پەسىل كەپتۇ. ئۇنىڭ باغرىدىكى ئالما، ئانار، ئەنجۇر، گىلاس ... لار شىرنە يىغىپ، بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى پىشىشقا باشلاپتۇ. ئاشقلارنىڭ ۋىسال ۋەسلىنىڭ كارامىتىدە، ھوسۇللاردىن تاغ ياسلىپ، پۈتكۈل جانلىق مەۋجۇدات شادلىق ناۋاسىغا چۆمۈپتۇ. بىراق، ھەر ئاشىقنىڭ ھىجران پەسلى بولىدىكەن. كۆك تەڭرىسى ھەم ئۇ ئالەمنىڭمۇ، ھەم بۇ ئالەمنىڭمۇ تەڭرىسى بولغاچقا، بۇ ئالەمدىكى جانلىقلارنىڭ كۈچلۈك تەقەززاسى، باھارغا بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن، نوروز يېگىتنى ھەر يىلى بىر پەسىل بۇ ئالەمنى گۈللەندۇرۇش ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپتۇ. ئۇلار ياش تۆكۈشۈپ ئايرىلىپتۇ. زېمىن قىز ھىجران ئازابىغا چىدىماي، چاچلىرىنى

يۇلۇپ ناله قىلىپ يىغلاپتۇ. نوروز يىگىتمۇ ئەلەم ئىچىده ئازابلىق كۆز ياشلىرىنى تۆككىنىچه كېتىپتۇ... زېمىن قىزنىڭ بارا - بارا هايات گۈللىرى سولىشىپ سارغىيىپتۇ ۋه ئىللىق باغرى هىجران دەستىدىن قايتا مۇزلاپ، ئۆزى بىهوش بولۇپ يەنه قېتىپ قاپتۇ، هۆسنىمۇ يوقاپتۇ.

شۇنىڭدىن بېرى، هەر يىلى ئەتىياز پەسلىده، كۈن يىلەن تۇن تەڭلەشكەنده، نوروز يىگىتنىڭ كېلىشىگه، زېمىن قىز ئاندىن هوشىغا كېلىپ، هۆسنىگه تولۇپ، بۇ ئالەمدىكى پۈتكۈل جانلىق مەۋجۇداتلارنى ئۆسۈل ۋەسلى بىلەن كۈلدۈرىدىكەن. نوروز يىگىت كەتكەنده، تەبىئەتنىڭ زېمىستان كۈنى هاسىل بولۇپ، ئىللىق يۇرەكلەرنى مۇزلىتىدىكەن....»

ئەتىسى، شۇنىڭدىن ئۆزلىرى چۈشكەن تەكىيەخانا① بېگىنىڭ هەمراهلىقىدا، باغراش كۆلىنى سەيلە قىلىشقا باردى. ئۇلار كۆل بويىغا ئەمدىلەتىن كېلىپ تۇرۇشقانىدى، بىردەمنىڭ ئىچىده ئاسمانىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتتى ۋه خۇددى مېهمانلارنىڭ كېلىشىنى كۆتۈپ تۇرغانىدەك، باهارنىڭ ئۆتكۈنچى يامغۇرى كۆل يۈزىگه تەكشى سۇ سېپىپ ئۆتتى. بىر ئازدىن كېيىن، هېلىقى قارا بۇلۇتلارنىڭ چەتلىرىدىكى ئاق بۇلۇتلار ئاستا - ئاستا تاراپ باهارنىڭ ئىللىق قۇياش نۇرى كۆلىنى قىپقىزىل يورۇتۇۋەتتى. كۆل يېنىدىكى تاغنىڭ بەزى يېرى كۆپكۆك، بەزى يېرى بېغىررەك، بەزى يېرى ياپيېشىل بولۇپ كۆرۈنەتتى. سۇغا ئېگىشىپ ساڭگىلاپ تۇرغان مەجنۇنتال لارنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرى خۇددى سۇدا يۇيۇپ تازىلىغانىدەك ياپيېشىل بولۇپ، كىشىنى ئۆزىگه جەلپ قىلاتتى. كۆل ياقىسىدا، ئۇن نەچچه تال نېلۇپەر گۈلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غوزەكلىرىدىن سۈزۈك سۇ تامچىلاپ تۇراتتى.

---

① تەكىيەخانا ـــ مېهمانخانا.

نەلۇپەرنىڭ يوپۇرماقلىرىدىكى سۇ مونچاقلىرى سىمابىتەك لىغىرلاپ تۇراتتى. شۇەنزاڭ كۆز ئالدىدىكى بۇ مەنزىرىگە قاراپ، قەدىمكىلەرنىڭ «ئادەم رەسىم ئىچىدە تۇرىدۇ» دېگەن سۆزىنى ئەسكە ئالدى — دە، بۇ سۆز ھەقىقەتەن دۇرۇس ئىپتىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ قالدى. شۇ ئەسنادا، قولىدىكى ئۇزۇن خادا بىلەن قۇلۇاقنى تېپىگىنىچە بىر بېلىقچى ئۇدۇل ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ كېمىسىنى توختاتتى. شۇەنزاڭلار كېمىگە چىقىپ جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، بېلىقچى كېمىسىنى خادا بىلەن ئىتتىرىپ، ئۇنى توپ تالنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ كەتتى.

كۆلنىڭ سۇيى خۇددى جامغا قۇيۇلغان مەيدەك تىنىق بولۇپ، سۇ يۈزى مەيىن شامالدا سەل — پەل جىمىرلاپ تۇراتتى. كۆل شامىلى سالقىن ئەمما كۈچسىز چىقماقتا ئىدى. كۆل بويىدىكى تاللار مەيلى سۇغا ساڭگىلاپ چۈشۈپ تۇرغانلىرى بولسۇن، ياكى مەيىن شامالدا ئىرغاڭلاپ تۇرغانلىرى بولسۇن، ھەممىسىلا باھارنىڭ تىنىقىدا مەست ئىدى. تالنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرىغا قونۇشۇۋالغان كۆل تومۇچۇقلىرى كېلىۋاتقانلارنى كۆردى بولغاي، بەس — بەس بىلەن سايراشقا كىرىشىپ، كىشىنى مەست قىلىدىغان سۆزۈك ۋە چۈچۈك چۈۋۈلداشلىرى بىلەن ئۇلارنى قارشى ئالدى.

قۇياش نۇرى كۆل ئۈستىگە ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن ئايماي سېپىپ تۇراتتى. كۆل بويىغا سېلىنغان ئاۋالوكىتا ئېشۋارا ① بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ كەينىدىكى پاياڭسۇ ئوتلاقلاردا، ئۇيغۇر — ئۇيغۇرى بىلەن ئوتلىشىپ يۈرۈشكەن سان — سانىاقسىز ئاتلارنىڭ قارىسى كۆرۈنەتتى. مۇندىق جىق ئاتنى ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمىغان شۇەنزاڭدا تۇيۇقسىزلا بۇ

① ئاۋالوكىتا ئېشۋارا — بۇددا دىنىدىكى ئۇچ چوڭ بۇتنىڭ بىرى. ئۇ باش بۇت — ئامىتابانىڭ ياردەمچىسى بولۇپ، ئادەتتە مەھىر — شەپقەت ھامىيىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئاتلارنىڭ يېنىغا بېرىپ بېقىش ئىستىكى تۇغۇلدى.

قۇلۇاق كۆل ياقىسىغا كېلىپ، ئۇمغا تىرىلىپ توختىدى، ئەمما، قىرغاقتا يەنە ئالتە ـ يەتتە قەدەمدەك ئارىلىق بار ئىدى. شۇڭا، شۇەنزاڭ بۇ ئاتلارنى قۇلۇاقتا تۇرۇپلا تاماشا قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار توختىغان يەرگە يېقىن بىر يەردە، بىر ئۆيۈر ئات ئوتلاپ يۈرەتتى. بۇ ئاتلارغا بىر قاراگىر ئايغىر باشچىلىق قىلاتتى. بىر جىرەن بىيىنىڭ يېنىدا ئىككى قۇلۇن قىيغىتىپ چېپىپ يۈرەتتى. ھېلىقى قاراگىر ئايىغىر بېشىنى سېلىپ يەردىكى يۇمران كۆك چۆپلەرنى ئىشتىھا بىلەن يەيتتى. ئۇ شوخلۇق بىلەن بويىنىنى يېنىدىكى بىيىگە قاراپ سوزۇۋېدى، ھېلىقى بىيە كەينىچە بولۇپ، قاراگىر ئايغىرنى راسا كېلىشتۇرۇپ بىرنى تەپتى. قاراگىر ئايغىرمۇ بىيىسىدىن دەردىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنى بىرنى تەپمەكچى بولۇۋاتقاندا، توساتتىدلا بىر شۇبھىلىك ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك بولدى ـ دە، دەرھال توختاپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆل تەرەپكە قاردى. قۇلۇاقتىكى ئادەمنى كۆرۈش بىلەن ئەگىلا، ئۇنىڭ ھوشيار قۇلاقلىرى ئوينىقلاپ كەتتى. ئۇ خوددى بىرەر خەتەرنىڭ يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى سەزگەندەك قىلىپ بىر كىشنىدى ـ دە، پۇتۇن ئۆيۈرنى سۈرگەن پېتى يىراقلارغا قوغلاپ كەتتى...

ئاخشىمى، شۇەنزاڭ كەچلىك ئىبادىتىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، كۈندۈزى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى خاتىرىلىمەكچى بولۇپ شەرە ئالدىغا كەلدى. ئۇ خىيال سۈرۈپ بىر يەس ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ تەپەككۇر تۈلپىرى خىيال ئاسمىنىدا شوخ پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئىختىيارسىز قولىغا موي قەلەمنى ئېلىپ بىر پەس خىيال سۈردى ـ دە، قەلەمنى سىياھقا مىلەپ، خاتىرىسىگە نۆۋەندىكىلەرنى چۈشۈرۈشكە باشلىدى:

«..... بۇ ئەلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە ئالدى تۆۋەنكى

ياقا قارىتىپ سېلىنغان بىر تەڭرى ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئالدىدا چوڭ بىر كۆل بولۇپ، بۇ كۆلدە ئەجدىھا ياشايدىكەن. مۇبادا، بۇ ئەجدىھا كۆل بويىدا ئوتلاپ يۈرۈشكەن بىملەرگە چېپىلىپ قالسا، بۇ بىملەر يانداۋرقى يىلى كۆكلەم پەسلىدە قۇلۇنلايدىكەن. ئەجدىھادىن ئېلىنغان بۇ قۇلۇنلار تولىمۇ شاش كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى ئۇنى «تاي بۇرۇل» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى تاي بۇرۇللارنى قولىغا ئۆگىتىۋېلىپ مىنىپ يۈرۈشىدىكەن. شۇڭا بۇ ئەل ئۆزىدىن چىقىدىغان تۇلپارلىرى بىلەن ئېقلىمغا مەشھۇر ئىكەن. بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرىمۇ ئەجدىھا نەسلىدىن بولۇپ، تولىمۇ جەسۇر، تولىمۇ غەيۇر كېلىدىكەن...»①

يازنى قىش، يورۇق كۈننى قارانغۇ كېچە، راھەتتە ياشاۋاتقانلىنى بەختسىزلىك كۈتىدۇ دېگەندەك، بۇ يۇرت كېيىنكى دەۋرلەردە خارابلىشىپ، ئاستا ـ ئاستا تاشلىنىپ قالدى....

× ×

مىلادى 1828 ـ يىللىرىدىكى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدا، پىچان تۈيۈقلۇق ئابدۇ سەمەت جەۋەندە، تۆمۈر ئاخۇن چېچاك، مەھەممەت سىدىق قاتتىق دېگەن ئېشەكچىلەر قەشقەردىن لەك توشۇغانىدا، بۇ يەرنىڭ ئوت ـ چۆپىنى ئەلۋەك، سۇيى مول، ھاۋاسى ئىللىق ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ بىر ئىرىق سۇنىڭ داۋامىلىق ئېقىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، چۈشۈپ قونۇپ ئۆتىدىكەن. بىر يىلى ئەتىيازدا، ئۇلار قەشقەرگە ئېشەك ھەيدەپ ئۆتكەندە، يەرنى تايياق بىلەن جىجىلاپ، ئېشەك بوغۇزى قىلىدىغان قوناق

① تاك شۇەنزاك: «ئۇلۇغ تاك دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا قىلىنغان سايا ھەت خاتىرىسى» خەنزۇچە نەشرى، 3 ـــ 4 ـ بەتلەر.

مەن بىر ئوچۇم چېچىۋېتىپ ئۆتۈپ كەتكەنسىكەن. قايتاشىدا كېلىپ قارىسا، قوناقنىڭ ناھايىتى بولۇق ئۆسكەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. شۇڭا بۇ يەردىن كەتكۈسى كەلمەي، گەمە كولاپ قىشلاپ قاپتۇ.

شۇ يىللىرى قەشقەر تۇشۇڭ دەرۋازىسىلىق تىلمۇالدى ئاخۇن قاقچى ① گۇلە ـ قاق ئېلىپ قارا شەھەرگە كېلىپ، بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. كېيىنكىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇزرۇكۇار بوۋىلىرىنى ئەسلىشىپ:

«چۇقو دېگەن دەشتتۇر،
سۇ ئىچمىكى تەستۇر.
ئۇندا باردۇر تۆت مۆمىن،
رەھمىتىگە ئۇلاشتۇر.»

دەپ قوشاقلار توقۇغانسىكەن. يەنە كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ۋاراڭ ـ چۇرۇكلۇق تويلار بولدى، بالىلار تۇغۇلدى، قېرىلار زاراتگاھلىققا كۆچتى. ئابدۇ سەمەت جەۋەندە دېگەن كىشىنىڭ چوڭ ئوغلى بارات ئاخۇن. تۆمۇر ئاخۇن چىچاڭ دېگەن كىشىنىڭ چوڭ ئوغلى ھاپىز ئاخۇن كېيىنكى چاغلاردا چۇقوغا شاڭيۇ بولدى. مەھەممەت سىدىق قاتتىق دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى سېتاخۇن بەش ياشقا كىرگەندە دادىسى تۇگەپ كەتتى. تىلمۇالدى ئاخۇن قاقچى دېگەن كىشىنىڭ زورىخان دېگەن قىزى ھاپىز شاڭيۇغا ياتلىق قىلىندى. ئۇنىڭ ئابدۇرېھىم ئاخۇن ② دېگەن ئوغلى كېيىنكى چاغلاردا كورلىدىكى يۇسۇپجان ئاتام دېگەن ئىشانغا مۇرت بولۇپ، كورلىدا توختاپ قالدى.

دېمەك، بوۋىلارنىڭ سورۇنلاردىكى ھۇرمەتلىك ئورۇنلىرىنى

---

① تىلمۇالدى ئاخۇن قاقچى ـــ مۇئەللىپنىڭ بوۋاكۇار بوۋىسى بولىدۇ.

② ئابدۇرېھىم ئاخۇن ـــ مۇئەللىپنىڭ چوڭ دادىسى بولىدۇ.

خۇددى شۇلارغا ئوخشاش ساقلىنىڭ ياكى چېچىنىڭ ئاقارغانلىقىنى ئۆزلىرىمۇ سەزمىگەن ئاتىلار ۋە ياكى ئانىلار ئىگىلەپ كېلىشتى. بىر خىلدا ئۆتىدىغان خاتىرجەم ھايات ھەممىنىڭ شۇنداق بولىدۇ. ھەربىر ئالاھىدە كۈن ئاھايىتى ئۇزاقتەك بىلىنىدۇ. چوڭلارغا ھەۋەس قىلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ پات چوڭ بولمايۋاتقانلىقىدىن تاقەتسىزلىنىپ كەتكەن بالىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئاي ۋە يىللاردەك تېز چوڭىيىشىپ كېتىشىۋاتقانلىقىنى سېزىشمەيدۇ. شامال ئات يايلىنى ئۆرۈگەندەك، ۋاقىتمۇ كۈنلەرنى بىر-بىرىگە چېتىپ ئۆتكۈزۈۋېرىدۇ. ئۈياق - بۈياقتا قاراپ ئولگۈرمەيلا، بىر يىلنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنى، تېخى تۇنۇگۈن شامال ئۆرۈۋەتكەن پور سۆگەتنىڭ غولىدىن ئۆسۈپ چىققان نوتىلارنىڭ بىر ئىككى يىل ئۆتەر - ئۆتمەيلا تېز يوغىناپ بادىرغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ۋاقىتنىڭ ئىچىدە، ھېلىقى تاقەتسىز بالىلار يوغىناپ بەرنا يىگىت بولۇپ قالىدۇ، ھېلىقى بەشتاش ئويناپ يۈرگەن كىچىك قىز قارىسىڭىز كۆزىنىڭ يېغىنى يەيدىغان زىبا بويلۇق قىزغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئارقىدىنلا، ئۆي - ئوچاقلىق بولىشىدۇ، پەرزەنت كۆرۈشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاۋۋال چېكە چاچلىرى، ئاندىن پۇتۇن چاچ ۋە ياكى ساقاللىرى كۈمۈشتەك ئاقىرىشقا باشلايدۇ... قېرىپ چاچ - ساقاللىرى ئۇچقاندا ئاقارغان رېھىمشىق ئىنسان كىمنى كۆرسە، شۇنى نامازغا كېلىشكە ئۈندەيتتى، شۇكرى - قانائەت قىلىش، ياخشى ئىشلارنى كۆپ قىلىپ ساۋاپ تېپىش ئۈستىدە بىر قېتىم باشتىن سۆزلەپ چىقاتتى. كىشىلەر بۇ مۇلايىم بوۋايىنى ياخشى كۆرەتتى، شۇڭا ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئىخلاس بىلەن قۇلاق سېلىپ ئاڭلىشاتتى.

يامانلىقنىڭ قارا كۈچلىرى چۇقونىڭ يولىنى ئۇنىتۇلۇپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى. يېزىدىكى ئارامبەخش ھاياتنى ھېچنەرسە بۇزمىغاندى. ئويمانلىق ئۇنى شامالدىن، تاغ سەللىرىدىن پەيدا بولغان خاراب قىلغۇچى سۇ ئاپىتىدىن ساقلايتتى.

ئېتىزلىقلار ۋەيران بولمايتتى، مال - ۋارانلار ئوتقا ئورۇنمايتتى. ئەگەر چېكەتكىلەر ئۆتمىدىغان بولسا، باشقا جايدىن ئېگىز ئۇچۇپ ئۆتەتتىكى، بۇ يەرگە ھەرگىز چۈشمەيتتى. كۇن ئۆزىنىڭ شولىسىنى پۈتۈن ئاسمانغا چېچىپ، سۇس، ھالرەڭ نۇرىنى قارلىق چوققىلاردا قالدۇرۇپ، كۇنپېتىشتەكى خان خۇرا① تېغىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كېتەتتى. مۇنارىدىن ياقىسى يوق موللام② نىڭ ئېنىق شۇ ھەممە ۋاقىتتىكىدەك قايغۇلۇق ۋە ناھايىتى يېقىملىق بولغان ئەزان ئاۋازى كەچكى جىمجىتلىقتا تۇمان باسقان كەڭ ئېتىزلىقلارغا ۋە ياشناپ تۇرغان باغلارغا ئاڭلىناتتى. كۆپكۆك بولۇپ پارقىراپ تۇرغان ئاسمان بۇلبۇللارنىڭ زوقلىنىپ سايراشلىرىغا ۋە باغلاردا ئۇخلاپ قېلىشقان ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ نەپىسى قوشۇلۇپ كەتكەن تۇن شامىلىنىڭ ھىدىگە تولغان ھالدا قاراڭغۇلاشماقتا ئىدى.

× ×

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىگە بېرىنغار، چىرىنغار ۋە غول قىسىم بويىچە سەپ تۈزۈشنى، قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ھارۋىلارنى، توپا قاچىلانغان سېۋەتلەرنى ۋە توپ - زەمبىرەكلەرنى تىزىشنى بۇيرۇدى، بۇلارنىڭ ئارقىسىغا بىر قاتاردىن ئوقچىلارنى تەيىنلىدى، پىيادىلەرنى بۇلاردىن ئايرىلماي، ھارۋا، توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ كەينىدىن سەپ بويىچە مېڭىشقا

① خان خورا تېغى — قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى ئېگىز تاغنىڭ نامى.

② ياقىسى يوق موللام — ئىسىم - فامىلىسىسى ئېنىق ئەمەس. چۈقۇلۇق ئىسىقۇمۇشلۇق زات، شىنجاڭ سىياسىي - قانۇن كادىرلار ئىنستىتوتىنىڭ دوتسېنتى ئابلا نادىر ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، بىر يىلى قۇربان ھېيىت نامىزىدا، ئۇ موللام ياقىسى پوتمەگەن يەكتەكنى كېيىپلا ئالدىراش ھېيىت نامىزىغا ئىمامەتچىلىك قىلغانلىقتىن، «ياقىسى يوق موللام» دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن.

بەلگىلىدى، ھەرقايسى سەپلەرگە ئۆز ئوردۇلىرىنى تاپقاندىن كېيىن، تېز يۈرۈپ يېتىشىپ مېڭىشنى جەكسىلىدى، بېرىنغار، چىرىنغار ۋە غول قىسىملاردىكى بەگ، يىگىتلەرنى ۋە سىپاھلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ھەر قايسى قىسىملارنىڭ مەيدان جېكىدە قەيەردە تۇرۇش ۋە قانداق شەكىلدە مېڭىش كېرەكلىكىنى تەپسىلىپ بەردى. ئوردۇ① چۈشكەن يەرنىڭ ئەتراپى ھارۋا ۋە خەندەكلەر بىلەن مۇستەھكەملەندى. ئىسلام خەلىپە ئىستىھكاملارغا خەندەك قېزىلىدىغان يەرلەرنى كۆرسىتىپ بېرىپ، مەسئۇلىيەتنى بەلگىلەپ قويۇپ، قايتىپ كەلدى.

شىجائەت بېغىنىڭ دەرەخلىرى بولغان كۈچا غازىلىرى تاغدەك سەپلەرنى تۈزۈپ، چېقىن سۈپەت مىلتىق - زەمبىرەكلىرىنى، ھەيۋەتلىك نەيزىلىرىنى چىڭ تۇتۇشۇپ، قارا شەھەر تەرەپتىن كېلىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى كۈتۈپ تۇرۇشتى. ئۇلار خۇددى تاش قەلئەدەك چىڭ، ھەق يولىدەك مۇستەھكەم ئىدى. ئېھتىيات يۈزىسىدىن، پىيادىلەرنىڭ ئالدىدىكى ئوقچىلار بىلەن توپچىلارنىڭ ئالدىغا ئولجا ئېلىنغان ھارۋىلارنى بىر قاتار تىزىپ چىقىپ، ئۇلارنى زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىشتى.

ئىسھاق خوجىنىڭ ئوردۇ بارگاھى غول قىسمىدا تەسىس قىلىنغانىدى. غولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە توختى مۇھەممەت خەلىپە قازى ئەسكەر، باھاۋۇددۇن خوجا، مەمۇر خەلىپىلەر باشچىلىقىدىكى بېرىنغار قىسىم ئورۇنلاشقانىدى؛ غولنىڭ سول تەرىپىگە بولسا، باش مۇشاۋۇر دانىيال خوجا، دۇئايى خەلىپە، سۈمۇللا تۇڭگانى ۋە ئىسلام خەلىپىلەر باشچىلىقىدىكى چىرىنغار قىسىم ئورۇنلاشقانىدى.

لەشكەر سەپلىرى قارار تېپىپ، ھەر كىشى ئۆز ئورنىغا ئورۇنلىشىش بىلەن، ھېچكىمنىڭ ئۆز ئورنىدىن ئىختىيارى قوزغالماسلىقى، ھېچكىمنىڭ رۇخسەتسىز جەڭگە كىرمەسلىكى توغرۇلۇق ئىجراسى قەتئىي پەرمان بېرىلدى.

① ئوردۇ — باش شتاب، قوماندانلىق ئورنى.

كۇچا غازىلىرى تەق بولۇپ تۇرۇشىغا، تېۋىلغىدىن چىققان ئون مىڭدەك مانجۇ چېرىكى ئەللىك ئالتە ھارۋىدا ئوق ـ دورا، توپ ـ زەمبىرەك، ئىككى يۈز ئەللىك تۆگىگە ئوزۇق ـ تالقان، جەڭ ئەسۋابلىرىنى يۈكلەپ، ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى.

مانجۇلارنىڭ ئوڭ قانىتىدىكىلەر ئىسھاق خوجىنىڭ قوشۇنىنىڭ سول قانىتىغا كەينى ـ كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئوردۇغا يېقىنلاپ كەلدى. لېكىن ھەر قېتىملىق ھۇجۇمدا، كۇچا غازىلىرىنىڭ ئوق زەربىسى مانجۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلۈم ئۆيىگە كىرگۈزۈپ، بىر قىسمىنى قاچۇرۇپ تۇردى.

جەڭنىڭ ئۈزۈرىشى بىلەن، ئەمرلەشكەر ئىسھاق خوجا خۇددى زەنجىرىدىكى ئارسلانلاردەك تۇرغان جەڭگىۋار يىگىتلەرگە غولنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە ۋە ئوقچىلارنىڭ قارا چېرىكلەرنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇشىغا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇلار خۇددى سۇبھى ئۇيۇقتا يۈز ئاچقىنىدەك، ھارۋىلارنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ چىقىشتى ــ دە، مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قېنىنى جەڭ مەيدانىغا تۆكۈپ، نۇرغۇنلىرىنىڭ بېشىنى خۇددى سويمىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ تاشلىدى. غولنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئىسلام خەلىپە ئۆز سىپاھلىرىنى باشلاپ مەردانە ھەربىكەت قىلىپ، بىر مۇنچە قارا چېرىكنى يەر چىشلىتىپ، ئۇلارغا مامات زەھرىنى ئىچۈردى ۋە ياياق ھالدا خەۋپلىك جايلارغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، يىگىتلىك مەيدانىدا جەۋلانبازلىق قىلدى. تۈيۇقسىز بىرىلگەن بۇ زەربە ئالدىدا، مانجۇلار بىر سائەتكە يېقىن تېڭىرقاپ تۇرۇشتى ــ دە، كېيىن جانلىرىدىن كېچىپ، كۇچا قوشۇنىنىڭ بىرىنغار ۋە چىرىنغار قىسىملىرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ بىرىنغار قىسمىغا قىلغان ھۇجۇمى ئاجايىپ كۈچلۈك بولدىكى، ئىسھاق خوجىنىڭ ئوردۇگاھىغا بارماي ـ بارماي دەپلا قالدى. لېكىن، كۇچا غازىلىرى ئۇلارنى شىددەتلىك ئوق يامغۇرى بىلەن قارشى ئېلىپ چېكىندۈردى.

ئىقبال ۋە نۇسرەت شامىلى غازىلارنىڭ دۆلەت چىمەنىدە ئەستى، شۇنداق قىلىپ، ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن مانجۇلار نۇرغۇن ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە دەرھال ئۆز سېپىنى مۇستەھكەملەپ، كۇچالىقلارنىڭ نۆۋەتتىكى ھۇجۇمىنى چېكىندۇرۇشكە تەييارلاندى.

قاڭ ئاتقاندا، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا ئۇجمە چومىقىنى قولىغا ئېلىپ، قوشۇننىڭ بېرىنغار قىسمىنى باشلاپ، گېگىزى① تەرەپتە ئىستىھكام قۇرۇپ ياتقان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئۇستىگە ئات چاپتۇردى. بۇ چاغدا مانجۇ چېرىكلىرى تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى تىكلەپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەرەددۇتلىنىپ تۇرغانىدى. چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق قوشۇننى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ سېپى پاتمپاراق بولدى. شۇ ئەسنادا، ئىسھاق خوجىنىڭ سېپىدىن قاتار ئېتىلغان توپ ئوقلىرى قارا چېرىكلەرنىڭ ئوق ـ دورىلىرىنىڭ ئۇستىگە چۈشۈپ، شۇنداق دەھشەت پارتلاشقا باشلىدىكى، پارتلاش زەربىسىدىن يەر ـ زېمىن لەرزىگە كېلىپ، بىر سەكرەپ، بىر تىترەپ توختىدى. ئادەملەرنىڭ قۇلاقلىرى گاراڭ بولدى. قالغان تۆگىلەردىكى ئوق ـ دورىلارمۇ خۇددى بەسلەشكەندەك كەينى ـ كەينىدىن پارتلاپ، تۆگەيۇ زەمبىرەك، قورال ـ ياراقلارنى ئاسمانپەلەك كۆتۈرۈپ تاشلىدى. دورىلارنىڭ ئىس ـ تۈتىكىلىرى ۋە كۇچالىقلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىقىدىن چىققان چاڭ ـ توزاڭلار زېمىن يۈزىنى قاراڭغۇ قىلىپ، ئەمدى لەتىن جامالىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان كۈن نۇرىنى خىرە قىلدى. ھېچقانداق ئىنسان گۈرۈھىنىڭ كۆز نۇرى كۈندۈز بىلەن كېچىنى ئايرىپ پەرقلەندۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تاپالمىدى. گويا كى بۇ ئالەمدە قىيامەتتىن نەمۇنە، ئاخىرەتتىن بىر نىشانە ئاشكارا بولغاندەك، ئاسمان مالائىكىلىرى «بۇ چۆلدە نېمە غوۋغا؟»

① گېگىزى ـــ چۈقونىڭ غەربىدىكى بىر مەھەللىنىڭ ئىسمى.

دەپ تام ئۈستىگە قونۇپ قارىشۇاتقاندەك بىر مەنزىرە ئايان بولدى.....

× ×

ئىسھاق خوجا چۈقودا قوشۇنىنى بىرەر قۇر تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، قارا شەھەرگە قاچقان قالدۇق قارا چېرىك لەرنى قوغلاش ئۈچۈن، قوشۇنىنى باشلاپ تۆۋلىغىنىڭ ئايىقىدىكى قازانبۇلاق ئارقىلىق سېرىقسۇنى كېسىپ ئۆتتى. ئۇلار شوردۆڭ دېگەن يەرگە كەلگەندە، موڭغۇللار ئارىسىغا ئەۋەتىلگەن ئازنا- مەمەت تۇڭچىغا ئۇچرىدى. ئۇ تۇردى چەنپەن① دېگەن بىر تارانچى بىلەن بىللە ئىسھاق خوجىنىڭ ئالدىغا ماڭغانىكەن. قوشۇن شوردۆڭدە چۈشكۈن قىلىپ قوش تىكتى.

ــ مانجۇلار ئۇششاقتال بىلەن چۈقودا غازىلاردىن شىكەست يېگەنىدىن كېيىن،ــ دەپ مەلۇمات بېرىشكە باشلىدى ئازنا مەمەت تۇڭچى ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا،ــ قارا شەھەرگە سالامەت قايتىپ كېلەلىگەن قارا چېرىكلەر مىڭغا يەتمەيدۇ. شەھەر ئىچىدە يەتتە مىڭدەك مانجۇ، مىڭدەك چەنپەن بولۇپ، جەمئىي توققۇز ــ ئون مىڭدەك قارا چېرىك بار. مەن ئەمىر لەشكەر جانابلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، قالماق ئاقساقىلى باتمەگە: «سىلەر خوجاملارغا ئوق چىقارماڭلار، ئەگەر ئۇلار دۈتايى بەندە قىلمۇبتىپ قالسا، ھەممە نەرسەڭلەرگە ئوت كېتىدۇ» دېسەم، باتمە قالماق ئىشەندى، ئۇ: «راست، بىز جاھانگىر خوجىنىڭ زامانىسىدىن تارتىپ نەچچە قېتىم خاقانىي چىنىنىڭ يارلىقى بويىچە، كاشغەرگە بېرىپ، خوجىلار بىلەن ئۇرۇش قىلغانىدۇق. بىزگە زادىلا ياخشىلىق كەلمىدى. ئارىمىزدا ۋابا تارقىلىپ،

① چەنپەن ــ خەنزوچە «遣犯» دېگەن سۆز بولۇپ، سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلارنى كۆرسىتىدۇ.

نۇرغۇن قالماقلار ئۆلۈپ كەتتى. مال - چاۋۇلىرىمىزغا چېچەك يۇقتى، قوتۇر بېسىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ھەرگىز ئوق ئاتمايمىز. خوجاملار نەمدۇنغا① كېلىپ تۇرسۇن. بىز مانجۇلارنى ئالداپ شۇ يەرگە ئاپىرايلى. خوجاملار سىرتتىن ھۇجۇم قىلسۇن، بىز ئىچكى جەھەتتىن ھە - ھۇ دېيىشىپ بېرەيلى، قالغان ئىش خوجاملارنىڭ ھىممىتىگە باغلىق» دەپ، ماڭا تۇردى چەنپەننى قوشۇپ جانابلىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى.

ئەمرلەشكەر ئىسھاق خوجا ئۇنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەت توختى خەلىپە، دانىيال خوجا ۋە باشقا پەنسادلار بىلەن كېڭەشتى. ئاخىرىدا، ئۆزى قازى ئەسكەر مۇھەممەت توختى خەلىپە بىلەن بىللە بىر بۆلۈك قوشۇنىنى باشلاپ نەمدۇنغا بارىدىغان، دانىيال خوجا، ئىسلام خەلىپىلەر بىر بۆلۈك قوشۇنىنى باشلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلماي قارا كۆرسىتىپ ھەيۋە قىلىپ تۇرىدىغان، نەمدۇندىكى جەڭدە نۇسرەت ئاتا قىلسا، ئىككىنچى بۆلۈك قوشۇن شەھەرگە ئىككىنچى تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىدىغان بولۇپ. قارار تېپىشتى. ئەتىسى، تۇردى چەنپەنىڭ يول باشلىشى بىلەن، ئىسھاق خوجا بىر بۆلۈك قوشۇنىنى باشلاپ، نەمدۇن دېگەن جايغا ئاتلاندى. دانىيال خوجا باشچىلىقىدىكى يەنە بىر بۆلۈك قوشۇن قارا شەھەرنىڭ يېنىدىكى ۋەيشاڭغا بېرىپ، پارچە - پۇرات قارا چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، پاراكەندىچىلىك قىلدى.

قارا شەھەر ئاغلاقچى ئامبىلى زالىڭا باشچىلىقىدىكى مانجۇ چېرىكلىرى موڭغۇللارنىڭ ئاقساقىلى باتمەنىڭ بەرگەن يالغان مەلۇماتىغا ئىشىنىپ، شەھەرنى ساقلاشقا ئازغىنا چېرىك قالدۇرۇپ، قالغان قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسىنى نەمدۇنغا باشلاپ كەتتى. نەمدۇن ئەسلىدە بىر تۇزلەڭ جاي ئىدى. تۇزلەڭلىكتە

① نەمدۇن — مۇڭغۇلچە «سەكسەن تېرەك» دېگەن سۆز. خوتۇنسۇمۇل ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىغا ئون كىلومېتر كېلىدىغان جايدا.

مەيدان جېڭى قىلىش قاتتىق ھەزەر ئەيلەيدىغان بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە چۈقودىكى مەيدان جېڭىدە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، مانجۇ قوماندانى مەيدان جېڭى قىلىشتەك خاتالىقىنى قايتا زادىلا ئۆتكۈزمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئەمما ئاغلاقچى ئامبال زالىڭا تولىمۇ تەكەببۇر، تولىمۇ ئۆزۈمچىل بىر ھەربىي بولغاچقا، يېنىدىكىلەرنىڭ مەسلىھەتىگە زادىلا كۆنمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلارنىڭ زىخمىمۇ توشۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئاغلاقچى ئامبال زالىڭا قوشۇننى باشلاپ نەمىدۇنغا كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئالدىنغانلىقىنى ئاندىن سەزدى، ئەمما كېچىككەنىدى.

ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، مانجۇلارنىڭ ئىچىدىكى موڭغۇللار ئارقىسىغا قارىتىپ ئېيزە ئۇرۇپ، كۆچالىقلارغا ماسلاشتى. مانجۇ قوشۇنى ئىككى تاشنىڭ ئارىسىدا قېلىپ، ئىككى تەرەپتىن تەڭلا زەربە يېدى. كەچ كىرىشتىن ئىلگىرى، مانجۇلار ئاساسەن يېغىشتۇرۇلۇپ بولۇندى. ئەتىسى چۈشتىن ئىلگىرى، قارا شەھەر سېپىلىمۇ تەسلىم بولدى. شەھەردىكى مانجۇلارنىڭ قاچىدىغىنى قېچىپ، ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، بۇ شەھەر كۆچالىقلارغا ئوڭىچە قالدى. شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىدە، قازى ئەسكەر توختى مەھەممەت خەلىپىنىڭ ئوغلى خوجامبەردى بىلەن كورلىلىق ئىسلام خەلىپە باشلىق بىر نەچچە غازىلار مانجۇلارنىڭ ئوقىدا شېھىدلىق مەقامىغا يەتتى.

يەتتىنچى باب

داۋۇت خەلىپە

«... بىلىكىدە كۈچ - قۇۋۋىتى يوق كىشىلەر ئۈششاق تاشلارنى يىغىپ ساقلاپ قويسۇن. پۈرسەت كەلگەندە زالىمنىڭ مېڭىسىنى يانچىپ پۈخادىن چىقىدۇ.»

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1865 - يىلى 6 - ئاي.

قاسىم پولگان ئىسھاق خوجىنىڭ چوقۇدىكى مەيدان جېڭىدە قارا چېرىكلەردىن ئولجا ئالغان، تۆۋ تېمىغا ئاق تۇرنا ۋە ئالتۇن نەقىشلەر كەشتىلەنگەن ئازادە چېدىرىغا كىرىپ، بوسۇغىدىلا توختاپ قالدى. ئۇ كۆزلىدە، ئولتۇرغانلارنىڭ ئىچىدە قايسىسى سەئىد غازى باھادۇرخان ئىسھاق خوجامدۇر؟ دېگەننى ئويلىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى زېرىھلىق قۇياق كىيىشىپ، بەللىرىنى تاسما بىلەن باغلىغان باھادۇر پەنسادلار بولۇپ، يەرگە سېلىنغان تىكمەت كىگىزنىڭ ئۈستىدە يېرىم ھالقا ھالەتتە ئولتۇرۇشقانىدى.

قاسىم پولگان سالامنى خاتا بېرىپ گۈلكىگە قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ، بىر قەدەم ئالدىغا مېڭىپلا يەر ئۈستىدە تىزلىنىپ ئولتۇردى ـ دە، بىر نىشانغا قارىماي، ئالدىغا قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـ ئەسسالام تۇپرىقى ۋە خەلقىنىڭ باھادۇر غازىسى، سەئىد ئىسھاق خوجامغا كۆپتىن كۆپ سالام! باھادۇر غازىيىمىز تېخىنى سالامەت، نۇسرەتلىرى زىيادە بولغاي... توقسۇن ـ تۇرپانلىق غازىلار مېنى ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. غالىب ئەسكەر باھادۇرلىرىنى باشلاپ بىز تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپ، ئەسلام يوسۇنلىرىنى كەڭ جارى قىلدۇرغايلا.

ـ ھۆرمەتلىك باھادۇر، ھارمىغايسىز! نەچچە كۈن يول يۈردىڭىز؟ بىزمۇ توقسۇن ـ تۇرپان تەرەپلىرىدە ئەسلام جارى بولۇۋاتقۇدەك، دەپ ئاڭلىدۇق. بىزدە ئادالەت تۇغىنى شۇ يەرلەرنىڭ ئاسمىنىدا جەۋلان قىلدۇرايلى دېگەن خىيالمۇ يوق ئەمەس.

قاسىم پولگان تىكمەت كىگىزنىڭ چېتىگە يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆتكۈر ۋە تىنىق كۆزلىرىنى ئۆزىدىن سەممىي ھال سورىغان بۇ كىشىگە تىكتى. بۇ كىشىنىڭ قاراشلىرى مەردانە ئىدى، بەش ئەزايى راۋۇرۇس، كۆزىدىن زېرەكلىكى، تەدبىرلىكى چىقىپ تۇراتتى. يۈزىدە بولسا تەبەسسۇم جىلۋە قىلاتتى.

ـ شۇنداق، ـ قاسىم پولگان ئۆزىدىن ھال سورىغان بۇ مەردانە كىشىنىڭ ئارىسىدا تونۇلغان سەئىد غازى ئىسھاق خوجام ئىكەنلىكىنى جەزم قىلدى، ـ بىز بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان مانجۇلار ئىنتايىن جاھىل. ئۇلار تەسلىم بولۇشنى خالىماي، سېپىلغا بېكىنىۋالدى. بىز ئۇلارنى قورشىۋالدۇق، ئەمما يېڭەلمىدۇق. ئۇلار بىزگە شەبخۇن ئۇرۇپ، باسۇرۇق قىلىپ، كارىز ئاغزى ياكى كىشىنىڭ خىيالىغا كىرىپ چىقمىغان يەرلەردە پەيدا بولۇپ، بىزنىڭ

غازىلىرىمىزنىڭ جېنىنى ئالماقتا، ــ ئۇ سەل تىنىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى، ــ پۈتۈن يەمشى، يىلانلىق، دىشاك① لاردىكى خۇرجالار بىلەن ۋەيشاك بازىرىدىكى مەيمەيچىلەر قارا چېرىكلەرگە قوشۇلۇپ سېپىل ئىچىگە بېكىنىۋېلىشتى. ھازىر ئۇلار بىزگە چېش ــ تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرۇشماقتا. دەسلەپتە ئۇلار «ئىمان ئېيتساق» دېيىش كەنىدى. لېكىن بىزنىڭ بىخەستەلىكىمىزدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇنلىرىمىزنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

قاسىم پولگان توقسۇن ــ تۇرپاندىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى كۆپ تەرەپتىن چۈشەندۈردى. ئىسھاق خوجا ئۇنىڭ سۆزىنى زادىلا بۆلمەستىن دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. قاسىم پولگانىنىڭ دېيىشىچە، توقسۇن يەمشىلىك مەسۇمخان خوجا، يەمشىلىك ناسىر شەيخ پولگان. يىلانلىقلىق قاسىم پولگان ۋە ۋايىت خەلىپە. زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەن ئادەملەر توخسۇنلۇقلارنى باشلاپ، سەھرالاردىكى چېرىكلەرنى، مەيمەيچى ۋە خۇرجالارنى سۈر ــ توقاي قىلىپ، ئۇلارنى تۇرپان سېپىلىغا قامىۋالغانىكەن. بۇ چاغلاردا تۇرپان چوڭ يۇرت سانالغانلىقتىن، تۇرپانغا قاراشلىق ئون توققۇز بازار ۋە دىشاڭلاردا خۇرجالار ناھايىتى كۆپ ئىدى. بەزى بازارلاردا يەتتە ــ سەككىز مىڭى بولسا، بەزى دىشاڭلاردا ئىككى ــ ئۈچ مىڭى باز ئىدى. داۋ گۈاك② زامانىسىدا، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ ئىچكىرىسىدىن يامراپ كۆچۈپ چىققان بۇ خۇرجالار مۇشۇ ئەتراپلاردا يەر ۋە كارىز ئىگىلەپ، يەرلىك پۇقرالارنى مەدىكار قىلىپ ئىشلىتىپ كۆپ قاقشاتقان بولغاچقىمۇ، ئۇلار بىلەن يەرلىك ئاھالە ئوتتۇرىسىدىكى

① توقسۇندىكى يېزىلارنىڭ ناملىرى. دىشاك ــ خەنزۇچە سەھرا دېگەن مەنىدە.

② داۋگۈاك ــ مانجۇ خاقانى (1821ــ1850) ئىسىنگورونىڭ سەلتەنەت نامى.

ئۆچمەنلىك بەكلا كۈچلۈك ئىدى. كۆچمەنلەر بىلەن يەرلىك خەلق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قېتىمقى ماجراغا يىلانلىقتىكى كۈچ فاميلىلىك بىر خۇرجانىڭ كونا كارىزنى تىندۇرۇۋېتىپ، ئاياغ تېكى ئۇزۇمزارلارنى ۋە ئېتىزلىقلارنى قۇرۇتۇۋەتكەنلىك ۋەقەسى توتۇرۇق بولغانىدى. ئۇلار شەھەرگە بېكىنىۋالغاندىن كېيىن، سېپىلنىڭ مۇستەھكەم، چېرىكلىرىنىڭ كۆپلىكىگە تايىنىپ، قوزغىلاڭچىلارنى سېپىل يېنىغا زادىلايىقىن كەلتۈرمەي قويۇشتى. قوزغىلاڭچىلار ئۇچ ئايدەك تىركىشىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، توخسۇنلۇق موللا ھابىل ئەئلەم دېگەن كىشىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، قاسىم پولكاننى قاراشەھەرگە ــ ئىسھاق خوجىنىڭ ئالدىغا يارەدەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتىشكەنىدى.

قاسىم پولكاننىڭ سۆزى تۈگىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسھاق خوجا ئەتراپىدىكى سەردارلارغا سۇرلۇق نەزەرى بىلەن بىر قاراپ چىقتى.

ــ باھادۇرلارنىڭ مەسلىھەتى قانداق ئىكەن؟ــ دەپ سورىدى ئۇ.

سەردارلاردىن بىرنەچچىسى: «ھازىرچە يۇرۇشنى توختىتىپ دەرۇ سەلتەنەتكە قايتقىنىمىز ياخشىمىكىن!» دېيىشتى.

قازىئەسكەر توختىمەھەممەت خەلىپە ئوچۇق مەجەزلىك ئادەم ئىدى، شۇڭا ئۇ گەپنى چورتلا كېسىپ ئېيتتى:

ــ تەڭداشسىز سەئىد غازى كۈچا لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئاقسۇدىن تاكى قارا شەھەرگىچە يۇرۇش قىلىپ، مىسلىسىز غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. ھالا بۇگۈن توخسۇن ــ تۇرپان ھودۇتىلىقىغا يانداپ كەلدۇق. يەنە بىرئاز غەيرەت قىلساق، مۇقەددەس ئىسھابۇلكەھق① بىزنىڭ بولىدۇ. شۇڭا، كەينىمىزگە قايتىشقا بولمايدۇ.

يەكۈگىل مەجەزلىك، ھېچ نەرسىدىن قانائەت ھاسىل

① ئەسھابۇلكەھف ــ پەچاندىكى تۆيۈق خوجام مازىرى.

قىلمايدىغان دانىيال خوجا سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىزنىڭ ئارقىمىزدا قالدۇرغانلىرىمىز بىقىنسىپ تۇرغان دۆڭە - دۆڭە گۈلخانىلار، ئالدىمىزدا قارا شەھەردىكى دۇشمەنلىرىمۇ قەتئىي رەقىبلەر يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ قازانغان نۇسرەتلىرىمىز ۋەجىدىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەۋەرسەك، ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويامدۇق — قانداق؟

— جانابىي تۆرەم! سىز بىزنىڭ توقۇنۇلۇق غازىلارغا يارىدەم بېرىشىمىزنى خاتالىق دېمەكچىمۇ؟ بىز ئىسلىدىنلا ئادالەتنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاتلانمىغانمىدۇق؟— ئىسھاق خوجا ئاۋازىنى سوزۇپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاھانى گەرچە ۋەزمىن بولسىمۇ، لېكىن ئاڭلىغۇچىلار ئۇنىڭ سۆزىدىكى قەتئىيلىك ئاھانىنى ئوڭايلا سېزىۋېلىشتى.

دانىيال خوجا گويا ھېچ نەرسە بولمىغاندەك دادىللىق بىلەن سۆزلەيتتى:

— قارا شەھەرنى ئالغاندا بىرمۇنچە تالاپەتلەرنى بەردۇق. بىرمۇنچە باھادۇرلىرىمىز شېھىت بولدى، ئەمدى، ئۆزىمىزنى ئوڭشۇۋېلىش ئۈچۈن توختىساق نېمىشقا بولمايدىكەن؟

— ھەي دانىيال خوجا!— دېدى ئىسھاق خوجا،— گەرچە بۇ قېتىمقى يۈرۈشىمىزنىڭ مۇشەققىتى كۆپ بولسىمۇ، مەنپەئىتىمۇ ئاز ئەمەس. پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدۇق دېگەندىمۇ، سەلتەنىتىمىزگە مەڭگۈ پايدا يەتكۈزىدىغان تەجرىبىلەر ھاسىل بولدۇ. بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشىمىزنىڭ ئادالىتىمىز ئۈچۈن مەنپەئەت بېرىشى شۈبھىسىز!

بارگاھتىكى سەردارلارنىڭ ھەممىسى ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىنىڭ ئېيتقانلىرىنى تولۇق ئەستە ساقلاش ئۈچۈن، تەلپەكلىرىنى چېكىسىگە ئىتتىرىپ، ئالقانلىرى بىلەن قۇلىقىنى قالقانداپ، دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشتى.

ـــ شاهماتتا پىيادىلەر ئالتـە مـەنزىل سەپەر قىلغاندىلا پەرزىن مۇقامىغا يېتىشەلەيدىغانلىقىنى كـۆرمىدىڭـلارمۇ؟ يېڭى چىققان ئايمۇ ئون تۆت كېچە سەپەر قىلىش ئارقىلىق ھـالاللىق مەرتىۋىسىدىن تولۇن ئايلىق دەرىجىسىگە يېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ بىزنىڭ سەئىد غازىمىز دانىيال خوجـام،ـــ دېدى ئىسھـاق خوجا سۆزىگە ئۇلاپـلا،ـــ توقـسـۇن ـ تۇرپـان تەرەپلەرگە ھازىرچە يۇرۇش قىلماي، بىر مەزگىل دەم ئېلىپ، لـەشكـەرلىرىمىزنى تەرتىپكە سالساق، دەيدۇ. ئەمىر ئىسلام، سەئىد غازى راشىدىن خان خوجام بىزنىڭ ئۇسرەتلىك يۇرۇشـلىرىمىزنـى تـوختىتىپ قويغانلىقىمىزنى ئاڭلىسا، قانداق قاراشتا بولار؟

توختى مەھەممەت خەلىپە پوتىسى بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈپ بـولۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ بىزنىڭ ئۇسرەت سۈپەتـلىك يېـڭىلمـەس قوشـۇنىمىز كۈچادىن چىققاندىن بـېرى دۈشمەننىڭ بارلىق توسقۇنلۇقلىرىنى بىت ـ چىت قىلىپ كەلدى. غالىبلارغا خـاس غـۇرۇر بىلـەن كۈنچىقىش تەرەپلەرگە غەلىبىسـېرى يـۇرۇش قىلـدى. خاقانىي چىن ئىسمىنىڭ ئالدىغا «ئۇلۇغ» دېگەن بىر سۆزنى قوشۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قۇرۇق سۆلەت لاپچىدىن بـاشقا نـەرسە ئەمەسلىكىنى بىلدۇق. مانجۇلارنىڭ ئىككى قولى بىز خـەقـنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىلـەن بويـالغان. شۇڭـا ئۇلارنـى يوقىتىش ۋاجىپ! مـۇبادا، ئۇلار بىزگـە قـارشـىلىق كۆرسىتىپ تەسلىم بولمىسا، بىز ئۇلارنى بـاش ئېگىشكـە مەجبۇرلىـشىمىـز لازىـم. ئۇلارنى تىزلاندۇرۇپ، بۇ ئانـا تـۇپراقنى پايمال قىلغـانـلىقىغا تۇۋا قىلدۇرۇشىمىز لازىـم!

تېكىمەت كىگىزدە ئولتۇرغـان قاسىم پـولـگـان ئـۆزىنىڭ ئىلتىجاسىنىڭ مۇشۇنداق قاتتىق بەس ـ مۇنازىرىگە سەۋەبچـى بولغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاياجانلانغىنىدىن ئىـختـيـارسىز ئالدىغا سۇرۇلۇپ قـويـدى: «ھـە، ئۇلارنىڭ سـۆزىدىن قـارىغاندا، بۇ

قېتىمقى يىراققا يۈرۈش قىلىشىڭ مەقسىتى يالغۇزلا تۈرپان، توقسۇن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ يىراق بولغان جايلار ئۈچۈن ـ دە! شۇ يەرلەرگە ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزگەيسەن، خۇدايىم! ئۆتكۈر نەيزەمنى قولۇمغا ئېلىپ، شەۋكەتلىك ئەجداد-لىرىمىزنى قىرغان كىشىلەر بىلەن بىر قەپەس ئېلىشىدىغان بولدۇم...» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە.

ـ ئەمىر لەشكەر!ـ دېدى ئۇ تۇيۇقسىز،ـ مېنى نۇسرەت سۈپەت قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە جەڭ قىلىش شەرىپىگە نائىل قىلغايلا! ئىسلام باھادۇرلىرىنى كۈنچىقىش تەرەپلەرگە مەن باشلاپ بارايى!

كۆپچىلىك قاسىم پولگانغا قاراپ قېلىشتى، ئىسھاق خوجا قېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ دېدى:

ـ پولگان، سىلىنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرىمىز. بىزنى نۇسرەت يولىغا باشلاپ مېڭىشلىرىغا ئىشەنچىمىز كامىل!

دانىيال خوجا قاسىم پولگاندىن سورىدى:

ـ سىز قەھرىمان قوشۇنىمىزنى باشلاپ تاغدىن ئۆتۈشتە قايسى يولنى تاللىدىڭىز؟

قاسىم پولگان دانىيال خوجىنىڭ سۆزىگە چۈشىنەلمەي بىر پەس مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى، ئەمما كېيىن ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى تېزلا چۈشەندى:

ـ قانداق دەيدىلا، سەئىد غازى خوجام؟

ـ توقسۇن يولىنىڭ قاتتىقلىقى تەرىپى بولسا،ـ دېدى دانىيال خوجا،ـ ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك روشەن. بۇ يول مۇشەقەتلىك يول. شۇڭا، بۇ يولدىكى ئاغىنى بۇلاق دېگەن جايدا تاغقا مىتىن بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇلغان دەپ ئاڭلىدۇق. ئۇ لەۋھەدە: «بۇ يول دىن بىر نۆۋەت ئۆتكەنلەر بولسا، ئۆزىنىڭ بىلمەسلىكى ۋە ناھايىتى نادانلىقىدىن ئۆتىدۇ. ئىككىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر،

مازاری ماشاینخلارنی زیارەت قىلىشنى ئويلاپ، تىجارەت نەپەقە، ئەھلى ئايال زۆرۈرىيەتىدىن ئۆتىدۇ. ئۇچىنچى مەرتىۋە ئۆتكۈچىلەرنىڭ بولسا، ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق» دېيىلگەنمىش. شۇڭا سىز ــ پولگان ئىنسىمز، بىزنىڭ لەشكەرلىرىمزنى مۇشۇ زەھەردەك تومۇز ئاپتىپىدا بۇ قاقاس چۆل تاغدىن قانداق باشلاپ ئۆتكۈزۈپ كەتمەكچى بولۇۋاتىسىز؟

ــ راست ئېيتىدىلا، سەئىد غازى خوجام! ئاغى بۇلاق يولىنىڭ مۇشەققىتى ھەقىقەتەن جانغا پاتىدۇ. بىراق، يول ئازابى ھەرقانچە قىلغان بىلەن دۇشمەن ئاتقان ئوقنىڭ ئازابىدىن ئاچچىق بولمىسا كېرەك؟!

دانىيال خوجا قاسىم پولگانىنىڭ ئۆتكۈر سۆزىگە جاۋاب بېرەلمەي تۇرۇپ قالدى.

قاسىم پولگان يىلانلىقتىكى جانباقى لاگېرىدىكەن تۇزاق چىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ ئاتىسى بىلەن بىللە قاپقان قۇرۇپ، بۆرە، تۈلكە تۇتۇپ، تېكە، جەرەن ئوۋلاپ، تاغ يوللىرىغا پىششىق بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ كۆزىگە ئىلىنغانلىكى ئاكىنى ئېتىپ تىك مولاق چۈشۈرىدىغانلىقتىن، «پولگان» دەپ ئاتالغانىدى. توقسۇننىڭ ئەگرى ــ توقاي مۇشەققەتلىك تاغ يوللىرى ئۇنىڭدا خېيىم ــ خەتەردىن قورقمايدىغان، جاپا ــ مۇشەققەتكە باش ئەگمەيدىغان قەيسەر مىجەز ــ خۇلقىنى يېتىشتۈرگەنىدى. ئۇ كارۋان باشلاپ لەنجۇغىمۇ كۆپ بارغانىدى.

سەردارلار ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا: «يېتەرلىك ئوزۇق ــ تۈلۈك، ئات ــ ئۇلاغ ۋە قورال ــ ياراق تەييار قىلىپ ئاندىن يۈرۈشكە قەدەم قويساق بولارمىكىن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ئىسھاق خوجىغا ماقۇل چۈشتى. ئۇلار

ئەچچە يۇزلەپ ھارۋا، تۆگە، ئات، ئېشەك ۋە قېچىرلارغا ئوق ـ دورا، توپ ـ زەمبىرەك، قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇك، ئىچىدىغان سۇ، ئوت ـ بوغۇز قاتارلىقلارنى يۈكلەپ، سائادەتلىك زامان ۋە ياخشى بىر ۋاقىتتا، زەپەر ئۆزەڭگىسىگە ئاياغلىرىنى قويۇپ ئاتلاندى. كاناي ـ سۇنايلارنىڭ ساداسى، «ھۇزۇرۇم» نەغمىسىنىڭ زىل ئاۋازلىرى، كوچا لەشكەرلىرىنىڭ كۆركەم ھەشەمىتى بىلەن نەيزە ۋە قىلىچلارنىڭ ئوتتەك پارقىراشلىرى، ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ قەدىم يوللارنى قاپلاپ ماڭدى...

قوشۇن يىلانلىق يولدا تۇرپانغا قاراپ كېتىپ باراتتى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بۆك باغلار، چەكسىز بوستانلىقلار كەڭ سوزۇلۇپ ياتاتتى. يول تەرەپكە ساڭگىلىغان جۇجەملەرنىڭ پۇتاقلىرى بەزى نەۋكەرلەرنىڭ بۆكلىرىنى ئېلىپمۇ قالاتتى. قوي ـ ئۆچكىلەر كۆك مايسىلار ئۈستىدە يۇگۇرۇشۇپ يۇرمەكتە. بۇغداي ئېكىزلىقلىرى ئارىسىدا ئاندا ـ ساندا سوقما تاملىق ھويلىلار كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئاسماندىن توپ ـ توپ قۇشلار ئۇچۇپ ئۆتمەكتە. يېزىلار، ئادەملەر بارغانسېرى شالاڭلاشماقتا. يول سوزۇلۇپ كېلىپ يەنە پايانسىز چۆلگە چىقتى. ئۇزاقتا تاغلارغا چۈشكەن قارلار پارقىراپ كۆرۈنەتتى. ئۇ يەر ـ بۇ يەردە بۇلۇتلارنىڭ كۆلەڭگۈلىرى ئۆملەشمەكتە. ئىسسىق شامال قۇرۇپ كەتكەن چۆل ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ھىدىنى دىماققا ئۇرماقتا. ھاۋادا سوزۇلۇپ ئۇچۇپ يۇرگەن كۆكسىنەك كېچىك قۇشلارنى قوغلاپ يۈرەتتى.

× ×

ئىسھاق خوجىنىڭ تۇرپانغا ئەسكەر باشلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان بۇ يەردىكى مانجۇلار خېلى ئالاقزادە بولۇشتى. بەزىلىرى

باشلىرىنى ئېلىپ قېچىشتى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، تۇرپان سېپىلى پۈختا ئىدى. ئىسھاق خوجا تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن كۈنىدىن باشلاپلا شەھەر سېپىلىنى ئېلىشقا ھەرىكەت قىلدى. سېپىل ئېلىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان سەردارلار، پەنسادلار كۆپ تىرىشىپ، سېپىلنى تەكشۈرۈشكە، ئۇنىڭ چېكىلىقىنى سىناشقا، زەئىپ تەرەپلىرىنى ئېنىقلاشقا كىرىشتى. بۇ ئالامەت ئېگىز ۋە مەزمۇت سېپىلنى ئالغانىدىلا، دۈشمەننى ئاندىن باش ئەگدۈرگىلى بولاتتى. بۇ تاياق تېقىش بىلەن تەڭلا ئىچىدىكى چۈمۈلىلەر تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كېتىدىغان سېرىق چۈمۈلىنىڭ ئۈۋۈسى ئەمەس ئىدى. قېرى، ياش پەنسادلار بىرلىكتە سېپىلنىڭ تۈرلۈك يەرلىرىنى كۆزلەپ، ئۇنى بۇزۇش چارىلىرىنى كۆردى.

قاسىم پولىغانىنىڭ روھىدا غەيرەت جۇش ئۇرۇپ، جەڭگىۋارلىقى قاينىپ - تاشتى. ئۇ گويا يېڭىباشتىن ياشىرىپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. ئۇ، ئۆزلىرىنى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن جەڭ ئىلىمىنى ئۆگىنىپلا چۈشكەندەك تەكەببۇر تۇتىدىغان پەنسادلار ئالدىدا، ئۆزىنى تونۇتۇپ قويۇش ئۈچۈن جانبازلىق قىلماقچى بولدى.

ئىش كېچە - كۈندۈز توختىماي ماڭدى. يۈزلىگەن ئەسكەرلەر سېپىل تۈۋىگە ئېچىگە دورا قاچىلانغان مەخسۇس قازانلارنى دۈم كۆمتۇرۇپ چىقتى، قېلىن تاملارنى بۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىپ يەرنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولىدى. يۈزلەرچە ئەسكەرلەر سېپىل تېمىنىڭ بەلگىلىك جايلىرىنى تالىلاپ، پالاخمانلارنىڭ ياردىمى بىلەن سېپىلغا تاش ئېتىشقا كىرىشتى. ئۈستىدىن ھارۋا مېڭىش مۇمكىن بولغان قېلىن تام پۈتۈن بىر تاغنىڭ تېشى ئېتىلغان تەقدىردىمۇ قىمىرلىمايدىغاندەك تۇراتتى.

سېپىلنى قوغدىغۇچىلارمۇ تىنچ ھېتىشمىدى. يۇقىرىدىن تۇرۇپ، پوتەيلەرگە يوشۇرۇنۇپ، قېلىن ئوق ياغدۇرۇپ تۇردى.

گاهىدا ئۇلار ئاتقان ئوقلار شۇنچە ئۇزاققا كېتەتتىكى، يىراقتىكى بىرەر ئادەم ياكى ئاتقا تېگىپ، باھادۇرلارنى ھەيران قالدۇراتتى. بۇ ھال دۇشمەن سېپىدىمۇ ئاجايىپ ئەسكەرلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتەتتى. قوغدىغۇچىلار بەزەن يۇقۇرىدىن ئوت تاشلاپ، قاينىاق مومىلارنى تۆكۈپ، سېپىل تۈۋىدىكىلەرنى قوغلايتتى.

ئىسھاق خوجا سېپىلنىڭ تاغ تەرىپىدىكى بىر دۆڭلۇك ئۇستىگە چىدىر تىكىپ جايلاشقانىدى. ئۇنىڭ تەمبەل، قاۋۇل بەستى ئۇنىڭ ماھىر قىلىچۋاز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. ئۇ پەنسادلارغا مەسلىھەت بېرىپ، ئۇلارنى پىداكارلىققا دەۋەت قىلىپ تۇراتتى. لەشكەرلەرنى ئۇمىدسىزلەنمەسلىككە رىغبەتلەندۈرەتتى. گاھىدا، مەرھۇم باھادۇرلارنى يادلاپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىشلىرىنى ھېكايە قىلىپ بېرەتتى.

قىلىچۋاز يىگىتلەرنىڭ ئىچىلىرى پۇشۇپ، قوللىرى قىچىشىپ تۇراتتى. ئۇلار جەڭنى سېغىناتتى، قانلىق بوران كۈنلىرىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتەتتى. گاھىدا دۇشمەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزۇپ قويياتتى ــ قاراڭغۇ كېچىدە يۇزلەرچە قارا چېرىكلەر قوۋۇق ئىچىدىن چىقىپ، قارا بوراندەك بېسىپ كېلەتتى. كېچىدىكى قىقاس ــ چۇقان كۆككە يېتەتتى. قىسقا، لېكىن تولىمۇ قىزغىن جەڭلەر باشلىنىپ، ۋاراڭ ــ چۇرۇڭدا، بارلىق ئەسكەرلەر ئورنىدىن تۇرۇپ كېتەتتى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، دۇشمەن قانداق بېسىپ كەلگەن بولسا، شۇنداق چاپسان كۆزدىن غايىب بولۇپ، قوۋۇقتىن كىرىپ كېتەتتى.

ئىسھاق خوجا ئۇستىلارغا يوغان، ئېگىز شوتىلارنى ياساتتى. بىر قانچە جەڭچى، چاققان يىگىتلەرنى تاللىدى. ئۇلارغا قاسىم پولگانىنى پەنساد قىلىپ تەيىنلەپ، بىر كېچىسى ئەپچىللىك بىلەن شوتىلارنى سېپىل تامىلىرىنىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرىگە ــ بىرنەچچە يەرگە ئورناتقۇزدى. ئۇلارغا سېپىلغا چىقىپ، قاراۋۇللارنى، قىرىپ، ئىچكىرىگە چۈشۈشنى بۇيرۇدى. قاسىم

پولگان باشچىلىقىدىكى يىگىتلەر قىلىچ، ئايپالتا، نەيزە ۋە مىلتىقلىرىنى ئېلىپ، ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قورقۇمسىزلىق بىلەن شوتىلارغا ئېتىلدى. سىپىل تۇۋىدە ئەنسىزلىك ياشلاندى. كۆتۈرۈلگەن يىگىتلەرنىڭ تولىسى ئېگىزلىكتىن تاشتەك ئىرغىتىلىپ، پارچىلىنىپ يەرگە چۈشتى. قاسىم پولگانىنىڭ ئاجايىپ چاققانلىقى ھازىر تازا ئەسقاتتى. ئۇ قارا چىرىكلەرنى چېپىپ تاشلاۋەردى. ئاۋۋال چىققانلىرى تۈپىدە قىلىچلىشىپ ئۇلگۇردى، لېكىن، بىردىنلا يوپۇرۇلۇپ كېلىشكەن قارا چىرىكلەر تەرىپىدىن قىيما ـ چىيما قىلىۋېتىلدى. ئەمما، يىگىتلەر شوتىلاردىن ئارقا ـ ئارقىدىن چىقىپ كېلىپ، قارا چىرىكلەرنىڭ ئۇستىگە شىددەت بىلەن تاشلىنىۋاتاتتى...

ئىسھاق خوجا ئېلى خوجا ئىسىملىك بىرەيلەننى سىپىل ئىچىگە ئەلچىلىككە كىرگۈزۈپ: «مانجۇلار شەھەرنى بىكارلاپ ئىچكىرى تەرەپكە كەتسۇن، بىز يول بېرىمىز» دەپ ئېلان قىلدى ۋە بول ئېرىق① قوۋۇقىنى توسۇپ ياتقان لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپنى ئېچىپ قويدى. شەھەردىكى مانجۇلار ئۇزاقتىن بۇيان مۇھاسىرىدە ياتقاچقا، ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرى ئۆكسۈپ قالغانىدى. شەھەردە ئاچارچىلىق دەۋر سۈرمەكتە ئىدى. ئۇلار ئىت ـ ئېشەك، مۇشۇك ـ چاشقانلىرىنى يېگۈدەك نەرسىلا بولسا، ھەممىنى يەپ تۈگىتىشكەنىدى. ھەتتا دەل ـ دەرەخلەرنىڭ قوۋزاق ـ يوپۇرماقلىرىنىمۇ ئالا قويماي يەپ بولۇشقانىدى. سۇمۇللا دېگەن بىر باھادۇر تۇڭگانىي ئادەملىرىنى باشلاپ سىپىلغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، مانجۇلارنى پاراكەندە قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭغا ئوق تەگدى. مانجۇلار ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئوتتا پىشۇرۇپ كاۋاپ قىلىپ يەپ كېتىشتى. مانجۇلار مۇشۇنداق جان قايغۇسىدا تۇرغىنىدا، ئەلچى كېلىپ ئىسھاق خوجىنىڭ «يول بېرىمىز»

① بول ئېرىق — ھازىرقى نامى بۇلۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

دېگەن خەۋىرىنى يەتكۈزدى. ئۇلار بۇنىڭ ھېيلە ئىكەنلىكىنى بىلمەي، شەھەردىن قېچىپ چىقىپ بول ئېرىقتا بارغاندا، بۆكتۇرمىدە ياتقان قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن چاپ - چاپ قىلىنىپ، ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. بىرەر مىڭدەك مانجۇ ئىمان ئېيتقانلىقىدىن ئامان قالدى. كۈچا قوشۇنى شەھەر ئىچىدىكى قورال - ياراق، توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ ھەممىسىنى يىغىشتۇرۇۋالدى.....

× ×

ئۇرۇمچىدىكى تۆڭگانىيلارنىڭ سۇ دالويە① ۋە داۋۇت خەلىپە② دېگەن چوڭلىرىدىن ئەلچى كېلىپ، ئۇلارنىڭ «ئۇرۇمچى ۋەيشاڭلىرىدىن تامامنى ئېلىپ، مانجۇلارنى شەھەرگە قايتۇال دۇق. بىزگە مەدەت بېرىپ، خوجامىلاردىن بىرى باش بولۇپ، لەشكەر باشلاپ كەلسە!» دېگەن ئەرزىنى يەتكۈزدى.....

× ×

كۈن ئولتۇرۇپ كېتىپ باراتتى. ئۇزاقتا ئىدىرلارنىڭ سايلارنىڭ باغرىدا كەچىنىڭ كۆلەڭگىلىرى تەمتىرەشمەكتە ئىدى. چوڭ يولنى بويلاپ سوزۇلغان تېرىلغۇلۇقلار يېپىشىل بولۇپ شامالدا تولقۇنلىناتتى. ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ سەر-

① سۇ دالويە ـــ سۇخوەنجاڭ.

② داۋۇت خەلىپە ـــ تۇمەن، ياكى تۇدېلىڭ. سۇ خوەنجاڭدىن كېيىن ئۇرۇمچى تۆڭگانلىرىغا خەلىپە بولغان.

دارلىرى ۋە پەتسادلىرى بىلەن قوشۇننى باشلاپ، سەنگىجۇاڭ① دېگەن يەردىن چىقىپ، ھارغان تالارنى زورلىماي ئاستا ماڭماقتا ئىدى. ئۇ ۋۇجۇددىدا ھارغىنلىق سېزەتتى. بېشىدا بولسا، تۇر-لۇك خىياللار، پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرەتتى. يېنىدىكى ساداقەتلىك ھەمراھلىرىغا گاھىدا ئاستا بىر نەرسىلەرنى دەپ پاكىسى بىرەر نەرسىگە ئىشارەت قىلىپ، يەنە شۇك بولۇپ قالاتتى. ئەنە ئۇزاقتا خۇڭمياۋزى② نىڭ كونا سېپىلى كۆرۈندى. ئاتلار مەنزىلنىڭ يېقىنلاشقىنىنى سەزدى بولغاي، پۇرقۇشتى - دە، قامچىسىزلا يورغىلاپ چاپسان مېڭىشقا باشلىدى. بىر توپ قېلىن دەرەخلەرنىڭ كەينىدىن چاڭ كۆتۈرۈلدى. ھايالىشمايلا، داۋۇت خەلىپە باشلىق تۇڭگانىيلار يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ قارشى ئالدى. يۇلارنىڭ ئىچىدە، داۋۇت خەلىپىنىڭ خاس ئەسكەرلىرى، يېقىنلىرى، ھەمسۆھبەتلىرى، يۇرت چوڭلىرى بار ئىدى. داۋۇت خەلىپە ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئىسھاق خوجىغا سالام بەردى ۋە ئەدەب بىلەن كۆرۈشتى. ئەمىر لەشكەرنىڭ سالامەتلىكى، سەپەرنىڭ مۇشەققىتى توغرۇلۇق سورىدى. باشقىلارمۇ تەرتىپ ۋە ئەدەب بىلەن كېلىپ، ئىسھاق خوجا بىلەن كۆرۈشتى.

ئىسھاق خوجىمۇ داۋۇت خەلىپىدىن ھال - ئەھۋال سورىدى. كېيىن ياسداق ئاتقا مىنگەن داۋۇت خەلىپە بىلەن ياندىشىپ مېڭىپ، خۇڭمياۋزىغا كىردى. خەلق ئۇنى خۇشال - خۇرام قارشى ئالدى.

---

① سەنگىجۇاڭ — ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىگە ئوتتۇز كىلومېتر كېلىدىغان بىر ئوتەڭنىڭ نامى.

② خۇڭمياۋزى — ئۇرۇمچىنىڭ يەنە بىر نامى.

× ×

ئەتىسى، سۇ دالويەنىڭ قارارگاھىدا تەنتەنىلىك ئەھـد ـ پەيمانلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا داۋۇت خەلىپە رىياسەتچىلىك قىلدى.

ـ ئاللا گۇۋاھچىدۇر، ـ دېدى داۋۇت خەلىپە تەنتەنە بىلەن، ـ مۇسۇلمانلىق مېھرى بىزنىڭ قول ـ پۇتلىرىمىزنىڭ بىر ـ بىرىمىزگە مەھكەم باغلاپ قويدى...

ئۇ سەل توختۇالغاندىن كېيىن قەتئىي قارارغا كەلدى، بېشىنى كۆتۈردى، كۆزلىرى پارقىرىدى، قۇرئاننى ئۇزاتتى:

ـ بۇ مۇبارەك كىتابنىڭ ئۈستىگە قولىمىزنى قويايلۇق.

ئىسھاق خوجا، سۇ دالويە ۋە داۋۇت خەلىپىلەر تىترىگەن قوللىرىنى قۇرئان ئۈستىگە قويۇشتى.

ـ ئەمدى قەسەم ئىچەيلۇق!

ئۇلار كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قاراپ تۇرۇشاتتى.

ـ ئاللا ئالدىدا، شۇ كىتابىي مۇبارەككە قول قويۇپ تۇرۇپ، قەسەم ئىچىپ ۋەدە بېرىمىزكى...

ـ ئاللا ئالدىدا، شۇ كىتابىي مۇبارەككە قول قويۇپ تۇرۇپ، قەسەم ئىچىپ ۋەدە بېرىمىزكى، مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىكى ۋە ھۆر-لۈكى ئۈچۈن، تاكى ئاخىرقى بىر تامچە قېنىمىز قالغۇچە، جىھاد قىلىمىز.

ـ ئۆلۈپ تۆكۈلگۈچە ھېچقانداق تەپرىقە نىيەتتە ۋە ئاسىي ھەرىكەتتە بولمايمىز.

ـ ... تەپرىقە نىيەتتە ۋە ئاسىي ھەرىكەتتە بولمايمىز...

چىرايلىرى سارغايغان، قوللىرى تىترىگەن سۇ دالويە خېلىلا يېنىكلەپ قالدى ۋە ئەركىن نەپەس ئالدى.

ـ ئەمدى قۇرئاننى سىز ئېلىڭ!ـ دېدى داۋۇت خەلىپە قۇرئاننى ئىسھاق خوجىغا ئۇزىتىپ، ئۆزىمۇ قولىنى قۇرئان ئۈستىگە قويدى. ئۇنىڭ قولى دىر ـ دىر تىترەيتتى. پېشانىسىدىن چىپ ـ چىپ تەر ئاقاتتى.

ـ ئاللا تائالانىڭ ئالدىدا، قولۇمنى شۇ مۇبارەك كىتاب ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇپ ئېيتىمەنكى، مېنىڭ دېگەنلىرىم ھەق ۋە راستتۇر. كىچىككىنە يالغىنى بولسا، مېنى يەر يۇتقاي!...

داۋۇت خەلىپە ھاياجانلىنىپ كەتكىنىسى ئۈچۈن، ئاۋازى چىقماي قالدى.

ئاندىن ئۇلار قۇرئانىنى نۆۋەت بىلەن قوللىرىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ قېتىمدىن سۆيدى ۋە ئۈچ قېتىم بېشىدا كۆتۈردى.

ئەھمەد ـ يەيمانلىشىش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجا سۇ دالۋىسە ۋە داۋۇت خەلىپىلەر بىلەن بىللە، پەنسادىلىرى ۋە سەردارلىرىنى، تەجرىبىلىك جەڭچىلىرىنى يېغىپ، جەڭگە ھازىرلىنىش توغرىسىدا كېڭەشتى. لەشكەر توپلاپ، قورال ـ ياراقنى كۆپەيتىش، قارا چېرىكلەر بىلەن قەيەردە، قانداق ئۇچرىشىش ۋە باشقا ئىشلار خۇسۇسىدا، مەسىلىلەرنى ئېنىقلاۋېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، جەڭگە تەييارلىق ئىشلىرى كېچە ـ كۈندۈز ماڭدى. سۇ دالۋىسە ياشىنىپ قالغان، ئاغرىقچان بىر ئادەم بولغاچقا، جەڭنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى داۋۇت خەلىپىگە تاشلاپ قويدى. داۋۇت خەلىپە ئۆزى ئۇرۇش ئىشلىرىدا تەجرىبىسىز بولغاچقا، نېمە قىلىشنى بىلمەيرەك قالغانىدى. ئۇنىڭ سورۇنۇشى بىلەن، ئىسھاق خوجا باش ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە پۈتۈن ئىشنى ئۆز قولىغا ئالدى. ئۇ، كۆپ جەڭلەرنى كۆرۈپ ئۇستىخىنى قاتقان، تەجرىبىلىك بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ياھادۇرلۇق سۈپىتى ئۇزىگە يارىشىپ

تۇراتتى.

تەييارلىق ئىشلىرى تېخى كۆڭۈلدىكىدەك پۈتمىگەن بىر پەيتتە، لومەنچىك ① دىكى مانجۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر كەلدى. ئىسھاق خوجا ئۆز كۈچلىرىنى نېرى - بېرى قىلىپ تەرتىپكە سالدى. قارارگاھ ئۈچۈن، جەڭدە قولايلىق بولىدىغان خۇڭمياۋزى دېگەن بۇتخانىنىڭ كەينىدىكى تۆپلىكنى تاللىدى. ئەترايقا كۈچلۈك قاراۋۇللار قويۇلدى. دۇشمەن كۈچلىرىنى تەكشۈرۈپ بىلىش ئۈچۈن، چىنداۋۇللار ئەۋەتىلدى. دۇشمەننىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ باشقا بىر ياق بىلەن كېلىپ باسۇرۇق قىلمىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كېچىلەرنى سەگەكلىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىراقتا، لومەنچىڭدىكى قارا چېرىكلەر ياقان گۈلخانلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ كېچە لەشكەرگاھتا ئىش قاينىدى. ئىسھاق خوجا مۇھىم جايلارغا يۈزلەرچە بوش ھارۇدلارنى قاتار تىزدۇرۇپ، ئۇلارنى يوغان زەنجىرلەر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاتقۇزدى. بۇنىڭ پاناھىدا، پىيادە مەرگەنلەر قارشى تەرەپنى يىراقتىن بىمالال ئوققا تۇتالايتتى.

يىگىتلەر ئۆز ئاتلىرىنىڭ جابدۇقلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ياراق - جابدۇقلىرىنى تەييارلاشقا باشلىدى. تاڭ ئاتقاندا، لەشكەرلەر ئاتلىنىپ، ساۋۇتلىرىنى، دۇبۇلغىلىرىنى كىيىشكەن ھالدا چېرىنغار، بېرىنغار بولۇشۇپ، ئەمىر كۈتۈپ تۇرۇشتى.

ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا داۋۇت خەلىپىنى باشلاپ، دۇشمەن تەرەپنىڭ كۈچلىرىنى كۆرۈپ، بايقىماق بولۇپ، دۆڭگە چىقتى. ئۇۋدىسى بۇزۇلغان چۈمۈلىدەك پىرقىراپ يۇرگەن قارا چېرىكلەرنى كۆرگەن داۋۇت خەلىپە شۇ يەردىلا بوشىشىپ، چىرايى بۇزۇرىپ كەتتى، قانداق قىلىمىز، دېگەندەك قىلىپ، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا قارىدى. ئەمىر لەشكەر ئاۋۋال

① لومەنچىك — ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى مەشھۇر گازارمىلارنىڭ بىرى. ھازىرقى «1 - ئاۋغۇست» بېزا ئىگىلىك داشۋىسىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

قىدەكلا قاتتىق، قەھرلىك ۋە تەشۋىشسىز ئىدى.

ــ نېمە قىلماقچىدىلا!ــ دېدى ئۇ يوغان ئاۋازى بىلەن،ــ ئۇرۇشماي قاچقاندىن كۆرە، كۈچلۈك يېغى بىلەن ئېلىشىپ تاياق يېگەن ياخشىراق. تاياق يېيىشمۇ پايدا ــ پىششىق بولىدىلا، تەجرىبە ھاسىل قىلىدىلا...

داۋۇت خەلىپە ئۇنچىقمىدى. يالغۇز ئۆزى يەنە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. دۇشمەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ ئالغا قاراپ كېلىۋاتماقتا ئىدى. ئۇ، يۈگۈرۈپ پەسكە چۈشتى ۋە نەۋكەرلىرى تۇتۇپ تۇرغان ئاتقا مىندى ــ دە، تۇڭگانىيلارنى باشلاپ، بوران ئاۋازى بىلەن دۇشمەننىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىغا ئېتىلدى. چاڭ ــ توپا ئارىسىدا جەڭ قايىندى، شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي قالغان قارا چېرىك لەر دولقۇنى ئارقىغا شۇخشىدى. يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، ھارۋىلارنىڭ كەينىگە توپ ــ توپ بولۇپ يوشۇرۇنۇپ، مانجۇلارنى ئوق بىلەن چىنەپ ئاتتىن غۇلىتىشقا باشلىغاندا، ئىسھاق خوجا يىگىتلەرنىڭ ئىككىنچى چوڭ قىسمىنى باشلاپ، قارا چېرىكلەرنى ئۇزاقتىن قورشۇۋېلىشنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلدى.

مانجۇلار كەلكۈن سۈيىدەك بېسىپ كېلىۋاتقان كۈچالىقلار بىلەن تۇڭگانىيلارنى توختىتالماي ئارقىغا ھەدەپ قاچاتتى ئەمما يەنە پەيتنى پايلاپ ئالغا ئېتىلاتتى. لېكىن، مۇنداق قىلىۋاتقانلىرى ئۇلارنىڭ ئازلا بىر قىسمى بولۇپ، قالغان كۆپچىلىكى بۇزۇلۇپ، تەرتىپسىز قېچىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار سەردارلىرىنى قوغدىغان ھالدا كەينىگە چېكىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى ھېچ توختىماستىن ھەرىكەت قىلىپ، قارا چېرىكلەرنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرماقتا ئىدى....

كۈن دەرەخلەرنى تۇتۇقلاشتۇرۇپ، مېچىتلەرنىڭ

ئېگىز پەشتاقلىرىدا، گۈمبەزلىرىدە، ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ دۇبۇلغىلىرىدا ئوت چاقنىتىۋرۇپ، ئۇپۇققا كىردى. ئاخشام قاراڭغۇلىقى ئاستا ـ ئاستا قويۇقلاشتى. ئاسماندا يۇلتۇزلار چىمەنلىكى ئېچىلىشقا باشلىدى. شەھەرنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ جىمجىت بولۇپ كەتكەنىدى. ئېگىزلىكتە، سالقىن شامال سوقۇپ تۇراتتى. كېچە ئۇزارغانسېرى يىراقتىن پات ـ پاتلا قىقاس ـ چۇقان ئاڭلىناتتى. بۇ يەردە قاراڭغۇلۇق ئىچىدە، قاسىم پولگاننىڭ باشچىلىقىدا جېسەكچىلىك قىلىۋاتقان يۇزلىگەن يىگىتلەر ئۇنىنى چىقارماستىن قۇلاقلىرىنى قالقاندىشىپ تېڭىشاۋاتاتتى.

يېرىم كېچە بولغاندا، ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا بىردىنلا كۆچلۈك قىقاس كۆتۈرۈلدى.

بىر ئازدىن كېيىن پەستە، يېقىنراق بىر جايدا قانداقتۇر بىر ھەرىكەت بولۇپ، قىقاس چىققاندەك بولدى. قاسىم پولگان دىققەت بىلەن پەسكە قۇلاق سالدى.

ـ تۆگىگانىيلار شەبخۇن ئۇردىغۇ ـ دەيمەن!ـ دېدى ساقچىلارنىڭ بىرى.

قاسىم پولگان دىققەت بىلەن قۇلاق سېلىپ: ـ توغرا! يارىدەمگە بېرىش كېرەك. بۇ يەر تىنچ، ـ دېدى. بۇ يەر لومەنچىڭ دېگەن قورغانغا ئەڭ يېقىن بولۇپ، شەھەرنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىكى قوۋۇق ئىدى. ھاي ـ ھوي ئاۋازلىرى، ۋارقىراشلار، چىرقىراشلار بىسىلمىدى. قاسىم پولگان پەنسادتىن رۇخسەت ئېلىپ، ئونچە يىگىت بىلەن تۆپىلىكتىن يارىدەمگە يۈگۈردى. بىر ئازدىن كېيىن، قىقاس ـ چۇقان ئاستا ـ ئاستا بېسىقىپ ئايرىم، قىسقا ۋاي ـ ۋايلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

بىرنەچچە قېتىملىق ئېلىشىش ئارقىلىق، خۇڭمىياۋزېدىكى مانجۇلاردىن لومەنچىڭ قاتارلىق ئاز سانىدىكى قورغانلارغا بېكىنىۋالغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ئاساسەن

يوقىتىلدى. بۇ بىر بۆلۈك مانجۇلارنىڭ كۈنىمۇ ساناقلىق قالغانىدى.

× ×

بىر كۈنى، داۋۇت خەلىپە سۇ دالويەنىڭ بىتاپ بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىنقى سەپتىن ئۇنى كۆرگىلى كەلدى. ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، سۇ دالويە جەڭ ئەھۋالىنى سورىدى:

— ئېھ، ئېھ... مەن ساقىيالمايدىغان ئوخشايمەن،— دېدى سۇ دالويە يۆتىلىپ تۇرۇپ،— بۇ زىققا كېسىلى جېنىمغا كەلگەن ئوخشايدۇ. مانجۇلارنىڭ چارىسىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يۇرتنى قانداق سوراشنى ئويلىشىپ كۆردىڭىزمۇ كەن، ئىنىم؟...

— مەنمۇ سىز ئاكامدىن شۇ ئىشنى سوراپ باقايمىكىن دەپ كەلگەنىدىم.

— بىز چەنتۇلارنىڭ يۇرت ئېلىشتىكى باھادۇرلىقىغا قايىل بولساقمۇ، ئەمما يۇرت سوراشقا كەلگەندە ئۇلارنىڭ كۆپ خام ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. شۇڭا يۇرتنى چەنتۇلار بىلەن يېلىلىە سوربغاندىن كۆرە، ئۆز ئالدىمىزغا ئوڭچە سوربغىنىمىز تۈزۈك.

— نېمىشقا بۇنداق دەيسىز؟

— مانجۇلارنى يىغىشتۇرۇشقا ئەمدى كۆپ كۈچ ۋە كۆپ مەدەتكار كەتمەيدۇ،— دېدى سۇ دالويە خونچىدىكى چايىنى ئىچىۋېتىپ،— ئەمما، يۇرت سوراشتا ھىيلە - پەند بىلەن چارە قىلماق كېرەك. چۈنكى ھىيلە - پەند كۈچ - قۇۋۋەتتىن كۈچ لۈكرەكتۇر. سىز مۇنداق بىر ھېكايىنى ئاڭلىغانمۇ؟

— ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟— دەپ سورىدى داۋۇت

ــ بىر قاغا تاغنىڭ كامىرىغا ئۇۋا ياساپ، شۇ يەرنى ماكان قىلىپ ياشاپ كەلگەنىكەن، ئەمما، قاغىنىڭ بالىسىنى داۋاملىق يىلان يەپ كېتىۋىكەن. يىلاننىڭ زۇلمىدىن جاق تويغان قاغا تاقەتسىزلىنىپ، يىلان ئۇخلاۋاتقاندا ئۇنىڭ كۆزىنى تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ قارىغۇ قىلىۋەتمەكچى بولۇپتۇ. قاغىنىڭ بىر چىلبۆرە دوستى بار ئىكەن. ئۇ:

ــ سېنىڭ بۇ تەدبىرىڭ خاتا، ــ دەپتۇ، ــ دۇشمەنگە قەست قىلىشتا ئۆزۈڭگە بىخەتەر ئۇسۇل بىلەن ئىش قىلىش كېرەك. بولمىسا، ئۆزۈنى ھالاكەتكە تۇتۇپ بەرگەن بىلىنمەلىغۇچە تەڭ ئىش قىلغان بولىدۇ.

ــ ئۇ قانداق ئىش ئىكەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ قاغا.

ــ سۇ بويىنى ئۆزىگەۋەتەن قىلىپ تۇتقان بىر بىلىنمەلىغۇچ بار ئىكەن، ــ دەپتۇ چىلبۆرە، ــ ئۇ ئۆزىنىڭ ھاجىتىگە لايىق بىلىق تۇتۇپ يەپ خاتىرجەم ياشاپ كەلگەنىكەن. بىرىپ ــ بىرىپ ئۇ قېرىپتۇ ــ دە، كۆچىدىن قىلىپ، بىلىق ئالالمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. «ئەپسۇسكى، ئەزىز ئۆمرۈم بەربات بولدى. ياش ۋاقتىمدا قېرىلىق ئۈچۈن مال ــ دۇنيا يىغماپتىمەن. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ماغدۇرۇمدىن قىلىپ، ھېچ ئىش قولۇمدىن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئەمدى ھىيلە ــ مىكىر ئىشلىتىپ كۈن كەچۈرمىسەم بولمىدى» دەپ، بىر قىسقۇچپاقىغا: «بۇگۈن بۇ يەردىن ئىككى بىلىقچى ئۆتتى. ئۇلار: بۇ يەردە بىلىق كۆپ ئىكەن، بىلىقنى مۇشۇ يەردىن تۇتساق بولىدىكەن، دېيىشىپ، ئەتە ــ ئۆگۈن كېلىدىغان بولۇپ كېتىشتى. ئەمدى، بۇ يەردىكى بىلىقلارنىڭ ھالىغا ۋاي!» دەپتۇ. قىسقۇچپاقا بۇ شۇم خەۋەرنى دەرھال بىلىمقلارغا يەتكۈزگەنىكەن، ئۇلار ۋاي ــ تۇۋا دېيىشىپ، ھىلىقى بىلىنمەلىغۇچتىن بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى سوراپتۇ. «ماڭا مۇنداق بىر ھىيلە ماقۇل كۆرۈنۈۋاتىدۇ، ــ دەپتۇ بىلىنمەلىغۇچ خۇپسەنلىك قىلىپ، ــ مۇشۇ يېقىندا ئادەمزاتنىڭ كۆزى چۈشمىگەن

ببر كۆلچەك بار. ئەگەر سىلەر شۇ جايغا كۆچسەڭلار، راھەت - پاراغەتتە، خاتىرجەم كۈن كەچۈرگەن بولاتتىڭلار!» «ۋاي شۇنداق بولسۇن!» دېيىشىپتۇ بېلىقلار. مەسىلىھەت بويىچە، بېلىقئالغۇچ ھەر قېتىمدا ئىككىدىن بېلىقنى كۆتۈرۈپ ئاشۇ كۆلگە ئاپىرىپ قويىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ھەر كۈنى ئىككىدىن بېلىقنى ئېلىپ بېرىپ، بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ پاك - پاكىز يەپ بولغاندىن كېيىن، قايتىپ كېلىدىكەن. بېلىقلار: «مېنى كۆتۈرگىن!» دەپ تالىشىدىكەن. بېلىقئالغۇچ ئەقىل - ئىسرەت كۆزى بىلەن ئۇلارنىڭ غەپلىتىگە نەزەر سالىدىكەن. زامانە بېلىقلارنىڭ ھالىغا مىڭ كۆز بىلەن يىغلايدىكەن. ئاندىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قىسقۇچپاقمۇ ھېلىقى كۆلگە كۆچۈش ئارزۇسىنى بايان قىلىپتۇ. بېلىقئالغۇچ ئويلاپ: «ماڭا بۇنىڭدىنمۇ بەكرەك دۈشمەن يوق. ئۇنىڭمۇ يارەنلىرى يارغان جايغا ئېلىپ بارغىنىم تۈزۈك» دەپتۇ - دە، ئۇنى گەدىنىدە كۆتۈرۈپ ھېلىقى دۆڭگە ئېلىپ كەپتۇ. قىسقۇچپاقا بېلىقلارنىڭ سۆڭىكىنى كۆرۈپ: «ھە، ئىش مۇنداق ئىكەنده، ئەقىللىق كىشى دۈشمەننىڭ سۈيىقەستىدىن ۋاقىپ بولسا، ھەرىكەت قىلىش كېرەك. ئەگەر ھەرىكەت قىلمىسا، ئۆز خۇنىغا شېرىك بولىدۇ. ئەگەر ھەرىكەت قىلسا، دۈشمىنى ئۈستىدىن غالىپ كېلىدۇ» دەپ پىكىر ئۇرگۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، قىسقۇچپاقا بېلىقئالغۇچنىڭ دۈمبىسىدىن ئۆملەپ بېرىپ، ئۇنىڭ كانىيىنى مەھكەم سىقىپتۇ. قېرى ۋە زەئىپ بېلىقئالغۇچ بۇ ئازابقا بەرداشلىق بېرەلمەي، يەرگە يىقىلىپ ئۆلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىسقۇچپاقا ۋە قالغان بېلىقلار ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپتۇ...

- بۇ مەسەلىنى سىزگە شۇنىڭ ئۈچۈن ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بېرىۋاتىمەنكى، - دېدى سۇ دالويە ھاسىراپ تۇرۇپ، - مەن سىزگە دۈشمەننى ھالاك قىلىدىغان ۋە لېكىن ئۆزىڭىز ھايات قالىدىغان بىر يولنى تېپىڭ! دېمەكچى.

— ئەمر لەشكەر① كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇستىخىنى قاتقان، تەجرىبىلىك جەڭچى،— دېدى داۋۇت خەلىپە،— ئەگەر بىز ھىيلە — مىكىر بىلەن يوچۇق ئاچساق، ئۇ تەپەككۇر بىلەن ئۇنى ئېتىۋېتىش قۇربىغا ئىگە. بىز ئۇنى كەچلىك قىلىپ بولغۇچە، ئۇ بىزنى ئەتىگەنلىك قىلىۋېتەرمىكىن!...

— بىز ئەگەر كۇچالىقلارنىڭ كۇچى بىلەن لومەنچىگدىكى مانجۇلارنى تولۇق يېغىشتۇرۇۋالالىساقلا، ئىشنىڭ يېرىمى پۈتتى، دېگەن سۆز. قالغىنىغا يەنە ئازماس ئاللا بار. پەرۋەردىگارىمىز خالىسا، نۇسرەت بىزنىڭكى بولىدۇ!...

× ×

ئۇزاق ئۆتمەي، لومەنچىگدىكى مانجۇلارمۇ ئەمر لەشكەر ئىسھاق خوجىغا زىممىلىك بىلدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى. خۇڭمىياۋزى پەتمە بولۇپ ئۇزاققا بارماي، سانجى، فۇكاڭ، سەنتەي "(جىمسار)، گۇچۇڭ (چىتەي)، گۇمۇدى (مىچۇەن)، ماناس ئۆپچۆرىلىرىدىكى مانجۇلارمۇ پاك — پاكىز يوقىتىلدى. ئىسھاق خوجا نۇسرەتلىك قوشۇنىنى باشلاپ جىڭغا بارغاندا، قىش كىرىپ، سوغۇق شىددىتى ۋە قار — شۇرغان دەھشىتى ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئۇلار نائىلاج تۇرپانغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى.

پىچان، قۇمۇل، باربكۆل ۋە موري قاتارلىق جايلارنىڭ ئىلىنىشى، ئىسھاق خوجام جىڭدىن قايتقاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلار ئىدى. بۇ ئىشلار بولۇپ تۇرغاندا، راشىدىن غازى خان خوجامدىن بىر يارلىق كەلدى. بۇ يارلىقتا: «قىپچاقلار كاشغەرنى ئالدى. ياركەنتنىمۇ بېسىۋاپتۇ. ئۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. تولا لەشكەر، قورال — ياراق ۋە خەزىنە زىيان بولدى. ئۆزلىرى دەرھال لەشكەر

① ئىسھاق خوجىنى دېمەكچى.

باشلاپ كېلىپ، ئەنجانلىقلار بىلەن قىپچاقلاردىن بۇ شەھەرلەرنى ئاجرىتىۋالمىسىلا، كېيىنكى ئىشلار يامانلىقچا ئۆرۈلۈپ كېتىدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەڭ يامان دۈشمەندۇر، نامە تامام» دەپ يېزىلغانىدى.

«كۆل توشسا تاشىدۇ، ئاي تولسا ئۇپرايدۇ» دېگەندەك، ئەمىر لەشكەر ئىسھاق خوجا نۇسرەت قازىنىپ تۇرغان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، بۇنداق بىمەھەل ۋە پايدىسىز يارلىقىنىڭ يېتىپ كېلىشى، خۇددى ئەسكى تاملىقتا ھۇقۇش سايرىغاندەك ۋە قاتتىق زاۋال ۋاقتىدا خوراز چىللىغاندەك بىر ئىش بولدى.

ئىسھاق خوجام ئىشلىرىنى ھەقدادىغا يەتكۈزەلمەي، قولىنى چىشلىگۈدەك بولۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپىگە① مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپان، قارا شەھەر، كورلا، بۈگۈر ئەتراپلىرىغا مۇۋاپىق ئادەملەرنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ قولىغا ھوقۇق تۈتقۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، دارۇ سەلتەنەت ــ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. ئالدىغا چىققانلارنىڭ كۆپلۈكى، ئاتا ــ بالا، قېرىنداشلارنىڭ دىدار كۆرۈشۈشى، جەڭدە قازا تاپقانلارنىڭ ئاتا ــ ئانىلىرى. خوتۇن ــ بالىلىرىنىڭ يىغا ــ زارى ۋە ئاھ ــ پىغانلىرى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي ــ ھۇيلىرى پەلەككە يەتتى...

نەزمە:

چىرقىراق بىر نادان كەتتى كۆرەڭلەپ،
سۆكۈشتە دانانى بابلىدىم مەن دەپ.
بۇ ئەخمەق بىلمەسكى، ھىجاز② كۈيىنى،
ئۇرۇش دۇمبىقىنىڭ يوق ئەتكىنى.

ــ شەيخ سەئىدى

---

① بۇ چاغدا، سۇ خوجانىڭ كېسەلدىن ئۆرە بولالماي ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

② ھىجاز ــ ئەرەبىستاندىكى بىر توزلەڭلىكنىڭ نامى. مەككە، مەدىنە شەھەرلىرى مۇشۇ توزلەڭلىككە جايلاشقان.

سەككىزىنچى باب

زېمىننىڭ ئومۇرتقىسى

ئالۋان ـ هوسۇلۇم تولا،
قۇياي دېسەم ئېشىم يوق.
بۇ هوسۇلنى قۇيمىسام،
تىرىكلىكتە بېشىم يوق.

ـــ ئۇيغۇر خەلق قوشىقى

مىلادى 1865 ـ يىلى 10 ـ ئاي.

سادىر ① نىڭ پىكرى ئاستا ـ ئاستا ئۆزىگە چۈشتى. ئۇ نېمىلەرنىدۇر ئويلايتتى، قانداقتۇر بىر خۇپىنى سېزەتتى، قىسمەتنىڭ كۈلپەتلىرىنى ئەسلەشكە تىرىشاتتى، ھېچىسىدە ھەمـە نەرسە قالايمىقانلىشىپ كېتىۋاتقاندەك. يىراق ـ يىراقـلار-دىن بىر سېرىق نۇر ئايلىنىپ كېلەتتى، قاراڭغۇغا قـوشۇلاتتى ۋە قانداقتۇر بىر يەرگە ۋۇل قىلىپ چۈشەتتى. ئۇنـىڭ پۈتۈن بەدىنى سىرقىراپ، كۆيـۈشـۈپ ئاغرىيتتى. قېرىـلىق بەتتىمىكىنە؟

① سادىر ـــ مەشھۇر سادىر پالۋان. تۆۋەندىمۇ شۇنداق.

ئۇ ئورنىدىن تۇردى، قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ يېزا تەرەپكە قارىدى. يېزا ئويمانلىقتا ئىدى. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن نەچچە توپ تۈماندىن باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئەتراپ تىمتاس، ھەممە نەرسە جىمجىت، قىلچىمۇ تىۋىش يوق ئىدى. ئادەتتىكى كۈنلەردە ۋاكشىپ قاۋاپ كېتىشىدىغان ئىت لار نەگە كەتتىكىنە؟ يەرلەر خۇددى ئەتىياز ۋاقتىدىكىدەك كۆزنىڭ ئاپتىپىدا ۋاق ـ ۋاق يېرىلاتتى. ئۇ مۆكۈت گەن قومۇشلۇقنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يەرلىرىدىن لايخورەكلەرنىڭ سۈنى شالاپشىتقان ئاۋازلىرى ئاندا ـ ساندا كېلىپ تۇرغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، زېمىن قېتىپ قالغان، گائىنات مىدىرلىمای بىر ئورۇندا تۇرۇپ قالغاندەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىدىن بىر توپ تاغ قۇشقىچى گۇرىلدە قىلىپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ئالدىدىكى باغجانلاپ قويۇق ئۆسكەن بىر ئۈپ ياۋا ئەنجۈگە بىر تاغ قۇشقىچى كېلىپ قوندى. بۇ تولىمۇ چىرايلىق قۇش ئىدى، پەيلىرى كۈن نۇرىدا مۆجىزىلەردىكىدەك ھەرخىل رەڭلەردە تاۋلىناتتى. سادىرنىڭ تاغدىكى نىياز ① لارغا قوشۇلغاندىن بېرى، بۇنداق چىرايلىق تاغ قۇشقىچىنى تېخى تۇنجى كۆرۈشى ئىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچقا، قايغۇغا ئوخشاش بىر تۇيغۇ كەلدى. «ھاياتىڭنىڭ ئاخىرى كۆرۈندىمۇ ـ نېمە، قاڭرۇق؟ـ ② دېدى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە. ـ بۇمۇ ياخشى، قانداق قىلىمىز؟ تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ. دادامنىمۇ ئۆلتۈرۈشتى، ئۇيۇمنىمۇ ۋەيران قىلىشتى، ئۆزۈم بۇ تاغلاردا قاڭقىپ يۈرگىلى نېكەم زامان بولدى. زۇلۇم ئاستىدا ئىڭرىشىپ يۈرگەن تارانچىلارنىمۇ مانا مۇشۇنداق پاراكەندە قىلىۋەتتىم...»

---

① نىيازلار ـــ شۇ مەزگىللەردە مانجۇلارنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي، قارشىلىق كۆرسىتىپ تاغقا چىقىۋالغان كىشىلەرنىڭ نامى.

② قاڭرۇق ـــ سادىر پالۋاننىڭ لەقمى.

قايسى يىلى ئەتىيازدا دادىسى خۇشئەھمەتلەرنى كۆرگىلى بارغان ھېلىقى كۇن ئۇنىڭ ئېسىگە كەلدى. تاغۇ تاشلار، مەھەللە ـ كويلىرى، تاي ـ قۇلۇنلىرى، ئىت ـ مۇشۇكلىرى ئۇنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن پىر ـ پىر پىرقىرىشاتتى. كىشىلەر ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا يەرلەرنى تەييارلاش ئۇچۇن، قومۇش ـ تېكەنلەرگە ئوت قويۇشۇۋاتقانىدى. قۇرۇپ قالغان ئوت ـ چۆپلەرگە تۇتاشقان يالقۇنلۇق ئوتلارمۇ تۇزلەڭلىكتە ئايلىنىپ، ئۆزىچە خۇشاللىق سادالىرى چىقىراتتى، تېخىمۇ لاۋۇلداپ يانىتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا دادىسى خۇشئەھمەت كەلدى. تۇرمۇشنىڭ ئېغىر يۈكىدىن ئېزىلىپ، قەددى پۈكۈلگەن بۇ بوۋاي قېرىپ قالغان پۇتلىرىنى سۆرەپ، ئەڭ قەدىمىي قاراقاش ئۇسسۇلىنى ① ئويناياتتى. تۇزلەڭلىكتە يالقۇنلاۋاتقان ئوتنىڭ يېنىدا سۇرئۇنلەر ② ئوت بىلەن بىللە ئېگىلىپ ـ قوپۇپ ئۇسسۇل ئويىنىشاتتى. سادىرنىڭ كۆز چاناقلىرىغا يوغان ئىككى تامچە ياش كېلىپ توختىدى. سادىر ئۆزىچە كۇلۇپ كەتتى.

«ۋاكئېدە» قىلىپ تۇيۇقسىز ئېتىلغان ئوق ئۇنى ئۆزىگە كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇردى. مىلتىقىنى مۇرىسىگە ئاستى. يۇقىرىغا ـ ئېدىرغا قاراپ ئۆرلەشكە باشلىدى. بەلنىڭ نېرىقى چېتى قىيالىق ئىدى. ئۇ ئېگىز قىيالىقنىڭ دالدىسىدا مېڭىشى كېرەك ئىدى. ئۇ مۆكۈنۈپ يۇرۇپ يۈگۈردى. ئۇ ۋادىنىڭ ئاخىرىسىغا كەلگەندە، مىلتىقلار خۇددى قومۇچ قورۇغاندەك ئېتىلىشقا باشلىدى. ئېدىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاستىدىكى رەڭلىك شېغىل تاشلىرى پارقىراپ تۇرغان يوغان بىر بۇلاق قاينىاپ تۇراتتى. سادىر قولىدىكى مىلتىقىنى تۇتقان

---

① خۇشئەھمەت ئەسلى خوتەن قاراقاشلىق ئىدى

② مانجۇ ئىمپېراتۇرلىرىدا XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن غۇلجا ئەتراپلىرىغا سۇرگۈن قىلىنغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى.

پەتتى دۇم يەتتىپ، مۇزدەك بۇلاق سۇيىنى قىينىپ ـ قىينىپ ئىچتى. ئۇنىڭ تۆپىسىدىن، خېلى يۇقىرىسىدىن ئوقلار ۋىكىلداپ ئۆتتى. ئۇ شۇئان ئۆزىنى بىر قارا قورام تاشنىڭ كەينىگە ئېتىشقا ئاران ـ ئارانلا ئۈلگۈردى. بىر يېرىگە ئوق تەگمىگەنلا بولسا، قوتۇلدى دېگەن سۆز.

تۆۋەن تەرەپتىن ناھايىتى كۆپ قارا چېرىك كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ھەدەپ ئوق ئېتىشاتتى.

قاتتىق ئېتىشىش باشلاندى. سادىر تەمتىرىمەستىن، سوغۇققانلىق بىلەن ئوڭ ۋە سول تەرەپتىكى دۇشمەنلەرنى چەنلەپ ئاستا ئاتاتتى. ئۇ بۇ ئېتىشتا ھېچكىمنىڭ بۇرنىنىڭ قانىشىنى خالىمىدى. ئەگەر، خالىغان بولسا ئىدى، شۇ ئازغىنا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئوندەك قارا چېرىكنى جەھەننەمگە يوللىغان بولاتتى. ئۇلار ئوچۇقچىلىقتا ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىشماستىن ئۈدۈل كېلىشەتتى. سادىر ئۇلارنى قورقۇتۇش ۋە ئالداش ئۈچۈنلا ئوق ئاتاتتى.

ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە قارا چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار كېلىپ چۈشەتتى. بىراق ئۇ پەرۋا قىلمايتتى.

ـ ھە، نېمە!ـ دېدى بىر چاغلاردا سادىر تېرەكسىپ،ـ نېمە قىلىشۋاتىسىنوي ئىتنىڭ كۈچۈكلىرى! مېنى ئاتماقچىمۇ سىلەر؟

ئۇ قىيالىقلارغا قاراپ ماڭدى. شۇ دەتلىك جەڭ باشلانغانىدى. سادىر گاھ تۇرۇۋالاتتى، ساقلايتتى. كېيىن ئۇستىگە يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقلارغا دەھشەتلىك تۇرە جاۋاب قايتۇراتتى، يەنە جىم بولۇۋالاتتى.

ئۇ، قورقماستىن ئۆرە تۇرۇپ ئوق ئېتىۋاتقان بىر سۇلۇنىڭ تىزىنى چەنلەپ ئاتتى.

سادىرنىڭ يېنىغا، ئەتراپىغا، قىيا تاشلارغا چۈشكەن ئوقلار تارسىلدايتتى. قىيالارنىڭ

ئۇستىنى تاشلارغا تەگكەن ئوقنىڭ ئىسى قاپلاپ كەتكەنىدى.

— ئۇنى تۇتالمىدۇق؟— دەپ سورىدى ئاغىلاقچى ئامبال سالدى.

— تۇتالماسمىز، دارىن،— دېدى كىچىكەچلەپ رۇستەم بەگ،— ئۇ يىلانىدەك چاققان، شۇنچىلىك چاقىنىكى، كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدۇ. ھازىر ئۇ خالىسا ھەممىمىزنى ئېتىۋەتكەن بولاتتى. قىيالمىقا چىقماي تۇرۇپ، تۆۋەندە، سەل داراسىدا قورشۇالغان بولساق، بەلكىم تەسلىم قىلغان بولاتتۇقمىكىن؟

سادىر ئېتىشقا باشلىدى. قارشى تەرەپمۇ ئاتتى. ئوقلار-نىڭ قىيالارغا كېلىپ تېگىشىدىن چىقىقان چاڭ - توپىلار ئەترابىنى قاپلاپ كەتتى. تاش پارچىلىرى ئوقتەك ۋىزىلداپ ئۇچۇپ، ئۇ يەر، بۇ يەرگە يامغۇردەك ياغاتتى. تاشقا تەگكەن ئوقلار قۇلاقنى پاڭ قىلىۋەتكۈدەك بىر خىل ئاۋاز چىقىراتتى.

ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، مۇشەققىتىنىڭ شامالغا كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن ئاغىلاقچى ئامبال رۇستەمبەگدىن سورايتتى:

— ھە، يۇز بېگى، بۇ قانداق بولغىنى؟ بىز بىر يۇز سەكسەن ئادەم...

— ئۇدۇلىمىزدىكى پەقەت بىر... ھۇجۇم قىلىپ باقساق-مىكىن - يە؟

— ئۇ تولىمۇ ئېگىزدە ئامبال دارىن! قىيالمىقا يامىشىپ چىقىپ بولغۇچە، ھەممىمىزنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

— كەچ كىرىۋاتىدۇ. قاراڭغۇ چۈشە - چۈشمەيلا ئۇ يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

— چوقۇم قاچىدۇ ئامبال دارىن! بىز ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى يامان ۋاقىتتا، ناھايىتى يامان يەردە، ناھايىتى يامان ئەھۋالدا ئۇچرىشىپ قالدۇق، بىز تىنماستىن ئوق ئېتىپ

ۋاتسمىز، بۇنىڭ پايدىسى يوق، سادىرنىڭ ئوقى كۆپ.

مانجۇ سەرداری سالدې ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئاچچىقلىنىپ بوغۇلۇۋاتاتتى: «قانداق قىلىپ ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدۇق - ھە؟ بىر يېرىم سائەت بۇرۇن ھەربىكەت قىلغان بولساق... ھېلىقى ناسىر چەنپەن دېگىنى خەۋەر بېرىپ كەلگەندىلا تۇتۇش قىلمىدىغان ئىش ئىكەن، ھەي...»

قارا چېرىكلەر بىردىنلا ئېتىشنې توختاتتى. ئۇلار ئۆرە تۇرۇۋالغان رۇستە بەگنى كۆردى. ئۇ قۇرئان تۇتقان ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

— سادىر، سېنىڭ ئالدىڭغا كېلىۋاتىمەن. تەسلىم بول! سېنىڭ قاراپ تۇرۇپ بالىلىرىڭنى يېتىم قالدۇرۇشۇڭنى خالىمايمەن.

رۇستەبەگ يۇقىرىغا — سادىرغا قاراپ تىك مېڭىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ رۇستە بەگ سادىرنىڭ تەڭتۇشلىرىدىن بىرى بولۇپ، موللاتوختىيۇزنىڭ بېگى مولا توختىنىڭ ئوغلى ئىدى. دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ خان ئامبال نىڭ پەرمانى بويىچە، موللا توختىيۇزنىگە يۇز بېگى بولغانىدى.

— رۇستە بەگ، يېقىن كەلمە!

— سادىر، مانجۇ ھۆكۈمىتىگە تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ، جۇمۇ! تاغۇ تاشلار قارا چېرىكلەر بىلەن توشۇپ كەتتى. يا ئېتىلىپ كېتىسەن، ياكى يارىلىنىسەن، ياخشىلىقچە تەسلىم بولساڭ، دارىن سېنى كەچۈرۈم قىلدۇرۇۋېتىدۇ.

— رۇستە، يېقىن كەلگۈچى بولما! مەن ئۆز قولۇمنىڭ بىر مۇسۇلمانىنىڭ قېنىدا بۇلغىنىشىنى خالىمايمەن! رۇستە، مانجۇلار ئۈچۈن جېنىڭنى بىكاردىن - بىكارغا سېلىپ بېرەمسەن؟— دەپ ۋارقىرىدى سادىر.

رۇستە قۇرئاننى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە تىك مېڭىپ كېلىشكە باشلىدى.

ـــ يا تەسلىم بول، يا مېنى ئېتىپلاۋەت!

ـــ بىلمەن، دارىنىڭ سېنى كەچۈرگىنى بىلەن مېنى ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ،ـــ دەپ توۋلىدى سادىر. ئۇنىڭ ئاۋازى قىيالمقتا ياڭراپ كەتتى، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزگەردى،ـــ رۇسته، ئاڭلاپ تۇر! مەن بەدىبىر ئۆلىمەن. ئەمما، مەشھەرگاھقا قاقاقلاپ كۈلۈپ كىرىمەن! مۇقەددەس قۇرئاننى تۈپراق ئۈستىگە قوي ـ دە، كەينىگگە يان! ئۇنى ناپاك قولۇڭ بىلەن تۇتۇپ بۇلغىما!

سادىر مۇشۇ تاپتا غالىلداپ تىترەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ مىلتىقنى چەنلىدى، تىترىكىمۇ توختىدى، تەپكىنى باستى، رۇستە بەگ چىرىدە قىلىپ قالدى، قۇرئان تۇتقان قولى يەرگە چۈشتى. قۇرئان ئۇچۇپ بېرىپ تاشنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. تاغ شامىلى قۇرئاننىڭ بەتلىرىنى ئۆرۈشكە باشلىدى.

ئاغىلاقچى ئامبال سالدې بۇيرۇق بەردى. قارا چىرىكلەر ھەر تەرەپتىن ئوق ئېتىشقا باشلىدى. سادىر ئەمدى ئۇلارغا قارشى ئوق ئاتمىدى.

كۈن ئاستا ـ ئاستا تۈن غىلىپىغا كىرىشكە باشلىدى. ئەتراپ بارا ـ بارا قاراڭغۇلاشتى. «نىيازلار بۇ كەمگە باربىغان يېرىگە بېرىپ بولۇشتى،ـــ دەپ ئويلىدى سادىر ئەچىدە،ـــ شەھەردىكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئەۋەتكەن ئادىمىم ھەرقاچان قوشتولغاي① دېگەن يەرگە كېلىپ ساقلاپ تۇرىدۇ. قارا چىرىكلەرنىمۇ قارا كۆرسەتمە يۇرۇپ، ئاخىر خالتا جىلغا ئارىسىغا ئەكېلىپ قويىدۇم. قالغىنىنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم...»

سادىر قاراڭغۇلۇقتىن پايدىلىنىپ، سۆسەردەك غىپىدىلا

① قوشتولغاي ـــ مۇڭغۇلچە سۆز بولۇپ، قوش چوقىقا دېگەن مەنىدە.

غايىب بولدى، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇدۇلدىكى قىلىن قارىغايزارلىققا ــ تىنىق قىيالىق ئېگىزلىككە كىرىپ كەتتى. ئۇ تاغ يوللىرىنى بەش قولدەك بىلەتتى. ئەمدى ھېلىغۇ ئىككى سۆتنە قارا چىرىك ئىكەن، تۆت ــ بەش سۆتنە چىرىك. ھەتتا بىر قوش چىرىك كەلىسىمۇ بۇ تاغلاردا ئۇنى تۇتۇپ باقماسۇنچۇ قېنى؟

ئالدىنقى كۈنى كېچىدە، ئۇ تاغدىكى نىيازلارغا ئۇزۇق ــ تالقان غەملەپ كېلىش ئۈچۈن، ئۆز يېزىسىدىكى قەرىندىن خەلىپە دېگەن ئىمامنىڭ ئۆيىگە كەلگەنىدى. ئىمامنىڭ دېيىشىچە، شەھەردىكى تۈگكانىيلار بىلەن تارانچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بايانداي كۆرەسىنى قورشىۋاپتۇدەك. ئابدۇرۇسۇلبەگ دېگەن باھادۇر تارانچىلارنى باشلاپ قوزغىلىپتۇ...

ــ «پۇقرالارنىڭ يىلىكى ئۇزۇلگەندە، خىزىرنىڭ رەھمى كېلۇر» دېگەن مانا شۇدە،ــ دېدى سادىر قەرىندىن ئىمامنىڭ سۆزىدىن يېڭىلىق ھېس قىلىپ،ــ ئۇنداق بولسا مەن ئادەملىرىمدىن بىرەيلەننى شەھەرگە ئەۋەتىپ، ئەھۋال ئۇقۇپ باقاي. ئەگەر شۇنداق بولسا، تاغدىكى نىيازلارنى باشلاپ، ئۇدۇل بايانداي تەرەپكە ئاتلىنىاي.

ــ مەنمۇ سىلەر بىلەن بىللە بارىمەن،ــ دېدى قەرىدىن خەلىپە ئىمام، ئۇنىڭغىچە ھۆسنەرىخان قۇشناچ:

ــ ھوي ئادەم، جىن تەگدىمۇ سىلىگە؟ «قېرىغاندا قاشلىقنىڭ نېمە كېرىكى» دېگەندەك، سىلى قېرىغا نېمە ھال! ئۆيگە بىر خالتا تېرىقنى چاچماي ساق ئەكىلەلمەيدۇ، تېخى سوقۇشقا بارىمەن دېگىنىنى كۆرۈك بۇنىڭ! «ئاچ كىشى سوقۇشقاق، ئورۇق قوي چېچقاق كېلىدۇ» دېگەندەك، قېرىغىنىغا تەن بەرمەپدىغان ئادەم ئىكەنغۇ بۇ!ــ دەپ، سادىرنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

قەرىدىن خەلىپە ئىمام سادىرلار ئۈچۈن ئۇزۇق ــ تۇلۇق

غەملەپ بەرگۈچە، ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن نىيازلاردىن بىرىنى شەھەرگە جۈنەتتى، قالغانلىرىنى تاغنىڭ ئىچىدە ساقلاپ تۇرۇشقا ماڭغۇزۇۋەتتى. ئۆزى ئىمامنىڭ ئىچكىرىكى قازىنىسىغا بىر كېچە ـ كۈندۈزدەك مۆكۈنۈپ يېتىپ، قانغۇچە ئۇخلاپ، ھاردۇقىنى چىقاردى. كېيىن، ئىمام راسلاپ بەرگەن ئوزۇق ـ تۈلۈكنى ئاتقا ئارتىپ، گۈگۈمدىن پايدىلىنىپ تاغقا ماڭدى. ئۇ، ئويمانبۇلاق تەرەپكى قومۇشلۇققا كەلگەندە، تاڭ ئېتىپ قالدى. ئۇ، كەچ كىرىشنى كۈتۈپ، قومۇشلۇق ئىچىگە يوشۇرۇندى. بۇگۈن ئەتىگەن قومۇشلۇققا پىچان ئورۇغلى چىققان ئاسىر چەنىپەن دېگەن بىر تامغىلىق يانچى ئۇنى تۈيۈقسىزلا كۆرۈپ قالدى.

مانجۇ دائىرىلىرى تاغدىكى «نىياز» لارنى كۆرۈپ مەلۇم قىلمىغۇچىلار دارغا ئېسىلىدۇ، دەپ ئىلان قىلغانىدى. ئۇنداقلارنى دارغا ئاسقاندىن سىرت، يەنە ئۆيدىكى مال ـ بېساتلىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلاتتى. بۇمۇ يەتمىگەندەك، قوشنا ـ قولۇملىرىدىن بەش تۇتۇننى چېتىپ جازالايتتى. چېتىپ جازالانغانلار «چەنپەن» دېيىلەتتى. چەنپەنلەرنىڭ ئېغىرراقلىرى مىس كانىغا پالىناتتى. يېنىكرەكلىرى شۇ يەردىكى مانجۇ بايلىرىغا «ساغرىسى تامغىلىق يانچى» ھېسابىدا بەخ شەندە قىلىپ بېرىلەتتى.

ئاسىر چەنپەن سادىرنى كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن، «خوجايىنغا دەيمۇ ـ دېمەيمۇ؟» دەپ بىر ئاش پىشىمچە ئىككىلىنىپ قالدى. كۆز ئالدىغا قېرى ئانىسى، چۆچۈرىدەك بەش بالىسى كېلىپ تۇرۇۋالدى. ئاخىرى ئۇ جاكىزا تەرەپكە ماڭدى ...

قارا چېرىكلەر كۆرەدىن چىقىپ سادىر ياتقان قومۇشلۇقنى قورشىۋالغاندا، ئۇمۇ ئەمدى ئاتلىنماي دەپ تۇرغانىدى. چېرىكلەرنىڭ دەۋرەپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئېتىنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى چىقىرىۋەتتى ـ دە، چۈلۈۋرىنى بوينىغا يۆگەپ ئۇنى قارشى تەرەپتىكى سالانىڭ ئىچىگە قويىۋەتتى. ئۆزى

بولسا يوشۇرۇنۇۋالدى. بايامقى ئېتىشىش مانا مۇشۇنداق ۋاقىت-تا، مۇشۇ يەردە، مۇشۇنداق ئەھۋالدا يۈز بەرگەنىدى...

مەھەللىدىكى دېھقانلاردا كۆز بىلەن كۆرگۈدەك دەرىجىدە بىر خىل ئۆزگىرىش بار ئىدى. ھەممە ئادەم جانلانغان، كىشىلەر ئۆيدىن - ئۆيگە كىرىپ چىقىشاتتى، كۈلۈشەتتى.

— پالۋان ئۇرۇشقا كىرگەندە، مىلتىقى يىگىرمە غۇلاچ، قىلىچى قىرىق غۇلاچ ئۇزىراپ كەتكۈدەك، دېيىشىدۇ.

— ئۇنىڭغا قىلىچمۇ، ئوقمۇ ئۆتمەيمىش.

— مانجۇ ئامبىلى سالدى ئۇنى ئۇخلاۋاتقان يېرىدىنلا تۇتۇۋاپتۇ دېيىشىدۇغۇ؟

— ئۇ شۇنداق ھېرىپ كېتىپتىكەن...

— بىچارە! ھېچنىمىنى تۇيماي شۇنداقمۇ ئىغىر ئۇخلاپ كەتكەن بارمۇ!

— خۇددى بۇۋاقلاردەكلا، — ھە!

— سالدى قارا چېرىكلىرىگە ئوقلارنى ئۇنىڭ قارنىغا ئېتىڭلار! دەپ بۇيرۇق قىلىپتۇ.

— چېرىكلىرى، ئېتىپتۇ.

— شۇنداق قارىسا...

— نېمىنى كۆرۈپتۇ دېمەمسەنۇي؟

— ئوقلار ئۇنىڭغا ئۆتمىگۈدەك.

— بېشىنى خىزىرسىلىغان - دە ئۇ قاڭرۇقلىنىڭ!

— شۇڭا ئوق ئاكار قىلمايدۇ!

— ئوقمۇ، قىلىچمۇ ئۆتمەيدۇ!

مەھەللىدىكىلەر تاغدىكى ئېتىشىشتىن خەۋەر تېپىپ، قەھرىدىن خەلىپە ئىمامنىڭ ئۆيىگە يىغىلىشقانىدى. ھەممە كىشى ئۆزى قانداق ئويلىغان بولسا، شۇنداق سۆزلىشەتتى.

— خۇدايىم بىزگە بىر ئىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئۇ يېزىغا قانداق كەلگەن بولغىيدى. ئەجەپ ئۇنى تۇتۇپ قالالمىدۇق-

هه؟ ئۇ مۇشۇ يەردە بولغان بولسا ئىدى، داردىلار بىزنى بۇ دەرىجىدە بوزەك تېپىپ كېتەلمەس ئىدى.

قەمرىدىن خەلىپە ئىمام ئۇلارغا جاۋاب بەرمەيتتى. پەقەتلا:

— ئاللا يوقسۇللىرىنى يالغۇز قويمايدۇ،— دەيتتى ئۇ،— ئاللا زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچىلار بىلەن ھەردائىم بىللە بولۇپ كەلگەن. بولمىسا، يەر يۈزىنى زۇلۇم قاپلاپ كېتىپ، بىز بەندىلىرىگە باش تىققۇدەك ماكانمۇ قالمىغان بولمايتتىمۇ؟

— راست ئېيتتىلا،— دەپ ئىمامنىڭ سۆزىنى تەستىق لاشتى جامائەت بىر ئېغىزدىن،— يۈسۈپ پەيغەمبەرنى قۇدۇقتىن چىقارغان خۇدا بىزنى تاشلاپ قويمىدۇ دەمسىلەر؟ خۇدا بىزگىمۇ بىر ئىگە ئەۋەتىدۇ!

× ×

شۇ چاغلاردا، مانجۇ خاقانلىقىدا «چاڭموزىلار ئىسيانى» دەپ ئاتالغان تەيپىڭ تيەنگۇ ھەرىكىتى پارتلىغانىدى. مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى ئۇلار بىلەن مەشغۇل بولۇپ قېلىپ، بۇ تەرەپلەرگە يېتىشەلمەي قالدى، قارا چېرىكلىرىگە ئەۋەتىپ بېرىلىدىغان مائاش-تەمىناتلىرىمۇ توختاپ قالدى. ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىڭ، مەسلىھەتچى خان ئامبال مىڭچۇ قۇرۇقدىلىپ قالغان خەزىنىنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە، ئاھالىدىن ئالۋان - ياساقنى كۆپەيتىپ ئېلىشقا باشلىدى. ئىلىدىكى دېھقانلار تۆلەپ كېلىۋاتقان سەكسەن خو ھوسۇل ئەسلىدىلا ئۆستۈرمە ھوسۇل ئىدى. ئەمما بۇ سان 1862 - يىلى ئون ئالتە خېلى، 1863 - يىلىغا كەلگەندە بولسا بىراقلا ئوتتۇز ئەسكى خوغا ئۆستۈرۈلدى. ئالۋان - سېلىق خۇددى ئۆي توشقىنىدەك كۆپەيگىلى تۇردى. ئۆستۈرمە ھوسۇلنىڭ

سانى يىلدىن - يىلغا كۆپەيىپ كېتىۋەردى. كاۋنى تولا يەپ قور-
ساقلىرى باداكدەك كۆپۈپ كەتكەن، بويى بىر غېرىچ، بوينى
ساپاقتەك، بېشى قاپاقتەك، كۆزلىرىنى چاپاق بېسىپ
كەتكەن، ھەتتا چۈمۈلىدىنمۇ ئۇركۈيدىغان بولۇپ قالغان بالىلار
ماكىدامدا بىر ئۇچراپ تۇراتتى. ئۇستۇرمە ھوسۇل ئۇچۇن
يەر تېرىغۇچىلار بېساتىدىكى بارلىق ۋەجىنى بېرىپمۇ ئۇنى
زادىلا تۇگىتەلمەيتتى. ئۇنى ئاز دەپ تېخى «ۋاڭخۇلو» ① دېگەن
دەريا ئالۋىنچۇ! كىشىلەر مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ زۇلۇم - سىتەم-
لىرىگە چىدىيالماي قوشاقلارنى قوشۇشقانىدى:

نوغايتۇ② نىڭ يولىدا،
مانجۇلار يېتىۋاپتۇ.
تۆت چەنتۇنى بىر مانجۇ،
ساپانغا قېتىۋاپتۇ.

ئەللەر تېرىيدۇ ئاشلىق،
ئاشلىققا مانجۇ باشلىق.
ئاشلىق تەرگەن ئەللەرنىڭ،
قىش - ياز كۆزى ياشلىق.

1764 - يىلىدىكى ئۇچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» ىاسا-
تۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ ئىستىبداتىي ئىلگىرى - كېيىن

① ۋاڭخۇلو — خەنزۇچە: 罗往后 — «كەينىگە تىزىش» دېگەن
مەنىدە. ئىلى جاڭجۇنى ئىلى دەريا‌سى بويىغا سېلىنغان چوڭ كۆرەنى
دەريا سۇيىنىڭ يالاپ غۇلتىپ تاشلىشىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن، سۇنى
چەتلىتىش يۇزىسىدىن، ھەر يىلى تاشقىن مەزگىلىدە، دەريا‌غا تۇرمەل تاشلا-
تاتتى. بۇ ئالۋان — «ۋاڭخۇلو ئالۋىنى» دەپ ئاتالغان.

② نوغايتۇ — ئىلىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

بولۇپ، ئالته شههەردىن ئالته مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇرنى ئىلىغا سۈرگۈن قىلدى. بۇ ئالته مىڭ ئائىله مانجۇلارغا يىلىغا ھەربىرى ئون ئالته تاغاردىن بولۇپ جەمئىي توقسان ئالته مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۇان قۇياتتى؛

داۋگۇاڭنىڭ 20 - يىلى (1840 - يىلى)، ئىلىدىكى تاشتۆپه ئۆستىكىنى قازىدىغاندا، ئەمگەك كۈچى يېتىشمىگەنلىكتىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىن يەنه بىر مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. ھەربىر تۇتۇن مانجۇ دائىرىلىرىگه يىلىغا ئون ئالته تاغاردىن جەمئىي ئون ئالته مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۇان تۆلىدى. داۋگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (1841 - يىلى) سەندا-ۋان ئۆستىكىنى چاپىدىغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن يەنه يېڭىدىن بەش يۈز تۇتۇن ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. بۇلار يىلىغا سەكسەن مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۇان تولدى. داۋگۇاڭنىڭ 3 - يىلى (1842 يىلى)، ئارابوز ئۆستىكىنى چاپىدىغاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا يەنه بەش يۈز تۇتۇن ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. بۇلارمۇ يىلىغا سەكسەن مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۇان تۆلەيدىغان بولدى. دېمەك، ئىلىغا يۈز يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىده جەمئىي سەككىز مىڭ تۇتۇن — قىرىق مىڭ جان ئۇيغۇر يۆتكەپ چىقىلدى. بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇ ئىستىبدادىغا يىلىغا ئون ئىككى تۈمەن سەككىز مىڭ تاغار ھوسۇل ئالۇان تاپشۇراتتى. بۇ ھوسۇللار ئايرىم - ئايرىم هالدا، خۇيىۋەن (چوڭ كۈره)، خۇينىڭ (بايانداي)، نىڭيۈەن (غۇلجا) قاتارلىق كۈرەلەرده ساقلىناتتى. بۇ ئۈچ كۈرەنى مانجۇلارنىڭ ئۆزلىرى ساقلايتتى. بايانداي كۈرەسىگه مانجۇلاردىن باشقا يەنه يىگىرمه مىڭده‌ك شىبه ئورۇنلاشقانىدى.

× ×

1865 - يىل 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، قاينۇق،

چاغستايغا توپلانغان بىرقانچه مىڭ تارانچى ئابدۇرۇسۇلبەگ، سادىر پالۋان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا، بايانداي قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلىدى. قوزغىلاڭچىلار قەلئە ئەتراپىدا تۈيۈقسىزلا پەيدا بولۇشتى. ئۇلار خۇددى بازارغا كېلىۋاتقان خەقلەرگە ئوخشاش، قەلئەگە ئالدىرىماي، خاتىرجەملىك بىلەن يېقىنلىشاتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، ئۇلارنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇزاقتا قالماي، قوزغىلاڭچىلار بايانداي قەلئەسىنى ئۇچ تەرەپتىن قورشىۋالدى. ھەش - پەش دېگۈچە، قەلئە ئەتراپىغا چېدىر - بارگاھلار تىكىلىپ، گۈل خانلاردىن ئىسلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. گۈلخان ئەتراپىغا مىڭلىغان تارانچى ھارۋىسى چىقىرىلىپ قويۇلدى. تارانچىلار خۇددى سەپەر ئۈستىدىكى كارۋانلار قونالغۇغا چۈشكەندەك، خاتىرجەم ۋە بىمالال ئىدى. ئۇلاردا: «قەلئە ئىچىدە مانجۇلار بار، بىزگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ قالارمۇ؟» دېگەن خىيال پۈتۈنلەي يوق ئىدى.

بايانداي قەلئەسى مانجۇلار ئىلىدا قۇرغان توققۇز كۈرەنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ كۈچلۈك قورغانلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ قەلئەنى مانجۇلارنىڭ خىل قوشۇنى ساقلايتتى. بايانداي كۈرەسىدە، مانجۇلاردىن تۆت يانداش ئامبال، ئون ئالتە سۇمۇن زەڭگى، ئون ئالتە باقاۋۇل، ئون ئالتە چەۋەندار ياساۋۇل، ئون چەۋەندار، بەش نەۋكەر، ئون ئالتە تۇرشاۋۇل، ئون ئالتە چاۋۇشبەگ، ئاتمىش تۆت چاۋۇش، ئون ئالتە تۇغچى، ئاتمىش سەككىز ھۇچۇمچى، قىرىق ھىماتچى، بىر مىڭ تۆت يۈز ئەللىك ئالتە چېرىك، ئون ئالتە توپچى، قىرىق سەككىز ئىشچى چېرىك، ئاتمىش تۆت شەپقەتچى چېرىك، ئۇچ يۈز يىگىرمە پىيادە چېرىك بولۇپ، جەمئىي ئاتمىش يەتتە سەردار، ئىككى مىڭ بىر يۈز قىرىق تۆت قارا چېرىك بار ئىدى.

ئەتىسى، قوزغىلاڭچىلار ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ قوماندانلىقىدا

دا، بايانداي قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلىۋەتتى. قورغاندىكىلەر دەسلەپتە توپ ئېتىپ قوزغىلاڭچىلارنى يېقىن كەلتۈرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما قوزغىلاڭچىلار ئالدىنقىلىرى يىقىلسا، كېيىنكىلىرى تاپ باستۇرۇپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يوپۇرۇلۇشۇپ كېلىۋەردى. ئۇلار سېپىلغا شوتا قويۇپ چىقىشاتتى. سېپىلغا چىققانلارنىڭ قايسىلىرىنىڭ قولى، قايسىلىرىنىڭ بېشى قىلىچ زەربىسىدە ئۈزۈپ تاشلىنىپ، گەۋدىسى يەرگە غۇلاپ چۈشەتتى. چۈشكە يېقىن، تارانچىلارنىڭ ھۇجۇمى تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. پۈتۈن قەلئەدىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق، ئەر - ئايالنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلار كاۋىلارنى داشقازاندا قاينىتىپ ئۇماچ قىلىپ تەييارلاپ قويۇشقانىدى. ئۇلار، سېپىلغا ھۇجۇم قىلىپ چىقىۋاتقان تارانچىلارنىڭ ئۈستى - بېشىغا قاينىق كاۋا ئومىچىنى شارقىرىتىپ شۇنداق قۇيۇۋېتىدى، ھۇجۇمچىلار كاۋا ئومىچىنىڭ كۆيدۈرۈشىگە چىدىمای ئۆزلىرىنى پەسكە ئېتىشتى. ئۇلار دالدا بولارمىكىن دەپ بۇغداي مەكىلىرىنى باشلىرىغا ئېلىپ چىقىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما، قىزىق ئۇماچ يەنىلا ئۇلارنىڭ باش - كۆزلىرىنى قىلچىمۇ ئايىپ قويمای كۆيدۈرۈپ، ئاللا - تۇۋىسىنى چىقىراتتى، كاۋا ئومىچىدا كۆيگەن يەرلىرى ھۇررەك - ھۇررەك بولۇپ چاۋۇرۇپ چىقاتتى. بايانداي سېپىلى ئېلىنغانىدىن كېيىن، تارانچىلار تونۇش شېۋەلەردىن: «بېشىمىزغا نېمىنى تۆككەنىدىكىلار؟ ئۇ نېمەكىلار ئەجەبمۇ كۆيدۈرىدىكەنغۇ؟ يۈز - كۆزىمىزگە چاپلىشىپ قېلىپ، نەنى تۇتساق شۇ يەرنىڭ تېرىسى سويۇلۇپ چىقتى؟» دەپ سوراشقانىدى. شۇنداق قىلىپ، تارانچىلارنىڭ سېپىلغا قىلغان بىرىنچى ھۇجۇمى نەتىجىسىز ئايىغلاشتى، بۇ چاغدا، تەلكە بويلىرىدىن سۈرۈلۈپ كەلگەن بىر پارچە بۇلۇت ئۇلارنىڭ ئۈستىدە يامغۇرىنى شارقىرىتىپ قۇيۇۋەتتى.

كەچكە يېقىن، ھاۋا تېخىمۇ بۇزۇلۇپ، يامغۇر بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى. جۇدۇنى تۇتۇپ غەزەپلەنگەن ئىلى دەرياسىنىڭ دولقۇنى قىرغاقتا شىددەت بىلەن ئۇرۇلاتتى. رېتىمسىز كۈتۈرۈلۈپ تۇرغان دولقۇن تۇۋرۇكلىرى قانچە يىگىزلىگەنسېرى، دولقۇنلار ئارىسىدىكى ئويمانلىق تېخىمۇ تۆۋەن چۈشەتتى. شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان مۇدھىش بوران، چېدىرلارنى، ئۆيلەرنى خودىدى ھازىرلا ئۇچۇرۇپ دەريا‌غا پۈكلەپ تىقىدىغان ئەلپازدا، بىر ئۇيانغا، بىر بۇيانغا چايقايتتى. شارقىراپ يېغىۋاتقان يامغۇر تارانچىلارنىڭ بېشىغا چېلەكلەپ قۇيۇلغاندەك چۈشۈشكە باشلىدى.

تەبىئەتنىڭ قۇدرىتىگە ھېچ نەرسە توغرا كەلمەيتتى. قوزغىلاڭچىلار توڭلاپ تىترەشكە باشلىدى. ئۇلار توپلىشىپ گۈلخان يېقىن ئىسسىنىماقچى بولۇۋېدى، ئەسەبىي بوران ئۇلارغا زادىلا ئىمكان بەرمەي قويدى.

چېدىرلارنىڭ ئىچى سوغۇق ۋە قاراڭغۇ ئىدى. ئۇستىدىن شارقىراپ يامغۇر ئۆتسە، يان يوچۇقلىرىدىن گۈركىرەپ شامال كىرەتتى. چېدىر ئىچىگە گۈڭگا نۇر چېچىپ تۇرغان شاملارنىڭ ئۈتى شامال دەستىدىن ھېلىدىن-ھېلىغا ئۆچۈپ تۇراتتى. چېدىر ئىچىدە ئەلەڭلەپ يۈرۈشكەن ئادەملەرنىڭ تامغا چۈشكەن ئۇزۇن - ئۇزۇن سايىلىرى غەلىتە مەخلۇقلارغا ئوخشايتتى.

ئابدۇرۇسۇلبەگ سىرتقا چىقىپ، چېدىرلارنى ئارىلاپ، قاراۋۇللارنى تەكشۈردى. قاتتىق بوران ئادەملەرنى ئۇچۇرۇپ كېتەي دەيتتى. بولۇپمۇ شامالغا قارشى مېڭىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. بۇ قاراڭغۇدا نەچچە ماڭدام نېرىدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. قاراۋۇللۇقتا تۇرغان نەۋكەرلەرنى ئارىلاپ يۈرگەن ئابدۇرۇسۇلبەگ ئۇلارغا:

— تۇن ناھايىتى قاراڭغۇ، ھوشيار بولۇڭلار! دۈشمەن تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ بىزنى ئوڭدا قويمىسۇن!-

دەپ ۋارقىراپ قويياتتى.

ئابدۇرۇسۇلبەگ سىرتتىكى بىرئاز ئايلانغاندىن كېيىن، سۇلتان مەزەمزات تۇرغان ئۆيگە كىردى. مەزەمزات مانجۇچە كۇرستا ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ئەھمەتخان سىڭا كۆز ۋە مولا ناسىرئەلەم، مولا شاۋكەت، ئەھمەت خەزىنە چىبەگ قاتارلىق ئەئيانلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈۋاتقانىدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ بوسۇغىدىلا ھۇرمەت بىلەن باش ئېگىپ تۇردى①.

— ئەمىر لەشكەر، بۇ ياقتا ئۆتۈڭ!— دەپ يېنىدىن جاي كۆرسەتتى مەزەمزات ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى كۆرۈپ.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ قوللۇق بىلدۈرۈپ، مەزەمزاتنىڭ يېنىدىكى بىر كۇرسقا بېرىپ ئولتۇردى.

بۇ چاغدا شامال كۈچىيىپ ئىشىكنى زەردە بىلەن كېلىپ ئۇردى. مەزەمزات بىر نەرسىدىن چۆچۈگەندەك، ئەترايقا قاراپ قويدى.

— دەريانىڭ گۇركىرەۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ ھېلىمۇ تاشقىن بولماستىن ئىلگىرى بۇ قاتقا ساق — سالامەت ئۆتۈۋاپتۇق دەڭلار،— دېدى مەزەمزات ئەئيانلىرىغا قاراپ.

— ۋاي — ۋۇي، نېمىدېگەن چىڭ قورغان بۇ؟— دېدى مەزەمزات بىرئاز سۈكۈتتىن كېيىن،— نەچچە رەت ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالمىدۇق.

— قورغاندىكى ئاشلىق بىلەن ئوق — دورا ئۇلارنىڭ بىر يىل قارشىلىق كۆرسىتىشىگە يېتىدۇ، — دېدى قازى

---

① تاراڭچىلار 1865 — يىلى 8 — ئايدا، چىلپەكزىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىك تەرىپىدىن 1864 — يىلى نەزەربەند قىلىنغان مەزەمزات تەيجىنى سۇلتان، تۆڭگان ياگۇر ئاخۇننى ئۇرۇنباسار سۇلتان، ئابدۇرۇسۇل ئىشكىئاغىنى ئەمىرلەشكەر، مولا ناسىر ئەلەمنى قازىكالان، مولا شاۋكەتنى قازى ئەسكەر، ئەھمەتبەگنى خەزىنىچىبەگ قىلىپ سايلاپ چىقىشقانىدى.

ئەسكەر موللا شاۋكەت،ــ قولىمىزدا توپ ـ زەمبىرەك بولغان بولسىغۇ بىر يولى. مېنىڭچە، باشقا چارە قىلىمىساق بولماسلىقى كېرەك، تەقسىر.

ــ سادىر تام تېشەرنى بىر ئامال قىلىپ بېقىشقا ئۇندەپ باقامدۇق؟

ــ ھەببەللى، سېپىلنىڭ ئاستىغا لەخمە كولاپ، دورا كۆمسەك، سېپىلنى ئاسمانغا ئۇچۇرغىلى بولاتتى،ــ دېدى ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ دەرھال.

ــ شىبەلەرنىڭ مانجۇلارغا بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىشنى ئويلىشىپ كۆرمەي بولمايدۇ،ــ دېدى ئەھمەت خەزىنچىبەگ.ــ شىبەلەر يۇۋاش خەق. ئادەتتە بىز خەق بىلەن ئانچە ئاداۋەتى يوق، بەلكى ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولۇپ قالار!

ــ خۇدايىتائالا ئىشىمىزنى راۋا كۆرگەن ئوخشايدۇ،ــ دېدى مەزەمزات،ــ قاراڭلار، غەزىپىدىن بوران چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇپ، چاقماق چاقتۇرۇپ، مانجۇلارنى قورقۇتۇپ، جېنىنى ھەلقۇمىدا قويۇۋاتىدۇ.

بۇ چاغدا سىرتتا بولغان ئوپۇر ـ توپۇر ئاۋاز ئۆڭي ئىچىگە بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئاڭلىنىپ قالدى. ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ مەزەمزاتتىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كېتىپ بىرئازدىن كېيىن قايتىپ كىردى.

ــ تەقسىر، قەلئەدىن چۈشكەن بىر شىبە: «سۇلتان بىلەن كۆرۈشسەم، ئۆزىگە ئېيتىدىغان مەخپىي سۆزۈم بار ئىدى» دەيدۇ،ــ دېدى ئۇ.

ــ كىرسۇن!ــ دېدى مەزەمزات.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ ئاۋايلاپ بېرىپ ئىشىكنىڭ بىر چېتىنى ئاچقانىدى، سىرتتىن نەشتەردەك سوغۇق شامال بىلەن مۈزدەك يامغۇر تامچىلىرى ئۇنىڭ يۈزىگە كېلىپ ئۇرۇلدى،

شام لىپىلداپ ئۆچۈپ قالايلا دەپ قالدى، ئۇيۇ ئىچى بىر-دىنلا قاراڭغۇلىشىپ كەتتى. ئۆيگە بىرى كىرىپ كەلدى، ئىشىك يېپىلىپ، سىرتتىن كىرىۋاتقان شامال توختىغاندىن كېيىن، شام لىپىلداشتىن توختاپ، قايتىدىن يورۇق يېنىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىمۇ شامنىڭ يورۇقى گۈڭگا ئىدى، لېكىن ئادەمنى تونۇغىلى بولاتتى. ھېلىقى كىشى ئىشىك ئالدىدىلا ئۆرە تۇردى. ئۇ ــ ئىنچىكە، ئېگىز كەلگەن بىر ئادەم ئىدى.

ــ تارانچىلارنىڭ ئۇلۇغ سۇلتانىغا سالام! داڭقىڭ، شان ــ شۆھرىتىڭ ھەممىگە ئايان. ھازىر سېنى بىلمەيدىغان ئادەم يوق. مەرتىۋەڭ ئۇستۇن، دۆلىتىڭ زىيادە بولسۇن!ــ دېدى ئۇ سالقىن ئاھاڭدا. ئۇ گېپىنى تۈگىتىلا، بېشىدىكى قىزىل مونچاقلىق دىڭ قالپاقنى قولىغا ئېلىپ، يامغۇر سۈيىنى سىلكىۋەتكەندىن كېيىن، يەنە بېشىغا كىيىۋالدى ــ دە، تەكەللۇپسىزلا يانداكى بىر مانجۇچە ئورۇندۇقتا ئولتۇردى.

ــ خۇش كېلىپسەن!ــ دېدى مەزەمزات ئىللىق چىراي بىلەن،ــ بوران ــ چاپقۇنلۇق بۇ مۇدھىش كېچىدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟

سورۇن ئەھلى بۇ چاقىرىلمىغان مېھمانىڭ چىراي ۋە ئۇستىبېشىغا قاراپ ھەيران بولۇشتى. مېھمان ئۇيغۇرچىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇ باشقا مانجۇلارغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارغا ئوخشاش يۈز سۆڭەكلىرى سىرتىغا بۇرتۇپ چىقىقان ئەمەس ئىدى. قوللىرى ئۇزۇن، قويۇق قارا قاشلىرىنىڭ ئۈستىدىكى قارا كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى. ئۇ ئارىلاپ ئاق سانجىغان كەكە ساقلىنى سىيپاپ قويياتتى.

ــ ھۆرمەتلىك مەزەمزات تەيجى①، ئالدىڭدا ئولتۇرغان كىشىنى ئادەتتىكى مانجۇ ئەمەلدارىمىكىن دەپ ئويلاپ قالما!

① مەزەمزات ئەسلىدە مانجۇ ئوردىسىدىن يىلىغا يۇز سەر كۈمۈش مائاش ئالىدىغان بىر ئىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئىدى.

مەن شىبە كۆرەسىدىكى ئوكۇرتاي ① خارماڭا دېگەن كىشى بولمەن!

— خارماڭا! تەسلىم بولغىلى كەلگەن بولساڭ، يالغۇز كەلگىنىڭ نېمىسى؟ قېنى نەۋكەرلىرىڭ؟ — دېدى مەزەمزات شۇبھىلەنگەندەك قاشلىرىنى ھىمىرىپ.

— ئۇنداق ئەمەس، تەقسىر! مەن تەسلىم بولغىلى كەلمىدىم، ئەلچى بولۇپ كەلدىم! مەن شىبە قوشىنىدىكى ئىككى تۇمەن ئۇلۇغ — ئۇششاقنىڭ ھاياتىي كېپىللىكىنى سېنىڭدىن تىلەپ كەلدىم، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئۇ. — بىز شىبە-لەر سىلەر چەنتۇلار بىلەن يۇز يىلدىن كۆپرەك قوشنىدارچىلىق قىلىپ يىللىە ئۆتۈپ كەلدۇق. سىلەر بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئۇنچىلىك چوڭقۇر ئاداۋەت يوق. سىلەر ئەمدى مانجۇ-لاردىن ئىنتىقام ئالماي قويمايسىلەر. ئەمما سىلەر بىلەن بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ئۇ دەرىجىدە بۇزۇلغان ئەمەس. شۇنداق ئىكەن، قېلىڭلاڭە ھۇجۇم قىلغاندا، بىزگە تەگمىسەڭلار.

— نېمىشقا ئامان قويغۇدەكسىز؟ سىلەرنىڭ شەر-تىڭلار نېمە؟

— مانجۇلارنىڭ توپ — زەمبىرەكچىلىرى بىزنىڭ قوش-تا، توپ — زەمبىرەكلىرىمۇ بىزدە قۇرۇقلۇق. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇلار بىزنى تولىمۇ بوزەك تاپقانلىقى ئۈچۈن، بىز شىبەلەرمۇ ئۇلارغا چىش — تىرنىقىمىزغىچە ئۆچ. شۇڭا بىز بۇ توپچىلارنى سىلەر ئۈچۈن يىغىشتۇرۇۋېتەيلى. ئۇ چاغدا سېپىلغا ھۇجۇم قىلىشىڭلار كۆپ ئاسانلىشىدۇ. بۇنىڭ بەدىلى-گە... — خارماڭا سۆزىنى توختىتىپ مەزەمزاتقا قاراپ قويدى.

— ھە، بۇنىڭ بەدىلىگە بىزدىن نېمە تەلەپ قىلىسەن؟... دېمەمسەنۇي!

① ئوكورتاي — باشبوغ، ئاقساقالغا تەڭ ئەمەل نامى.

ـــ بىرى، بىزنى ئەسلى ھالىتىمىز بويىچە قويۇشۇۋالار كېرەك، تۇزۇم ـ قائىدىلىرىمىزنى ئۆزگەرتمەيمىز؛ يەنە بىرى، دىنىمىزنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىماسلىقىمىز كېرەك؛ ئۇچىنچىسى، بىزنى مانجۇلارغا قارشى ئۇرۇشقا سالمىساڭلار...

ـــ ھۇرمەتلىك ئوكۇرتاي جانابلىرى، بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۇرۇپ قويۇشنى خالامسەنكىن؟

ـــ بىز ئىككى تۈمەن شىبە نېمىلا بولمىسۇن مانجۇلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىلتىپاتىغا مۇشەررەپ بولۇپ كەلدۇق. تۇز ھەققىنى ئادا قىلىش يۇزىسىدىن بولسىمۇ، ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايمىز.

مەزمۇنات خارماڭانىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، بېشىنى ئېگىپ بىر پەس ئويلاندى ـ دە:

ـــ ئەسلىدە بىز سىلەرنى مانجۇلار بىلەن قوشۇپلا قىرىپ تاشلىساقمۇ بولاتتى،ـــ دېدى،ـــ بىراق، سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلار ئاساينىشلىق زامانىدا بىز بىلەن ئۇرتاقچىلىق قىلىشقان. مانجۇلارغا قۇيىدىغان ھوسۇلىمىز كېمىپ قالغاندا، سىلەر ياردەم قولۇڭلارنى سۇنۇپ، ھوسۇلىمىزنى قۇيۇشۇپ بەرگەنسىدىڭلار. بىز شۇنىڭ يۈزىنى دەپ بولسىمۇ سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمىز. بىراق، مانجۇلار شەرتسىز تەسلىم بولۇشى كېرەك. بولمىسا، پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىدۇ. بۇنى قەلئە قوماندانىغا يەتكۈزۈپ قوي! ئۇچ كۈنگىچە ئېنىق جاۋابىنى بەرمىسە، قەلئەگە قارىتا ئومۇمىي ھۇجۇم باشلايمىز!...

× ×

ـــ چەنتۇلار بىلەن تۇڭگانىيلار باشتا يېغى قويماندا،ـــ دېدى قەلئە قوماندانى چۈشى خارماڭانىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن،ـــ مەن ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭ جانابلىرىغا:

ۋەدەنكەش چەنتۇلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلارنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، پەيلىدىن ياندۇرماق لازىم. قاتتىقلىق قىلىش دۇرۇس ئەمەس» دېسەم، جاڭجۇن دارىن گىپىمنى ئاڭلىماي قويدى ئەمەسمۇ؟ مانا ئەمدى نېمە بولدى؟ بېشىمىزغا بالانىڭ چوڭى تېرىلدى!

ئۇ جىلى بولغىنىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— چەنتۇلار: «تەسلىم بولساڭلار ھاياتىڭلارغا كېپىللىك قىلىمىز» دەۋاتىدۇ. مۇبادا قارشىلىق كۆرسەتسەك، ئۇلار قەلئەنى ھۇجۇم بىلەن قارتىۋالىدۇ. ئۇ چاغدا كۆپ ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان بولمامدۇق؟— دېدى خارماڭا.

ئامبال چۆڭشى ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا توختىماستىن ماڭاتتى. بىر ھازادىن كېيىن توختىدى - دە، قول ئاستىدىكى ئامبالالارغا:

— مەن خارماڭا بىلەن خۇييۇەن كۇرەسىگە بېرىپ، مىڭچۇ جاڭجۇن دارىنغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ كۆرەي. قېنى، ئۇ نېمە دەيدىكىن؟— دېدى.

× ×

ئەتىسى، خۇرجاچە كىيىنگەن چۆڭشى خارماڭانىڭ ھەمراھلىقىدا، تاڭ سەھەردىكى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئاتلىرىنى بىردەم چاپتۇرۇپ، بىردەم قاتتىپ كېتىۋاتاتتى. چۆڭشىنىڭ خىيالىدىن «كۇرەگە ئامان - ئېسەن يېتىۋالسام» دېگەن ئۈي نېرى كەتمەيتتى. ئۇ چوڭ كۇرە جايلاشقان تۆپىلىككە يېقىنلاشقانسېرى، كۆڭلىدىكى يامان تۇيغۇلار كۈچىيىپ، ئالاق - جالاق بولۇپ، ئەتراپىغا قارايتتى.

يول بارغانسېرى دۆڭگە سوزۇلۇپ، قىرلار ئېگىزلەپ

كېتىۋاتاتتى. ساپ ھاۋالىق تاڭ سەھەردە يىراقلاردىكى ئابرال تېغىنىڭ قارلىق چوققىلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنەتتى. كۈن تېخى چىقمىغان بولسىمۇ، قارلىق چوققىلارنىڭ ئۈستى خۇددى ئوتقا پۈركۈنگەندەك ۋال - ۋۈل يېنىشقا باشلىغانىدى. كەچ كۈز- نىڭ يامغۇرلىرىدا يۇيۇلغان كۈزگى بۇغدايلارنىڭ كۆپكۆك مايسىلىرى تاڭ سەھەرنىڭ سوغۇق شامىلىدا يېنىك چايقىلىپ ۋە يىپەكتەك تاۋلىنىپ كىشىنىڭ روھىنى كۆتۈرسىمۇ، بىراق، خۇددى گۆردىن تارتىۋالغان ئۆلۈكتەك ئاپئاق تاتىرىپ كەتكەن ئامبال چۈشىنىڭ ھەپسىلى ئۈچۈپ تۇرغاچقا، بۇ مەنزىرىلەرگە قاراشقا رەۋتى يوق ئىدى. لېكىن، گۈل - گىياھ ۋە ئورمانلىق- قا پۈركەنگەن بۇ كۆپكۆك ئېدىرلارنى، يىراقتىكى قارلىق چوققىلارنى ۋە شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىنى كۆرۈپ، ئۇ يۇرتىنى ئەسلىدى، كۆڭلى تېخىمۇ پاراكەندە بولۇپ، قانداقتۇر بىر مەيۈسلۈك ئۇنى ئېسىر قىلىۋالدى. ھەئە، ئۇنىڭ سۆيۈملۈك يۇرتى چېكىدىمۇ① مانا مۇشۇنداق مەيىن، ياپيېشىل مايسىلار بىلەن قاپلانغانىدى. بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن تاغلار، تاغلارنىڭ چوققىلىرى بىلەن بوي تالاشقان سەددىچىن سىيپىلىدىكى قاراۋۇل تۇرلىرى... ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ ئىختىيارسىز خۇرسىنىپ قويدى. — ھەي!...

ئىلى دەرياسى بويىغا جايلاشقان چوڭ كۆرە — مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ بۇ يەردىكى ئالىي ۋەكىلى — ئىلى جاڭجۈنى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. شۇڭا بۇ كۆرە — «خۇيېۋەن كۆرەسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. كۆرەدە، ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۈنىڭ قول ئاستىدا، سەككىز يانداش ئامبال، قىرىق سۇمۇن زەڭگى، قىرىق باقاۋۇل، قىرىق چەۋەندار ياساۋۇل، ئىككى نەسەبنى كاھىبەگ، تۇققۇز كاندىدات چېرىكچى، ئىككى كاندىدات سۇمۇن زەڭگىسى، ئىككى

① چىڭدې — خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدې شەھىرى. مانجۇلارنىڭ ئانا يۇرتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاندىدات باقاۋۇل، ئىككى نەسەبىي نەۋكەر، قىرىق چاپاۋۇل، قىرىق چاۋۇشبېگى، بىر يۇز يىگىرمە چاۋۇش، قىرىق سەككىز تۇغچى، ئىككى يۇز ئوتتۇز تۇرشاۋۇل، ئىككى يۇز ھىماتچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۇز چېرىك، تۆت يۈز ئوقچى، ئالتە يۇز پىيادە لەشكەر، قىرىق توپچى، سەكسەن ئىشچى ئەسكەر، ئىككى يۇز قىرىق شەپقەتچى چېرىك بولۇپ، جەمئىي بىر يۇز ئاتمىش ئىككى ھەر دەرىجىلىك سەردار، تۆت مىڭ ئالتە يۈز قىرىق چېرىك، بىر يۇز ئاتمىش نەپەر بىكارچى، ئىككى تۈمەن ئىككى مىڭ نەچچە جان ئائىلە - تاۋابىئات بولۇپ، ئىككى تۈمەن ئالتە مىڭدىن كۆپرەك ئۇلۇغ - ئۇششاق مانجۇ بار ئىدى.

ئۇزاقتىن بۇيان زادى تىنچىماي كېلىۋاتقان گەدەنكەش تارانچىلارنىڭ ئۇششاق - چۈششەك ئىسيانلىرىغا يېقىندا يەنە پاراكەندە تۈڭگانىيلارنىڭ ئىسيانلىرى قوشۇلۇپ، مانجۇ ئىستىبداتىنى ھودۇقتۇرۇپ قويغانىدى.

تۇڭجى خانىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1863 - يىلى) ھەمەل ئېيىدا، لوسىگۈڭلۇق ياڭ زەنشىڭ دېگەن بىر تۇڭگانىي ئەتراپىغا تۇڭگانىيلارنى توپلاپ ئىسيان كۆتۈرگەندە، سابىق ئىلى جاڭجۈنى چاڭلىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى بېسىقتۇرغان ۋە ھېلىقى ياڭ زەنشىڭ دېگەننى بوينى كېسىكتە چاپتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئىسيانچىلار تىنچىغاندەك قىلغانىدى. تۇڭجى خانىنىڭ ئۇچىنچى يىلى (1864 - يىلى) كۇچادىكى گەدەنكەش ئۇيغۇرلار بىلەن پاراكەندە تۇڭگانىيلار گەنسۇلۇق ما خۇالۇڭ دېگەن تۇڭگانىينىڭ ئىسيانىغا ئاۋاز قوشۇپ يېغا قوپۇشتى. كۇچانىڭ خان ئامبىلى سالىڭئا① ئازغىنە چېرىكى بىلەن تەڭ كېلەلمەي ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا (دەلۇە ئېيىدا)، غۇلجىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانىيلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، پاراكەندىچىلىك چىقاردى. 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، تۇڭجى خان يارلىق چۈشۈرۈپ، ئىسيانىنى

① سېيشەننىڭ بوۋىسى.

باستۇرۇشتا ئىقتىدارسىزلىق قىلغان ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئىلىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى مىڭچۇنى جاڭجۇنلۇككە تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسيانلار ھازىر يانغىنغا ئايلانغانىدى. مانجۇ ئىستىبداتىنىڭ بېشىنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ قېتىۋاتاتتى.

مىڭچۇ مۇشۇلارنى ئويلاپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي، ئۈيقۇدىن بىدار بولۇپ، ئۆرە ئولتۇرۇپ چىقتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، يۇز ـ كۆزلىرىنى يۇيدى. ئېغىزىنى چايقاپ تۇرغىنىدا، مۇلازىم بايانداي قورغىنىنىڭ ئامبىلى چۈشى ۋە ئوكۇرتاي خارماڭانىڭ تاشقىرىدا كۈتۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

بايانداي قەلئەسىنىڭ خەۋىرىنى ئالالماي تىت ـ تىت بولۇپ تۇرغان مىڭچۇ مۇلازىمغا ئۇلارنى دەرھال قوبۇلخانىغا تەكلىپ قىلىشنى بۇيرۇدى ـ دە، ئۆزى رەسمىي كىيىنىپ، ئەتىگەنلىك ناشتىغىمۇ قارىماستىن قوبۇلخانىغا چىقتى...

× ×

ـ تەقسىر، جاڭجۇندىن ئەلچى كەلدى،ـ دەپ خەۋەر قىلدى ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ مەزەمزاتقا،ـ خارماڭا باشلاپ كەپتۇ.

ـ بىزدىن ساڭا سالام بولغاي، ھۆرمەتلىك تەيجى جانابلىرى،ـ دېدى چۈشى تىزىنى ئېگىپ، بىر قولىنى يەرگە تەگكۈزۈپ سالام بەرگەندىن كېيىن،ـ بىز ئىلى جاڭجۇنى مىڭ داررىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن سىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە كەلدۇق. مانا بۇ دارىن جانابلىرىنىڭ سەن تەيجى جانابقا ئەۋەتكەن گۇڭسى ①،ـ ئۇ بىر

① گۇڭسى ـــ ئالاقە، ھوججەت.

لىپاپىنى يېنىددىن چىقىرىپ مەزەمزاتقا سۇندى ۋە:ــ بۇ كىشى ئاغلاقچى ئامبال ئىلدىكا بولىدۇ، بۇ كىشى سەردار دۇلۇنبا بولىدۇ،ــ دەپ، ئەتراپتىكى ھەمراھلىرىنى تونۇشتۇردى.

مەزەمزات ئۇلارغا تۆۋەن تەرەپتىن جاي كۆرسىتىپ، ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى.

ــ جاڭجۇن دارىنغا ئۇچۇر بەرگەنسىدۇق،ــ دېدى. مەزەمزات بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن،ــ جاڭجۇن دارىنىڭ جاۋابى قانداق بولىدىكىن؟

ــ سىلەر خاقانلىقىمىزغا پۇقرادارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان خەقسىلەر،ــ دېدى چۈشى،ــ ئارىلىقتا بەزى كۆكۈلسىزلىكىلەر، تۈپەيلىدىن كۆڭلۈڭلار ئازار يەپ قالدى. شۇڭا خاقانىمىز چاڭلىك① دارىنى بەنلەپ②، مەنسەپىدىن ئېلىپ تاشلىدى. «پۇقرالىرىم بولسا بۇيوجىك»③ دەپ سىلەرنى كەچۈردى. يېڭى جاڭجۇن دارىن: «يارىشىپ قالساق» دەپ بىزنى ھۈزۈرۇڭلارغا ئەۋەتتى.

ــ چۈڭ دارىن، بۇ «كۆكۈلسىزلىكىلەر» ھەرگىز سەن ئېيتقانىدەك ئۇنداق ئاددىي ئىش بولمىسا كېرەك،ــ دېدى مولا ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇم سۆز ئېلىپ،ــ بىز بىلمىمىز، سىلەر ھەممە نەرسىنى كەچۈرسەڭلارمۇ، ئىسيانچىلارنىڭ كاللىسىنى زادى كەچۈرمەيسىلەر. ئۇلارنى مويتۇكزىدا چاپمىغىچە كۆڭلۈڭلار ھەرگىز تىنمايدۇ. سىلەر بىزنى كۆپ قېتىم ئوقۇتۇپ مولا قىلىپ قويغان!

ــ بۇ ئىلگىرى شۇنداق بولغان، ــ دېدى چۈشى تەرىنى تۈرگىنىچە.

---

① چاڭلىك ــ (长苓) ئىلى جاڭجۇنى.

② بەنلەپ ــ (办理) بۇ يەردە «تىناۋسىنى تارتتى» دېگەن مەنىدە.

③ بۇيوجىك ــ (不要紧) بۇ يەردە «كېرەك يوق» دېگەن مەنىدە.

ــ تۇغرا، بىزمۇ شۇنداق قاراپ كەلگەن،ــ دېدى موللا شاۋكەت قازى ئەسكەر،ــ بىراق، مۇشۇنداق بىپەرۋا قاراشنىڭ دەردىنى بىز ئاز تارتتۇقمۇ؟ ئىلگىرى يۇ-ۋاشلىق بىلەن پۇقرادارچىلىقىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋېدۇق، سىلەرمۇ بىزگە ئەمىنلىك بەردىڭلار. سەللە نازارى بولۇپ قارشىلىق كۆرسىتىۋېدۇق، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان پۇقرادارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىمىزنىڭ قىلچىمۇ يۇز ــ خاتىرىسىنى قىلماي، ئەدەبسىزنى تازا بەردىڭلارغۇ؟

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان چۇڭشى قىپقىزىل قىزىرىپ، لام ــ جىم دېمەي تۇرۇپ قالدى.

سۆھبەت كەچ كىرگىچە داۋام قىلدى. ئەمما، تۇزۇك كېلىشىم ھاسىل قىلغىلى بولمىدى. بۇنداق كېتىۋەرسە ھېچقانداق نەتىجە چىقماسلىقىغا كۆزى يەتكەن مەزەمزات ياگۇر ئاخۇن تۇڭگانىي بىلەن كۆز بېقىشۋالغاندىن كېيىن:

ــ ئاللاتائالا: «ۋەقەلەد زەنىگەن ۋەسسەر دۇنيا بىنا ساھىبىيە ۋە جەھەننامە...①» دېگەن،ــ دېدى ھەممەيلەنگە بىر قارىۋېتىپ،ــ بۇ زېمىنىدىكى مەزلۇملارنىڭ ئاھۇ ــ زارى-لىرى، كۆزلىرىدىن ئاققان قان ــ ياشلىرى ئوتلۇق مالامەت تاشلىرىغا ئايلىنىپ زۇلۇمنىڭ ئىگىسى بولغان سىلەرنىڭ بېشىڭلارغا تەگمەكتە. بىز زۇلمەتتىن كېيىن كۇن چىقىدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى ئايدىڭ. نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان، بىز بۇ قۇياشنى تاقەت بىلەن كۈتۈپ كەلدۇق. چۈنكى ئاتا ــ بوۋىلىرىمىز: «تاقەت قىلىش ــ قارشىلىق قىلىش بىلەن باراۋەردۇر» دەپ ئۆگىتىشكەن.

ئۇ سۆزىنى توختىتىۋېلىپ بىرئاز جىم تۇردى ــ دە:

ــ مۇبادا ئىلى جاڭجۇنى ئۆز خېتىدە ئېيتقىنىدەك سە-

① «بىز دۇنيا ئۇستىدىكى ئاسمانىنى يۇلتۇز چىراغلىرى بىلەن بېزەدۇق ۋە ئۇلارنى شەيتانلارغا ئاتىدىغان تاش قىلىپ ياراتتۇق...».

مىمىيەتچىل بولىدىغان بولسا،ــ دېدى ئۇ قولىدىكى خەتنى ئىشارەت قىلىپ تۇرۇپ،ــ بايانداي ئاغلاقچى ئامبىلى ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەنكى مەنسەپلەرنى بىز ئۇيغۇرلارغا بەرسۇن ھەمدە غۇلجا، بايانداي، چىلپەڭزە قاتارلىق ئۇچ كۇرەنى بىزگە بوشتىپ بەرسۇن: ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى، سۇيدۇك باسقاقبېگى ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەنكى مەنسەپلەرگە تۆڭگانىيلاردىن قويسۇن ھەمدە سۇيدۇك، چىڭسىخوزا، لوسىگۇك قاتارلىق ئۇچ كۇرەنى تۆڭگانىيلارغا بوشتىپ بەرسۇن؛ ئىلى مانجۇ كۇرەسى، قورغاس كۇرەسى ۋە تەلكە كۇرەسى قاتارلىق ئۇچ كۇرە مانجۇلارغا قالغاندىن سىرت، ئۇ يەرلەردىكى بىر بۆلۈك يەرلەرنى ئۇيغۇرلار، تۆڭگانىيلار تۇرىدىغان قىلىپ ئاجرىتىپ بەرسۇن. بۇلار بىر ـ بىرىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلمىسۇن. شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن بىز سىلەرگە زىممىيلىك بېرەلەيمىز. بىز ئۇيغۇر، تۆڭگان تائىپىلىرى چەككەن رىيازەتلەرنى ئىلى جاڭجۇنى مەسئۇل بولۇپ تىزىملاپ چىققاندىن كېيىن، نامە پۇتۇپ، مانجۇ، خەنزۇ، شىبە، سولۇن، چاخار، ئۇيروت قوشۇلىرىدىن بىرىدىن ئادەم تەيىنلەپ بىز بىلەن بىللە كىنجاپقا① ــ خاقانىمىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتسۇن. بۇ نامەگە خاقان ئۆزى بىر نېمە دېگەي! مۇبادا، خاقان: «پۇقرالىرىم كۆپ ئازاب چېكمىتۇ. مەن ئۇقماپتىمەن، ئەمدى ئۇقتۇم. ئۇلار ئىسيان كۆتۈرۈپ يۇرمىگەي، ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولسۇن» دېسە، بىزمۇ بارىغا شۇكۇر ـ قانائەت قىلىپ ئۆتۈرمىز. مۇبادا بىزگە زۇلۇم ـ سىتەمنى راۋا كۆرۈپ، «گەدەنىكەش چەنتۇلار بىلەن پاراكەندە تۆڭگانىيلارنى قىرىڭلار!» دەپ يارلىق چۈشۈرسە، ئۇنىڭغىمۇ ئەلھۆكمىللا! بىز ئۇيغۇرلار ئەركىمىز ئۇچۇن كۇرەش قىلىپ ئۆلۈشنى ئاسارەت ئىچىدە خارۇ زار بولۇپ ياشاشتىن ئەلا كۆرىدىغان خەلقمىز!

① بېيجىڭ كۆزدە تۇتۇلدۇ.

× ×

1866 - يىلى ھەمەل ئېيىنىڭ 20 - كۈنى يېرىم كېچىدە، «گۈمباڭ!» قىلغان قاتتىق پارتلاش ساداسى ئۇچىدە، بايانداينىڭ شىمالىي قوۋۇق ئۆپچۆرىسىدىكى سېپىلىنىڭ ئون غۇلاچتەك يېرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى - دە، چاڭ - توزانلار ئۇچىدە غۇلاپ چۈشتى. نەررە ساداسى ئۇچىدە سەلدەك دەۋرەپ كەلگەن تارانچىلار ۋارقىراشقىنىچە قەلئە ئىچىگە ئېتىلىپ كىرىشتى. قارشىلىق كۆرسەتكەن مانجۇلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. بىر كېچىدىلا قەلئە غەزەپلەنگەن ئالامان تەرىپىدىن تۈپتۈز قىلىپ تۈزلىۋېتىلدى.

ئەسلىدە، ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۇ بىر تەرەپتىن چۈشۈشى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تارانچىلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن باش دەپتەردار شىجىرخۇن بىلەن مەسلىھەتچى ئامبال رۇكشۇەن ئىككىسىنى ئوتتۇز چېرىك بىلەن يارەمگە ئەسكەر تەلەپ قىلىپ، چارروسىيىنىڭ تۈركىستان گوبىرناتۇرىنىڭ ئالدىغا ماڭغۇزغانىدى. بۇلار چوڭ كۈرەدىن چىقىپ، تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، سۈيدۇڭ تەرەپكە ئۆتۈۋالماقچە قاچماقچى بولغىنىدا، ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ سۈيدۇڭ يولىنى قورۇقلاپ ياتقان ئايغاقچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. باش دەپتەردار شىجىرخۇنىنىڭ يېنىدىن مىڭچۇنىڭ تۈركىستان گوبىرناتۇرى ياساۋۇل گېنېرال فون. كائوفمانغا يازغان خېتى چىقتى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «گوبىرناتۇر جانابلىرىغا! ...گەدەنكەش چەنتۈلار شۇكۇر - قانائەتنى تەرك ئېتىپ، خاقانىمىزغا قارشى قوپۇشتى. بىر ئوچۇم ئىسيانچىلار تىنچ پۇقرالىرىمىزنى پاراكەندە، ئەل - يۇرتنى مالىمان قىلدى... بىزدىكى چەنتۈلار بىلەن تەۋەلىكىمىزلاردىكى ئەنجان-

لمقلارنىڭ تىلى بىر، دىلى بىر، تومۇرداش خەلق. مۇبادا بۇ ئىسيان ئۇچقۇنلىرى ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېتىلمىسە، ئايدالانى قاپلىغان يانغىن خەۋپىگە دۇچ كېلىشىمىز مۇمكىن... بىزدە: «قوشنا ئىنىڭ ئۆيىگە ئوت كەتسە، ساڭا تۇتاشماسمۇ؟» دەيدىغان بىر سۆز بار. بىزدىكى ئىسيان ئۇچقۇنلىرىنى ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېتىلمىسەك ياردەم قولىڭىزنى سۇنۇشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمەن. ئىناق قوشنىدارچىلىقىمىزنىڭ يۈزىنى قىلغايسىز. مۇبادا شۇنداق قىلىسىڭىز، بىزدىن زىيان كۆرمەيسىز... كونكرېت ئىشلارنى ھۆزۈرىڭىزغا ئەۋەتكەن ۋەكىلىم بىلەن سۆزلىشەرسىز. بۇيۇك مانجۇ ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئىلىنى جۇڭخارغۇچى باش جاڭجۈنى مىڭچۇ، تۇڭجى خانىنىڭ تۆتىنچى يىلى، دەلۋە ئېيىنىڭ يىگىرمە تۆتىنچى كۈنى.»

ئىلى جاڭجۈنى مىڭچۇنىڭ ساختىپەزلىكىدىن قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن مەزمۇنات بارلىق خام خىياللارنى تەرك ئېتىپ، قەلئەگە دەرھال تېگىش قىلىشنى قارار قىلدى.

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، سادىر پالۋان ئۆزىنىڭ ئۇچ ئوغلى بىلەن قەلئەنىڭ شىمالىي قوۋۇقىنى چەنلەپ قازغان لەخمىنى دەل شۇ كۈنى پۈتتۈرۈپ بولغان ھەمدە بەش يۈز جىڭدەك مىلتىق دورىسىنى بولاق قىلىپ پۈختا تاڭغاندىن كېيىن، لەخمە ئارقىلىق سېپىل ئاستىغا مازىلاپ① نەقتاپ تىزىپ قويغانىدى. ئۇ ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگدىن سېپىلنى يېرىم كېچىدە پارتلىتىش ھەققىدىكى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، تىزىلغان دورىلارنى بىر قۇر تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقتى ـ دە، ئاندىن كالىنىڭ ئۇچىيىدىن ياسالغان پىلتە پىلىكنىڭ بىر ئۇچىنى بولاق دورىلار ئىچىدىكى بىر بولاق دورىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئوبدان جايلاشتۇرغاندىن كېيىن، مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ۋە لەخمىدىن يېنىپ چىقتى...

① مازىلاپ ـــ ئوستى ـ ئوستىگە قاتار تىزىش، دېگەن مەنىدە.

نەزمە:

تاغلاردىن ماكان تۇتتۇق،
باغلاردىن ئورۇن تەگمەي.
ئاتلاندۇق قورال ئېلىپ،
تەقدىرگە بويۇن ئەگمەي.

— ئۇيغۇر خەلق قوشقى

توققۇزىنچى باب

چۆچەك ئاسمىندا چاقنىغان قۇتۇپ نۇرى

ياخشى ئىش دېگەننى يولدىن تېپىش ئالغىلى بولمايدۇ، ئۇنى بىر ئادەم يەنە بىر ئادەمدىن ئۆگىنىدۇ.

مىلادى 1866 - يىلى ئەتىياز.

كۈننىڭ ئىللىقلىقى ھاۋادا بارغانسېرى بىلىنىشكە باشلىدى. ئادەمنىڭ يۈز - كۆزىنى ئاچچىق چېقىپ تۇرىدىغان ئىزغىرىن شامالارنىڭ ئورنىغا ئەمدى تەڭگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان، روھنى تەۋرىتىدىغان ئىللىق، مەيىن شامالار سوقماقتا ئىدى. باھار بۇلۇتلىرى ھاۋادا گۈلدۈرلەپ، شارقىراپ يامغۇر قۇيۇپ ئۆتتى. ئاقىرىپ تۇرغان يالىڭاچ تاغ - ئېدىرلار، ئايدالالار يېشىللىق بىلەن قاپلاندى. ئوت - چۆپلەر كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا گويا كۆن ساناپ ئۆسكەندەك ئۆسۈپ، شامالدا چايقىلىپ تۇرىدىغان چىمەنزار ئوتلاقلارغا ئايلىنىۋاتاتتى. باھار پۇتۇن چۆچەك ئىقلىمىغا باشقىچە رەڭ ۋە ئاھاڭ بېغىشلىماقتا ئىدى.

ئورمانلىقلاردىن تۇرلۇك قۇشلارنىڭ چۇرقۇراشلىرى كېلەتتى. تىنىمسىز، ئىشچان بال ھەرىلىرىنىڭ ۋىڭ ـ ۋىڭ قىلغان كۈيلىرى پۈتۈن چىمەنزارلىقلارنى قاپلاپ كەتكەنىدى. دالادا ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، قويلارنىڭ مەرەشلىرى، قوزىلارنىڭ قىيغىتىپ يۈگۈرۈشلىرى، قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئىر ـ ئۆلەڭلىرى ئەمدى قۇلاققا باشقىچە ئاڭلانماقتا ئىدى. دالادا ياشلار چۈقان سېلىشىپ ئويناياتتى. قىز ـ كېلىنلەرنىڭ چېكىسىدە يېڭى ئېچىلغان لەيلىقازاق گۈللىرى يېنىپ تۇراتتى.

چارۋىچىلار تۆۋەن تەرەپتىكى تۇزلەڭلىكتە چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈپ مېڭىشتى. ئۇلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خۇددى تۇرنىلاردەك قاتار تىزىلىشىپ، يايلاققا، سالقىن ئېدىرلارغا ئالدىراپ كېتىشۋاتاتتى. ئۇيۇر ـ ئۇيۇرى بىلەن دۇپۇرلۇشۇپ كىشنەشكەن يىلقىلار زور ھەيۋەت ۋە دەبدەبە بىلەن چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈپ كېلەتتى. كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان بىر چاقىرىمچە يەرلەرگە سوزۇلغانىدى. بالىلار يول ياقىسىدىكى كۆكاتلىقلار ئارىسىدىن سەكرەپ چىقىپ يىلقىلارنى ئۇركىتەتتى. يىلقا ئۇركۈپ يان تەرەپكە قاچقىلى تۇرغاندا، يىلقىچىلار:

ـــ ھەي ئېزىتقۇلار، خەپ سىلەرنى!ـــ دەپ، سويىلىلىرىنى شىلتىپ كېلىپ كەپسىز بالىلارنى قوغلايتتى. بالىلار چاتقاللىقنىڭ ئىچىگە مۆكۈنۈشەتتى ۋە قېچىپ كېتەتتى. سان ـ ساناقسىز قويلار قۇيرۇقلىرىنى چايقاپ، لەپەكشىپ، تۇياقلىرى بىلەن خۇددى مۆلدۈر ياغقاندەك ئاۋاز چىقىرىشىپ يولدىن ئۆتۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇنى پۈتكەن، چىرايلىرى كۆيۈپ قارىدىغان مالچىلار مېڭىشاتتى. باي چارۋىچىلارنىڭ يۈك ـ تاقىلىرى ئارتىلغان تۆگە كارۋىنى چوملىرىغا قىمىز چاناشلىرىنى ئېسىۋالغان ھالدا، تۆگىچىلەرنىڭ يېتىلىشى بىلەن سالماق قەدەم تاشلاپ ئۆتەتتى. يورغا ئاتلىرىنى مىنىشىپ، قىزىل چوغلۇقتەك كىيىنىشكەن، ناخشا ئېيتىپ ماڭغان قىز ـ كېلىن-

چەكلەر ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى.

× ×

چۆچەك خان ئامبىلى گۈاڭفېڭنىڭ يامۇلىدىكى داتاڭدا كېڭەش بولۇۋاتقانىدى. تۆردىكى قارا سىر بىلەن سىرلانغان ئىككى شىرەنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسىدە خان ئامبال گۈاڭفېڭ ئولتۇرغانىدى، سول تەرەپتىكىسىدە چۆچەك جامە مېچىتىنىڭ ئىمامى ئولتۇراتتى. ئوڭ تەرەپتىكى بىر قاتار قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقلاردا تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شىلىن باشلىق مانجۇ ئەمەلدارلىرى ئولتۇرۇشقان، سول تەرەپتىكى بىر قاتار ئورۇندۇقلاردا چۆچەكتىكى تۆڭگانىيلارنىڭ چوڭلىرى ۋە قازاقلارنىڭ ئوكۇرتايلىرى ئولتۇرۇشقانىدى.

خان ئامبال گۈاڭفېڭ يىغىن ئەھلىگە بىر قۇر نەزەر سېلىپ چىققاندىن كېيىن، يېنىدىن بىر سېرىق لىپاپنى چىقاردى ـ دە، ئىچىدىكى قاتلاقلىق خەتنى ئېلىپ بىر سىلكىپلا ئۇنى ئاچتى. بۇ خەت ئىلى جاڭجۈنىنىڭ مىڭچۈنىڭ جايلاردىكى پاراكەندە تۆڭگانىيلارنى تەخىرسىز قىرىپ تاشلاش توغرىسىدا چۆچەك خان ئامبىلى گۈاڭفېڭغا ئەۋەتكەن پەرمانى ئىدى. خان ئامبال پەرمانىنى يىغىن قاتناشچىلىرىغا ئوقۇپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

ـ ئەمدى بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەك، ـ دېدى خالار ـ خالىماس، ـ بىر ـ بىرىمىزگە ئىشىنىپ، يۈرتنى بۇزماي، ئەلنىڭ ئاسايىشلىقىنى ساقلاپ تۇرساق دەيمەن. ئىشنىڭ ئاقىۋىتى زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى بىر تەڭرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ. مۇبادا سىز مۇسۇلمانلار بېكىپ، ھۆكۈمەت ئىسلامغا ئۆتسە، ئۇ چاغدا بىز سىزلەرگە زىممىيلىك پىلدۇرسەك. مۇبادا، يۈرتدارچىلىق تىزگىنى ئاۋۋالقىدەكلا

خاقانسىزلىك ئىلكىده قالسا، سىزلەرمۇ بۇرۇنقىدەكلا ئۇنىڭ ئەمىر ئىتائىتىدىن چىقماي ئۆتۈرسىلەر!

ئىمام دەرھال يېنىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار خان ئامبىلىنىڭ مەسلىھەتىنى لازىم تاپتى ۋە شۇنداق قىلىدىغان بولۇپ كېلىشتى. مۇشۇ مەسلىھەت بويىچە، چۆچەكتىكى تۆگىگانىيلار غۇلجىدىكى تۆگىگانىيلارغا بىر مەھەل قوشۇلماي تۇرىدىغان بولدى. كېيىن، بىر قىسىم كىشىلەر باشباشتاقلىق قىلىپ، پاراكەندىچىلىك چىقارغانىدى، ئۇلارنى تۇتۇپ باغلاپ، ئىمىل دەريا‌سى بويىغا سۈرگۈن قىلىپ، چۆچەكتىن قوغلاپ چىقىرىشتى. مۇشۇنداق تەدبىرلەر ئارقىسىدا، چۆچەك باشقا شەھەرلەردەك بۇزۇلماي، تىنچ تۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا، چۆچەك تىنچ ئەمەس ئىدى.

ئەتىسى، خان ئامبال چۆچەك مەسلىھەتچى ئامبىلى شىلىن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. يامۇلنىڭ ئالدىدا قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىر پەستىن كېيىن، ئۇچىسىغا سەپەر كىيىمى كىيگەن، چىرايىنى چاڭ - توزان باسقان بىرەيلەن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. ئۇ - غۇلجا خان ئامبىلى كۈيجاڭ ئىدى. گۇاڭفېڭ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. كۈيجاڭ غۇلجا بۇزۇلغانلىقىدىن كېيىن قېچىپ چىققانىدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، غۇلجىدىكى پاراكەندە تۆگىگانىيلار بۇزۇلۇپ، گەردەنكەش چەنتۇلار بىلەن بىرلىشىۋاپتۇدەك. ئۇلار بايانداي قەلئەسىنى تارتىۋېلىپ، سابىق ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭ بىلەن يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئىلى جاڭجۇنى مىڭچۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، چوڭ كۆرەگە قاماپ قويۇپتۇدەك. مانجۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىمان ئېيتىپ، چاچ - ساقاللىرىنى ئېلىپ زىممىلىك بىلدۇرگەنلىكتىن، ئامان قاپتۇ. بۇزۇلغانلار زىممىلىك بىلدۇرۇشنى رەت قىلغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئاياپ ئولتۇرماي قىرىپ تاشلاپتۇ. ئاخىرىدا، ئۇ: «بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولاركىن؟» دەپ سورىۋېدى، خان ئامبىلى گۇاڭفېڭمۇ بىلمەيمەن، دېگەندەك قىلىپ مۇرىسىنى

قىسىپ قويۇپ، جاۋاب بەرمىدى. بىر پەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، قاچقۇن ئامبال كۈيىجاك چۆچەكنىك ئەھۋالىنى سوراشقا باشلىدى، گۇاڭفېك بۇ يەرنىڭ ھازىرچە تىنچ ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئىلگى جاڭجۈنىنىڭ تۈگىگانىيلارنى قىرىپ تاشلاش ھەققىدىكى پەرمانىنى ئىجرا قىلماي باستۇرۇپ قويغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ ئۇنىدە، بىردەم غەزەپ، بىردەم مەسخىرە كۈلكىسى، بىردەم ژەزىيەتكە بولغان ئەندىشە ھەم خاقانلىقنىڭ زەئىپلىكىگە بولغان ئېچىنىش سېزىلىپ تۇراتتى.

— پاراكەندە تۈگىگانىيلار،— دېدى گۇاڭفېك سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ،— شۇبھىسىزكى، سەلتەنەتىمىز ئۇچۇن زور بىر خەۋپ. بىراق، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ خەقنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر. ئۇلار شۇنداق بىر ھەرە ئۇۋىسى ئىكەنكى، تېگىپلا قويىدۇڭمۇ، چاتاقنىڭ چوڭى چىقىدۇ، ئولىشىپ كېلىپ، چېقىپ سېنى بىردەمدىلا كاردىن چىقىرىدۇ. ئەمما بىزدىكى بەزى دارىلارنىڭمۇ نەپسى ئالامەت يوغىناپ كەتكەن. ئۇلار سەلتەنەتىمىزنىڭ يۇزىگە چىقىقان سۆگەل. ئۇلار مۇسۇلمان پۇقرالارنى قارماق بىلەن بېلىق تۇتقاندەك تۇتۇپ، ئۇلارنى خۇددى بەد نەپسى ئەجدىھادەك پۇتۇن يۇتماقتا.

— ھەي؟!— ھەيران بولدى كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ قاچقۇن ئامبال كۈيجاك.

گۇاڭفېك كۈلدى ھەم ئاندىن يەنە جىددىي سۆزلەشكە باشلىدى:

— شۇنداق، بىزنىڭ ئادەملىرىمىز بۇ يەرگە مەخسۇسلا پۇقرالارنىڭ ئىلكىنى شوراپ، پۇل ۋە مال - مۇلۈك توپلاش مەقسىتىدە كەلگەن. ئۇلار كەلگەندە بىر تال قارا ملتىقنى كۆتۈرۈپ ياياق كېلىپ، كەتكەندە ھارۋا - ھارۋىغا ئالتۇن - كۆمۈش بېسىپ قايتىدۇ، خۇددى قاراقچىنىڭ ئۆزى.

چەنتۇلارنىڭ ھاكىمبەگلىرى بولسا ناھايىتى نادان، قاراقورساق ۋە ۋىجدانسىز ئادەملەر، تۆگىدەك بەستى بىلەن قۇلدەك پۇكۈلۈپ، خۇشامەتتىن تىترىشىپ، بۇ دارىنلار ئۈچۈن مالايلىق قىلىشىدۇ. ئۇلار مالاي بولۇشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى، ئۆز قووۋمنى قاڭغىر قاقشىتىشنى بولسا ئابروي دەپ بىلىدۇ.

— بۇنداق زالىم سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن ئىلى جاڭجۈنىگە پىكىر سۇندۇم دېگەن ئىدىلىغۇ گۇڭ دارىن؟

— بۇ ئەلدە «ئىسلاھات» دېگەن سۆزنى ئېغىزغا ئالغانلارنى ئەڭ يامان گۇناھكارلار قاتارىدا دار ياكى سۈرگۈن بىلەن مۇكاپاتلىشىدۇ،— دېدى گۇاڭفېڭ غەزەپ بىلەن.

خان ئامبال گۇاڭفېڭنىڭ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا خەتمە-كەردە① بولۇپ، ياش نۇرۇپىلا گۇاڭدۇڭ تەرەپلەردە ئەمەل تۇتقانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى - يېڭى نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن تېزلا چىڭ ئوردىسىنىڭ دىققىتىگە نائىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاققا قالماي جاھىللار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغانىدى. گۇاڭدۇڭ - گۇاڭشىنىڭ ۋالىيسى، خان مۇپەتتىش لىن زېشۈي گۇاڭجۇدا ئەپيۇننى چەكلەپ، ئىنگلىز ئەتكەسچىلىرىنىڭ نەچچە مىڭ ساندۇق ئەپيۇنىنى كۆيدۈرگەندە، ئۇمۇ بۇ ئىشنى قىزغىن قوللىغانلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن، لىن زېشۈي ئىلىغا پالاندىغاندا، ئۇمۇ بىللە كەلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئادىللىقى، دىيانەتلىكلىكى بىلەن يەرلىك خەلق ئارىسىدا خېلى ئىناۋەت قازانغانىدى.

قاچقۇن ئامبال كۆيجاڭ شۇك بولدى. ئۇ چىرايىي خاپىلىقا تولغان گۇاڭفېڭنىڭ يۈزىگە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى ۋە ئۇنىڭ يۈزىدە دەرد - ئەلەم بەلگىسىنى كۆردى. ئۇ، چىقىپ كېتىش ياكى ئولتۇرۇپ يەنە پاراڭ قوزغاش توغرىلىق ئويلاپ تۇرغاندا، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شىلىن سۆز باشلاپ قالدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ئۆتكەنكى كېڭەشتىن

① خەتمەكەردە — جۈيرېن(八举)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇزۇمىدە ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدا خەتمەكەردە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىلا ئاندىن ئەمەل تۇتقىلى بولاتتى.

كېيىن، غۇلجىنىڭ تارانچىلار قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان چۆچەك تۈگگانىيلىرىمۇ قازاقلارنى قۇتراتىپ ئىسيان كۆتۈرۈش غەرىزىدە بولۇۋاتقىنىڭ ھەم جايلاردىكى تارانچى چەنتۈلار بىلەن ئالاقە باغلاۋاتقىنىنى.

گۇاڭفېڭ بۇ سۆزلەرنى دىققەت بىلەن تىڭشىدى ۋە غاڭزىسىنىڭ سەيخانىسىنى خېيىنىڭ چەمىگە ئۇرۇپ كۈلىنى تۆكتى ۋە تاقەتسىزلىنىپ:

— بۇ ۋەقە ھەقىقەتكە يېقىن،— دېدى ئېچىنىپ تۇرۇپ،— يالغۇز بۇ يەردىكى تۈگگانىيلاردىلا ئەمەس، بەلكى ھەممە تۈگگانىيلارنىڭ كۆكرەكلىرىدە مۇنداق قارا نىيەت ئۇۋا تۇتقان. خوش، نېمىشقا ئەمدى چەنتۈلارەڭ ئاق كۆڭۈل، يۇۋاش، مۆمىن بىر خەلق تۈگگانىيلارنىڭ پىتنىسىگە شېرىك بولماقچى؟ بۇنىڭ سەۋەبىي نېمە؟ بىلەمسىلەر؟ مۇشۇكىنىڭ ئاسلىنىمۇ ئۇرۇۋاتسە، ئۇمۇ ئاخىرى ئېتىلىپ كېلىدىغان يولۋاسقا ئايلىنىدۇ ئەمەسمۇ!

— دارىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىلى جاڭجۇنىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلماي باستۇرۇپ قويغانلىقلىرىنى دۇرۇس دېمەكچىمۇسىلە؟

— يوغسۇ، بۇ پەرماننىڭ مەزمۇنىدىن بۇ يەردىكى تۈگگانىيلار بىزدىن بۇرۇنراق خەۋەر تېپىپ بوپتۇ. خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تەييارلىقلىرى پۈختا ئىكەن. شۇڭا، ئىشنى سىلىقلىق بىلەن ھەل قىلغىلى بولسىلا، قاتتىقلىق قىلماسلىق لازىم، دەپ ئويلىدۇق. چۈنكى، ھازىر قاتتىقلىق قىلماق — تۈخۈمنى تاشقا ئۇرغان بىلەن باراۋەر بولىدۇ.

— سىلى قانداق تەدبىر قوللاندىلا؟

— مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمامىنى ھۆزۈرىمىزغا تەكلىپ قىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزدۇق. ئەھدۇ — پەيمانلار تۈزۈشتۇق. ئەمدى بۇ

يەردىكى تۆڭگانسيلار يەنە پاراكەنسدىچىلىك چىقارماس، دەپ ئويلايمىز.

— سىلى خام ئويلاپتىلا، بۇلارنىڭ ناپاك نەسلىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇۋەتكەن ياخشىراق،— دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلدى قاچقۇن ئامبال كۇيجاڭ.— چۈنكى، ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغنى قالدۇرۇپ قويۇش، يىلاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇخۇمىنى ساقلاپ قېلىش ـ ئاقىللارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس...

— چەنتۈلاردا: «سۆزنى يۇمشاق قىلساڭ، يىلان ئۇۋىسىدىن چىقىدۇ. قاتتىق سۆزلىسەڭ، ئىنسان دىندىن چىقىدۇ» دېگەن بىر سۆز بار،— دېدى خان ئامبال گۇاڭفېڭ ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە قايىل بولماي،— بۇلارنى قىرىپ تۈگەتمەك مۇشەققەتلىك ئىش، ئانچە ئوڭايغا توختىمايدۇ. چۈنكى، بۇلارنىڭ قولىدا قورال بار، ئۆزلىرى هوشيار تۇرماقتا. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بىز ئەھدۇ ـ پەيمان قىلىشقانىمىز. لەۋزىدە تۇرماسلىق ياخشى پەزىلەت ئەمەس!

— ئەگەر سىلى يۇز كېلەلمىگۈدەكمەن، دېسىلە، تامغا بىلەن هوقۇقنى دەرهال پېقىرغا ئۆتكۈزۈپ بەرسىلە،— دېدى قاچقۇن ئامبال كۇيجاڭ ئېغىزاگەرچىلىك قىلىپ،— مانا بىز ئۇلار بىلەن ۋەدىلەشمىگەن. بۇ ئىشقا بىز جاۋاب قىلايلۇق!

گۇاڭفېڭ قاچقۇن ئامبالنىڭ يەڭ ئۇچىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ناگانىنىڭ ئاغزىغا مەنسىتمىگەندەك قىلىپ قاراپ قويدى، ئەمما ئۇندىمىدى. قارىغاندا، «يېقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك، قاچقۇن ئامبال كۇيجاڭ غۇلجىدىكى پەشۋاغا چۆچەكتە جاۋاب بېرىش ئىرادىسىگە كەلگەندەك قىلاتتى.

خان ئامبال گۇاڭفېڭ مەسلىھەتچى ئامبال شىلىنگە قارىۋىدى، ئۇ دەرهال تەتۇر قاراپ، كۆرمىگەنگە سېلىپ تۇرۇۋالدى. گۇاڭفېڭ ئامالسىزلىقتىن، خان ئامبالىق تامغىسىنى قاچقۇن

ئامبال كۆيجاڭغا تۆتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن، پېشىنىي قاققان پېتى داتاڭدىن چىقىپ كەتتى.

× ×

چۆچەك يامۇلى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدىن كېيىن سېلىنغانىدى. يامۇلنىڭ تاملىرى قېلىن، ئېگىز ۋە پۇختا سوقۇلغانىدى. مانجۇلار بۇ سېپىلنى سوقتۇرىدىغان چاغدا، ئالته شەھەردىن ئىككى مىڭدەك ھاشارچى يۆتكىگەنىدى. سېپىل پۈتۈپ ئىككىنچى يىلى، مانجۇلار سېپىلنىڭ شەرقى ــ شىمالىي تەرىپىدىن تۆت ئەتراپى تەخمىنەن تۆت يۈز غۇلاچتىن كېلىدىغان بىر پارچە تۈز يەرنى ئالته شەھەرلىك ۋە ئەنجانلىق سودىگەرلەرگە ئۆي ــ جاي سېلىشقا كېسىپ بەرگەنىدى. سودىگەرلەر بۇ جايغا بىر قورغان سوقتۇرۇپ، قورغاننىڭ ئىچىگە ئۆي ــ ئىمارەت سالدۇردى. بۇ قورغان كېيىنچە سارت قورغان دەپ ئاتالدى.

قاچقۇن ئامبال كۆيجاڭ چۆچەكتىكى مانجۇلارنى قۇتراتىپ، مۇسۇلمانلار نامازغا يىغىلغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى تۇتاش قىرىپ تاشلىماقچى بولدى. بىراق، بۇ خىل جىنايى مەقسەتتىن تۇڭگانسىلار شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا خەۋەر تېپىپ بولۇشتى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ قول سېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرماستىنلا، ئاۋۋال قول سېلىشتى. ئىمام ئاخۇنۇمنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، قوزغىلاڭچىلار ئۈچ بۆلەككە بۆلۈندى: بىر بۆلىكى مېچىت ئىچىگە پاناھلىنىپ كىرىۋالغان ئۇششاقلار بىلەن ئەھلى ئايالىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغان، يەنە بىر بۆلىكى يامۇلغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى، ئۇچىنچى بۆلىكى يامۇلنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىدىغان بولدى. يەتته ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى قوراللاندۇرۇلدى. ھەتتا، ئۆسمۈر

بالىلارمۇ «ھېچ بولمىغاندا، يىقىلغان مانجۇلارنى سانجىپ ئۆلتۈرسەكمۇ بىرگە ھېساب» دېيىشىپ، قوللىرىغا بىردىن پىچاق ئېلىشتى.

تۈڭگانىيلار نامازغا بامدادنى تاڭ يورۇشتىن بۇرۇنلا گۈگۈمدا ئۇقۇپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىپ، ئامبال يامۇلىنىڭ دەرۋازىسىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشتى. مېڭىت بىلەن دەرۋازىنىڭ ئارىلىقى يۈز قەدەمدەك كېلەتتى. مانجۇلار كۈندىكى ئادىتى بويىچە زەمبىرەك ئېتىپ دەرۋازىنى ئاچتى. دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشىغا، يامۇل ئېچىگە باستۇرۇپ كىرىشىگە مەخسۇس بەلگىلەنگەن تۈڭگانىيلار دەرھال چۇقان ـ سۇرەن كۆتۈرگىنىچە دەرۋازىدىن ئېتىلىپ كىرىپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار يامۇلدىكى مانجۇلار نېمە ئىش يۈز بەرگىنىنى ئۇقۇپ بولغۇچە، كۆزىگە كۆرۈنگەنلىكى مانجۇنى تۇتۇپ، بېشىنى سويمىنى پېچەكتىن ئۈزگەندەك ئۈزۈپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاۋەردى. بۇ چاغدا يامۇل سىرتىدىمۇ جەڭ قىزىپ كەتكەنىدى. قوزغىلاڭچىلار شەھەرنىڭ بىرقانچە يېرىگە ئوت قويۇپ بېرىشتى. پۈتۈن شەھەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ «ئالىلاھۇ ئەكبەر!» دېگەن ساداسى ۋە ئوت ـ تۈتۈن بىلەن قاپلاندى.

يامۇل ئېچىگە بېسىپ كىرگەنلەر قاچقۇن ئامبال كۆيجاڭنى ئاختۇرۇپ تاپالمىدى. ئۇ، مۆكۈپ ئولگۇرگەنىدى. ئاخىر سابىق خان ئامبال گۇاڭفېڭ باشلىق بىرنەچچە مانجۇ ئەمەلدارىنى ئەسىر ئالدى ۋە ئۇلارنى ھەيدەپ بېرىپ ئىمام ئاخۇنغا تاپشۇرۇپ بەردى. قوزغىلاڭچىلار باشقا مانجۇلار كۆرۈنمىگەنلىكتىن، «ئۇلار ئۆلۈپ تۈگىگەن ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، سۇسلۇق قىلىپ، ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويىدى. ھىيلىگەر قاچقۇن ئامبال كۆيجاڭ قوزغىلاڭچىلارنىڭ غاپىللىقىدىن پايدىلىنىپ، دەرھال يوشۇرۇنۇۋالغان يېرىدىن چىقىپ، چېرىكلىرىگە يامۇلنىڭ قاپقىسىنى تاقاتقۇزدى، ئاندىن يامۇلنىڭ ئۈستىگە ئادەم چىقىرىپ،

ئۇمباق چالغۇزۇپ، ئۆلمەي قالغان مانجۇلارنى ئاياغقا تۇرغۇزدى. مانجۇلار يامۇلنىڭ ئىچىگە سولىنىپ قالغان يىگىرمە ـ يىگىرمە بەشتەك قوزغىلاڭچىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن يامۇل يەنە مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار يامۇلنى تارتىۋۇزۇپ قويغانلىق ئەلىمىنى ئەسىرگە چۈشكەن سابىق خان ئامبال گۈاڭفېڭدىن ئالماقچى بولدى. ئىمام ئاخۇن نىڭ «چاپماڭلار!» دېگىنىگە ئۇنىماستىن، ئۇنى چېپىپ، قىيما ـ چىيما قىلىپ تاشلىدى. ئامبال يامۇلنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىدا قالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈن شەھەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇلار ئىمام ئاخۇننى ھاكىم قىلىپ تىكلىدى.

شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان چېڭخۇاڭمىياۋ① بۇتخانىسىغا بىر بۆلۈك مانجۇلار بېكىنىۋالغانىكەن. ئۇلار زىممىسىلىك بىلدۇرۇشكە ئۇنىماي جاھىللىق قىلىپ تۇرۇۋالغانلىقتىن، قوزغىلاڭچىلار بۇتخانىغا ئوت قويۇپ بەردى. بۇتخانىدىكىلەر تاكى بۇتخانىنىڭ ئۆگزىسى كۆيۈپ ئۆرۈلۈپ چۈشكەنگە قەدەر، ئۇلارنى ئاغزى بېسىلماستىن تىللاپ تۇردى.

ئىككى تەرەپ تىركىشىپ تۇرۇشتى. «مالورلوخوچىن② دېگەن يەردە مىلتىق ۋە ئوقيالار بىلەن قوراللانغان تۆت ـ بەش مىڭ مانجۇ ـ قالماق چېرىكلىرى پەيدا بوپتۇ. ئۇلار ئەتە ئەتىگەندە شەھەرگە تېگىش قىلىدىكەن» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئەتراپتىكى قىرلاردىن ئىككى مىڭدەك قازاق ئىسيانچىلىرىمۇ چۈشكەن بولۇپ، ئۇلار شەھەردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلغانىدى.

ئەتىسى قارا چېرىكلەر قارا كۆرسىتىپ، ھەملە قىلىپ تۇرۇشتى. ئاخىرى، مۇسۇلمانلار بىر تەرەپ، مانجۇلار بىر تەرەپ

① چېڭخۇاڭ ـ سياۋ ـــ شەھەر مۇئەككىلى بۇتخانىسى دېگەنلىك بولىدۇ.

② مالورلوخوچىن ـــ ھازىرقى چۆچەك شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىز بېيىت دېگەن جاي.

بولۇپ سەپ تۇزۇشتى. گاھ ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق ئېتىشىپ كېتەتتى. گاھ بىر پايمۇ ئوق ئاتماي، بىر - بىرىنى پايلاپ يېتىشاتتى. قوزغىلاڭچىلار مانجۇلارنىڭ سېپىنى بۆسۈپ ئۆتمەكچى بولۇپ نەچچە رەت ئىنتىلىۋېدى، مانجۇلارنىڭ يامغۇردەك ياغدۇرغان ئوقىغا دۇچ كېلىپ، توسۇلۇپ قالدى. مانجۇلار بولسا، ئوق ياغدۇرۇپ، قەدەمىمۇ قەدەم، بېسىپ كەلمەكتە ئىدى!

— ئەدىل بەگ مىرزا،— دەپ توۋلىدى ئىمام ئاخۇن،— سىز بۇر باھادۇرغا بىر ئات، زېرىھلىق ئۇستى - باش تەييارلاپ، قولىڭىزدىكى قابانباينىڭ بايرىقىنى ئۇنىڭغا بېرىڭ! ئۇ غازىلىرىمىزنى باشلاپ، دۇشمەنلەرگە شىر كەبى ئېتىلغاي!

— لەببەي، ھەزرىتىم! — قىرىق ياشلاردىكى ئەدىل بەگ مىرزا سەپتىن ئالدىغا چىقتى. ئۇ — كىرەي قازاقلىرىنىڭ قابانباي دېگەن باھادىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى ئىدى.

— جانابىي بۇر باھادۇر!— دېدى ئىمام ئاخۇن،— تۇڭگان غازىلىرى بىلەن قازاق غازىلىرىدىن مىڭ كىشىنى ئېلىڭ - دە، ئىلغار① سەپنى باشلاپ ئۇدۇلدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈڭ! سىز ئەدىل بەگ مىرزا، چىرىنغارلارنى باشلاپ بۇر باھادۇرنى ئوڭ قانات تىن قوغداشقا مەسئۇل بولۇڭ. مانجۇلار ھەرگىزمۇ ئايلىنىپ كېلىپ يامۇل تەرەپكە ئۆتۈۋالمىسۇن! بىز بېرىنغارلارنى باشلاپ، كەينىڭلاردىن ئىزمۇ ئىز بېسىپ بارىمىز!

— پەرمانىڭىزغا جېنىمىز پىدا!— دېدى بۇر باھادۇر.

— سىز بىزنىڭ ئىلغارىمىز. سىزگە ئاللا يار بولسۇن! يېڭىڭ، يېڭىلمەڭ!

— ئامىن!

مۇشۇنداق جەڭدە ئىلغارلار سېپىدە بولۇش بۇر باھادۇرنىڭ

① ئىلغار — ھەربىي سەپ نامى. ئادەتتە ئۇدۇلدىن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان سەپ شەكلىگە قاراپ ئېيتىلىدۇ.

گۆڭلىنى گۆتۈردى، گۈزىگە ھېچ نەرسە گۆرۈنمەي قالدى، ئۇ، ئۆز نەۋكەرلىرىنى يېنىغا ئېلىپ، مانجۇلارنىڭ يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقىغا قارىماستىن جەڭگە ئاتلاندى.

بۇر باھادۇر ماناستا تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدا ئاتا - ئانىسى بىلەن ئالتۇن قازغۇچىلارغا ئەگىشىپ چۆچەكتە كېلىپ تۇرۇپ، قالغانىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىشىكىدە خىزمەتتە بولۇپ يۈرۈپ، يىگىرمە بەش - يىگىرمە ئالتە ياشلارغا كەلگەندە، چۆچەك بۇزۇلغانىدى. ئۇ يوغانباش، گۈرەنلىك، ئورا كۆز، قويۇق ساقاللىق، قۇش بۇرۇن، ئاۋازى يوغان، قارا چاچ، قوشۇما قاش، قارامتۇل، بەدىنى تولغان، ۋۇجۇدىدا كۈچ - قۇۋۋەت ئۇرغۇپ تۇرغان قامەتلىك، كېلىشكەن مۇلايىم بىر ئادەم ئىدى. چۆچەك تۈگىنىلىرى ئادالەت تۇغنىسى كۆتۈرۈپ چىققاندا، ئۇ كۈندۈزلىرى جەڭچى، كېچىلىرى ساقچى بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ ئېلىشقانىدى. ئۇ جەڭدە، قەيەردە خەتەر بولسا، ئۆزىنى شۇ يەرگە ئۇراتتى.

كۈن تىك چۈش بولغان پەيت ئىدى. چۆچەكنىڭ ھاۋاسى بۆلەكچىلا ئىسسىپ كەتكەنىدى. قابانباينىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان بۇر باھادۇر ئىلغارلارنى باشلاپ، مانجۇلارنىڭ سېپىگە يېرىپ كىرىپ، ئۇلارنى بەش - ئالتە بۆلەككە پارچىلاپ تاشلىدى. بۇ بۆلەكلەرنىڭ بەزىلىرىنى ئەدىلبەگ مىرزىنىڭ قازاقلىرى، بەزىلىرىنى تۈگىنىلەر سۈرۈپ - توقاي قىلىپ قوغلىماقتا ئىدى. مانجۇلارنىڭ ئاتلىرى ئەتىگەندىن بۇيان ئۇياقتىن - بۇياققا چېپىپ يۈرۈپ، ھېرىپ قالغانىدى. بۇر باھادۇرلارنىڭ ياخشى دەم ئالدۇرۇلغان ئاتلىرى جەڭدە تېلىقىپ قالغان بۇ ئاتلاردىن ئۆتۈپ، قېچىپ كېتىۋاتقان مانجۇلارغا بىردەمدىلا يېتىشىۋالدى.

يېڭىلگەن مانجۇلار بۆلۈنۈپ - بۆلۈنۈپ قېچىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۈچىنىڭ خېلىلا چوڭ ئىكەنلىكىنى بۇر باھادۇر

يېقىن بارغانىدىلا بىلدى. ھەربىر توپتا بەش ـ ئالتە يۈزدىن مانجۇ، قالماق بولۇپ، ئۇلارغا نىسبەتەن قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنىڭ توپى ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇر باھادۇر يېنىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلەشتى ـ دە، مانجۇلارنىڭ كىچىكرەك كۆرۈنگەن بىر توپىنى ئىككى يانىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئالدىدىن چىقىپ توسۇۋالدى ۋە ئۇلارنى ئەسىر ئالدى.

بۇر باھادۇر يەنە ئوق بېسىپ ئېتىۋاتقاندا، ئوڭ يەلكىسى قاتتىق ئېچىشتى، ۋە كۆيۈشكەندەك بولدى. قارىسا، ئوڭ مۇرىسىگە مانجۇلار ئاتقان بىر تال يا ئوقى سانجىلىپ قالغانىكەن. ئۇ چىشىنى چىشلەپ تۇرۇپ، ئۆزىنى چاپماقچى بولۇپ قىلىچىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان مانجۇنى چەنلەپ تۇرۇپ ئاتتى، ئۇنىڭ ئوقى مانجۇنىڭ كۆزىگە يېقىن يېرىگە تەگدى. ئوق يېگەن مانجۇ بىر قولى بىلەن يۈزىنى چاڭگاللىدى ۋە ئاتتىن يىقىلىپ چۈشتى. بۇ ئەسنادا، يەنە بىر قالماق ئۇنىڭغا يېقىن كېلىپ قالدى. بۇر باھادۇر قايتا ئوق بېسىپ ئۇلگۈرەلمەسلىكنى سەزدى ـ دە، يېنىدىن قىلىچىنى سۇغۇردى. قالماق بۆرە چىشلىق پولات گۈرزىسىنى بۇر باھادۇرنىڭ بېشىغا ئۇرماق بولۇپ كۆتۈردى، بۇر باھادۇر ئۇنىڭ گۈرزە تۇتقان قولىنى مۆلچەرلەپ قىلىچ ئۇردى، لېكىن قىلىچ گۈرزىگە تەگدى، بۇر باھادۇرنىڭ ئوق تەگكەن يەلكىسىدىن بەدىنىگە شۇنداق بىر ئاغرىق تارقالدىكى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى سىرقىراپ كەتتى. ئۇ، قولىدىكى قىلىچىنىڭ يەرگە قانداق چۈشۈپ كەتكىنىنى تۇيمايلا قالدى. قالماقنىڭ ئالتە چىشلىق گۈرزىسى بۇر باھادۇرنىڭ بېشىنى يانجىپ تاشلار ئىدى، ئەمما ئەدىلبەگ مىرزا ئۇنى ۋاقتىدا كۆرۈپ قېلىپ، بىر ئوق بىلەنلا ئۇنى ئاتتىن تىك موللاق ئاتقۇزۇۋەتتى.

مانجۇلار تىرىپىرەن بولغانىدىن كېيىن، ئۇۋۇسى چۈۋۈل

غان ئېتىز چاشقىنىدەك پېتىراپ قاچقىلى تۇردى. بۇر باھادۇر تەرتىپسىز قېچىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى كۆزىتىپ بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. كىشىلەر ئۇنىڭ يېنىغا كېلىشتى. ئۇ مىنگەن ئاتنىڭ كاللىسىغا، بوينىغا، ساغرىسىغا ۋە پاقالچاقلىرىغا نۇرغۇن يا ئوقى تېگىپ قاددىلىپ قالغانىدى، ئېتى ۋە ئۆزى قىپقىزىل قانغا بويىلىپ، يولۋاس رەڭگىدە ئالاقان بولۇپ كەتكەنىدى.

ئۇلار نۇسرەت قازىنىپ قايتقاندا، ئىمام ئاخۇن باشلىق چۆچەك ئەھلى ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىقىشتى. ئۇلار بۇر باھادۇر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئىمام ئاخۇن شۇ مەيدانىدىلا ئۇنى «باھادۇر» لۇق نامى بىلەن تارتۇقلىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇر باھادۇر پۇتۇن چۆچەك ئىقلىمىدا كىشىلەر ئاغزىدا رىۋايەت قىلىنىدىغان مەشھۇر شەخس بولۇپ قالدى.

× ×

شۇنداق قىلىپ، ئىككى قىش، ئىككى ياز ئۆتتى. قوزغىلاڭچىلار ئامبال يامۇلنى زادىلا ئالالمىدى. تۇڭگانىيلار ئارىسىدا ئۇرۇشتىن بىزار بولۇش كەيپىياتى بارغانسېرى كۆچمەپ، ئۇلار بىردىن ـ ئىككىدىن بولۇپ، قازاقلار ئارىسىغا قاچقىلى تۇردى. ئىمام ئاخۇن قاچقۇن تۇڭگانىيلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار زادىلا قايتقىلى ئۇنىمىدى. ئاخىرى بۇر باھادۇر: «ئۇلارنى ئۆزۈم بېرىپ ياندۇرۇپ كېلەي» دەپ، تۆت ـ بەش تۇڭگانىينى ئەگەشتۈرۈپ قىرغا كەتتى. باھادۇرنى كۆرۈپ، قاچقۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى چۆچەككە قايتماقچى بولۇشتى. ئارىسىدىن بىر تۇڭگان: «زادى قايتمايمەن!» دەپ جاھىللىق قىلىپ

تۇرۇۋالىدى. بۇر باھادۇر ئۇنىڭغا زادى گەپ يېگۈزەلمەي تېرىكىپ، ئۇنى تەستەك بىلەن بىرنى سالدى. ھېلىقى خۇمسىنىڭ يېڭى ئىچىدە خەنجىرى بار ئىكەن، ئۇ خەنجىرىنى چىقىرىپ، باھادۇرنىڭ قورسىقىنى يېرىپ تاشلىدى. قازاقلار قاتىلنى دەرھال تۇتۇپ، چەمبەرچەس باغلىدى، باھادۇرنىڭ جاراھەتىنى تىكىپ، ئۇلارنى چۆچەككە ئېلىپ كەلدى.

ئىمام ئاخۇن ھېلىقى قاتىلنى چېپىشقا بۇيرۇۋېدى، بۇر باھادۇر قوشۇلمىدى:

— قويۇڭلار! خۇدانىڭ ئىرادىسى بويىچە ئەجىلىم مۇشۇ جاراھەتتىن بولۇپ ئۆلۈپ كەتسەم،— دېدى ئۇ ھاسىراپ — ھۆمۈدەپ تۇرۇپ،— ھەر نېمە قىلساڭلار، شۇ چاغدا قىلىڭلار! ناۋادا ساقىيىپ قالسام، بۇ مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەڭلار.

ھېلىقى قاتىل بىر پاي تۇڭگانىنىڭ ئوغلى ئىدى. قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى بۇر باھادۇر ئۇنىڭ ئۆيىدە چاكارلىق قىلاتتى. شۇ ۋەجىدىن ھېلىقى جاھىل تۇڭگان: «سەن مېنىڭ چاكىرىم بولۇپ تۇرۇقلۇق، يەنە مېنى ئۇرامدىغان!» دەپ، ئۇنىڭغا پىچاق سالغانىدى.

يامۇلدىكى مانجۇلار «بۇر باھادۇر ئۆلۈپتۇ» دەپ ئاڭلاپ، «ھەر نېمە بولسا، يامان دۇشمەندىن بىرى ئازىيىپتۇ» دېيىشىپ، گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ خۇشال بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار خاتىرجەم، بىغەم بولۇپ ئورۇشقان بىر كۈنى كېچىسى، كۆزەتچىلىرىنى غەپلەت بېسىپ ئۇخلاپ قېلىشقاندا، تۇڭگانىيلار سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ، بۇ كۆزەتچىلەرنى تۇيدۇرمايلا بوغۇپ ئۆلتۈرۈشتى — دە، يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى ئۇلۇق ئېچىۋەتتى. تالادىكى قوزغىلاڭچىلار يامۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، شۇنداق چاپ — چاپ قىلىشتىكى، مۇنداق قىرغىندا، ئادەم تۇرماق ئۇچار — قاناتمۇ ساق قالماس ئىدى. قوزغىلاڭچىلار يامۇلدىكىلەرنى

قىرىپ، مالىلىرىنى ئولجا قىلىشتى.

قاچقۇن ئامبال كۆيجاڭ يامۇلنىڭ تاغ تەرىپىدىكى بىر بۇتخانىنى ماكان قىلىپ ياتقانىدى. ئۇ ھەر ئېھتىمالغا قارشى، سېپىلىنىڭ ئاستىنى قازدۇرۇپ، تامنى نېپىزلىتىپ قويغانىدى. تۇڭگانىيلار يامۇلغا ئىككىنچى رەت باستۇرۇپ كىرگەندە، ئۇنىڭ قولىدىن نۇسرەتنىڭ كەتكەنلىكىگە كۆزى يېتىپ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ، ئوتتۇز ھەمراھىنى باشلاپ ھېلىقى لەخمە ئارقىلىق سىرتقا چىقىپ كەتتى. ئۇ، قارا ئىمىل بويىغا يېتىپ بارغاندا، قازاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، مالىلىرى تالاڭغا كېتىپ، ئۆزى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئادەملىرىمۇ پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى.

بۇر باھادۇرنىڭ يارىسى تېخى پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتمىگەنىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ يامۇلغا تېگىش قىلغىنىنى ئاڭلاپ، باھادۇرنىڭ ئارسلانىدەك غەيرىتى يەنە ئۇرغۇپ تاشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ جاراھىتىگىمۇ قارىماستىن، قولىغا قىلىچ ئېلىپ، نەرە تارتقىنىچە ئامبال يامۇلغا قاراپ يۈگۈردى. ئەمما، يىگىرمە قەدەم بارا - بارمايلا، جاراھەت ئېغىزى سۆكۈلۈپ كېتىپ، ئۇچەي - باغرى يەردە سۆرىلىپ قالدى. كىشىلەر ئۇنىڭ يېنىغا يۈگۈرۈشۈپ كەلگەندە، ئۇ ئاللىقاچان جان ئۈزگەنىدى. ئۇ ئوچۇق قالغان كۆزلىرى بىلەن يامۇل تەرەپنى ئىملىغانىدەك قىلىپ ياتاتتى.

بۇر باھادۇر قازا قىلىپ كەتكەن كۈنى كېچىسى، چۆچەك ئاسمىنىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەتتە خىل رەڭلىك نۇر ۋال - ۋۇل قىلىپ چاقناپ، ئۇزاققىچە تولغىنىپ جۇلا قىلىپ تۇردى ①. ئەتىسى پۈتۈن چۆچەك تەۋرەپ كەتتى. ھەممە ئادەمنىڭ ئاغزىدا: «بۇر باھادۇر شېھىت كەتكەنلىك

① قۇتۇپ نۇرى. شىمالىي قۇتۇپقا يېقىنراق جايلاردا كۆرۈنىدىغان ھادىسە.

تىن، ئۇنىڭ روھىي ئاسمانىدا يەتتە خىل رەڭدە تاۋلىنىپ كۆرۈنۈپتۇ» دېگەن سۆز تارقىلىپ يۈردى. چۆچەك خەلقى باھادۇرنىڭ نامىزىنى ئىمام ئاخۇنىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە داغدۇغىلىق چۈشۈردى. كىشىلەر باھادۇرنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازىنى قولىدا كۆتۈرۈشۈپ ئېلىپ مېڭىپ، چۆچەك قەبرىسى تانلىقىنىڭ قىبلە تەرىپىدىكى سۇ بويىغا ــ يولنىڭ ئېغىزىغا قويۇشتى. بۇر باھادۇرنىڭ ئاتىسىمۇ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، ئوغلىنىڭ دەردىدە يىغلاپ يۈرۈپ، ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىمۇ ئوغلىنىڭ يېنىغا قويۇشتى. ئاتا ــ بالىنىڭ قەبرىسى بىر يەردە بولدى. بۇ قەبرىستانلىق كېيىن كىشىلەرنىڭ زىيارەتگاھى بولۇپ، قالدى.

ھۇرمەتلىك كىتابخان. چۆچەك ۋەقەسى توغرىسىدىكى سەھىپىنى ئاياغلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، ئەرەب تارىخچىسى ئابدۇلھەسەن ھەرەكانىنىڭ مۇنۇ بىر جۈملە سۆزىنى دىققىتىڭىزگە سۇنۇشىمىزغا رۇخسەت قىلغايسىز:

«... ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۆلار ئۆلگەن. يەر ئاستىدا ياتقان بەزى ئادەملەرنى ئۆلۈك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۆلار تىرىك.»

شۇنداق! دەۋرلەر ئالمىشىدۇ. ئادەم قېرىيدۇ. ئىنسانلار ئۆلۈپ كېتىشىدۇ. شەھەرلەر بۇزۇلۇپ، قەلئەلەر خارابىگە ئايلىنىدۇ. ئېكىنزارلار، باغلارنىڭ ئورنىنى سەھرالار، چۆللەر ئىگىلەيدۇ. ئەمما، بىزنىڭ باھادۇر ئاتا ــ بوۋىلىرىمىزنىڭ روھى قېرىمايدۇ. ئەبەدىي ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقلىرى ھەققىدە كېينىكىلەر ھېكايە قىلىشىدۇ. كىتاب يازىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالىيجانابىئىش ــ ئىزلىرى، ئۇلارنىڭ يۈكسەك روھى خاتىرىلەنگەن بۇ كىتابلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، ئاتا ــ بوۋىلىرىمىز

ئوغرىسىدا يېزىلغان بۇ كىتابلار نەسىللەرنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئادەم بالىسى ھايات بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئۆلمەس روھىمۇ ھايات بولىدۇ. ئۇلارنى ئۇنتۇلدۇرۇش تارىخنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. قەھرىمان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئەڭ ئەزىز سىما ۋە ئۇستاز بولۇپ قالىۋېرىدۇ.....

نەزمە:

شېشە كۈپتۈر ھەممە جايدا، شۇ سەۋەبتىن قەدىرسىز،
لەئىلنى① تاپماق قىيىن، شۇڭلاشقا قىممەت، بەك ئېزىز.

ـــ شەيخ سەئىدى

① لەئىل ـــ قىزىل ياقۇت.

ئونىنچى باب

گۈلباغ قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشى

بىر قەدەم ئىلگىرىلىسەڭ، دوستۇڭ
يۈزگە يېتىدۇ؛ بىر قەدەم چېكىنسەڭ،
دۈشمىنىڭ ئىككى يۈزگە.....

— ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىبرەتلىك سۆزلىرىدىن.

مىلادى 1865 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى.

بۇزرۇك خان تۆرەم، سىدىقبەگ ۋە ياقۇب قوشبېگى قاتارلىقلار يەكەنگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇ يەرنى ئىگىلەپ ئالغان كۇچالىق خوجىلارنى جەڭدە يەڭدى. بىراق، يەكەندە يەنە كۇچالىق خوجىلار بىلەن بىللە كەلگەن ئون مىڭچە تۇڭگانىيلار بار ئىدى. بۇ تۇڭگانىيلار توپ - زەمبىرەكلىرىگە ئوت يېقىپ، جەڭ ئايالاشقان كۈنى نامازشامغىچە ئورنىدىن زادى يۆتكەلمەي تۇرۇۋالدى. ئاخىرى، ئىككى تەرەپ ئەپلىشىپ، ئەھدى - پەيمانلار قىلىشىپ، سالا - سۇلھىلەر بىلەن ياراشقان بولۇشتى. ئۇلار بۇزرۇك خان تۆرەم تەرىپى

دىن قەشقەر دارۇ سەلتەنەتىگە تەكلىپ قىلىندى. مۇلايىم سۆز ۋە شېرىن تىللار بىلەن تۇڭگانىيلارغا نۇرغۇن ئىنئام - ئېھسانلار قىلىندى. ئاخىرى، ئۇلارنىڭ قولىدىكى توپ - زەمبىرەكلەر، قورال - ياراقلار، ئالتۇن - كۈمۈش، ئوق - دورا قاتارلىقلار جەڭگى - جېدەلسىز قولغا چۈشۈرۈل دى. تۇڭگانىيلارنىڭ چوڭلىرىغا مۇناسىپ تون - كېچەك، سەللە - كۇلاھ ۋە پۇل - تىللالار سوۋغا قىلىندى، ۋەدىلەر بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلى تىنچىپ، قورقۇنچ تىن خالاس بولدى.

لېكىن، بۇ چاغدا گۈلباغ قورغىنى تېخى ئېلىنمىغانىدى. قورغانىدىكى مانجۇلارنىڭ ئاش - ئوزۇقلىرى تۈگەپ، ئاچلىق دەردىدىن، ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى يېيىشكە باشلىغانىدى، ھايات قالغانلىرى خۇددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ، ئۆز ئۆلۈملىرىگە رازى بولۇشۇپ تۇرۇشقانىدى. قورشاۋ ساقمۇ ساق ئون ئۈچ ئاي داۋام قىلغانىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قايتىپ، سىددىقبەگ بىلەن ياقۇب قوشبېگىنىڭ قوماندانلىقىدا پۈتۈن ھۇجۇم تەييارلىقىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قورغانغا ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلىدى

گۈلباغ قورغىنىغا ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان يەردە كەڭ سازلىق باشلىناتتى. ياز ئايلىرىدا پورۇقلاپ قاينايدىغان سازلىق پاسكىنا، سېسىق بولۇپ، ئادەم يېقىن يولغىلى بولمايتتى. سازلىقتىن ساپلا چىرىگەن ئوت - چۆپ، دەرەخ، قومۇشلارنىڭ ۋە چىرىگەن تۈپراقنىڭ پۇرىقى كېلەتتى. قىشتا بولسا، بۇ يەر ئەكسىچە كۆپكۆك مۇزلۇقتا ئايلىناتتى. سازلىق ياز پەسلىدە ئوت - چۆپ، قومۇش - يېكەنلەر بىلەن يېپىلىپ كەتكەچكە، سۇنىڭ يۈزىنى كۆرگىلى بولمايتتى.

قىشتا بولسا، قار بىلەن يېپىلغان كەڭ مۇزلۇق ئاپئاق داستىخانىدەك ئېچىلاتتى. سازلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، قىزىل دەريا سىدىن باشلىنىدىغان بىر ئۆستەڭ سۇ قورغاننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىنى بويلاپ بارىدۇ، ناچۇق تەرەپكە ئېقىپ تۇراتتى. ئۆستەڭنىڭ ئىككى قېشىدىكى دۆڭلۇكلەرنىڭ ئاستىدا كەڭ ئېتىزلىقلار يېيىلىپ ياتاتتى. بۇ تۇپراق ئادەملەرگە سېخىيلىق بىلەن بىرگە قىزىق، بىرگە ئەللىك ھوسۇل بېرىشكە تەييار ئىدى.

تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرى قورغانغا ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان ئۆستەڭنىڭ ئىككى يېقىسىدىكى دۆڭلۇكتىن پايدىلىنىپ ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ئۇ ياقۇپ قوشبېگىگە ئەنجانلىق يىگىتلەرنى ئوتتۇرا سەپكە تىزىشقا بۇيرۇق بېرىپ، سىدىقبەگنىڭ سەرۋازلىرىنى مانجۇلارغا يان تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. مۇداپىئەدە ياتقان ئادەملەرگە شەبۈن ۋە شاۋقۇن ـ سۇرەنىڭ ئېغىر تەسىر قىلىشىنى تۆرەم ئوبدان بىلەتتى. قورغان ئەتراپىدا چېپىشىپ يۈرگەن ئاتلىقلار «ئۇرە! ئۇر!» دېيىشىپ، ھەمىنى لەززىگە كەلتۈرۈشتى. قورغاننىڭ ئۈگەكلىرى ئۇستىدە دالدا قىلىنغان شاخ ـ پاخاللارغا يېنىپ تۇرغان يا ئوقلىرىنى ئېتىشىپ، بىر ـ ئىككى ئورۇنغا ئوت قويۇۋېتتى. قورغاننىڭ ئىچكىرىسىدىنمۇ ئوقلار ئېتىلدى. غەزەپلەنگەن مۇداپىئەچىلەرنىڭ ھاقارەتلىرى ئاڭلاندى. ئەمما، تۆرەمنىڭ قوشۇنى بىلەن ئېلىشىش ئۇچۇن ھېچكىم يۇرەك توختىتىپ قورغاندىن تاشقىرىغا چىقالمىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم مۇداپىئەدە ياتقانلارنىڭ كېچىسى تۇيۇقسىز مەيدانغا قوشۇن تارتىپ چىقالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چۈنكى، ھەرقانداق ئەقىل ـ ھوشى بار سەركەردىنىڭ بۇنداق قاراڭغۇ كېچىدە كەلكۈندەك يامراپ كەلگەن لەشكەر ئالدىغا تەييارلىقسىز، تەرتىپسىز ئېتىلىپ چىقالمايدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن ئايدىڭ ئىدى. بۇ كېچىدىكى

شاۋقۇن - سۇرەن تۆرەمگە ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن كېرەك ئىدى. «جەڭنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ» دەپ قەدىمكى كىتابلاردا بىكارغا ئېيتمىغان - دە! ئۇ، مۇشۇنداق شاۋقۇن - سۇرەن ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغانلىقىنى، مانجۇلارنىڭ بولسا قورقۇپ قەلئەدىن بېرىسىگە چىقالمايۋاتقانلىقىنى نامايىش قىلماقچى، شۇنىڭ بىلەن مانجۇلارنىڭ روھىنى چۈشۈرمەكچىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم مانجۇلار بىلەن بولىدىغان بۇ ھايات - ماماتلىق جەڭدە ئۆز تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن ئەنسىرەپ جايناماز ئۈستىدە كېچىچە بىدار ئولتۇرۇپ چىقتى. گەرچە يېنىدا كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، تەجرىبىلىك بولۇپ قالغان سەركەردىلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما ھەقىقىي جەڭنى كۆرۈپمۇ باقمىغان تۆرەمنىڭ كۆڭلىدە ئەتە يۈز بېرىدىغان جەڭ ھەققىدە ئېنىق بىر سان يوق ئىدى. قايسى كۈنى، ياقۇپ قوشبېگى پۈتۈن جەڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ھەققىدە ئۆز مۇددىئاسىنى مۇپەسسەل سۆزلىگەندە، ئۇنىڭ كۆڭلى پاللىدە يورۇپ كەتكەنىدى. «جەڭ دېگەن مۇشۇنچىلىك گەپ ئىكەنغۇ» دەپ ئويلىغانىدى ئۇ. ئەمما، «ئېيتماقتا ئوڭاي، قىلماق تەس» دېگەندەك، ۋاقىت قىستاپ كەلگەنسېرى بۇ قېتىمقى جەڭدە يېڭىلىپ قالىدىغاندەكلا بىلىنىپ كېتىۋاتاتتى.

ئۇ جايناماز ئۈستىدە خۇدادىن ئۆزىگە نۇسرەت ئاتا قىلىشنى تىلەپ، سەجدىگە باش قويىاتتى. «غالىب قىل، پەرۋەردىگار!» دەپ پىچىرلايتتى ئۇ ئىچىدە.

چارلىغۇچىلار قورغان ئىچىدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئالدىراش سەپلىنىۋاتقانلىقىنى، تەيياۋ (توپ - زەمبىرەك) لىرىنى سۆرىتىپ، بايراقلىرىنى تىكلەۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ كەلگەن ھامان، بۇزرۇك خان تۆرەمۇ ياقۇپ قوشبېگىگە پۈتۈن

لەشكەرلەرنى سەپراس - چەپراس قىلىپ تۇرغۇزۇپ چىقىشنى بۇيرۇدى. ئۆزى ئاتلىق سەپ ئالدىغا كېلىپ:

— ئوغلانلىرىم! — دەپ مۇراجىئەت قىلدى ئۇ پۈتۈن قوشۇنىغا، — جانپىدالىق كۆرسىتىڭلار. چۈنكى، يەڭسەڭلار مەڭگۈ غالىب بولۇپ ئاتىلىسىلەر؛ يېڭىلسەڭلار، دۈشمەن بېشىمىزنى خوختىغا ئاسىدۇ! سىلەرگە خۇدايىتائالا مەدەت قىلۇر، مەن سىلەرگە دۇئا قىلاي. خۇدايىم بۇيرۇسا، چوقۇم نۇسرەت بىزنىڭكى!

— ئىنشائاللا! — دەپ جاۋاب قايتۇرۇشتى قوشۇندىكىلەر. تۆرەم قىسقا بىر ئايەتنى جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن تەسىرلىك قىرائەت قىلدى - دە، خوجىلارغا خاس سىرلىق ۋە سالاپەتلىك تەرىزدە پەتىۋا بەردى:

— ئامىن، ئاللاھۇ ئەكبەر!

مىڭلىغان ئادەملەر تەڭلا:

— ئاللاھۇ ئەكبەر! — دەپ تەگبىر ئېيتقاندا، ئاسمان - زېمىن لەرزىگە كېلىپ تىترەپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئەۋلىيالىقىغا ئىشىنىدىغان بۇ كىشىلەر ئۇنىڭ پەتىۋاسىدىن روھلانغانىدى.

ئاپپاق خوجا دەۋرىدە، قالماقلارنىڭ پادىشاھى غالدان سىرىن بىلەن تۈزۈلگەن فارامىن① بويىچە، ئالتە شەھەر ئاھالىسى قالماقلارغا باج - سېلىق تۆلەيدىغان بولغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر مەھەل ئارام ئېلىپ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرگەن، ھەركىشى ئۆز كەسپى بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. كاشىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، مانجۇ خاقانلىقى جۇڭغارلارنىڭ

① فارامىن — كېلىشىم، بېتىم دېگەن مەنىدە.

خانی ئامۇر سانانی ئۇرۇشتا مەغلۇپ قىلغاندا، ئالتە شەھەر يەنە قالماقلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. يەتمىش يىل چامىسىدا بۇ يۇرتلاردا يەنە ئەمىنلىك ئورنىدى. ئەمما، داۋگۇاڭ يىللىرىدا يۇز بەرگەن جاھانگىر خوجا يېغىلمىقىدىن بۇيان، بۇ يۇرتلار زادى تىنچىپ باقمىدى. ھەر ئۇچ يىلدا بىر يېغا، ھەر بەش يىلدا بىر غەلىيان بولۇپلا تۇردى. ھالسىزلانغان بىچارە پۇقرالار «بىر دېمەك — پەيغەمبەر دېمەك» دېگەن ساددا ئېتىقاد بويىچە، ھەزرىتى ئاپپاقنى بەكمۇ ئۇلۇغلىغاچقىمۇ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى دەپ بىلەتتى. ئۇلار «ئەگەر خىلاپلىق قىلساق، ئاسىي بولمىز. مەھشەرگاھ كۈنى دوزاخ ئازابىغا قالمىز» دەپ، خوجىلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى ئۆزىگە ئۇدۇم بىلدى. ئۇلار مۇشۇنداق ئېتىقاد بىلەن، جەڭگى — جېدەللەرگە ئۆزلىرىنى ئېتىشاتتى، شەھەرلەرنى خوجىلارغا ئېلىپ بېرىشەتتى. بۇ نەپسانىيەتچى خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ تويماس نەپسى ۋە ھاۋايى — ھەۋەسلىرىگە بېرىلىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆلۈپ — تىرىلىشى بىلەن ھېسابلاشمايتتى، ئالتە شەھەر خەلقىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا مىراس قۇللىرى ھېسابلاپ، ئۇلارنىڭ باشلىرىغا كۆرمىگەن كۈننى سالاتتى.

بىر كۈنى، خوجىلاردىن بىرى بەزمە تۈزۈپ، يۇرت كاتتىلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ. بۇ بەزمىگە دۇتار، تەمبۇر، ساتار چالىدىغان ئەلنەغمىچىلەرمۇ ھازىر قىلىنىدۇ. بەزمە داۋام قىلىپ يېرىم كېچە بولغاندا، ھېلىقى خوجا: «جاللات!» دەپ توۋلايدۇ، قىلىچلىرىنى يالتىڭلىغان، چىرايىدىن ئاۋۇزلۇقى چىقىپ تۇرغان بەتبەشىرە ئىككى كىشى ھازىر بولىدۇ. سورۇندىكى تامام كىشىنىڭ رەڭگىرويىدا قان قالمايدۇ. ئۇلار: «قايسىمىزدىن گۇناھ ئۆتكەنىدۇ؟» دەپ تۇرۇشقانىدا، خوجا ئەلنەغمىچىلەردىن بىرىنى ئىشارەت قىلىدۇ. جاللاتلار

هېلىقى بىچارىنى سۆرىگەن پېتى تالاغا ئېلىپ چىقىپ سويۇپ تاشلايدۇ. بۇ بىچارىنىڭ گۇناھىنىڭ نېمىلىكىنى ھېچكىمۇ بىلمەيتتى. نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ۋەزىر-لەردىن بىرى:

— بۇ نەغمىچىنىڭ سەۋەنلىكى نېمە بولۇپ، ئۆزى ئۆلۈمگە لايىق بولۇپ قالدى؟— دەپ سورىغىنىدا، ھېلىقى خوجا:

— ئۇ ماڭا تىكىلىپ قاريدى،— دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ھېلىقى بىچارە نەغمىچى تەمبۇرىنىڭ تارلىرىنى تولا چېكىۋېرىپ قوللىرى ئاغرىپ، تىرناقلىرى يېرىلىپ، بارماقلىرى كۆيۈشۈپ كەتكەنمىدىكىن ياكى ھاجىتى قىستاپ، ئەدەبسىزلىك چىقىپ كېلىشكە ئىجازەت سوراپ خوجامغا قارىغانىمىكىن، ئىشقىلىپ، بۇ بىچارىنىڭ ئەجىلى شۇنىڭ بىلەن توشقان.

ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانىسىدا، بىر كۈنى تۆرەم بەزمە ئۈيۈشتۇرۇۋېتىپ، ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق، «جاللات!» دەپ توۋلاپتۇ. چاقىلانغان قىلىچىنى يالتىڭلىغان بىر بەھەيۋەت كىشى دەرھال سورۇن ئەھلىنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. ۋەلىخان تۆرە سورۇن ئەھلىدىن بىرەيلەننى ئىشارەت قىلىپ قويۇپتۇ. جاللات ھېلىقى شور پېشانە بايقۇشنى سۆرىگەن پېتى تالاغا ئېلىپ چىقىپ بوغۇزلاپ تاشلاپتۇ. خېلى كۈنلەردىن كېيىن، بىرەيلەن: «ئۇنىڭ گۇناھى نېمىكىن؟» دەپ سورىغاندا، ۋەلىخان تۆرە:

— كۆزۈمگە بېشى يوق كۆرۈندى،— دېگەنىكەن. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھېلىقى ئادەم: «مەنمۇ تۆرەمنىڭ كۆزىگە باشسىز كۆرۈنۈپ قالماي» دەپ قورقۇپ كېتىپ:

— ئى ئىبارا خۇدايا، مېنى مۇشۇنداق كارامەتلىك خوجامنىڭ زامانىسىدا يارىتىپ قويغانلىقىڭغا مىڭ قەتىرە شۈكرى،— دەپ، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ ئايىقىغا يىقىلىپ،

ئۇنىڭغا سەجدە قىلغانىكەن.

بىر كۈنى، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردىكى بىر داڭلىق تۆمۈرچى ئۇستىنى چاقىرتىپ كېلىپ:

— ماڭا شۇنداق بىر قىلىچ سوقۇپ بەرگىنىكى، ئۇ قىلىچنى ھەرقانداق بىرنەرسىگە شىلتىسا كېسىپ تاشلايدىغان بولسۇن!— دەپتۇ. ھېلىقى ئۇستىمۇ «ياخشى بولىدۇ» دەپ، ئۇستىردىن ئۆتكۈر قىلىپ بىر قىلىچ سوقۇپ چىقىپتۇ. «تۆرەمدىن ئوغلۇمغا دۇئا ئالىمەن. ئىنئام - ئىلتىپاتلىرى بولسا كۆرىمەن. ئۇلۇغلارنىڭ بالىلارغا مەرھىمىتى كاتتا بولىدۇ» دېگەن ئۇمىدتە، بىر ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ، ھېلىقى قىلىچنى تۆرەمگە كۆرسەتكىلى كەپتۇ.

ۋەلىخان تۆرە قىلىچنى قولىغا ئېلىپ:

— قىلىچ مېنىڭ دېگىنىمدەك بولدىمۇ؟— دەپ سوراپتىكەن، ھېلىقى تۆمۈرچى ئۇستا:

— ۋاي تەقسىر، دېگەنلىرىدەك بولمامدىغان!— دەپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپتۇ. ۋەلىخان تۆرە تۆمۈرچى ئۇستىنىڭ بالىسىنى ئالدىغا چاقىرىپتۇ. ھېلىقى نارەسىدە ئوغۇل تۆرىنىڭ ئالدىغا كېلىشىگە، تۆرە ھېلىقى قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ بېشىغا بىرنى چاپقانىكەن، بىچارە ئوغۇل چىرقىراشقىمۇ ئۈلگۈرمەستىن، ئىككى نىمتا بولۇپ يەرگە چۈشۈپتۇ. ۋەلىخان تۆرە:

— باراكاللا! ناھايىتى ئۆتكۈر قىلىچ سوقۇپسەن. ئەگەر، سەن سوققان قىلىچ بالاڭنى ئىككى پارچە قىلمۇپتەلمىگەن بولسا، ئۆزۈڭنى چاپار ئىدىم،— دەپتۇ. بىچارە تۆمۈرچى ئۇستا ئۆزىنىڭ ئامان قالغانلىقىغا مىڭ قەتىرە شۈكرى قىلىپ، ئوغلىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ، «قۇللۇق، تەقسىر!» دەپ چىقىپ كەتكەنىكەن.

بۇ يۇرتلارنىڭ گاھىدا قالماقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشى، گاھىدا مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قېلىشى، ھالا

بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بولسا، ئەنجانلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قېلىشى تامامەن سىياسىي مەقسەتلىرىنى كۆلاھۇ-جەندىلىرى بىلەن يوشۇرۇپ كەلگەن نەمەنگانلىق مۇشۇ خوجىلارنىڭ ئاباپلىقىدىن، شۇملۇقلىرىدىن بولغان. يەنە شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا مۇنداق ھەددىدىن زىيادە ئىخلاس قىلغانلىقىغا قاراپ، كىشى يا يىغلاشنى، يا كۈلۈشنى بىلمەي قالاتتى...

بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەردىكى مەشقەلەر بىكارغا كەتمىگەنىدى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قوشۇنى بىر تەن، بىر جان بولۇپ ھەربىكەت قىلاتتى. سەپ خۇددى چىڭ تارتىلغان ئوقيا كىرىچىگە ئوخشايتتى، ئوتتۇرىسى سەل ئالدىغا چىقىپ تۇراتتى.

سول تەرەپ دەريا. تۆرەم پۈتۈن قوشۇنىنى ئوڭ تەرەپتىكى كەڭلىكلەردىن دەريا تەرەپكە يانداشتۇرۇپ چىقىشقا بۇيرۇدى. چۈنكى، دەريا تەرەپ سەل يانتۇراق ئىدى. بۇگۈن شامالمۇ تۆۋەنكى تەرەپتىن چىقماقتا ئىدى. يول يانتۇ بولسا، شامال كەينىدىن چىقىپ تۇرسا، ئۇچقۇر ئاتلار تېخىمۇ چاپسانراق چېپىشى مۇمكىن. ياقۇب قوشبېگى تۆرەمگە تەكلىپ قىلغان تولغىما ئۈسۈل چاقماق تېزلىكىدە ھەربىكەتلىنىشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇ ياقۇب قوشبېگىگە ئاتلارنىڭ ئۇچقۇرلىرىنى تەييارلاپ قويۇشنى بۇرۇنلا بۇيرۇغان، يەر شارائىتىنىڭ يانتۇلۇقىنىمۇ تولۇق ھېسابقا ئالغانىدى.

تۆرەمنىڭ قوشۇنىنىڭ جەنۇبتىن يانچە يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مانجۇلار، دۇشمەن بىلەن يۈزمۇ يۈز ئۇچرىشىش ئۈچۈن قورغان ئالدىغا چىقارغان قوشۇنىنىڭ ئوڭ قانىتىنى ئالدىغىراق چىقىرىپ، دەريا‌غا كەينىنى قىلدى ـ دە، جەنۇبقا قاراپ بۇرۇلۇشقا باشلىدى.

ئەككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئەككى - ئۇچ چاقىرىمچە ئارىلىق قالغاندا، بۇزرۇك خان تۆرەم، سىدىقبەگ ۋە ياقۇب قوشبېگىلەر خاس نەۋكەرلىرى، خىزمەتچىلىرى ۋە بايراقدارى بىلەن بىللە ئېگىز بىر دۆڭدە توختىدى. مانجۇ لارنىڭ سەردارىمۇ سېپىلىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر دۆڭلۇكتە ئاتلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ كەينىدىكى قورغانىنى ئايلىنىپ ئاققان دەريا سۈيى ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا تېخىمۇ قىزىرىپ كەتكەنىدى.

مانجۇلارنىڭ قوشۇنى ئارىسىدا، بەشئاتار مىلىتىق ئوتقانلار، يولۋاس سۈرەتلىك سەپەر كۆتۈرگەن، دەستىسى ئۇزۇن نەيزىلەر ۋە ئۇزۇن قىلىچلار بىلەن قورالانغان پىيادىلەرمۇ كۆپ ئىدى. ئەگەر، ئاتلىقلار ئۇلارغا توغرىدىن توغرا دۇچ كېلىدىغان بولسا، زالىپ ئېتىلغان مىلتىق ئوقلىرى، تىكەنەدەك تىك تۇرغان نەيزىلەر ئاتقا ياكى ئاتلىقلا تېگەتتى ۋە سانجىلاتتى. ياقۇب قوشبېگى دۇشمەن پىيادىلىرىنىڭ ئوتتۇرىدا ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال تۆرەمگە مەركەزنى ئوچۇق قالدۇرۇپ، دۇشمەنىنىڭ ئەككى قانىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دۇشمەنگە ئەككى بېقىندىن ۋە كەينىدىن زەربە بېرىشنى تەكلىپ قىلدى.

ئوڭ قاناتتىكى مىربابا ياساۋۇلبېشى، ئابدۇللا پەنساد ۋە غازى پەنسادلار تۆرەمنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، دۇشمەنگە ئالاھەزەل بىر چاقىرىم يول قالغاندا، ئاتلىرىنى توساتتىن ئوڭ تەرەپكە بۇراشتى ۋە مانجۇلارنىڭ قوشۇنىنىڭ سول قانىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سول قانىتىدىكى مەشھۇر سەردارلاردىن ئالدىراج دادخاھ ۋە ئەزىزبېك پەنسادلارمۇ بۇيرۇق بويىچە مەركەزگە تەگمەي، مانجۇلارنىڭ ئوڭ قانىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

ئالدىنقى كۈنى كېچىسى، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قارارگاھىدا بولغان ھەربىي كېڭەشتە، تۆرەم بۇ قېتىمقى جەڭدە قانداق تاكتىكا قوللىنىشنى سوراغاندا، ياقۇب قوشبېگى ئويلىغانلىرىنى مۇنداق بايان قىلغانىدى:

— بىزدە قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كېلىنىۋاتقان «بۆرە ئويۇنى» دەيدىغان بىر جەڭ ھېيلىسى بار، — دەپ سۆزىنى باشلىدى ئۇ، — مۇشۇ ھېيلە قوللىنىلغانلىكى جەڭلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە غەلىبە قازىنىلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇنداق ئۇسۇل كۆپ قوشۇن قاتناشقان جەڭلەرگە باب كېلىدۇ. بۇ ئۇسۇل بويىچە بولغاندا، قوشۇن «مەيمەنە» (ئوڭ قانات)، «قەلب» (مەركەز)، «مەيسەرە» (سول قانات) شەكلىدە تىزىلىدۇ. قوشۇننىڭ ئالدىغا ۋە ئارقىسىغا يەنە ئىشەنچلىك يىگىتلەرنى قويۇپ، بىر قىسمىنى ئوڭغا ۋە سولغا ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. ئارقىدىن پىيادە ئوقچىلارنى ئىشقا سېلىپ، سەركەردە قوشۇننىڭ ئالدىدا يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ يۈگۈرسۇن. ئالدى بىلەن ئوقچىلار يىراقتىن ئوق ئېتىپ ئۇرۇشسۇن. ئىككى سەپ يېقىنلاشقاندا، ھەممە ئۆزىنىڭ قارشىسىدىكى بىلەن ئۇرۇش قىلىشى ۋە نەيزىلىشىشى لازىم. سەپ تارقىلىپ كەتكەندە، قىلىچ، ئايپالتا بىلەن جەڭ قىلىشى كېرەك. يىگىتلەر ھەتتا چىش - تىرناقلىرىنى ئىشقا سالسۇن، ياقىسىدىن ئالسۇن، يېپىشسۇن، ئاخىرىغىچە تىركەشسۇن. شۇنداق قىلىپ، دۈشمەنگە قاچمۇ ئارامىلىق بەرمىسۇن. دۈشمەن سېپى قالايمىقانلىشىشقا باشلىغاندا، قوشۇن بۈيرۇق بويىچە ساختا چېكىنىپ، قوغلاپ كەلگەن دۈشمەننى پىستىرما چەمبىرىكىگە ئالغاندىن كېيىن، دەرھال قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ يوقىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. بۇنداق ئۇسۇل تارىخلاردا يەنە «توران تاكتىكىسى» دەپمۇ ئاتالغان.

یاقۇب قوشىبېگىنىڭ بۇگۈنكى جەڭ توغرىسىدىكى قىسقا، ئەمما مېغىزلىق چۈشەندۈرۈشى بۇزرۇك خان تۆرىنىمۇ ۋە باشقا كېڭەش ئەھلىنىمۇ قايىل قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلاردا پىشقان قوماندان، ئۇستا تاكتىكىچى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. شۇڭا، قوشۇننىڭ ھەرقايسى بىرلىكلىرىدىكى قوماندانلار جەڭدە زادى قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى چۈشىنىۋالغان بولغاچقا، بۇگۈن قورغان ئىچىدىن دەۋرەپ چىقىقان مانجۇلار ئالدىدا ئانچە مەڭدەپ قېلىشمىدى، ئۇرۇشتىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، بۇيرۇق بويىچە تەمكىنلىك بىلەن ئىش كۆرۈپ، مانجۇلارنى خېلى ھودۇقتۇرۇپ قويدى.

ئەڭ زور كۈچنى مەركەزگە قويغان مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاۋۋال تۇزگەن پىلانىنى ئالدىراشلىق بىلەن ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. مەركەزگە قويۇلغان قوشۇننىڭ بىر قىسمى ئوڭ قانىتىغا قوشۇلۇپ، تۆرەمنىڭ قوشۇننىڭ سول قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى.

تولۇغمىنىڭ بىر نازۇك يېرى شۇكى، مەركەزگە تەگمەي ئۆتكەن ئىككى قانات بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. دۇشمەن ئۇلارنى ئىككى بۆلەكتە بۆلۈپ تاشلىشى، كېيىن كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، تولۇغما ئىشلەتمەكچى بولغانلارنىڭ ئۆزىنى تولغاپ قورشۇۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ھازىر بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇننىڭ سول قانىتى خۇددى مانا مۇشۇ ئەھۋالىغا چۈشۈشكە باشلىدى.

ئەمما، مانا مۇشۇ يەردە ئەڭ يۇگۇرۈك ئاتلارنىڭ تاللانغىنى ئىسقاتتى. مانجۇ پىيادىلىرى ئالدىن كېسىپ چىقىشقا ئولگۈرەلمىدى. ئابدۇللا پەنساد باشچىلىقىدىكى ئۇچ - تۆت يۈز چەۋەندار دۇشمەن قوشۇننىڭ كەينىگە

ئۆتۈۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ئوك قاناتتىن سىرىغا ياسالغان ۋۇلىپىشنىك ئىككى يۇز ئاتلىقىمۇ ئوچقۇر ئاتلاردا دۇشمەننى ئايلىنىپ ئۆتۈپ كېلىپ، ئالدىراج دادخاھنىك يىگىتلىرىگە قوشۇلدى. مانجۇلارنىك قوشۇنى كۈتۈلمىگەن يەردىن، ھەم ئىككى يانىدىن، ھەم كەينىدىن زەربە يەپ ھودۇقۇپ قالدى. جان ئاچچىقىدا ۋارقىراۋاتقان، نەيزە يەپ، قىلىچ ۋە ئوق تېگىپ يىقىلىۋاتقان، ئاياغ ئاستىدا مىجىقلىنىپ چىرقىراۋاتقان ۋەھىمىلىك ئاۋازلار، تىغ، نەيزە زەربىلىرى، «ئۇر! چاپ! ھە، ئۇر!» دېگەن ۋارقىراشلار ئاتلارنىمۇ قۇتۇرۇپ تۇۋەتكەنىدى. مانجۇلارنىك قوشۇنىنىك دەسلەپكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بۇزۇلۇپ كەتتى. ئىككى تەرەپنىك ئاتلىقلىرى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ پىيادىلەرنىك ئوستىگە باستۇرۇپ كەلدى.

مانجۇ پىيادىلىرىنى ئەمدى ئۆز قوشۇنىنىك ئاتلىقلىرىمۇ بېسىپ، يانجىپ كېتىشكە باشلىدى.

ئوچۇق قالغان مەكەزدىن مانجۇلارنىك قوشۇنىدىكى بىر قىسىم چېرىكلەر ئوتنىك يالقۇنىدەك ئېتىلىپ چىقىشتى - دە، تۆرەملەر تۇرغان دۆڭلۈكىكە ھۇجۇم قىلىپ كېلىشكە باشلىدى. ئوك قاناتتىكى ئابدۇللا پەنساد بىلەن غازى پەنسادنىك يىگىتلىرى تېخىچە مانجۇلارنىك قورشاۋىدا ئىدى. تۆرەملەر تەرىپىگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ئىككى يۈزدەك مانجۇ چېرىكىنىك ئۈزايى ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ئىدى. ئابدۇللا پەنسادنىك ئۈچ - تۆت يۈزدەك يىگىتى قىزغىن ئۇرۇش بولۇۋاتقان جايدىن چىقىپ، مانجۇ ئاتلىقلىرىنىك كەينىگە چۈشتى. ئەمما، ئۇنتۇرىدىكى مۇساپە خېلى يىراق ئىدى. ئابدۇللا پەنساد يېتىپ كەلگۈچە، مانجۇ ئاۋانگارتلىرى تۆرەمنى پۈتۈن خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يانجىپ تاشلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنى سەزگەن تۆرەمنىك خىزمەتـ

چىلىرى هودۇقۇپ قېلىشتى. ياۋاشراق ئات مىنىپ چىقىقان موللا مۇھەممەت شېرىپ خەلىپىتىم:

— ھەزرىتى تۆرەم، بىزدىن نۇسرەت قاچقان ئوخشايدۇ، بىخەتەر جايغا چېكىنەيلى، — دېدى.

قورقۇپ رەڭگى تاتىرىپ كەتكەن تۆرەم بىخەتەر جايغا كېتىشكە تەمشىلۇۋىدى، بايا تىن ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلىپ تۇرغان ياقۇب قوشبېگى غەزەپ بىلەن ئاچچىق قىلدى:

— نەگە؟ جانابىي تۆرەم! سىز تۇغ ئاستىدا تۇرغانلىقىڭىزنى ئۇنتۇپ قالمىڭىز؟ مۇبادا، تۆۋەنگە چۈشۈپلا كېتىدىغان بولسىڭىز، لەشكەرلىرىمىز سىزنى ۋە تۇغنى كۆرمەي، «يېڭىلىشىپتىمىز!» دەپ ئويلىشىدۇ. سىزنىڭ چېكىنىشىڭىز تولىمۇ زەھەرلىكتۇر! ئۇ — پۈتۈن قوشۇننىڭ يېڭىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ!

— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! — دەپ ۋارقىرىدى بۇزرۇك خان تۆرە نائىلاج تىترەپ - قاقشاپ تۇرۇپ.

بۇ چاغدا ياقۇپ قوشبېگى تۆرەمنىڭ كەينىدە تۇرۇشقان خاس نۆكەرلەرگە بۇيرۇدى:

— ئاتلان ھەممىڭ! ئاۋۇ كېلىۋاتقان قارا چېرىكنىڭ ئالدىنى توس!

بۇ نۆكەرلەر قارارگاھتا قالغان ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلۈك لەشكەر ئىدى. ئۇلار مەخسۇسلا قارارگاھنى قوغداشقا تەيىن قىلىنغانىدى. ياقۇب قوشبېگى بۇيرۇق بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار دۇشمەننىڭ ئۇدۇلىدىن چىقىپ، ئوق ئاتقا - ئاتا، ئۇلارغا يېقىنلاپ كېلىشتى. خاس نۆكەرلەر مانجۇلاردىن ئىككى ھەسسە ئاز بولسىمۇ، دادىل ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، نېرىدىقى تەرەپتىن ئابدۇللا پەنسادىمۇ ئۆزىنىڭ ئۇچ - تۆت يۈز يىگىتىنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى. ئەمدى مانجۇ ئاۋانگارتلىرى قورشاۋدا قالدى. بىر چاغدا شۇ قورشاۋنى ئونىچە ئاتلىق

مانجۇ يېرىپ چىقتى. خۇددى ئوغلاق تارتقاندا، ئوغلاق تالىشىپ تۇساتتىن تاماشىبىنلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدىغان ئوغلاقچىلارغا ئوخشاش، ئۇلار بۇرزۇك خان تۆرە تۇرغان دۆڭلۈككە چىقىپ كەلدى. مۇلازىملاردىن بىرنەچچىسى «گۇر» قىلىپ كەينىگە قاچتى. ئەمما، تۆرەم ئۆز نۆكەرلىرىنىڭ قولى ئۈستۈن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇ قولىدىكى دوملە مىلتىقىدىن دۆڭنى يېقىلاپ ئۆتۈۋاتقان دۈشمەن ئاتلىقلىرىغا قاراپ توختىماستىن ئوق ئۇزۇشكە باشلىدى. ئۇ ھېچقايسىسىغا تەگكۈزەلمىگەن بولسىمۇ، تۆرەمنىڭ شەخسەن ئۆزى جەڭگە قول سالغىنىنى كۆرگەن نۆكەرلەر ئاۋۋالقىدىنمۇ قاتتىقراق ۋارقىرىشىپ، دۈشمەن ئاۋانگارتلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى.

ئېرى تەرەپتە، دۈشمەن قوشۇنىنى ئۇراپ، يۆگەپ، تولىمۇ ئۈسۈلىنى ياقۇب قوشبېگى ئېيتقاندەك ئەمەلگە ئاشۇرۇۋاتقان پەنسادلار مىڭغا يېقىن يىگىتلىرى بىلەن مانجۇ سەردارى تۇرغان دۆڭلۈككە يېتىپ باردى. پىيادىلەر ئەمدى ھېچ ئىشقا ئەسقاتمىدى. مانجۇلار سېپىدە پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. بەزىلىرى ئاتلىرىنى دېۋىتكىنىچە دەريا تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. جەڭ مەيدانىدا ئېگىسىز قالغان ئاتلار ئۈيۈق ـ بۈيۇققا دوقۇرۇپ چېپىشىپ يۈرۈشەتتى. بۇ قالايمىقانچىلىقتا گاڭگىراپ قالغان پىيادە چېرىكلەر ئوتتۇرىدا قالايمىقان پىتىرىشىپ يۈرۈشەتتى.

ئابدۇللا پەنسادنىڭ يىگىتلىرى بۇ چېرىكلەرنى سۈر ـ توقاي قىلىپ چېپىپ تاشلاۋەردى. بىر يەردە ئۈزۈلگەن قوللار چېچىلىپ ياتاتتى، بىر يەردە بولسا باشسىز تەن ئوڭغۇل ـ سوڭغۇل تاشلىنىپ ياتاتتى، يەنە بىر يەردە ئادەم كاللىسى ساپقىدىن ئۈزۈلگەن تاۋۇزلاردەك دومىلاپ يۈرەتتى.

دۆڭده تـۇرغان مانـجۇ سەرداری ئـۆزلىرىدىن نـۇسرەت كەتكەنلىكىنى بىلدى بولغاي، نۆكەرلىرىنى ئېلىپ دەريا تەرەپكە ئالدىراپ چىكىندى ۋە ئۇدۇل كەلـگەن پېـتى تـولۇپ ـ تېشىپ ئېقىۋاتقان قىزىل دەريانسىغا ئېتىنى سالـغانچە كىرىپ كەتـتى. ئۇنىڭ نـۆكـەرلـىرى دەريانىڭ قىرغـىقىدا تۇرۇۋېلىپ قوغلاپ كېلىۋاتـقانـلارغا ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى زادىلا يېقىن يولاتمىدى.

مانجۇلارنىڭ راستىنلا گۈلباغ قەلئەسىگە قاراپ چېكىنىـۋاتقانلىقىنى كۆرگەن بـۇزرۇك خان تۆرىنىڭ كۆڭـلى تەسكىن تاپتى. غەم ـ ئەندىشىلىرىمۇ تۈگىدى، قورقۇپ قېپىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالغان يۈرىـكىمۇ ئورنىغا چۈشتى.

ـ شۇكرى! ئىگەم ئۆزۈڭگە مىڭ قەتره شۇكـرى! ـ دەپ دۇئاغا قـول كـۆتۈردى بـۇزرۇك خان تـۆره چەكسىز هاياجان ئىچىده، «دۇشمەن قـاچـسـا بـاتـۇر كـۆپـسىيەر» دېگەنده‌ك، تۆره‌مىنىڭ مۇشۇ تاپـتا جانبازلىق قىلـغۇسى كېـلىپ كەتـتى. ئۇمۇ يىگىتلەردەك قاچقانلارنىڭ كەينىدىن قوغلـماق بـولـۇپ تەمشىلىۋىدى، ياقۇب قوشبېگى يەنە ئاچچىق قىلدى:

ـ تۆرەم، سىز نېمە قىلاي دەيسىز؟ ئۇرۇشتا قاچقانلارنى قوغلاش ئەمرۇل ـ ئۇمرانىڭ ئىشى ئەمەس، تـۇغـنـىڭ ئاستىدا شۇك تۇرىڭىز، ئۇلارنى يىگىتلىرىمىز قوغلـىسۇن!

ـ ئېيتقىنىڭىزدەك بولسۇن، جانابىي قوشبېـگى! ـ دېدى بۇزرۇك خان تۆره. ئۇنىڭ مۇشۇ تاپتا تېخـىمۇ زور نـۇسرەت قازانغۇسى كېلىپ تاقەتسىزلىنىپ كەتكەنىدى، ئۇ كەيـنىدىكى بىر چاپارمىنىگە ـ بېرىپ بۇيرۇقۇمنى يەتكۈز، مانجۇ سەردار-لـىرىنى تـىرىك تۇتـقانـلارغا مـۇكاپات بېـرىـمەن! ـ دەپ بۇيـرۇق قىلدى.

ئۇ خۇددى پـۇتـۇن جەڭـنىڭ غەلىبىسىنى ئـۆزى تەنها قولغا كەلتۇرگەندەك بولۇپ، كېرىلىپ كېتىۋاتقانىدى. ئەتراپىدا تۇرغانلارنىڭ هېچقايسىسىغا قاراپمۇ قويمايۋاتاتتى.

چاپارمەن دۆڭـدىن ئات سېـلىپ چۇشۇپ كېـتىۋاتـقاندا، تۆرەم كۆزلىرىنىڭ نەم ئىكەنلىكىنى سەزدى. غەلـبە زوقىدىن

كۆزىگە ياش كەلگەنلىكىنى ئەمدى بايقىدى - دەپ كۈلۈمسىرەپ، ئالىقىنى بىلەن كۆز يېشىنى ئاستا ئېرتىپ قويدى.

مانجۇلار قەلئەنىڭ قوۋۇق - دەرۋازىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، تاختا كۆۋرۈكنى تارتىۋەتتى. قەلئەنىڭ سېپىلى ئېگىز، پۈختا ۋە قېلىن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مانجۇلار توپ - زەمبىرەك ئېتىپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلارنى سېپىل يېنىغا زادىلا يانداشتۇرمىغانلىقتىن، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇنلىرى گۈلباغ قەلئەسىنى ئېلىشقا كۆپ ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، مۇشەققىتى بىكارغا كەتتى، ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى، ئاخىرى تەرەپ تىركىشىپ قالدى.

بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ خې دالويە دېگەن چوڭى: «بىزلەرنى ئۆز ھالىمىز بىلەن قويساڭلار. بىز سىلەرگە زېممېي① لىك بىلدۇرسەك. ھاياتىمىزغا كېپىللىك قىلساڭلار، دەرھال قەلئەنى ئېچىۋېتىپ، سىلەرگە تەۋەلىك بىلدۇرسەك!» دەپ ئەلچى چىقاردى. بۇزرۇك خان تۆرە مانجۇلارنىڭ ئەلچىلىرىگە: «بولىدۇ. ئەمما شەرت شۇكى، مانجۇلار ساقال - بۇرۇتلىرىنى چۈشۈرۈپ تاشلاپ، غۇسۇل - تەرەت ئېلىپ، ئىسلام ئەھكاملىرىنى، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ پەرھىز - سۇنىئەتلىرىنى ئادا قىلسۇن. شۇ چاغدا، ئامانلىققىلار ئاندىن تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولالايدۇ» دەپ كەسكىن جاۋاب بەردى.

مانجۇلارنىڭ ئەلچىلىرى بۇ جاۋابنى قەلئە قوماندانىغا يەتكۈزگەندە، قەلئەدىكى مانجۇلار ئارىسىدا تالاش - تارتىش يۈز بەردى. قەلئە قوماندانى خې بويۇن تەسلىم بولۇشنى قۇۋۇەتلىدى:

— ھازىر قەلئە ئىچىدىكى ئوچ مىڭدىن ئارتۇق

① زېممېي — ئۆز ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىش، تەسلىم بولۇش دېگەن مەنىدە.

چېرىك ۋە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلارنىڭ ھاياتى بىلەن ئويناشماس لىق كېرەك، ـ دېدى ئۇ كەكە ساقلىنىي سىلاپ تۇرۇپ، ـ مۇشۇلارنىڭ ئامانلىقى ئۇچۇن بولسىمۇ چەنتۇلار قويغان شەرتكە كۆنۈش كېرەك. چۇنكى، «جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان» دېگەن ماقال بار. جېنىمىزنى ساقلاپ قالالىساقلا، قالغىنىنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ! خاقانىمىز ئۆز پۇقرا-لىرىنى ھەرگىز تاشلىۋەتمەيدۇ.

قەشقەر خان ئامبىلى جاڭ تەي: «بىز بولساق قورغان بولىدۇ، بىز ئۆلسەك قورغانمۇ ئامان قالمايدۇ» دەپ، تەسلىم بولۇشنى رەت قىلدى ھەمدە خې دالويەنىڭ بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن تەسلىم بولۇش ھەقىقىدىكى سۆلھ سۆھبىتىگە قاتنىشىشتىن قەتئىي باش تارتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدىكى سۆھبەت ئۇزاققا سو-زۇلۇپ كەتتى. بۇزرۇك خان تۆرە ئەمدى تاقەتسىزلىنىشكە باش-لىدى. ئۇ سەدىقبەگ ۋە ياقۇب قوشبېگى قاتارلىقلار بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، قورغانغا شەبخۇن قە-لىش قارارىغا كەلدى ۋە ئىچكىرىسىدىن ماسلىشىش ئۇچۇن، قېچىرچىلىق قاسىم قۇلۇپساز دېگەن بىرىنى قەلئە ئىچىگە خۇپىيانە كىرگۈزۈۋەتتى.

ئەتىسى تۇن نىسپى بولغاندا، ئۇلار قورغان ئەتراپىغا شىپقاپ كېلىشتى. قورغان ئەتراپىدا سۇ تولدۇرۇپ قويۇلغان تەرەن خەندەك بار ئىدى. خەندەكتىن دەرۋازىغا ئۆتمەدىغان كۆۋرۈكمۇ مەخسۇس زەنجىر بىلەن قوۋۇق تەرەپكە كۆتۈرۈپ قويۇلغانىدى. ھۇقۇشنىڭ ھۇۋلىشىغا ئوخشاش ئاۋازنىڭ ئاڭلىنى-شى بىلەن تەڭ، ھېلىقى قاسىم قۇلۇپساز دېگەن كىشى ئاللىقا-چان قەلئەنىڭ قېچىرچى دەرۋازىسىنى ئېچىپ قويغانىدى. شۇ ئەسنادا، يىگىتلەردىن بىرى سېپىل خەندىكىدىكى سۇنى شالاپ لاتماي سېپىل تەرەپكە ئۆتۈۋالدى ـ دە، كۆۋرۈكنىڭ زەنجىرىنى

بوشتىپ، كۆۋرۈكنى چۈشۈرۈپ بولدى.

ئابدۇللا پەنساد بىلەن مىرباباى ياساۋۇل بېشى خەنجەك لىۋىگە كېلىپ تۇرۇشقانىدى. قوۋۇق ئېچىلىپ كۆۋرۈك چۈشۈشى بىلەن تەڭ، ئۇلار قوۋۇق ئىچىگە ئات سېلىپ، قىلىچ يالىڭاچلاپ بېسىپ كىردى.

قاراڭغۇدا مانجۇلار دۈشمەن قايسى، ئۆزىنىڭ ئادەملىرى قايسى، ئاجرىتالماي قالدى. ئۇلارنىڭ كۆزىگە يۇگۇرۈپ كېلىۋاتقان لارنىڭ ھەممىسلا دۈشمەن كۆرۈندى. گۇلباغقا بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك دۈشمەن باستۇرۇپ كىرگەن ئوخشايدۇ، دەپ قېلىشتى مانجۇلار.

سەھەردىكى غەرق ئۇيقۇسىدىن قورقۇپ ئويغانغان يېڭىشەھەرلىكلەر تۆرەمنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مانجۇلارنى قوغلاپ يۈرگەنلىكىنى تاڭ يورۇغاندا ئاندىن بايقىدى. مانجۇلاردىن نارازى كىشىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھۈنەرۋەنلەر بۇلانغان، دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىنى مانجۇلارنىڭ بىھېساب ئات ـ ئۇلاغلىرى چەيلىۋەتكەن، مانجۇلار تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن جاھانگىر خوجىنىڭ تەرەپدارلىرى قاتىللاردىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن، كاسىپلارنى ۋە دېھقانلارنى قۇتراتقانىدى. ھاكىمىيەت ئۆزگىرىپ، مانجۇلارغا نۇسرەت يۈزىنى تەتۈر قىلىۋالغانىدىن كېيىن، مەنسىپىدىن ئاجراپ قالغان ئىلگىرىكى بەگلەر: «مانجۇلار خوجىلارنىڭ قاتىلى!» دەپ خۇن دەۋاسى قىلىپ چىقىشتى. بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ قوشۇنىنىڭ ئەتراپىغا بەش ـ ئالتە مىڭ كىشىلىك قۇتربغان قىساسكار خالايىق قوشۇلدى. ئۇلار خان ئامبالنىڭ ئادەملىرىنى يوشۇرۇنغان يەرلىرىدىن تېپىپ چىقىشاتتى. كوچىدا قېچىپ يۈرگەنلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ قورشۇالاتتى. پىچاقمۇ، پالتىمۇ، تاياقمۇ، تاشمۇ، خىشمۇ، ئىشقىلىپ، قوللىرىغا نېمىلا چىقسا شۇنىڭ بىلەن زالىملارنى ئۇرە ـ ئۇر قىلىپ، ئۆلتۈرۈپ، يانجىپ تاشلىشاتتى. قۇتربغان خالايىق ئارىسىدا

يەرلىك ھاكىمبەگلەر ۋە نېپقىپ بەگلەردىن جەبىر-زۇلۇم كۆر-گەن ئادەملەرمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار بەش-ئون يىل بۇرۇنقى قىساسلىرىنىمۇ ئەمدى مانا بۇ مانجۇلاردىن ئالماقتا ئىدى.

قەلئە ئىچىدىكى خان ئامبال تۇرىدىغان يامۇلنىڭ ئەترا-پىغا تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن قاراۋۇل قويۇلغان بولۇپ، ھېچ كىمنى بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەيۋاتاتتى. خې دالويە باشچىلىقىدىكى تەسلىمنى قوبۇل قىلغان بىر توپ مانجۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى ياقۇب قوشبېگى تەرىپىدىن يالاپ ئېلىپ چىقىپ كېتىلدى.

يامۇلنىڭ ئىچىدىكى ھويلىدىن «گۈمباڭ!» قىلغان قاتتىق پارتلاش ساداسى چىقىپ، قاپقارا ئىس-تۈتەك ئاسمانغا تۇ-رۇلۇپ-تۇرۇلۇپ كۆتۈرۈلدى.

ئەسلىدە خان ئامبال جاڭ تەي سەپدىشى خې بويۇننىڭ بۇزرۇك خان تۆرە بىلەن سۇلھ قىلىش ئىشىغا قاتنىشىشتىن باش تارتقاندىن كېيىن، تۆرەمنىڭ قوشۇنلىرى قورغانغا باستۇرۇپ كىرگەن كۈنى، ئۆزىنىڭ قورۇسىغا كىرىۋېلىپ، ئائىلە-تاۋا-بىئاتلىرى ۋە چاكار-دېدەكلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئەترا-پىغا يىغىپ، شۇ يەرگە ئالدىنئالا كۆمۈپ قويۇلغان بىر ئىدىش پورۇخنىڭ پىلتىسىگە چېكىۋاتقان ئۇزۇن غاڭزىسىدىكى ئوتنى يېقىپ، ئۆزلىرىنى پارتلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. بايامقى پارتلاش ئاۋازى مۇشۇنىڭدىن چىققانىدى.

كۈن چىقىۋاتقاندا، سېپىل سىرتىدا مانجۇلارنىڭ گۈلباغ قەلئەسىگە يارەمگە كەلگەن كىچىك بىر قوشۇنى پەيدا بولدى. ئەمما، ئۇلار سۇ بىلەن تولدۇرۇلغان خەندەكتىن بېرىسىگە زادىلا ئۆتەلمىدى. سېپىلنىڭ قېچىرچى دەرۋازىسى، تازىغۇن دەرۋازىسى، بارىن ۋە ناچۇق دەرۋازىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇز-رۇك خان تۆرىنىڭ ئادەملىرى تەرىپىدىن مەھكەم ئېتىۋېتىلگەن، خەندەكلەرنىڭ كۆۋرۈكلىرى تارتىۋېتىلگەنىدى. شەھەر ئىچىدە،

ئىنتىقام ئېلىش داۋاملاشماقتا ئىدى.

نەزمە:

يىللار چەكسىز، پايانى يوق، هايات ئۇزۇن!
جاهاندا خەلق بېشىمىزدىن ئۆتمەك ئىستەر.
قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ شاهلىق بىزگە يەتتى،
بىزدىن يەنە باشقا قولغا شۇنداق ئۆتەر.

ـــ شەيخ سەئدى

ئون بىرىنچى باب

ھەفتەئىي مۇھەممەدان ①

مىلادى 1865 - يىل 12 - ئاي.

بازار كۈنى. قەشقەردىكى ئەنجان رەستىسىدە ئادەم ناھايىتى كۆپ ئىدى. بىر توپ ئەنجانلىق ئەۋكەرلەر كۈن نۇرىدا يەتتە خىل رەڭ بىلەن تاۋلىنىپ جۇلالىنىۋاتقان قەشقەر خان ئەتلىسىگە خېرىدار بولۇپ قېلىشتى. ئۇلار ئىچىگە تىك ياقىلىق كۆڭلەك، تېشىغا سەقەرلات تون كىيگەن سېمىز سودىگەرگە تۆت كىيىملىك خان ئەتلەس ئۇلچەپ بېرىشنى بۇيرۇشتى.

سودىگەر ياغاچ گەزنى قولىغا ئالدى - دە، ئەنجانلىق ئەۋكەرلەرگە مەسخىرە بىلەن كۆز يۇگۈرتۇپ:

— ئاۋۋال پۇلۇڭنى كۆرسەت،— دېدى،— ئاقچاڭ قانداق تەڭگە؟

چوڭ قالپاق كىيگەن بىر يىگىت كۆن قاپچۇقىدىن ئۇچ - تۆتچە كۈمۈش تەڭگە ئېلىپ سودىگەرگە بەردى.

---

① ھەفتەئىي مۇھەممەدان — يەتتە مۇھەممەتنىڭ مازىرى، دېگەن مەنىدە. بۇ جاي يەكەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ھازىر «پىرىمنىڭ مازىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

سودىگەر قولىدىكى بىر مىسقاللىق شەرئىي ئاق تەڭگىنىسى كۆرۈپ، خۇددى ئۇششۇك تەگكەن پىلەكتەك سالپايىدى ـ دە، پۇلنى دەرھال ئىگىسىگە قايتۇردى.

بىلىگە خەنجەر ۋە قىلىچ ئاسقان بەستىلىك ئەنجانلىق باش نەۋكەر ئاۋۋال ئالىقىنىدىكى كۈمۈش تەڭگىلەرگە، كېيىن سودىگەرگە تەئەججۇپ نەزەرى بىلەن تىكىلدى:

ـ نېمە بولدى ئاخۇن؟ مۇنۇ پۇلدا نېمە ئىللەت بار؟

ـ بۇ ئىككى يېرىم مىسقال ھېسابىدا خەجلىنىدىغان تەڭگە، مەن ئالمايمەن!

ـ نېمە ئۈچۈن ئالمايسىز، ئاخۇن؟ نېمە ئۈچۈن؟ ـ تىت ـ تىت بولۇپ سورىدى ئەنجانلىق باش نەۋكەر.

ـ پۇلۇڭنىڭ سالمىقى توشمايدۇ، ئالسام زىيان تارتىمەن.

ـ بۇ شەرئىي ئاق كۈمۈش تەڭگە ئىدىغۇ؟ نېمىشقا ئالماپسىز ئاخۇن؟

ئۇنىڭ بۇ سوئالىغا بىر چەتتە تۇرۇپ تاماشا كۆرۈۋاتقان قەشقەرلىق ئۆكتەم بىر يىگىت جاۋاب بەردى:

ـ ئەنجانلىقلارنىڭ پۇلى جا!

ـ جا؟ـ دەپ ئەنجانلىق باش نەۋكەر ھېلىنقى ئۆكتەم يىگىتكە ئېتىلدى. ئەمما، ئۇ يىگىت ئۆزىنى بازارغا لىق تولغان خالايىقنىڭ ئارىسىغا ئاتتى. شۇ چاغدا دۇكانلار ئارىسىدىن كىمدۇر بىرى ئەنجانلىق باش نەۋكەرگە تاش ئاتتى ۋە:

ـ ئەنجانلىق، كەت يۇرتۇڭغا!ـ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

كۆزلىرىدىن ئوت چاقناۋاتقان ئىككىنچى ئەنجانلىق نەۋكەر ھېلىقى سودىگەردىن تەھدىت بىلەن سوزۇپ سورىدى:

ـ ئاخۇن! بىزنىڭ پۇلنى ئالمايسىز ـ ھە؟

سودىگەر ئەمدى ئۇنىڭ غەزىپىدىن قورقىنىدى. شۇڭا، مۇلايىملىشىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـ مېھمان، بىز كونا پۇلدا سودا قىلىپ كېلىۋاتىمىز.

— كونا پۇل؟ ئاخۇن! سىزگە مانجۇلارنىڭ پۇلى كېرەكمۇ؟

قەشقەر بازىرىدا ھەقىقەتەن مانجۇلار چىقارغان بىر مىسقاللىق تەڭگىلەر ياخشى ئۆتەتتى. چۈنكى، بۇ تەڭگىلەرنىڭ سالمىقى ئېغىرراق، دېمەك، قىممىتىمۇ يۇقىرىراق ئىدى. ياقۇب بەگ كۈندىن — كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان مالىيە چىقىمىنى قامداش ئۈچۈن، بىر مىسقاللىق كونا كۈمۈش تەڭگىگە ئوخشاش بىر مىسقاللىق تەڭگە سوقتۇرۇپ، ئىككى يېرىم مىسقال ھېسابىدا خەجلەشنى جاكارلىغانىدى. ئەمما، كىشىلەر يەنىلا مانجۇلارنىڭ بىر مىسقاللىق تەڭگىسىنى خەجلىشەتتى. شۇڭا، ئالتە شەھەر ئەتراپىدىكى شۇ چاغلاردا مانجۇلار چىقارغان بىر مىسقاللىق تەڭگىلەرنىڭ خېرىدارى ياقۇببەگ چىقارغان ئىككى يېرىم مىسقاللىق تەڭگىلەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئىدى. ئەمما، غەزەپلىنىپ تۇرغان ئەنجانلىق باش نەۋكەرگە سودىگەر بۇنى ئۇچۇق ئېيتمىدى.

— مانجۇلار يوق بولدى! بىز سىز ئاخۇنلار ئۈچۈن ئۇلارنى يوقىتىپ بەردۇق!— دېدى ئەنجانلىق باش نەۋكەر.

شۇ چاغدا كىمدۇر بىرى:

— مانجۇلارنى بىز ئۆزىمىز يوقاتتۇق، سەن تەييارغا ھەييار بولدۇڭ! بازارنى بىكار قىل، ئەنجانلىق! — دېدى — دە، دۇكان ئالدىدا تۇرغان ئەنجانلىق نەۋكەرلەرگە چالما ئاتتى. چالما ئۇلارنىڭ باشلىرىغا تېگىپ، ئۇۋلىپ چۈشۈپ، توزانلىرى يۇزلىرىگە چېچىلدى. خالايىق ئارىسىدىن ئاللىكىملەرنىڭ كۈلگىنى ئاڭلاندى. ئەنجانلىق باش نەۋكەر قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋالدى — دە، چالما ئاتقان ھېلىقى ئادەمنى قاراشتۇرۇدى، ئەمما تاپالمىدى. كېيىن يەنە سېمىز سودىگەرگە يۈزلەندى. سۆزىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىنى سوزۇپ سورىدى:

— ياقۇببەگنىڭ پۇلىنى ئالمايسىز ئاخۇن!؟

سودىگەر ئۇنىڭ قولىدىكى قىلىچىدىن قورقۇپ تىترەپ كېتىۋاتاتتى:

— مەن ئالسام، زىيان تارتىمەن...

ئەنجانلىق باش نەۋكەر يەنە بىر قېتىم:

— ئالمايسىزمۇ؟ — دەپ سوزۇپ سورىدى — دە، كېيىن ئەتراپتىن ھەدەپ ئېتىلىۋاتقان، باش — كۆزلىرىگە تېگىپ يېرىپ تاشلىغان تاش ۋە چالمىلارنىڭ ئەلىمىنىمۇ بىراقلا ھېلىقى سودىگەردىن ئېلىپ، ئۇنىڭ كەڭ يەلكىسىگە بارلىق كۈچى بىلەن قىلىچ ئۇردى. ئۆتكۈر قىلىچ سودىگەرنىڭ گۆش لۈك يەلكىسىنى بوينىنىڭ ئالدىدىن تاكى كىندىكىگىچە توغراپ كېسىپ چۈشتى. شۇ چاغدا، يەنە بىر ئەنجانلىق نەۋكەرمۇ قىلىچىنى يالىڭاچلىدى — دە، بىر زەربە بىلەن زوڭزىيىپ قالغان سودىگەرنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. سېمىز سودىگەرنىڭ باشسىز بوينىدىن شارىلداپ ئېقىۋاتقان قان پۈتۈن دۈكاندىكى ئەتلەسلەر ۋە يىپەك رەختلەرگە چاچرىدى.

بۇنى كۆرگەن ئادەملەر قىيا — چىيا قىلىشىپ، ۋەھىمە ئىچىدە قېچىشقا باشلىدى.....

× ×

كېيىنكى چاغلاردا، ياقۇببەگنىڭ ئەڭ زور ئارزۇسى — كۈچادىكى راشىدىن خان بىلەن خوتەندىكى ھاجى پادىشاھ ئوسۇتىدىن ئۈزۈل — كېسىل غەلىبە قىلىپ، يەتتە شەھەر تەۋەسىدە، ھەتتا پۈتۈن پەرغانە، ياق، پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسىدە «بىر دۆلەت» بولۇپ، يېگانە يۇرت سوراش بولۇپ قالغانىدى. «بىر غىلاپقا ئىككى قىلىچ سىغمايدۇ. پۈتۈن يەتتە شەھەرگە ياكى مەن بەدۆلەت بولۇشۇم كېرەك. ياكى تۆرەم!» ياقۇببەگ شۇ پېكىر ئاساسىدا، بۇزرۇك خان تۆرىنى ئوتتۇرىدىن ئىرغىتىپ تاشلاشنىڭ كويىدا ئۈزۈندىن بۇيان مەشغۇل ئىدى. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاستىرتتىن بىر — بىرلەپ ھەربىرىنى قىلماقتا ئىدى. ئۇ ئىشنى ھەممىدىن ئاۋۋال تۆرەم بىلەن سىدىقبەگنىڭ

ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىشتىن باشلىدى. «تۆرەم سىدىقبەگنى قوغلىۋېتىش ئۈچۈن، بەدەخشاندىن قوشۇن كەلتۈردى. بۇ تېخى ئەسكەرلەرنىڭ بېشى. ئارقىدىن نەچچە مىڭ لەشكەر كېلىدۇ...» دەپ سۆز تارقاتتى ئۇ.

ئەسلىدە، كۆچالىق خوجىلار بىرىنچى قېتىم ياقۇببەگ بىلەن سوقۇشۇپ يەكەننى ئۇنىڭغا تارتقۇزۇپ قويۇپ قاچقاندىن كېيىن، شۇ چاغلاردا ئاقسۇ ھاكىمى بولۇپ تۇرۇۋاتقان جامالىدىن خوجىنىڭ ھېممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ ـ تېشىپ، غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ، ئولتۇرالماي قالغانىدى: «ئۆزۈم بېرىپ، يەكەن بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلمىسام ھېساب ئەمەس. ياقۇببەگ دېگەن ئەنجانلىقنى تىرىك تۇتۇپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئۇنى ئېتىمنى يېتىلەيدىغان مىراخور قىلمىسام، قارى بالا بولماي كېتەي!» دەپ قەسەم ئىچىپ، ئاسمانغا تېپىپ، جاھانغا پاتماي كەتكەنىدى ئۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر توپ خۇشامەتچىلىرى: «ۋاي شۇنداق بولمامدىغان! يۇرتىدىن تانغان ئاشۇ يالاكتۆش ئەنجانلىقنىڭ قولىدىن نېمە كەلسۇن!» دەپ، ئۇنىڭغا ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىشىپ، ئۇنىڭ دىمىقىدىكى مەمەنلىك تۇتۇنىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتكەنىدى. ئۇ ئۆزىنى چاغلىماي، قوشۇنىنى باشلاپ، ھەيۋەت ـ ھەشىمەت بىلەن قەشقەر تەرەپكە ئاتلانىدى. شۇ چاغدا، بەدەخشان تەرەپتىكى گۈلابىنىڭ ھاكىمى ھەمراخان دېگەن پىر باھادىر ئۇچ يۈزدەك بەدەخشانلىق زەبەردەست پالۋان ئەسكەرلەرنى قورال ـ ياراقلىرى بىلەن ئېلىپ، ئۇنىڭغا ياردەمگە كەلگەنىدى. جامالىدىن خوجا: «بىزگە ياقا يۇرتنىڭ ئادەملىرى كېرەك ئەمەس» دەپ، ئۇلارنى قوبۇل قىلماي قويدى. نائىلاج، بۇ بەدەخشانلىق نا ئۇمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمگە قوشۇلۇپ كەتتى. ياقۇببەگ مۇشۇ بەدەخشانلىقلاردىن تۆرەم بىلەن سىدىقبەگنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش ئۈچۈن

پایدىلاندى. تۆرەم بىلەن سىدىقبەگنىڭ ئارىسىدىكى سوغۇقچىلىق ياقۇبەگنىڭ ھىيلىسى بىلەن مانا مۇشۇنداق ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. «سىدىقبەگنى تۆرەمنىڭ يېنىدىن نېرى قىلغاندىلا، تۆرەمنىڭ كارى ئاسان بولىدۇ» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇڭا، بۇ ئىشنىڭ ئاستىغا پىلته قويۇپ، ئۇنى خۇسۇمەت ئوتىدا يانداۋرۇپ، نىزاھ پىلىكىنى ئوت ئالدۇرماقچى بولدى. مۇبادا بۇ پىلته ئوت ئېلىپ كەتسىلا، ئۇ كۆتكەن مەقسىتىگە يېتەلەيتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى.

بۇزرۇك خان تۆرىنى ياقلايدىغان گىشىلەر بۇ سىردىن ۋاقىپ بولۇپ، تۆرەمگە كۆيۈنۈپ:

— تۆرەم، ئەنجانلىقلا ئىشەنمەك! بۇ ئەنجانلىقلار سىزنى ئوڭدا قويىدۇ، — دېيىشكەنىدى، — ئەنجانلىقلار ئۆزىڭىز-گە سادىق بولسۇن دېمىڭىز، سىدىقبەگنى يېنىڭىزدىن نېرى قىلماڭ. سىدىقبەگنى يېنىڭىزدا تۇتقانلىقىڭىز، قىلىچنىڭ دەستىسىنى قولىڭىزدا تۇتقانلىقىڭىز بولىدۇ! چۈنكى، ئەركەكنىڭ كەمبىدىكى شەمشەر قىنىدا تۇرۇپمۇ كۈچ بېغىشلايدۇ!

ئەما، تۆرەم بۇ نەسىھەتلەرنىمۇ زادىلا ئاڭلىمىدى. قەشقەر-لىقلەرنىڭ نەمەنگانلىق خوجىلارغا ئىخلاسى ئەزەلدىن كۈچلۈك بولغاچقا، سىدىقبەگ شۇنچىۋالا كەڭ قەشقەرگە سىغمىدى. ئاخىرى، «تۆرەملەر كەلدى، ئەمدى قىيچاقلارنى شەھەردىن قوغ-لاپ چىقىرايلى!» دېگەن چۇقان — سادالار ئىچىدە، بىرمۇنچە باشباشتاق ئالامان شەھەردىكى قىرغىز — قىپچاق قېرىنداشلىرىنى تاياق — توقماق بىلەن ئۇرۇپ قوغلىغىلى تۇردى. قىرغىز — قىپچاقلار قېچىشقا باشلىدى. تۆرەمنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن كارى بولمىدى. ياقۇبەگ بولسا، ئوت ئۇستىگە ياغ چېچىپ، نىزاھ ئوتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى. ئاخىرى، سىدىقبەگمۇ قەشقەردە تۇرالماي، ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ، سەھراغا چېكىنىپ، يۇرتى بارىنغا بېرىۋالدى.

یاقۇببەگ ئۇنى بارىندىمۇ تىنچ ياتقىلى قويمىدى. چۈنكى ئۇ: «ناۋادا بىر كۈنلىرى تۆرەم بىلەن ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ قالسا، بۇ ئىككىسى ئىتتىپاقلىشىپ يەنە بىرلىشۋالىدۇ. ئۇ چاغدا مەن ھەم ئىچىدىن، ھەم تېشىدىن بولۇپ، ئىككى تاش ئىشك ئارىسىدا قالىمەن» دەپ ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭا، بۇنداق ئاقىۋەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئالدامچىلىق قىلىپ، سىدىق بەگنى يەنە تۇزاققا دەسسەتمەكچى بولدى.

سىدىقبەگ ئۆزىمۇ قارا تۇرك ئادەم ئىدى. شۇڭا، ياقۇببەگ نىڭ قورئان تۇتۇپ تۇتۇپ: «كۆڭلىمىزدىكى ئاداۋەتنى چىقىرىپ تاشلايلى! دوستلۇق كەمىرىنى مەھكەم باغلاپ، بىر ـ بىرىمىزگە زىيان ـ زەخمەت قىلمىشايلى!» دەپ ئىچكەن قەسىمىگە ئىشەنمەي قالدى. يېڭسار ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ياقۇببەگكە ئىشىنىپ يەنە قايتىپ كەلگەنلىكىگە پۇشايمان قىلدى. ئەمما، ئىش كېچىككەنىدى! ئۇ دەرھال ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭسارىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى ـ دە، قورغاننى مەھكەم تاقاپ بېكىنىۋالدى. ياقۇببەگمۇ ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، قورغانغا دەرھال ھۇجۇم قىلماي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتتى. ئاخىر، سىدىقبەگنىڭ سەۋر قىلىشقا مادارى قالماي، بىر كېچىدىلا قورغاننى تاشلاپ قاچتى. ياقۇببەگنىڭ ئادەملىرى ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، سىرىققولنىڭ ئايىقىدىكى قوتاز قۇيرۇق دېگەن يەردە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى. سىدىقبەگ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، ئېتىغا ئوق تېگىپ يىقىلدى ـ دە، ئۆزى ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. ياقۇببەگ ئۇنى بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ئالدىدىلا سوراق قىلىپ، پۈتۈن توقا ـ لەنەتنى ئۇنىڭ گەدىنىگە ئارتتى ـ دە، ئاندىن ئۇنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ ئىش مىلادى 1865 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى يۇز بەرگەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا، قەشقەر ئۆلىمالىرىنىڭ بىر يىغىنىدا، موللا مۇھەم

مەتیار خەلپەتتم سەدەقەبەگ پاجەئەسەنی ئەسلەپ، سورۇن ئەھ
لىگە مۇنداق ھېكايەتنى سۆزلەپ بەرگەندى:

بىر ئورمانلىقتا ئېگىزلىكتە ھەممە دەرەخلەردىن بېشى ئۇستۇن، چوڭلۇقتا بارلىق دەرەخلەردىن كاتتا، سايىسى ھەممىدىن ياخشى بىر چىنار بار ئىكەن. بۇ چىنارنىڭ تۈۋىدە بىر چاشقان ئۇۋا تۇتقانىكەن. ئۇ ھېيلىگەر، پەملىك ۋە ھوشيار بولۇپ، بىر پىكىر يۈرگۈزۈش بىلەن مۇشكۇل چىگىشلەرنى قىيىپ يېشۇۋېتەلەيدىغان چاشقان ئىكەن. ئۇنىڭغا يېقىن بىرجايدا بىر مۇشۇكمۇ ئۇۋا تۇتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇۋىسى بار جايغا ئوۋچىلار ناھايىتى كۆپ كېلىدىكەن ۋە تۇزاق قويىدىكەن. بىر كۈنى، بىر ئوۋچى نەق ئاشۇ دەرەخ تۈۋىگە تۇزاق بېسىپتۇ ۋە بىر پارچە گۆشنى بۇ تۇزاقتا بېكىتىپ قويۇپتۇ. ھېلىقى مۇشۇك نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، تۇزاقتىن غاپىل بولۇپ قېلىپ، گۆشنى چىشلەپ تارتىشى بىلەن تەڭلا، تۇزاققا چۈشۈپ قاپتۇ. دەل شۇ چاغدا، چاشقان ئۇزۇق ئىزدەپ تۆشۈكتىن چىققانىكەن. ئۇ، تۇيۇقسىز تۇزاقتىكى مۇشۇكنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ خاتىرجەم بولۇپ ماڭاي دېيىشىگە، بىر تەرەپتە ماراپ ياتقان بىر مولۇننى كۆرۈپ قاپتۇ. بىسەرەمجان بولۇپ ئۇستىگە قارىسا، بىر قاغا دەرەخنىڭ شېخىدا ئولتۇرۇپ، ئۇنى ئالماقچى بولۇپ تىكىلىپ قاراپ تۇرغانىكەن، چاشقان ئىزتىراپقا چۈشۈپ قاپتۇ. «ئەگەر ئالدىمغا ماڭسام،— دەپ ئويلاپتۇ ئۇ، — مېنى مۇشۇك تۇتۇۋالىدۇ. كەينىمگە يانسام، مولۇننىڭ چاڭگىلىغا چۈشىمەن، ئۆز ئورنۇمدا تۇرۇۋەرسەم، قاغا كېلىپ ئالىدۇ. بۇ بالالاردىن ئۆزۈمنى قانداق ھېيلە بىلەن قۇتۇلدۇراي؟ ھازىر ماڭا ھەممە بالالارنىڭ ئىشكى ئوچۇق ۋە ھەممە قۇتۇلۇش ئىشىك لىرى تاقاقلىق تۇرۇپتۇ. بۇنداق چاغدا، ماڭا ئەقىلنىڭ سايىسىدىن ياخشىراق پاناھ، دانىشمەنلىكتىن شەپقەتلىكرەك ياردەمچى يوق. ھازىر ماڭا لايىق تەدبىر شۇكى، مۇشۇك بىلەن

سۇلە قىلمىشىم زۆرۈر، چۈنكى ئۇ تۇزاقتا، ھازىر ئۇ ماڭا موھتاج. ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق بولسام، باشقا دۇشمەنلىرىم تەمەدىن ئۈمىد ئۈزىدۇ.»

ــ ئەي مۇشۇك،ــ دەپتۇ چاشقان،ــ مەن ھەمىشە ساڭا غەم يەتكىنىنى كۆرسەم خۇشال بولار ئىدىم ھەمدە ھەمىشە ساڭا زەرەر يەتسە ئىكەن دېگەن ئارزۇدا يۈرەتتىم، لېكىن بۈگۈن مەنمۇ خۇددى سەندەكلا بالاغا مۇپتىلا بولۇپ قالدىم. شۇڭا، ساڭا دوستلۇق قولىنى سۇنماقچى بولدۇم. شۇنداق قىلساق، ئىككىلىمىزلا بۇ بالالاردىن قۇتۇلۇپ كېتەلەيمىز. سۆزۈمنىڭ راستلىقى ئۈچۈن ئاۋۇ ماراپ تۇرغان مولۇن بىلەن دەرەخ ئۈستىدە مېنى قەستلەپ ئولتۇرغان قاغا گۇۋاھ بولىدۇ. مۇبادا سەن مېنى پاناھلىغا ئالساڭ، ئۇ ئىككى دۇشمەن نائۇمىد بولىدۇ، مەنمۇ سېنىڭ بەندلىرىڭنى قىيىمەن.

ــ قارىغاندا، مەندىن ۋەھىمە قىلىدىغان ئوخشايسەن،ــ دەپتۇ مۇشۇك،ــ مەن ساڭا زەرەر يەتكۈزمەسلىككە ۋەدە بېرىمەن. ئارىمىزدا گەرچە كونا ئاداۋەت ۋە خۇسۇمەت بار بولغان بولسىمۇ، ئەمدى يېڭى ئىخلاس پەيدا بولۇشى بىلەن، ئۇلارمۇ پۇتۇنلەي يۇيۇلۇپ كېتىدۇ. سەن تۇزاقنىڭ يېنىنى خاتىرجەم قىيىۋەر.

ــ دوستلار ئىككى خىل بولىدۇ،ــ دەپتۇ چاشقان بەند يېپلىرىنى ئالدىرىماي قىيىۋېتىپ،ــ بىر خىلى بىر كىمگە مۇھەببەت قويسا پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن قويىدىغانلار. بۇنداقلاردا قىلچىمۇ غەرەز، رىيا ۋە تەمە بولمايدۇ؛ دوستلارنىڭ ئىككىنچى خىلى زۆرۈرىيەتتىن ياكى تەمە، ياكى غەرەز بىلەن دوستلۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، زېرەك كىشىلەر ئىختىيار تىزگىنىنى ئۆلارنىڭ قولىغا بىر يولىلا بېرىۋەتمەسلىكى كېرەك. ۋاقتى كەلمىگۈچە، ئۆلارنىڭ ئىشىنى تامامىغا يەتكۈزمەسلىك كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ھەم ۋاپادارلىق سۈپىتى بىلەن

نامى چىقىدۇ. ھەم ئەقىللىقلىقى بىلەن مەشھۇر بولىدۇ. مەنمۇ شۇنداق قىلاي دەيمەن. ھەم سېنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بەرگەن ۋەدەمنى ئورۇندىماي قويمايمەن، ھەم ئۆزۈمنى سەندىن ئېھتىيات بىلەن ساقلىمىساممۇ بولمايدۇ. سېنىڭ پاناھىڭدا ئۇ ئىككى دۇشمەندىن قۇتۇلىمەن. لېكىن، ئۇلارغا قارىغاندىمۇ يەنە سەندىن بەكرەك خەۋپسىرەيمەن.

چاشقان بۇ سۆزلەرنى دەپ تۇرۇپتىكەن، ئۇۋچى پەيدا بولۇپتۇ. ئۇنى كۆرگەن مۇشۇك ھوشىدىن كېتىپتۇ.

— ماڭا ئۆز ئۆھدىمدىن چىقىدىغان پەيت ئەمدى كەلدى،— دەپتۇ چاشقان ۋە دەرھال قىلتاقنىڭ قالغان يېپىلىرىنىمۇ قىرقىپتۇ. قىلتاقتىن قۇتۇلغان مۇشۇك چاشقانغا قارىغۇدەكمۇ بولماي، قېچىپلا چىنارنىڭ ئۇستىگە چىقىۋاپتۇ. چاشقان ھەممە بالالاردىن خالاسلىق تېپىپ، ئۇۋۇسىغا كىرىپ كېتىپتۇ.

— ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك بىر ئادەمگە بۇ ھېكايىنىڭ پايدىسى شۇكى،— دېگەنىدى مولا مۇھەممەتيار خەلپىتىم،— سۇلە قىلىدىغان چاغدا، دۇشمەن بىلەنمۇ دوست بولۇپ، ھاجەتنى راۋا قىلماق كېرەك. كۆزلەنگەن مەقسەتكە ئېرىشكەن ھامان، ئېھتىياتنىمۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق لازىم. قايسىدۇر بىر دانا: «دۇشمەنلىرىمنى ئۆزۈم ئەپلەيمەن، مېنى دوستلىرىمدىن ئاسرىغايسەن خۇدايىم...» دېگەنىكەن. يۇقىرىقى چاشقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ھېكايىسىدە بىر ئىبرەت بار. بۇ ئىبرەتنى نەزەردە تۇتمىغان ئادەم سىدىقبەگدەك غاپىللىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدۇ...

× ×

ياقۇبېگ سىدىقبەگنى يىغىشتۇرۇپ بولۇشىغا، ئىسھاق خوجىنىڭ كۇچادىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ يەكەن شەھرىنى بېسىۋالغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى. يەكەن قولدىن كەتسە، جەنۇبتا

خوتەننى تارتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شەرقتە بولسا، مارالبېشىنى تۇتۇپ تۇرماق تېخىمۇ قىيىنلىشاتتى. بۇ ئىش ياقۇببەگ ئۇچۇن كانىيغا قىلتىرىق تۇرۇپ قالغاندەك بىر ئىش بولدى. ئۇ دەرھال يىگىت ۋە سەرۋازلىرىنىڭ سانىنى خەتلەپ تىزىمغا ئولتۇرغۇزدى. ئۇن ئىككى مىڭ ئاتلىق يىگىت ۋە ئۇچ مىڭ پىيادە سەرۋاز دەپتەرگە چۇشتى.

ياقۇببەگ جامەدار دادخاھنى ئۇچ مىڭ سەرۋازغا ئەمىر لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا توپ ـ زەمبىرەك، تۇغ ـ ئەلەم، سوـ تۇق ـ بايراق، دەھۇل ـ دۇمباق بېرىپ، قول ئاستىغا سەككىز پەنسادنى تەيىنلەپ بەردى؛ يەنە مىرزا ئەھمەت قوشىبىگنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى يارەمچى قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۇچ مىڭ يىگىتنى تەقسىم قىلدى ۋە تۇغ ـ ئەلەم، دەھۇل ـ دۇمباق قاتارلىقلارنى ئىلتىپات قىلدى؛ ئۆمەرقۇل باتۇر بېشىنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى تەيىنلەپ، ئۇچ مىڭ يىگىت، تۇغ ـ ئەلەم، دەھۇل ـ دۇمباق بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا مۇبارەك يارلىق بىلەن ئالاھىدە ئورۇن بەردى؛ غازى پەنسادنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا سەككىز پەنساد بىلەن ئۇچ مىڭ يىگىتنى ئايرىپ بەردى؛ ياقۇببەگ ئۆزىگە ئابدۇللا پەنساد باشلىق سەككىز پەنساد، ياساۋۇل، مەھرەم ۋە ئۇچ مىڭ يىگىتنى خاس قالدۇرۇپ، ئۇلارغا كاتتا تۇغ تاپشۇردى. مىرزا ئەھمەت قوشىبىگنى چاپاۋۇل قىلىپ، ئۇنى يىگىتلىرى بىلەن يەكەننى قورشاشقا ماڭغۇزدى. قالغان ئەمىر لەشكەرلەرنى قەل قۇيرۇق قىلىپ كەينى ـ كەينىدىن ماڭدۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا، بارگاھ قوـ شۇنىنى باشلاپ ئۆزى يولغا چىقتى.

× ×

شۇنرغان چىقىپ، قار ئۇچقۇنلاپ تۇرغان تۇتۇق بىر كۈندە، ياقۇببەگنىڭ بارگاھ قوشۇنى كورۇاتتا① چۈشكۈن قىلدى.

بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرىلا، ئىسھاق خوجا يەكەنگە كەلگەندە، ياقۇببەگ ئۆزىنىڭ يەنە بىر زور غەلىبىگە ئېرىشىدىغانلىقىغا مۇتلەق ئىشەنگەنىدى. چۈنكى، ئۇ تاپشۇرۇۋالغان ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسھاق خوجا يەكەنگە ئاران ئۈچ مىڭدەك لا قوشۇن باشلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، راشىدىن خوجا قۇمۇل، تۇرپان، كورلا ئەتراپلىرىدىن ئىسھاق خوجىغا ئەگىشىپ كەلگەن لەشكەرلەرنى كۈچادا قالدۇرۇپ، ئۇنى ئازراقلا ئادەم بىلەن يەكەنگە يولغا سالغانىدى، ئۇنىڭغا ھەتتا ئاقسۇدىنمۇ چېرىك قوشۇپ بەرمىگەنىدى. گەرچە، ھامىدىن خوجىنى ئىسكەر باشلاپ ئىسھاق خوجا بىلەن بىللە باردىمۇ دەپ يارلىق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ھامىدىن خوجا نېمىشقىدۇر كەلمىگەنىدى. دېمەك، راشىدىن خوجىنىڭ نىيىتى ـ ئىقبالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەسلىدىنلا بار بولغان ھەسەتخورلۇق سەۋەبچى بولغانىدى. چۈنكى، ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلارنىڭ ئاغزىدا، ھەتتا ھەممە شەھەرلەردە ئىسھاق خوجىنىڭ نامى شۆھرەت تېپىپ، ھەممە لەشكەر ۋە پۇقرالار ئىسھاق خوجا تەرەپكە مايىل بولۇشقانىدى. ئىسھاق خوجا قانداق شەھەرگە قەدەم قويسا، شۇ جايدا زەپەر ئىشكى ئېچىلىپ غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇرغاچقا، راشىدىن خوجا يەكەن بىلەن قەشقەرنى باھانە قىلىپ، ئۇنى لەشكەرلىرى، قورال ـ ياراقلىرى ۋە سۆلەت ـ شەۋكەتلىرىدىن ئايرىماقچى بولغانىدى. «پازىل ۋەلىيلەر

① كورۇات ـــ يەكەن بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

ئۆز ئىززىتىنى بىلىپ، ئېسىللىكنى پەزىلەت قىلىشى كېرەك. — دېگەندى ياقۇببەگ راشىدىن خوجىنىڭ بۇ قىلىقىنى ئاڭلاپ. — بەدئېسىل ۋە جاھىل بولماسلىقى كېرەك. ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتقانلار بۇنداق مىجەزگە گىرىپتار بولۇپ قالسا، دىيانەت بابىدىن چەتلەپ قالىدۇ — دە، ھەرقانداق ئەيىب ۋە ھەرقانداق يامان قىلىقلارنى سادىر قىلىۋېرىدۇ. دەرۋەقە، بەدئېسىل كىشىلەر كۆپىنچە ھاللاردا دەسلەپتە ياخشى سۈپەتلەر بىلەن ئۆتتۈرىغا چىقىدۇ. لېكىن، ئاخىرىدا ئۇ ياخشى خۇيلىرىدىن يېنىۋېلىپ، يامان خىسلەتكە يۈزلىنىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئىقتىدارىنى بەرباد قىلىۋېتىدۇ!»

سوغۇقتا، يىراق يوللارنى بېسىپ، ھېرىپ — ئېچىپ ئاران كەلگەن لەشكەرلەرگە ئىسسىققىنا جايدا كۈچ توپلاپ، پۈرسەت كۈتۈپ ياتقان لەشكەرلەر ھۇجۇم قىلسا، غالىب چىقىدىغانلىقى ياقۇببەگكە ئېنىق ئىدى.

× ×

ئىسھاق خوجا توختى مۇھەممەت باتۇر، ئىبراھىم باتۇرلارنى باش قىلىپ، جەمئىي ئىككى مىڭدەك لەشكەرنى يەكەن تەرەپكە چاپاۋۇل قىلىپ يولغا سالغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئۆزگە قاراشلىق بىرەر مىڭدەك مەھرەم، دادخاھ ۋە باتۇرلارنى باشلاپ قىل قۇيرۇق بولۇپ، يەكەنگە قاراپ يولغا چىققاندى. سەپنىڭ ئالدىدا، ئىككى ئاتلىق لەشكەر لەئىل — جەۋھەر، ئالماس، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھا تاشلاردىن كۆز قويىدۇرۇپ ياسالغان قالماقچە كانايىنى چېلىپ ماڭغاندى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئىككى ئاتلىق سۈنايچى ۋە ئىككى ئاتلىق ناغرىچى ماڭغاندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ۋە تۆت ئاتلىق دۇمباقچى كېتىۋاتاتتى. بۇ ئون ئىككى ئادەم مىنگەن ئات

لارنى يەنە ئون ئىككى پىيادە ئادەم پەشلىرىنى بەلباغلىرىغا قىستۇرغان ھالدا مەنزىلمۇ مەنزىل پايپاسلاپ يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى بىر جۈپ كانايىنىڭ ئاۋازى پەس، ئەمما بوم چىقسا، ئۇنىڭ كەينىدىكى بىر جۈپ سۇنايىنىڭ ئاۋازى زىل، ياڭراق چىقاتتى. «ھۇزۇرۇم①» نەغمىسىنىڭ دىلنى ئاچقۇچى ساداسى ئاسمان گۈمبىزى بويلاپ تاراپ باراتتى.

ئىسھاق خوجا ئەنە شۇنداق دەبدەبە ـ ئەسئەس بىلەن، يىگىرمە كۈن دېگەندە يەكەن شەھىرىگە كىرىپ كەلدى ـ دە، ياسداق، كەڭ بىر ھويلىغا چۈشتى. ئۇ، قەشقەر تەرەپتىكى يول ئېغىزلىرىغا بۆكتۈرمە قويۇپ، قاراۋۇل چىقارغاندىن كېيىن، خاتىرجەم ياتتى. يەكەندىكى ئەسلىدە ياقۇببەگكە بەيئەت قىلغان تۇڭگانىيلار ئىسھاق خوجىنى كۆرۈپلا يەنە بۇزۇلۇشتى. ئۇلار ياقۇب بەگنىڭ يەكەنگە تەينىلىگەن ھاكىمى كىچىك خان تۆرىنى يېڭىشەھەرگە ئەكىرىۋېلىپ، زادى چىقارماي قويدى. شۇنداق قىلىپ يەكەننىڭ بىر قىسمىغا كۇچالىقلار، بىر قىسمىغا تۇڭگانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

× ×

ياقۇببەگنىڭ بارگاھى كورۇات چۆلىدە ئىسھاق خوجىنىڭ قەشقەر يولىنى چارلاشقا ئەۋەتكەن بىر گۇرۇپپا ئەسكەرلىرىنىڭ باسۇرۇقىغا ئۇچرىدى. ئەمما، ياقۇببەگنىڭ لەشكەرلىرى كۆچالىقلارنىڭ باسۇرۇقىنى تېزلا تىرىپسىرەن قىلىپ، ئۇلارنى يەكەن تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

بىراق، ياقۇببەگنىڭ ئادەملىرى كۇچالىقلار بىلەن بولغان دەسلەپكى جەڭدە قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىدىن مەغرۇرلىنىپ،

① «ھۇزۇرۇم» ـــ بۇرۇنقى ئۇيغۇر ھەربىي مۇزىكىسىنىڭ نامى. ئادەتتە يۇرۇشلەردە چېلىناتتى.

بىپەرۋالىق قىلىشتى. ئۇلار چارەك① يېنىددىكى خانىپىردىق② بو-
يىدا چۈشكۈن قىلغاندا، قاراۋۇل قويماي ئۇخلاپ قېلىشتى. تاڭ
ئاتقاندا، كىمدۇر بىرى: «دۈشمەن باستى!» دەپ ۋارقىرىدى،
ئۇيقۇلۇق ئادەملەر ۋەھىمە ئىچىدە پاتىپاراق بولۇشۇپ كەتتى.
ياقۇببەگ ئۇيان - بۇيىنىغا قارىسا، ئونچە نەۋكەرى قاپتۇ.
نەپىرىراقتا، كۈچالىقلارنىڭ بەش - ئونچە چارلىغۇچىسى قاچقانلار-
نىڭ كەينىدىن ئوق ئېتىۋېتىپتۇ. ياقۇببەگكە دۈشمەن ئازلا كۆ-
رۈندى. ئۇ چاپسان ئاتلىنىپ، قالغان نەۋكەرلىرى بىلەن دۈش-
مەن چارلىغۇچىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. كۈچالىقلار ئارقىغا بۇرۇ-
لۇپ قاچتى. ياقۇببەگ ئۇلارنى قوغلاش بىلەن بولۇپ كېتىپ،
بۇك تېرەكلىكنىڭ دالدىسىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان يۈزچە ئات-
لىقنى كۆرمەي قالدى، ئۇ ئۇلارنى كېيىنرەك كۆردى.

تاڭ يورۇپ قالغانىدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا باشتىن - ئاياغ
زېرىھلىق قۇياق كىيىم③ كىيىپ، قولىدا قالقان تۇنقان ئىس-
ھاق خوجا كېلىۋاتاتتى. ياقۇببەگ ئۇنى كۆرۈپ، ئېتىنىڭ تىز-
گىنىنى تارتىپ ئارقىسىغا قاردى. يىگىتلىرىدىن پەقەت ئۇچى
قاپتۇ. باشقىلىرى قېچىپ بولۇپتۇ. ئەگەر ياقۇببەگمۇ مۇشۇ
تاپتا ئارقىسىغا قاراپ قاچقان بولسا، بەلكى ساق قالالماس ئىدى.

ياقۇببەگ ئىسھاق خوجىنىڭ داڭقىنى كۆپ ئاڭلىغان، بو-
لۇپمۇ، چۇقۇدىكى مەيدان جېڭىدە مانجۇلارنىڭ نۇرغۇن قارا
چېرىكلىرىنى تىرىپىرەن قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا غايىبانە
ئاپىرىن ئوقۇغانىدى. ئۇ، ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈ-

---

① چارەك — يەكەندىكى بىر يېزىنىڭ نامى. كورۇات بىلەن يەكەن-
نىڭ ئارىلىقىدا.

② خانىپىردىق — چارەكنىڭ بىر مەھەللىسىنىڭ نامى.

③ زېرىھلىق قۇياق كىيىم — پولات زەنجىر بىلەن توقۇپ ياسالغان
ساۋۇت. پولات زەنجىرلەرنىڭ ئارىلىقى زىچ بولغاچقا، قىلىچ، نەيزە ۋە ئوقيا
ئوقى ئۆتمەيدۇ.

شۇپ مۇلاقەتتە بولۇش ئارزۇسىنى يەپ كېلىۋاتاتتى. مانا ئەمدى بۇگۈن، مانجۇلارنى دىر ـ دىر تىترەتكەن ئاشۇ باھادۇرغا جەڭ مەيدانىدا بىرىنچى قېتىم يۈزمۇ يۈز دۇچ كەلدى. نېمە دېيىش مۇمكىن؟ ياقۇببەگنىڭ نەزىرىدە بۇنداق باھادۇر بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىپ بېقىشنىڭ ئۆزى شۆھرەت سانىلاتتى. شۇڭا، بۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇۋېتىپ، ئۇقياغا ئوق باستى. ئىسھاق خوجا قىلىچىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا، ياقۇببەگ ئۇنىڭ ياڭقى دوماسىپ چىققان يۈزىنى ۋە ئوتلۇق قارا كۆزلىرىنى قاريغا ئېلىپ ئوق ئۇزدى. ئوق ئىسھاق خوجىنىڭ دۇبۇلغىسىنىڭ پېشانىسىگە تېگىپ سۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ياقۇببەگ ئىككىنچى ئوقنى ئۇنىڭ بوينىغا توغرىلاپ ئاتتى. دۇبۇلغا ۋە قۇياق كىيگەن ئادەمنىڭ يۈزى بىلەن بوينىلا سەل ئوچۇق قالاتتى. لېكىن، ئىسھاق خوجا قالقىنى بىلەن بوينىنى توسۇپ ئۈلگۈردى. ياقۇببەگ ئاتقان ئىككىنچى ئوق قالقانغا ئۇرۇلۇپ قاڭقىپ كەتتى. بۇ ئاردا، ئىسھاق خوجىنىڭ يېنىدىكى كىشىلەرمۇ ياقۇببەگكە قارىتىپ ئوق ياغدۇردى. بىر ئوق ئۇنىڭ پۇتىنىڭ تىزىدىن پەسرەك جايىغا تېگىپ، پاقالچىقىغا كىرىپ كەتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئۆزى ئېتىنى دەۋىتكىنىچە، قولىدىكى قىلىچىنى ئوينىتىپ، ياقۇببەگكە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كەلدى. ياقۇببەگ ياردار پۇتىنىڭ زىڭىلداپ كۆيۈپ ئاغرىقىنىنى ھېس قىلدى. ئۇ ئىسھاق خوجىغا قايىل بولدى. ئەمدىلا ئېغىز ئېچىپ گەپ قىلاي، دەپ تۇرۇۋىدى، زەربە بىلەن ئۇرۇلغان قىلىچ ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسىغا كېلىپ تەگدى، ياقۇببەگنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرى چاقناپ كەتتى، بېشى باشقا ئادەمنىڭ بېشىدەك سەزمەس بولۇپ قالدى. قىلىچنىڭ بىسى دۇبۇلغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، دۇبۇلغىنىڭ ئىچىـ

دىكى پولات زېرىھلىق باشناققا① تېگىپ، پولاتنى كېسەلمەي توختاپ قالدى. زېرىھلىق باشناقنىڭ ئاستىدا كىگىز ئىچمەك② بولغاچقىمۇ، قاتتىق ئۇرۇلغان قىلىچنىڭ زەربىسىدىن ئۇ ئانچە مەڭدەپمۇ كەتمىدى. پاقالچىقىدىكى ياردىن ئۇنىڭ ئۆتۈكى ئىسسىق قانغا تولماقتا ئىدى.

ئىسھاق خوجا غالىبانە ھۆركىرەپ، قىلىچنى يەنە كۆتۈردى. ئۇ ئەمدى ئۆتكۈر قىلىچنى ياقۇببەگنىڭ زېرىھلىق كىيىملىرى ئارىسىدىن سەل - پەل كۆرۈنۈپ تۇرغان بوينىغا ئۇرماقچى ۋە بېشىنى كېسىپ چۈشۈرمەكچى ئىدى. ياقۇببەگنىڭ خىيالىغا «مېنىڭمۇ پەيمانەم توشقانمىدۇر؟» دېگەن قورقۇنچلۇق ئۈي كەلدى. بۇ ئۈي ئۇنىڭ خىيالىغا بېشىغا قاراپ كۆتۈرۈلگەن قىلىچقا دۈچ كەلگەن پەيتته كەلگەنىدى.

دەل شۇ چاغدا ئابدۇللا پەنساد يېتىپ كەلدى - دە، ياقۇببەگ مىنگەن قۇلا ئايغىرنىڭ تىزگىنىنى سىلكىپ تارتتى. ئۇچقۇر ئات سەكرەپ چاپچىدى. بۇ ئۆزگىرىشته، ئىسھاق خوجا ياقۇببەگنىڭ بوينىنى مۆلچەرلەپ ئۇرغان قىلىچ ئۇنىڭ ئوقياسى سېلىنغان سادىقىغا③ تېگىپ، ئۇنى شارتىدە كېسىپ چۈشتى.

— قوشبېگى! تىزگىنىنى تۇتۇڭ!— دەپ ۋارقىرىدى ئابدۇللا پەنساد ۋە ئۆزى ياقۇببەگنىڭ ئېتىغا قامچا ئۇردى. ياقۇببەگنىڭ ئېتى ئىنتايىن چاپقۇر، شاش ئات ئىدى، قامچا يەپ ئۆگەنمىگەن بۇ ئات ئالدىغا ئوقتەك ئېتىلدى - دە، سۇ چېقىپ چوڭقۇر ھاك بولۇپ قالغان توققۇز غۇلاچ كەڭلىكىدىكى ياردىن بىر سەكرەپلا ئۆتۈپ كەتتى ۋە مىنگەن ئىگىسىنى بالا - قازا- دىن قۇتۇلدۇردى.

---

① زېرىھلىق باشناق — پولات زەنجىردىن قىلىنغان توقۇلغان باش كىيىم.

② كىگىز ئىچمەك — زېرىھلىق باشناقنىڭ ئىچىگە كىيىۋالىدىغان كىگىز بۆك.

③ ساداق — ئوقيا سېلىنىدىغان كۆن قاپ.

ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى دەۋرەپ كەلگىلى تۇردى. ياقۇببەگنىڭ لەشكەرلىرىمۇ دەرھال ئۆزلىرىنى ئوڭشاپ، قايتۇرما زەربىگە ئۆتتى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭگە كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولدى. كۈچا لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلىپ، ياقۇببەگنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا يانداۋۇردى. ئاخىرى، ئابدۇللا پەنساد، ئالدىراچ دادخاھلار باتۇرلۇق بىلەن ئېلىشىپ يۈرۈپ، ئىسھاق خوجىنىڭ چىرىنغار قىسمىنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە مۇۋەپپەق بولدى.

ياقۇببەگ قان كۆپ چىقىپ كەتكەچكىمۇ، ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ:

— ماڭا ئوق تەگدى. ئاتقا ئولتۇرالمايۋاتىمەن!— دېۋەدى، بۇ گەپنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەنلىكىدىن يېرىلغۇدەك بولغان ئابدۇللا پەنساد:

— ھەي نامەرد! مۇشۇنداق چاغدىمۇ بۇنداق گەپنى قىلامسەن؟ بىزلەر يۈرتىمىزنى تاشلاپ،بۇ يەردە كىم ئۈچۈن جان بېرىپ ۋە جان ئېلىپ يۈرۈپتىمىز؟ ھەر نېمە بولساڭمۇ، ئات ئۈستىدىن چۈشمەن دېگۈچى بولما!— دەپ ئاچچىق قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن قوشىنىگە ئېچ ئاغرىتسا، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتخاھلىق يولىنى قىلىپ، قاتتىق سۆزلەر بىلەن دەشنەم بېرىپ، ياقۇببەگنى جەڭگە ئۇندىدى — دە، ئۆزى يەنە ھېلىقى قاينامغا كىرىپ كەتتى.

دالىنى قورال — ياراقلارنىڭ تاراق — تۇرۇق قىلىغان ئاۋازلىرى قاپلىدى. ئىككىلا تەرەپتە ئۆلۈكلەر توپ — توپ بولۇپ قېلىۋەردى. ھەركىم تۇشمۇ — تۇشتىن كېلىپ، ئاتماق، چاپماق، سانجىماق، قوغلىماق، سوقماق، يىقىتماق، نەيزىلىمەك، قىلىچلىماق... لارغا كىرىشىپ كەتكەندى. ئۇلار قورال — ياراقلىرىنى شاراقلىتىپ — تاراقلىتىپ دۈشمىنىگە ئۇرار ئىدى. ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ياقۇببەگنىڭ ئەسكەرلىرى

ئارىلىشىپ كېتىشكەنىدى. ھىراۋۇل، چىرىنغار، بېرىنغار، چىنداۋۇل...① لار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ، سەپلىرى بۇزۇلۇپ كېتىشكەنىدى. بەزىلىرىنىڭ ئاتلىرى قېچىلىپ، ئۆزلىرى يىقىلىپ، كۆزلىرى ئالىيىپ، تىللىرىنى چاينىشىپ ياتاتتى. بەزىلىرىنى ئاتلىرى ئېلىپ قاچقانىدى، ئۇلارنىڭ تۇغ - ئەلەملىرى يىقىلماقتا ئىدى.

ياقۇببەگ ئىسھاق خوجىنى ئاخىرى يەكەن تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. خانئېرىقتىكى جەڭدە، كۇچالىقلارنىڭ ئاساسلىق كۈچى زەربە يېگەندىن كېيىن، ئۇلار چېكىنىپ، يەكەن كونىشەھەر قەلئەسىگە بېكىنىۋالدى.

ياقۇببەگ قوشۇنىنى باشلاپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ يەكەنگە باردى ۋە كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەرنىڭ ئارىلىقىدىن قورقماي ئۆتتى - دە، شەھەر سىرتىدىكى ھەيدەنىي مۇھەممەدان دېگەن مەشھۇر مازارنىڭ ئالدىدىكى تۈپتۈز كەتكەن بىر پارچە كەڭ ۋە ئېگىز مەيدانغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

قوشۇنلار ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياقۇببەگ خانئېرىقتىكى ساۋاقنى ئېسىدە مەھكەم ساقلاپ، ھىراۋۇل، چىرىنغار، بېرىنغار، چىنداۋۇل قاتارلىق قىسىم تۇرلىرىنى تۇرلەپ، ۋەزىپىلىرىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەردى. ئەسىرلەشكەرلەر ئۆز رېتى بويىچە قوشۇنلىرىنى جاي - جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. باقاۋۇل، ئايراۋۇل، ياساۋۇل، چاپاۋۇل ۋە قاراۋۇللار② يەكەنىنى تۆت ئەتراپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىپ ياتتى. بۇ ئىككى تەرەپ بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇرۇش قىلماستىن پۇرسەت كۈتتۈپ، بىر -

① ھىراۋۇل، چىرىنغار، بېرىنغار، چىنداۋۇل ـــ بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا ئەسكىرىي سەپ بىرلىكلىرىنىڭ نامى.

② باقاۋۇل، ئايراۋۇل، ياساۋۇل، چاپاۋۇل، قاراۋۇل ـــ بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا ئەسكىرىي تۈرلەرنىڭ نامى.

بىرىنى ماراپ يېتىشتى. ئاقسۆەت، تۆكگانىيلار ئىسھاق خوجا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، كېچىدە ياقۇببەگنىڭ بارگاھىغا باسۇرۇق قىلىشماقچى بولۇپ پۇتۇشتى.

ئىسھاق خوجىنىڭ قارارگاھىدا بولۇنغان بۇمەسلىھەتتە نىياز بەگمۇ بار ئىدى. ئۇ يىغىندىن چىقىپلا ياقۇببەگكە: «تۆكگانىيلار بىلەن كۇچالىقلار بۇگۈن كېچە بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن سىلەرنى شەبخۇن ئۇرماقچى. ئامالىنى قىلىشىپ قويۇشارلا! .....» دەپ خەۋەر يەتكۈزەتتى.

× ×

توپ ـ زەمبىرەك، جەزايىل① خودەن②، قەللاپ قاتارلىق قورال ـ ياراقلار بىلەن قوراللانغان بىر تۇمەندەك باسۇرۇقچىلار تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن تىنۇش چىقارماي چىقىنىچە، ئۇدۇل ھەفتەئىي مۇھەممەدان ماڭزىرىدىكى ياقۇببەگنىڭ قارارگاھىغا شەبخۇن ئۇرۇشقا ماڭدى. ئۇلار كېلىپ قارىسا، چېدىر ـ بارگاھلاردا ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق ئىدى. كەڭ مەيداندا غۇرقىراپ شامال ئۇچۇپ تۇراتتى. ئۇلار ھەيران بولۇپ تۇرۇشقىنىدا، خۇددى ئاسماندىن بالا ـ قازا ياغقاندەك، ئۇشتۇمتۇت:«ئۇر! چاپ! قىر!» دېگەن قىقاس چۇقانلار ئىچىدە، ياقۇببەگنىڭ قوشۇنلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىشىپ، شەبخۇن ئۇرغۇچىلارنىڭ ئۆزىنى باسۇرۇق قىلىشتى. تۆكگانىيلارنىڭ ئۆلۈكلىرى خۇددى خاڭدى③ ئېتىزىدىكى قوغۇنلاردەك، توپ ـ توپ، دۆۋە ـ دۆۋە بولۇپ يېتىشىپ قالدى.

① جەزايىل ـــ ئوت چاچار مىلتىق.

② خودەن ـــ ئىچىگە كۆيدۇرگۈچ ماتېرىيال قاچىلانغان بومبا.

③ خاڭدى ـــ يەكەننىڭ بىر يېزىسىنىڭ نامى. قوغۇنىنىڭ تاتلىقلىقى بىلەن داڭلىق.

ئۇرۇش قىرغىنچىلىقىنىڭ ئوتى ئەتىسى چاشكا ۋاقتىغىچە كۆيۈپ تۇردى .....

× ×

شەھەردىكى تۇڭگانىيلارنىڭ ئاساسلىق كۈچى شەھەر سىرتىدىكى ھەفتەئىسى مۇھەممەدانىدا يوقىتىلغانىدىن كېيىن، ياقۇبېگ ئەمرۇل ـ ئۇمرالىرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ئابدۇخالىق ئىشاننى ئەلچى قىلىپ شەھەرگە كىرگۈزدى. بۇ كۈن جۇمە ئىدى.

ئابدۇخالىق ئىشان ياقۇبېگنىڭ شەھەردىكىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ يازغان خېتىنى ئىسھاق خوجامغا تاپشۇردى. خەتتە: «ئىسھاق غازى خوجا باشلىق ھەممە ئۇلۇغ ـ ئۇششاق لارغا مەلۇم بولغايكى، بىزنىڭ نۇسرەت بېشارەتلىك قوشۇنلىرىمىزنىڭ مۇبارەك بارگاھلىرى سىزلەرگە دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ قويدى. بۇگۈن جۇمە نامىزىغىچە سۇلھ شەرتلىرىنى ئۆزۈڭلەرگە لازىم تۇتمىسىڭلارنى بۇيرۇيمىز. شۇنداق بولغاندىلا بىز سىلەرنىڭ مال ـ جانلىرىڭلارغا، تەئەللۇقات ـ تاۋابىئاتلىرىڭلارنىڭ ئامانلىقىغا كېپىللىك بېرىمىز. مۇبادا، قارشىلىق قىلىپ، شەرتكە كۆنمىسەڭلار، چوڭ ـ كىچىك ۋە نارەسىدىلەرنىڭ ئات ئاياغلىرى ئاستىدا قېلىپ، بىگۇناھ ئاققۇزغان قانلىرىنىڭ ئۆۋالى ئۆزۈڭلەرگە بولىدۇ. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام» دەپ يېزىلغانىدى.

ئىسھاق خوجا ۋە تۇڭگانىيلار بۇ شەرتكە كۆنمەسلىككە چارە تاپالمىدى. ئاخىرى ياقۇبېگنىڭ ئالدىغا باش ئېگىپ كېلىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئۇلار شاھانە مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشتى. ئۇلار، توپ ـ زەمبىرەك، قو-

رال ـ يـاراقلارنى ئالىي دۆلەتخانىغا ۋە خەزىنە ئىمارەتكە① تاپشۇردى.

ئىسھاق خوجا ياقۇببەگنىڭ خابگاھىغا② بېرىپ، ئۆزىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىنى كۈتۈپ تۇردى. ياقۇببەگ ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى قۇچاقلىغىنىچە ئۆزىنىڭ چېدىرىغا ئېلىپ كىردى. ئاندىن مول نازۇ نېمەتلەر بىلەن كاتتا داستىخان راسلىپ، زىياپەت بېرىپ، ئۇنىڭ غەمكىن كۆڭلىنى كۆتۈردى.

ـ غازى، مۇبادا بىز ئۆزلىرىنىڭ قولىغا مۇشۇنداق يول بىلەن چۈشۈپ قالغان بولساق، نېمە قىلار ئىدىلە؟ـ دەپ سورىدى داستىخان ئۈستىدە ياقۇببەگ چاقچاق قىلغان بولۇپ.

ـ مۇبادا سىز جانابلىرى مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن بولسىڭىز ئىدى،ـ دېدى جاۋابەن ئىسھاق خوجا،ـ سىزنى ئاتقا تېڭىپ، مەھكەم باغلاپ، كۈچا تامان يولغا سالغان بولاتتىم. ئېھتىمال بۇ كەمگىچە مارالبېشى ئەتراپىغا يەتكەن بولار ئىدىڭىز!

بۇ سۆز ياقۇببەگكە ناھايىتى ياقتى:

ـ باركاللا، تۆرەم، ئوغۇل بالا ئىكەنسىز، يارايسىز! راست سەئىد ئىكەنسىز! مەن قايىل، تامامەن قايىل بولدۇم،ـ دەپ كۆپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى ئۇ،ـ ئۆزىڭىز مانجۇلار بىلەن كۆپ غازات قىلىپ، غازىلىق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولدىڭىز، ئەمدى بىز ئىتتىپاقلىشايلى. ئارىمىزدا ئەھدۇ ـ پەيمان تىكلەنگەي. مۇبادا بىرىمىزگە بىر تەرەپتىن دۇشمەن كەلسە، بىر ـ بىرىمىزگە يار ـ مەدەت بولايلى. راشىدىن خوجا ئاقسۇنى سىزگە بەرسۇن. مۇبادا، ئۇ بەرمىسە، مەن ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن!

ياقۇببەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئىسھاق خوجىنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپتى ۋە خاتىرجەم بولدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن،

---

① دۆلەتخانا، خەزىنە ئىمارەت ـــ ياقۇببەگنىڭ مالىيە مەمۇرىيىتىنىڭ نامى.

② خابگاھ ـــ ياقۇببەگنىڭ مەخسۇس چېدىرى.

ئۇ: «كۆچاغا قايتسام» دەپ ئىلتىماس قىلىۋېدى، ياقۇببەگمۇ ئۇنىڭ بۇ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆردى. ئۇ، ئۆز لايىقىدا تون ـ كېچەك، سەللە ـ كۇلاھ ۋە بارلىق ئىگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات تەييارلاتقۇزدى ـ دە، ئىسھاق خوجىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۇردى. ئۇنىڭ مۇلازىم ـ خىزمەتچىلىرىگىمۇ لايىقىدا ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يول خىراجىتى ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك، ئات ـ ئۇلاغلارنى بېرىپ، بىللە يولغا سېلىپ قويدى.

ياقۇببەگ تۇغقانىيلارغىمۇ كۆپ شەپقەتلىەرنى كۆرسىتىپ، ھەممىسنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى. يەكەنگە مۇھەممەت يۇنۇسجان شىغاۋۇلنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭغا يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان ئالىي ھوقۇق بەردى، نىياز بەگنى شىغاۋۇل قىلىپ تەينىلىدى، كېچەك لاۋۇرنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن دامۇللامنى قازىكالان قىلىپ تەينىلەپ، ئۇلارنىڭ قوللىرىغا ئالاھىدە يارلىق ۋە مەنسۇرنامە بەردى.

نەزمە:

دان قېشىغا بارمىغاي قۇش زادىلا،
باشقا قۇش ياتسا تۇزاقتا بىر كۆرۈپ.
باشقىلار كۆرگەن بالادىن ئال ساۋاق،
بولما ئىبرەت باشقىغا قىلغىر يۇرۇپ.

ـ شەيخ سەئىدى

ئون ئىككىنچى باب

هاجى پادىشاه

«توۋا قىلغان دۇشمەن توۋا قىلمىغىنىدىنمۇ خەۋپلىكرەك.»

ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىبرەتلىك سۆزلىرىدىن.

مىلادى 1866 - يىلى، ئەتىياز.

باهار قۇياشىنىڭ دەسلەپكى تەپتى چۈشتىن كېيىن خېلى يانغان بولسىمۇ، لېكىن، ئاپتاپ گەدەنىنى يەنە ئوبدانلا قىزدۇرۇپ تۇراتتى. رەستىلەردىكى دۇكانلارنىڭ سايىۋەنلىرىدىن تارتىپ تاكى يەرگىچە كەينى ئوچۇق، تۇمشۇقى ئۇستۈن قايرىلغان، ھەر خىل بېزەلگەن، سىرىق، قىزىل، يېشىل ۋە كۆك رەڭلەردىكى يازلىق ئاياغلار مارجاندەك تىزىلغانىدى. قەنەت ــ ناۋات ساتقۇچىلار بالىلارنى تىنىمسىز ۋارقىراپ چاقىراتتى. بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، لىق شىرمان نان قاچىلانغان تەۋەكنى بېشىدا كۆتۈرۈپ ماڭغان بىرى كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر ھاممال بىر دۆۋە پالخالنى يۈدۈپ، ئىككى پۇكلەنگەن پېتى مېڭىپ ئۆتۈپ كەتتى. يىراقتىن قارىغاندا ئۇ خۇددى ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان يوغان

گىرىپىگە ئوخشاپ كېتەتتى. كوچا - كويىنى تولدۇرغان توپ - توپ ئادەملەرنى ئارىلاپ، ئوتۇن - ساماڭ، سېۋەت - سۇكەن، بۇلاق سۇيى تولدۇرۇلغان سوغا - تۇلۇملار ئارتىلغان ئېشەكلەر غۇرقىرىشىپ ئۆتۈشمەكتە ئىدى. باققالار، شىرنىچىلەر، دوغچىلار، ئاش - لەڭمۇچىلار، سۇچىلار، ھۇپىسگەرلەر خېرىدارلارنى توۋلاپ چاقىرىشاتتى. ئومۇمەن، تىرىكچىلىك ئۆز قىنىدا بىر خىل ئاقماقتا ئىدى. سودىگەرلەر ئانچىكى پەس ئاۋازدا توۋلاپ قويۇشاتتى. سەرراپلار ئادەت بويىچە ئالىقانلىرىنى بىر - بىر رىگە سۈركەپ قويۇشاتتى. ئايرىم ئوتۇنچىلارنىڭ چىرايىدا، قايغۇ - ھەسرەت ئالامەتلىرى بار ئىدى.

خوتەن دىيارىنى باھار قاپلىغان، خوتەن چۆللىرىنمۇ ئوت - چۆپلەر قاپلىغانىدى. تېرەكلەر يوپۇرماق چىقارغانىدى. ئەتىسىگۈللەر دەسلەپكى غۇنچىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنى ياشىنىتىپ تۇراتتى.

ئەئىيانلار ھەممۇللا ھاجى پادىشاھقا: «بۈزرۇك خان تۆرىدىن ئەلچى كەلدى» دەپ خەۋەر قىلىشتى. ھاجى پادىشاھ دەرھال: كوچا - كويلارنى تازىلاپ، گۈلباغنى زىننەتلەڭلار، ئەلچىلەرگە ياخشى مۇساپىرخانىدىن جاي تەييارلاڭلار!- دەپ بۇيرۇدى. ئاندىن، ئەئىيانلارنى دەرھال ھۆزۈرى مۇبارەككە كېڭەشكە چاقىرتتى. كېڭەشتە، ھاجى پادىشاھنىڭ ئەمرۇل - ئۇمرالىرىدىن ئابدۇراھمان سۇدۇرخان، جىمەنى ئەمىرلەشكەر نېمتۇللا خوجا، مۇشاۋىرلاردىن موللا ئىبراھىم قازىكالان قاراقاشى ۋە قارى ھەمىد بۇخارىلار بار ئىدى.

شۇ كۈنى، شەھەردىكى چاھارسۇ، گۈزەر قاتارلىق جايلار- دىكى رەستىلەردە زىننەت دەرۋازىلىرى ئورنىتىلىدى. شەھەر ئىچى پاك - پاكىزە تازىلاندى، كۆركەملەشتۈرۈلدى. خەزىنىدىن پۇللار سەرپ قىلىنىپ، بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۆرۈلۈپ، غېرىب - غۇرۋالارغا سەدىقە قىلىندى.

هەبىۋللا مۇپتى ھاجى پادىشاھ ئۇچتەك ئاقارغان ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن، بېشىدىكى قىمىقچە قالپاق ئۇستىدىن بىر ئەن قىلىپ ئورالغان دەستارىنىڭ ئۇچى ئوڭ مۇرىسىگە ساڭگىلىغان، ئۇچىسىغا ئۇزۇن يەڭلىك خىرقە كىيگەن، قولىدا ئاللانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم باغلانغان ھاسا تۇتۇۋالغان، بۇغداي ئۆڭلۈك، ۋۇجىككىنە كىشى ئىدى.

ھۇزۇرى مۇبارەكتە، ھاجى پادىشاھ بۇزرۇك خانىنىڭ ئالدىدىن كەلگەن ئەلچى ـ ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنساد بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئورۇن ئىلتىپات قىلدى. ئابدۇللا پەنساد ئورۇنلىشىۋالغاندىن كېيىن، بۇزرۇك خانىنىڭ نامىدا يېزىلغان نامىنى سۇندى. بۇ نامىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ھەمدۇ سانالار ئاللاغىلا خاستۇر. چۈنكى، ئاللا يەرنى ئاساسسىز، ئاسمانىنى تۈۋرۈكسىز ۋە تۇتقۇسىز يارىتتى. ئاي، كۈن ۋە يۇلتۇزلار بىلەن ئاسمانىنى زىننەتلىدى. كۆڭۈل سۆزلىرىمىز شەپقەتچىمىز رەسۇل ئەكرەم سەللاھۇ ۋەسسەلەمگە خاستۇر. دۇئايىمىز خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇلتانى ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزغا مەنسۇپتۇر. ئالەمنىڭ خۇرشىدى، ھەقىقەت مەشئىلى، جاھاننىڭ جېنى بولغان ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزغا سالامدىن سۆكرە مەلۇم بولسۇنكى، بىز كاشغەر زېمىنىغا كەلگىلى ئۇزۇن بولدى. بۇ يەردىكى مازارى ماشايىخلارنىڭ زىيارەتگاھلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە زىيارەت قىلىپ، بۇرچىمىزنى ئادا قىلدۇق. ئەمما، ئارزۇ ـ ھەۋىسىمىز شۇكى، بابامىز ئىمامى جەئفىرى سادىق① ھەزرەتلىرىنىڭ مازارلىرىنى بىر زىيارەت قىلىپ يانساق دېگەن مۇددىئايىمىز ۋە غەرىزىمىز بار ئىدى. ئەگەر ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز يول بېرىپ، ئىزەن ـ ئىجازەت قىلسا، بۇ

① ئىمامى جەئفىرى سادىق ـــ ئىسلام دىنىدىكى شىئەلەرنىڭ ئەممە ئىمامىيە مەزھىپىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمامىنىڭ نامى.

مازاری ماشایمخنی زیارەت قىلىپ، تۇغلىرىنى قېقىپ، ئۇل مۇبا-
رەكخانىنىڭ توپىلىرىنى كۆزىمىزگە سۇرتكەپ، سىز ھاجى پا-
دىشاھ ئاتىمىز بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ يانساق دېگەن تەلىپىمىزنى
ئىزھار، ئەرز - ئىخلاسىمىزنى مەلۇم قىلىپ، شۇل مەكتۇپنى
پۈتتۈق، نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. كاشغەر دارۇ سەلتەنە-
تىنىڭ خانى بۇزرۇك بىننى جاھانگىر خان تۆرە (مۆھۈر). تار-
خىي ھىجرىيىنىڭ بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى،
ماھى باراتنىڭ سەككىزىنچى كۈنى.»

- ئى، ئەمرۇل - ئۇمرالار، جانابىي بۇزرۇك خان
تۆرەمدىن بۇ نامە بىزلەرگە مەلۇم بولدى،- دېدى ھاجى
پادىشاھ ھەممەيلەنگە قارىۋەتكەندىن كېيىن،- قېنى، جانابىي قارى
ھەمىد بۇخارى، سىز دەپ بېقىڭچۇ، بۇ ئىشتىن بىزگە نېمە
دېرەك بولۇر؟

ئەنجانلىق قارى ھەمىد بۇخارى ئادەتتە ھەمىشۇللا مۇپتى
ھاجى پادىشاھ بىلەن ھەمسۆھبەت - مۇلاقەتتە بولۇپ يۈر-
گەچ، ھاجى پادىشاھ ئۇنىڭغىمۇ ئۆز ئەئىيانلىرى قاتارىدىن
ئورۇن - مەرتىۋە بەرگەنىدى، ئالدىنقى قېتىم، ئاتالىق غازى يا-
قۇببەگنىڭ ھاجى پادىشاھقا يەكەندىن يازغان خېتىنىمۇ شۇ
كىشى ئېلىپ كەلگەنىدى.

- ھەزرىتى پادىشاھىمغا شۇل مەلۇم بولغايكى،-
دېدى ئۇ كېكىردىكىنى قىرىپ قويغاندىن كېيىن،- بۇ خا-
سىيەتلىك ئىش بولۇر. ئاتالىق غازى ماڭا: «ھاجى پادىشاھ
ئاتامغا دەپ يەتكۈزۈپ قويىسىڭىز، ئۇل زاتنى بىر كۆرۈپ،
ئىشىكلىرىنى كۆزىمىزگە سۇرتۈش ئارزۇسىنى يېگىلىي نەۋاخ،
ئەگەر ئۇل زاتى ئالىيلىرى رۇخسەت قىلسا، بىزلەر بېرىپ،
ئاقسۇ، كۇچا شەھەرلىرىنى ئېلىپ، ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزغا
تۆھپە قىلىپ تۇتۇش نىيىتىمىزمۇ يوق ئەمەس ئىدى»،
دېگەنىدى.

باشقىلار تازا بىرنېمە دېيەلمەي ئولتۇرغاندىن كېيىن، موللا ئىبراھىم قازىكالان بىلەن ئىشقا ئالدىراپ كەتمەسلىك لازىملىقىنى سۆزلەپ كېلىپ:

— ھەزرىتىم، ئەلچى جانابلىرىغا ئۇزاق يول يۈرۈپ ھاردۇق يەتكەندەك قىلىدۇ. شۇڭا، ئاخشاملىققا كېڭەش قىلساق مېكىن،— دەپ مەسلىھەت بەردى.

كېڭەش ئەھلى تارقاشتى. شۇ كۈنى نامازشامداتتىن كېيىن، ھاجى پادىشاھنىڭ خۇپىيەخانىسىدا، مەسۇم سۇدۇرخان، ئەمىر لەشكەر نېمىتۇللاخان ۋە مۇللا ئىبراھىم قازىكالانلارنىڭ ئىشتىراكچىلىقىدا مەخپىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى.

— سىلەرچە بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن ئاتالىق غازى ياقۇبېبەگنى چىللاپ كەلسەك، قانداق بولار؟— دېدى ھاجى پادىشاھ پىيالىسىدىكى ئانار شەربىتىنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن.

— مۇشۇ ياقۇب قوشبېگى دېگەن ئەنجانلىقتىن ھەزەر ئەيلىمەك لازىمدۇر،— دېدى موللا ئىبراھىم قازىكالان سۇدۇرخان بىلەن نېمىتۇللاخاننىڭ جىم ئولتۇرغىنىدىن ئىچى پۇشۇپ،— ئائىلىشىمىزچە، خانئىبرىق سوقۇشىدىن كېيىن، ياقۇبېبەگ بۇزرۇك خان تۆرىنى تەقىپ ئاستىدا تۇتۇۋېتىپتىمىش، موللا سىدىقبەگ ۋەزىر ئەزەمنى بىر كېچىدىلا تۇتۇپ يوق قىلىپتۇمىش. شۇڭا، ئۇل بەدبەختنى ياخشىلىق كەلمەس، دەپ ئويلايمەن. ئۇنى چىللاپ كەلمەك ئوڭاي بولغىنى بىلەن، كەتكۈزمەك قېيىن بولۇپ قالسا، ئۆزىمىزگە دىشۋارچىلىق تېپىۋالارمىزمىكىن؟

موللا ئىبراھىم قازىكالانىڭ بۇ ئەندىشىسى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئۇ ئىككى ئوتتۇرىدا ۋاستىچى بولۇپ يۈرگەن قارى ھەمىد بۇخارىدىن شۇبھىلىنىپ قالغانىدى. چۈنكى، ھاجى پادىشاھقا ئاتالىق غازىنى خوتەنگە چىللاپ كېلىش مەسلىھەتىنى

هەممىدىن ئاۋۋال بەرگەنمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن ئاتالىق غازىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زادى نېمە مۇناسىۋەت بار؟ بۇ سىر ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئايان ئىدى.

ــ ئۇنداق بولسا، شاھزادە مەسۇم سۇدۇرخاننى تارتۇق ــ پىشكەشلەر بىلەن ئىستىقبالىغا ئەۋەتسەك، مۇبادا قوشىنىڭ يامان نىيەتلەر بىلەن كەلگەن بولسا، شاھزادە سۇدۇرخان دەرھال خەۋەر بەرسۇن، ئەگەر تىنچ كېلىپ، ئىمامى جەئفەرى سادىق نىڭ مازارگاھىنى زىيارەت قىلىپ يانىدىغان بولسا، بىزمۇ تارتۇق ــ پىشكەشلەرنى تەييارلاپ، چىرايلىق يولغا سېلىپ قويارمىز.ــ دېدى ھاجى پادىشاھ ئىككىلىنىپ.

ــ ھەرنە پەرمايىش ئۆزلىرىدىن چىقسىدۇ،ــ دېيىشتى ئەمرۇل ــ ئۇمرالار گۇرۇلدىشىپ.

ماھىي رامزاننىڭ ئونىنچى، سۇدۇرخان تارتۇق ــ پىشكەشلەرنى ئېلىپ، قارى ھەمىد بۇخارى بىلەن ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنسادىنىڭ ھەمراھلىقىدا، گۇمىغا يۇرۇپ كەتتى.

× ×

خوتەن دىيارىدا، مانجۇلارنىڭ زۇلۇم ــ سېتەملىرى ھەدىدىن ئېشىپ، ئالۋان ــ ياساقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن پۇقرالارنىڭ قەددى پۈكۈلۈپ كېتىشكەنىدى. گۇرۇخانىلار جازانگە پۇل چاچاتتى. ئۇلارنىڭ ئون تەڭگىسىنى جازانگە ئالغان كىشى يەر ــ سۇيى، مال ــ مۈلكى، ئۆي ــ ۋەجلىرىدىن بىراقلا ئايرىلىپ قالاتتى. بەگ ــ بىگاتلار خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى دېگۈدەك، يۇرت ــ يۇرتتىن ئەللىك ــ يۈز ئادەمنى گەدەنكەشلىك قىلىپ مانجۇ دارىلمرىغا ياندى دېگەن گۇناھ بىلەن، ئامبالنىڭ ئالدىغا تۇتۇپ كەلتۈرەتتى. ئامبال بۇ ئادەملەرنى تۆزۈك سوراق قىلمايلا، پۇت ــ قوللىرىنى چۈشەپ، كېچىلىرى دەريا غا

تاشلاپ ئۆلتۈرگۈزەتتى، بەزىلىرىنىڭ پېيىنى كېسىپ كاردىن چىقىراتتى، بەزىلىرى تاياق زەربىدىن قان قۇسۇپ ئۆلۈپ كېتەتتى.

نىھايەت، زۇلۇم ـ سىتەم چېكىدىن ئاشقاندىن كېيىن، خوتەن دىياردا پۇقرالار كوچىلاردا ئاشكارا يۇرەلمەيدىغان بولۇپ قېلىشتى. مانجۇ مەمۇرلىرى سودىگەرلەردىن بىر تۆگىلىك مال ئۈچۈن قىرىق پۇل، بىر ئاتلىق يۈكى ئۈچۈن يېرىم تەڭگە، بىر ئېشەكلىك يۈكى ئۈچۈن ئون بەش پۇل تامغا بېجى ئېلىشتى. پۇقرالار ئات ـ ئۇلاغ ئالسا، بىر ئات ئۈچۈن يېرىم تەڭگە، بىر ئېشەك ئۈچۈن ئونبەش پۇل، بىر كالا ئۈچۈن ئون بەش پۇل، بىر قوي ئالسا ئىككى پۇل، بىر خام ئۈچۈن بىر پۇل باج دەپ ئالدى. ئامبال ھېچكىمنىڭ ئەرز ـ دادىغا قۇلاق سالمىدى.

بىر كۈنى يەتتە كىشى بىر شوپاڭدا ھاراق ئىچىپ مەست بولۇشقاندىن كېيىن، يۇرىكى يوغىناپ تالاغا چىقىشقانىكەن. ئۇلارنىڭ ئالدىغا خوتەن ئامبىلى خۇ دالويەنىڭ مەپىسىنى ھەيدەپ دىغان خالىق مەپىچى دېگەن ئۇچراپ قاپتۇ. ھېلىقى نوچى-لار: «ھەي خالىق، چېچىڭنى چۈشۈرۈپ، ماۋۇ چاشقان بۇرۇت-لىرىڭنى ئالغۇز! بولمىسا، ئەتە يا ئۆگۈن مانجۇلىرىڭنى كۆ-زۈڭگە كۆرسىتىمىز!» دەپ تەھدىت سالتۇ. خالىق مەپىچى ھې-لىقى يەتتە مەستنىڭ سۆزىنى ئامبال خۇ دالويەگە چېقىپتۇ. ئامبال چېرىك ئەۋەتىپ ھېلىقى يەتتە كىشىنى تۈتتۈرۈپ كېلىپ، مىس تاۋاقتا ئوت يېقىپ باشلىرىغا قويۇپ، ئۆزلىرىنى تۈۋرۈككە تېڭىپ قويۇپ، قىينىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. بۇ پاجىئەنى كۆرگەن خوتەنلىكلەر قاتتىق چۆچۈپ كېتىشىپ، «ۋاي گادىيەي، ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىدىغان ئوخشايدۇ»، دېيىشىپ، ئاتا جۇيا① كەنتىدە ئىستىقامەت قىلىدىغان مۇفتى ھەبىبۇللا ھاجى دەي-دىغان بىر زاتنىڭ ئالدىغا بېرىشتى. بۇ زاتنىڭ ئابدۇراھمان خوجا، ئىبراھىم ھاجى، مەسۇمخان خوجا دېگەن ئۈچ ئوغلى

① ئاتاجۇيا ـــ يەر نامى. ھازىرقى نامى ئاتۇجۇي. بۇ «غول ئېقىن» دېگەن مەنىدە.

بار ئىدى. يەنە سەيپۇللا خوجا دېگەن ئىنىسىنىڭ نېمىتۇللا خوجا دېگەن بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇلار تولىمۇ شىجائەتلىك، پالۋان كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ناھەق ئىشنى كۆرسە چىداپ تۇرالمايدىغان ھەققانىيەتچىل كىشىلەر بولغاچقا، يۇرت ئىچىدە ئابروي - ئاتىقى يۇقىرى ئىدى.

خوتەنلىكلەر: «بىز زۇلۇم - ستەم دەستىدىن ئۆلۈپ تۇگىشىدىغان ئوخشايمىز، سىلەر بىزگە ئۇلۇغ بولۇپ چىقىپ بەرسەڭلار، بىزنىڭ جېنىمىز خۇدا يولىدا پىدا!» دېيىشىپ، ئۇلارغا ئۆز ھالىنى ئەرز قىلىشتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، كۇچا خەلقىنىڭ راشىدىن غازى خان خوجا باشچىلىقىدا قوزغىلىپ، مانجۇلارنى يۇرت - يۇرتتىن قوغلاپ چىقارغانلىق خەۋىرى بۇياقلارغىمۇ يېتىپ كەلگەنىدى.

مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجى خەلقىنىڭ دادىغا ھەمدەرد بولۇپ، دەرھال ئابدۇراھمان خوجىنى ئون ئاتلىق كىشى بىلەن چىرا چاقاغا: «مۇرشىد - مۇخلىسلىرىمىزدىن ياخشى ئېتى بار، بەقۇۋۋەت يىگىتلەردىن يىغىپ كېلىڭ!» دەپ يولغا سالدى. ئاندىن، تار بوغۇز لەنگىرىدە، ئۇچ يۈز كىشىنى مانجۇچە ئىگىنىلەر بىلەن كىيىندۇرۇپ، مانجۇ چېرىكلىرى سىياقىدا ياساپ - جابدۇپ تەييار قىلدى - دە، ئۇلارنىڭ قولىغا نەيزە بېرىپ، تۇختى خوجا ئابدال دېگەننى چېرىك بېشى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇلارنى قەشقەر يولىدىن ھېزى بولۇش ئۈچۈن قاراۋۇل قىلىپ ئەۋەتتى، قولىغا يامان ئادەملەرنى ئۆتكۈزمەكلەر، دەپ پەرمان بەردى. مانجۇلارغا ئىشلىگەنلەرنى تۇتقۇزۇپ كېلىپ، تۇۋا قىلغۇزۇپ، ئىمان ئېيىتقۇزدى. ئاندىن ئابدۇراھمان خوجامغا: «ئادەملىرىڭىزنى باشلاپ، قاراقاش ئوردىسىدىكى ناغرا - دۇمباقلارنى ئېلىپ، تۇغ - ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ، خوتەن تامانىغا

قاراپ مېڭدك. مەن خوتەن شەھەرىدىكى جامە مېچىتىدە ئادەم لىرىمىزنى توپلاپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتاي. پۇرسەت كەلگەن هامان، كونا شەھەردىكى ئەسكەرخانىغا بىراقلا تېگىش قىلايلى!» دەپ تاپىلىدى.

مىلادى 1864 - يىلى ماهىي رەبئەل ئاۋۋالىنىڭ يىگىرمە ئىككىسى، دۈشەنبە كۈنى ئىدى. ھەببۇللا هاجى ئىنايىتۇللا خوجامغا قىزىل تون كىيدۈرۈپ، بېشىغا قىزىل دەستار ئورىتىپ، تۆت يۈز كىشىنى باشلاپ گۈلباغقا تېگىش قىلغۇزدى. بۇتخانا، شوپاڭخانا، گۈرۈخانىلارنى چېقىپ تاشلىدى ۋە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئالامان قوللىرىغا چوماق، قىلىچ - نەيزىلەرنى ئېلىشىپ، دەھۋل - دۈمباقلارنى زارلىتىپ، مۇفتى ھەببۇللا هاجىنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىشتى، ئاللاھ! ... ئاللاھ! ... دەپ قىچقىرىشتى.

خوتەنده ئىبىن يەمىن ئاقساقال دەيدىغان بىر مەرغىلانلىق بار ئىدى. ئۇ ۋە شەربەتتار باھادۇر بېشى، ئابدۇجىلىل باھادۇر، موللابابا غاپپار، موللا ئىمىن قۇرچى باشلىق ئوتتۇز كىشى قىزىل تونلارنى كىيىپ، بېشىغا قىزىل دەستار ئوراپ، چارئاينالارنى باغلىشىپ، يېشىل ئەلەملەرنى كۆتۈرۈشۈپ، كاناي جەمشىد تارتىپ، كۈسا ئىسكەندەر (ناغرا) سوقۇپ، ھەزرىتى مۇفتى هاجىغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈشتى ۋە «بىجانىمدىل خىزمەتلىرىده بولىمىز!» دېيىشىپ ساداقەت كۆرسەتمىشتى. ماچۇشېن تۆگىگانىي باشچىلىقىدىكى قىرىق تۆگىگانىي باشلىرىنى سېرىق لاتا ياغلىق بىلەن چىگىپ، تەخمۇ تەخ بولۇپ تۇردى. ئاقساقال پاشا خوجا، توختى مۇھەممەت بەدەخشى قاتارلىق ئون بەش كىشى ئاق لىباس كىيىپ، ئاق دەستار ئوراپ، ئاق تۇغنى سەپىنىڭ ئالدىدا تۇرغۇزدى. شۇ كۈنى كەچ بولدى. يىغىلغان ئالامانلار تارقاشماي، تەرەپ - تەرەپلەرگە گۇلخانىلار يېقىپ، دۇشمەننى كۆزىتىپ، كېچىچە ئۇخلىمىماي تاڭنى ئاتقۇزدى.

ئەتىسى، قاراقاشتىن يىگىرمە تۆغنىڭ ئاستىدا يىگىرمە مىڭ ئادەم ئابدۇراھمان خوجامنىڭ باشچىلىقىدا ئاتقا، كالىغا ۋە ئېشەكلەرگە مىنىشىپ، پىچاقلىرىنى خادىنىڭ ئۇچىغا شويىنا بىلەن چىڭ باغلاپ، تۇگمەنچىنىڭ بۇرغىسىنى تارتىپ، دەبدەبە ـ ئەسئەسە بىلەن يېتىپ كەلدى. خوتەن كونىشەھەر-دىكى ئەسكەرخانا قوزغىلاڭچى ئالامان تەرىپىدىن ئۇچار قۇشمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمىگۈدەك دەرىجىدە مەھكەم قورشىۋىلىندى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىدا جەمئىي بەش تال مىلتىق، بىر چاـ رەك مىلتىق دورىسى، بىر چارەك ئوق بار ئىدى.

قوزغىلاڭچىلار ئۆيلەرنىڭ تېمىنى تېشىپ تۆشۈك ئېچىپ، سېپىلنىڭ ئۆگىكىدىن كۆرۈنگەنلىكى چېرىكنى ئېتىپ جېنىنى ئالدى. مۇھەممەت رەھىم بەدەخشى قولىدا مىلتىقىنى تۇتۇپ، ئات ئوينىتىپ، ئۇگەكتىن باش چىقارسا باشنى، قول چىقارسا قولنى چەنلەپ ئېتىپ، مانجۇلارغا ھېچ ئارام بەرمەيۋاتاتتى. تۆـ يۇقسىز ئېتىلغان ئوق ئۇنىڭ بېشىغا تېگىپ، ئاتتىن تىك مولـ لاق ئېتىپ چۈشتى. شۇ كۈنىي ساناپ باقسا، قوزغىلاڭچىلاردىن جەمئىي ئون سەككىز كىشى قازا قىلىپتۇ.

ماھىي رەبئەل ئاۋۋالنىڭ يىگىرمە تۆتى، چارشەنبە ئىدى. ئەمىر لەشكەر ئابدۇراھمان خوجامنىڭ پەرمانى بويىچە، قوزغـ لاڭچىلاردىن بىر بۆلەك كىشىلەر سېپىل دەرۋازىسىغا ئوت قويماقچى بولدى. يەنە بىر بۆلەك ئادەملەر سېپىلنى كەتمەن بىلەن يونۇپ، قورغان تېمىدىن تۆشۈك ئاچماقچى بولـ دى. ئەللىك كىشى ئېشەكنىڭ توقۇمىنى سۇغا چىلاپ ھۆل قىلىپ، يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقتىن ئۆزىنى دالدا قىلىپ، قولتۇقلىرىغا بوريا، ئوتۇن قىستۇرۇپ بېرىپ دەرۋازىغا دۆۋىلىدى ـ دە، ئۇرۇس گۈگۈتى بىلەن ئوتنى تۇتاشتۇردى. بىردەمىنىڭ ئىچىدە دەرۋازا گۈرۈلدەپ كۆيگىلى تۇردى. يەنە بىر بۆلەك كىشىلەر دەرۋازىنىڭ ئوڭ يېقىدىن سېپىلنى كەتمەن بىلەن

چېپىپ يۇرۇپ، بىر غۇلاچ كەڭلىكتە يوچۇق ئېچىۋالدى. شۇ ئەسنادا، دەرۋازا غاراسلاپ كۆيۈپ ئۆرۈلۈپ چۈشتى. مانجۇلار بۇغداي ئۇنى قاچىلانغان تاغارلارنى قورغاننىڭ ئىچى تەرىپىدىن سېپىل بويى تىزىپ چىقىپ، دەرۋازىنى ئېچىدىن يەنە ھەم قىلىپ ئېتىپ تاشلىدى ۋە قورغان تېمىنى تېشىۋاتقانلارنى ئوققا تۇتتى. نەق مەيدانda، ئون ئالتە قوزغىلاڭچى ئېتىپ تاشلاندى. شەربەتتار، ئابدۇجېلىل، راھمان بابا، ئابدۇلئەزىز كابۇلى دېگەن تۆت شىرمەت باھادۇر ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتى ھېلىقى يوچۇق بىلەن بۆسۈپ كىرىپ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، ئۇچرىغانىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئىككى نەمتا قىلىپ تاشلاۋەردى، چېرىكلەرنى گۈياكى قوينى بۆرە قوغلىغاندەك سۈرۈپ توقاي قىلدى. قارىسا، بىر يۈز سەكسەن چېرىكنى چېپىپ تاشلاپتۇ. يەتمىش بەش مانجۇ سېپىلدىن چۈشۈپ ئەمان ئېيتىپ تەسلىم بولدى، قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ بېشىنى چۈشۈرۈپ، بۇرۇتلىرىنى ئېلىپ تون كىيدۈردى، سەللە ئوراتتى ـ دە، بىر ئۆيگە ۋاقىتلىق قاماپ قويۇپ تۇردى. كېچىسى، مانجۇلار قورغان ئېچىدىن بىردىن، ئىككىدىن، ئوندىن بولۇپ قېچىپ چىقىۋەردى، باشلىرىغا بىر ـ ئىككى خانىنى سەللە قىلىپ ئوراپ، كەلىمە تەيىبىنى ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولغانىنى دوردى. ئالدىغا كۆپرەك مۇسۇلمان ئۇچرىسا، «بىز مۇسۇلمان بولغان» دېيىشتى. بىر ـ ئىككى سالپى ـ سايات يۇرگەن مۇسۇلمانلار ئۇچراپ قالسا، گەپ قىلمايلا بارغان پېتى قارىنلىرىغا پىچاق تىقىپ، جىقلىرىنىڭ بېشىغا چىقىشتى. كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ ھېيلىسىنى بىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىگە پۇختا بولۇشتى، ئۇچرىغانلىكى مانجۇنى تىغدىن ئۆتكۈزۈشتى. شۇ كېچىسى، جەمئىي يەتتە يۈز سەكسەن بەش مانجۇ ئۆلتۈرۈلدى. كونىشەھەردىكى پوتەيدە، زەمبىرەكچى چېرىكلەر بىر زەمبىرەككە ئوقنى سېلىپ، پىلىكىگە ئوت يېقىۋېدى، زەمبىرەك ئارقا تەرىپىدىن يېرىلىپ، ئىككى زەمبىرەكچىنى ئاسمانغا كۆ-

تۇرۇپ تۇلىپ چىقىپ كەتتى. بۇنى كۆرگەن ئامبال خۇ دالو-يە: «ئەمدى بىزدىن نۇسرەت كەتتى...» دەپ يىغلاپ، بالا-چا-قىلىرى بىلەن جەبخانىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋالدى. ئاندىن، غاگزىسىدىكى ئوتنى پىلىككە يېقىۋېدى، پارتلاش زەر-بىسىدىن ئاسمان - زېمىن لەرزىگە كېلىپ، بىر سىلكىنىپ توختىدى - دە، مانجۇلارنىڭ كۇلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. قوزغىلاڭچىلار ئەسكەرخانىغا باستۇرۇپ كىرىپ، پۇل - پېچەك، مال - دۇنيا بۇلاشقا كىرىشتى. ئۇلۇغلارنىڭ «توختاڭلار!» دېگىنىگە زادى ئۇنىماشمىدى. ۋەج كويمدا، كۆيۈۋاتقان ئۆيلەرگە بېسىپ كىرىپ، تامنىڭ ئاستىدا قېلىپ ئۆلگەنلەرمۇ بولدى.

ماهىي رەبئەل ئاۋۋالنىڭ يىگىرمە ئالتىسى، جۇمە نامى زىددىن كېيىن، ئالامانلار مۇفتى ھەبىبۇللا ھاجىنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، «پادىشاھىمىز!» دەپ قىقاس - چۇقان كۆتۇرۇشۇپ، ئۇنى خەلىپىلىك ھويلىدىن شەھەر ئوردىسىغا كۆچۈرۇپ چىقتى.

× ×

ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ قوقان دارۇ سەلتەنەتىدىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ، ئوغلى ئابدۇراھمان خوجىنى خۇداريارخانىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. خان ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، يېنىدا بىرنەچچە كۇن تۇرغۇزدى. زىياپەتلەر بېرىپ، مېھمان قىلدى. ئاخىرىدا ئۇنىڭغا سۇدۇرلۇق① مەنسەپىنى بېرىپ، ئات، ياراق، تون - كېچەكلەر بىلەن ئۇلۇغلىدى. ھاجى پادىشاھىمۇ ئۆز لايىقىدا تون - كېچەك، كۇلاھۇ - تەلپەك، قورال - ياراق قاتار-لىق سوۋغات - تەۋەررۇكلەرنى ئەۋەتتى. نارمۇھەممەت پەرۋانىچىنى ئەمر لەشكەر قىلىپ ئىككى يۇز يىگىتنى قوشتى، قارى ھەمىد بۇخارى بىلەن مىرزا باباپېك ھېسارىنى مىرزا باشى قىلىپ،

① سۇدۇر — ۋەزىر.

ئۇلارنى ئەللىك يىگىت مۇكەممەللەر بىلەن سۇدۇرخانغا مۇلازىم قىلدى. سۇدۇرخانلار قەشقەرگە كەلسە، ياقۇب قوشبېگى هامىدىن خوجام بىلەن يەكەندە سوقۇشۇۋاتقانسىكەن. ياقۇببەگ قارى هەمىد بۇخارى بىلەن بۇرۇندىن تونۇش بولغاچقا. كېيىنكى چاغلاردا ئەسقېتىپ قالار دېگەن تەمە بىلەن، ئۇنى سۇدۇرخانغا قوشۇپ خوتەنگە يولغا سېلىپ قويدى. نارمۇھەممەت پەرۋانىچى باشلىق يىگىتلەرنى بولسا ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى.

قارى هەمىد بۇخارى سۇدۇرخان بىلەن خوتەنگە بارغاندىن كېيىن، هاجى پادىشاه بىلەن تېزلا چىقىشىۋالدى. هاجى پادىشاه ئۇنىڭغا مۇناسىپ جاي، تۇرارغا ماكان تەيىنلەپ، هەر كۈنلۈكىگە تەمىنات توختاتتى، ئىززەت ـ ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئوبدان يەردىن ئۆيلەندۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە ئىلپەتداش ۋە سۆھبەتداش قىلدى. قارى هەمىد بۇخارى بۇرۇن كېلىشكىنى بويىچە، ياقۇببەگكە ۋاقتى ـ ۋاقتىدا مەلۇمات يوللاپ تۇرۇشنى ئېسىدىن چىقارمىدى. يېقىندا ئۇ ياقۇببەگكە: «هاجى پادىشاه قەپرىپ قالدى. سىز جانابىي بۇزرۇك خان تۆرەمىنىڭ نامىدا ‹ئىمامى جەئفەرى سادىقنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىمەن› دەپ نامە پۈتۈپ ئەۋەتكەيسىز. مەن هاجى پادىشاهنى چوقۇم ماقۇل كەلتۈرىمەن، شۇنداق قىلسىڭىز، خوتەننى ئوڭايلا ئالالايسىز» دەپ خەت ماڭغۇزغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ سۇدۇرخانغا هەمراه بولۇپ گۇمىغا بېرىشتىكى مەقسىتىمۇ ئەنە شۇ ئىدى.

× ×

رامىزاننىڭ ئون ئۇچى، مەسۇم سۇدۇرخان ئەمىر لەشكەر ۋە قارى هەمىد بۇخارىنىڭ هەمراهلىقىدا گۇمىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. ئاتالمىق غازىمۇ بۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا كىشى چىقارتىپ، ئۇلارنى ئىز-

زەت ـ ئىكراملار بىلەن باشلاپ كېلىپ، ياخشى كۈتۈۋالدى.

ـ ئەلھەمدۇلىللا، بۇ يەرگە كەلدۇق، ـ دېدى ئاتالىق غازى سۇدۇرخاننى قۇچاقلاپ تۇرۇپ، ـ شاھزادەمنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆرۈپ، كۆزىمىز روشەن بولدى ۋە نۇرغا تولدى، مۇراد ـ مەقسەتلىرىمىزگە يەتتۇق. ئەمدى ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزنى بىر كۆرمەككە نېسىپ بولۇرمىكىن دېگەن ئارزۇ-ھەۋەستىمىز. كەمىنە چاكارلىرى پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ مۇبارەك ئوردا ھۇزۇرىغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولالىغان بولساق ئىدۇق، پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ ئاياغلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىمىز بىلەن سۈيۈر-گەن بولاتتۇق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ غۇلام ـ چاكارلىرى قاتاردا كۆرسە، مۇبارەك نەزەر-لىرىنى بىزدەك غېرىب ـ غۇرۇالارغا سالسا، ئەجەب ئەمەسكى، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىبارسىز بېشىمىز ئاسمانى قۇتۇپتىكى فەرقەردان① يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ بولغاندەك بولاتتى. ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ مۇبارەك جامالىنى بىر كۆرمەكتىن باشقىغا تاقەت ـ ئىلاجىمىز قالمىدى!

ياقۇببەگ ھەيلە ـ مىكىرده ئوت بىلەن سۇنى بىر ـ بىر-رىگە قوشالايدىغان، تىل ياغلىمىچىلىقتا تاشنى مومدەك ئېرىتىۋېتەلەيدىغان ئادەم بولغاچقا، نادان مەسۇم سۇدۇرخان تەسىر-لىنىپ، يىغلاپ تاشلاشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ تۇراتتى.

ئاتالىق غازى دەرھال سۇدۇرخانغا ئالتۇن كالۋاتۇنلۇق سەللە، كىمخاب تون، ئالتۇندىن نەقىش ئىشلەنگەن قورال ـ جابدۇق، ئېگەر ـ توقۇم ۋە باشقا جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇن ـ كۆمۈش بىلەن بېزەلگەن يۇلتۇز ئارغىمىقى قاتارلىقلارنى ئىنئام ـ ئېھسان قىلىپ، ئۇنى مول تارتۇقلىدى.

① فەرقەردان ـــ شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدىكى ئىككى يورۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى.

سۇدۇرخان ئاتالىق غازىنىڭ بارگاھىدا ئۈچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈشكە ئالدىراپ، خوتەن دىياربغا قايتماقچى بولدى. مەككار ئاتالىق غازىنىڭ كۈتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. شۇڭا، دەرھال ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنسادنى ئۇنىڭغا قوشتى، ئۇنىڭ قۇللىقىغا پىتنە - ئەپسۇنلارنى سۆكە - مونچاقتەك بىر - بىرلەپ تىزىپ چىقتى. بىر پارچە خىشنى نەچچە قەۋەت تەللاغا ئوراپ «قۇرئانىي كەرىم» قىلىپ، ئۇنى سۇدۇرخاننىڭ ئالدىدا، ئابدۇللا پەنسادقا ئىززەت - ئىكرام بىلەن سۇندى ۋە:

— بىز ئۈچۈن ھاجى پادىشاھ ئاتىمىزنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، ئەقىدە - ئىخلاسىمىزنى ئۇل زاتى مۇبارەكنىڭ ئۇلۇغ قۇلاقلىرىغا بىر - بىرلەپ مەلۇم قىلغايسىز. مۇبادا ئۇل زاتى مۇبارەك ئىشەنمىسە، ئۇشبۇ قۇرئانى كەرىمنى بىزنىڭ ئورنىمىزدا بېشىڭىزدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ قەسەم ئىچىپ، ئەھدى - پەيمان قىلۇرسىز. قالغىنىنى بۇ شاھزادەم بىز كەمىنە قۇللىرىغا ۋەكالىتەن بايان ئەيلىسە ئەجەب ئەمەس،— دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى.

سۇدۇرخان شاھزادە بىلەن ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پەنساد دەل ۋاقىت - سائىتىدە خوتەن دىياربغا يېتىپ كەلدى. ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا، ئابدۇللا پەنساد ئۇنى ئاتالىق غازىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىشقا تەۋسىيە قىلدى. بۇ مەككار پەلەكنىڭ ھىيلىگەرلىكىنى كۆرمىگەن، زامانە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان ۋە توشقان ئۇيقۇسى غەپلىتىدىن تېخىچە ئويغانىمىغان نادان شاھزادە بولسا بۇ ئىشنىڭ زۆرۇرلۇكىنى ھەر خىل تەرىپ ۋە سۇپەتلەر بىلەن تەكىتلىدى. نەتىجىدە، ئىبراھىم قازىكالاننىڭ «ھەزرىتى مۇبارەك، سىلە چىقمىسلا، بۇ ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيدۇ» دەپ توسۇغىنىغا

قارىماي، هاجى پادىشاهنىڭ نۇرلۇق پىكرى كاززاپ ياقۇببەگ-نىڭ ھىيلە ـ مىكىرى ۋە تىل ياغلىمىچىلىقى ئالدىدا خىرەلىشىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا باردىغانغا تايىن تاپتى. ئابدۇللا پەنسادىنىڭ قولىدىكى «قۇرئانىي كەرىم» نى قولىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى ئەڭ ئېسىل ئويۇنچۇقلارنىڭ ئالدىغا دۆۋىلەپ قويۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي كەتكەن بالىنىڭ كۆزلىرىدەك تېخىمۇ پارقىراپ كەتتى.....

× ×

ھاجى پادىشاھ كېلىۋاتقىدۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ياقۇببەگ ئەتىگەندىلا زاۋانىڭ يول ئېغىزىغا چاجاڭ قۇردۇرۇپ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى بوينىغا تاشلاپ تەييار بولۇپ تۇرغانىدى. ھاجى پادىشاھ ياقۇببەگنىمۇ ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلىۋېدى، ئۇ تۇزۇت قىلىپ تۇرۇۋېلىپ زادى ئۇنىمىدى:

ــ بۇ قانداق بولىدۇ؟ سىزدەك مۇبارەك زات، ئالىيجاناب ئادەم ئالدىدا مەندەك ناتىۋان ئادەمنىڭ ئورنى يەردە بولمىسا، يەنە نەدە بولىدۇ؟ مەن سىز ئاتام ئۈچۈن تۆت پۇتلاپ ماڭسامۇ، يەنە تېخى كەملىك قىلىدۇ!...

ئۇ ھاجى پادىشاھ مىنگەن ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى بوينىغا تاشلىغىنىچە، ئاتنى يېتىلەپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە، ئاتنى توختىتىپ، ئۇنى ئاتتىن كۆتۈرۈپ يەرگە چۈشۈردى.

ــ ھاجى پادىشاھ ئاتا!ــ دېدى ئۇ يۈزىنى ئۇنىڭ يۈزىگە يېقىپ تۇرۇپ،ــ ھەدىس شىرىنلىرى: «بىر جەڭچى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن كىشى مىڭ پەيغەمبەر بىلەن كۆرۈشكەندەك بولىدۇ»، دېيىلگەن. شۇڭا، رۇخسەت قىلغان بولسىلا، مەن ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆرۈشكەن بولسام!

ھاجى پادىشاھمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى قۇچاقلىدى. كىشىلەر ياقۇببەگنىڭ قولىنى ھاجى پادىشاھنىڭ بوينىغا گىرە-

لەشتۇرۇپ سالغىنىچە ئۇنى يەنە بىر ئۆيگە ئەكىرىپ كەتكىنىنى كۆردى ـ يۇ، ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ ئۇ ئۆيدىن قايتىپ چىققانلىقىنى ئىككىنچىلەپ كۆرمىدى.

ئىسىت! ئىسىت! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۈرۇھىنىڭ ھېيلە ـ مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈپ تاماشا قىلىش كېرەك. تېخى بۇگۈن ئەتىگەندىلا، ھاجى پادىشاھ نامازىنى بامدادتا ئۆزىنىڭ ھازىرقىدەك بولۇشىنى سەزگەندەك:

ـ بۇ دۇنيا ھېچكىمگە ۋاپا قىلغان ئەمەس، ـ دېگەنىدى ئۇ ۋەز ئېيتۇۋېتىپ، ـ ئۇ خۇددى سەييادلار دەم ئېلىپ ئۆتىدىغان سالقىن بۇلاق بويىغا ئوخشايدۇ. بابۇر چەشمەئىي جەمشىد دېگەن بۇلاق يېنىدا دەم ئالغاندا، تاشقا: «بۇ بۇلاق يېنىدا بىزگە ئوخشايدىغان نۇرغۇن كىشىلەر دەم ئېلىپ ئۆتەكەن. بىز مەردلىكىمىز ۋە كۈچىمىزگە تايىنىپ، دۇنيانى ئالدۇق. ئەما، دۇنيانى ئۆزىمىز بىلەن بىللە گۆرگە ئېلىپ كېتەلمىدۇق» دەپ خەت چەكتۇرگەنىكەن. شۇنداق، دۇنيانى ئۆزىمىز بىلەن ئېلىپ كېتەلمەيمىز. ئەما، بىزنىڭ نەسلىمىز قۇرۇمايدۇ. ئەزىم دەريادەك مەڭگۇ داۋام ئېتىدۇ. بىز ئاشۇ ئەزىم دەريادا ئەبەدىل ـ ئەبەد ياشايمىز! «ۋاماتەردرى نەفسۇن مازا تەكسىبۇغەدەن ۋاماتەدىن نەفسۇن بىئاييى ئەرزېن تەمۇتۇ، ئىننەللاھە ئەلىمۇن خەبىر...»①.

بۇ قۇرئاننىڭ ئوتتۇز بىرىنچى سۈرىسىدىكى ئاخىرقى ئايەت ئىدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ ھەربىر ۋەزى قۇرئانىي كەرىمنىڭ سۆزى بىلەن باشلىناتتى. بۇگۈن ھاجى پادىشاھ ئۇنى شۇنچىلىك بېرىلىپ ئېيتقان ئىدىكى، ئۇنىڭ ۋەزى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرەك ـ باغرىنى جىغىلدىتىۋەتكەنىدى.

بۇ چاغدا، ھاجى پادىشاھنىڭ مىڭدەك مەھرەم يىگىتلىرى ئىتائەت بىلەن ئاتلىرىدىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى ساقلاپ، ئەمىر كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى. ياقۇبېگ

① «جان ئەتە نېمە بولۇشنى بىلمىگەي ۋە قەيەردە ئۆلۈشىنىمۇ بىلمىگەي...»

دەرهال هاجی پادىشاه نامىدىن: «مەن ئۇكام ياقۇب قوشبېگى بىلەن بىر كېچە هال - مۇڭ قىلىشىپ، ئەتىلىككە يول باشلاپ شەهەرگە كىرىمەن. سىلەر هەرقايسىڭلار خاتىرجەم بولۇپ شەهەرگە قايتىپ، ئۆز ئىشىڭلار بىلەن مەشغۇل بولۇڭلار. ئەتىگەنلىككە سۇدۇرخان بىلەن ئەمىر لەشكەر نېمىتۇللاخان قالغان ئەمرۇل - ئۇمرا ئەكابىر - ئەشرەبلەرنى ئېلىپ ئىستىقبالغا چىقىشىڭ. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. هەبىبۇللا هاجى پادىشاه. هۇۋالـهەبىبۇللەزى تۇر جاشىغائەتمهۇ ①. تارىخىي هىجرىيە 1283 - يىلى رامىزاننىڭ يىگىرمە ئالتىسى» دەپ نامە چىقارتتى.

× ×

ئەتىسى ئەتىگەندە، ياقۇببەگ شەهەرگە قاراپ ئاتلاندى. شەهەرگە ئىككى پوتەي مىقدارى يەرگە بارغاندا، مەسۇم خوجا سۇ دۇرخان، ئەمىر لەشكەر نېمىتۇللاخان باشلىق يىگىرمە - ئوتتۇز ئەمرۇل - ئۇمرا، ئەكابىر - ئەشرەبلەر ئىستىقبالغا چىقىشقانىكەن، ئاتالىق غازى ئۇلار بىلەن قىلچە چاندۇرماي ناھايىتى ياخشى كۆرۈشۈپ: «هاجى پادىشاه ئاتىمىز كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ. هەرقايسىلىرى ئالدىغا بېرىپ بىللە ئەكىلىشسىلە!» دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئادەملىرىدىن ئايرىۋېتىپ، بىر - بىرلەپ تۇتۇپ يوق قىلدى، ئاندىن ئېزىز بەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ شەهەرگە ماڭغۇزدى. ئېزىز بەگ جاللات شەهەرگە كىرىپ هاجى پادىشاهنىڭ بالىۋا قىلىرىنى ئوردىدىن هەيدەپ چىقىرىپ، ئوردا ئىچىگە ۋە خەزىنىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئاتالىق غازى قارى هەمىد بۇخارىنىڭ يول باشلىشى بىلەن، ئىقبالى دۆلەت،

① «پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ دوستى. ئۇنىڭدىن شاپائەت ئۈمىد قىلىنىدۇ»

دەبدەبە ـ سەلتەنەت بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىنى شەھەرنىڭ ئالدىغا تىكتى. ئاندىن ئەمىر لەشكەر، سەرجاك لاۋۇر، ياساۋۇللىرىنى بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن قىل قۇيرۇق قىلىپ، ئۇلارنى شەھەرگە بېسىپ كىرىشكە بۇيرۇپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرىنى ھەيدەپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بويسۇنغانلىرى ئامان قالدى. جاھىللىق قىلغانلىرى تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈلدى، بەزىلىرى نەزەربەند قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇببەگ خوتەن دىيارىنى ھاجى پادىشاھنىڭ قولىدىن بىرپاي ئوقمۇ ئاتماي ئۆز قولىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. بۇ ھەقتە كېيىنكىلەر مۇنداق قوشاق قاتقانىدى:

سۇدۇرخان ئۆزى ئاخماق،
بېلىدە تۆمۈر توقماق.
بۇ جاھاندا بارمىدۇ،
كىمخاب تونغا شە ساتماق؟

خوتەنلىكلەر مۇشۇ ئۇلۇغ رامىزان كۈنلىرىدە كۆز ئالدىدا يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارغا قاراپ ھەيران بولۇشۇپ، تېگىرقاپلا قالغانىدى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە قاراپ:

ـ غۇلى نېمە دەيتۇ بۇ؟ـ دېيىشەتتى. بۇنىڭغىچە بىر ـ ئىككى كۈن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار ئانىدىن نېمە ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىشتى. ئون ـ ئونبەش مىڭ ئادەم بىراقلا قوزغىلىپ، قورال ـ ياراق، چوماق ـ كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، شەھەرنىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىدىن كېلىشىپ: «ھاجىپادىشاھىمىز قېنى!»، «سۇدۇرخان، نېمىتۈللا ئەمىر لەشكىرىمىز قېنى؟» دېيىشىپ، ئەنجانلىقلارنى كۆرگەنلا يېرىدە ئۇرۇپ يىقىتىشىپ، سۈرۈپ ـ توقاي قىلدى. ئاتالىق غازى قارى ھەمىد بۇخارىنىڭ تەكلىپى بويىچە، ھاجى پادىشاھنىڭ

مهيبتىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ نامىز جىنازىسىنى ئوقۇش ئارقىلىق. غەزەپلەنگەن ئالامانى باسماقچى بولدى.

هاجى پادىشاهنىڭ جىنازىسى هازىدارلارنىڭ يىغا ـ زار ئىچىده داغدۇغىلىق بىلەن ئۇزىتىلدى.

ـ سەلاتى جىنازا!...

كىشىلەر خودىدى مۇشۇ ئاۋازنى كۆتۈپ تۇرۇشقانىدەكلا، تۇشمۇ تۇشتىن چىقىپ مهيبت نامىزى ئوقۇلىدىغان ئالتۇنلۇقۇمغا قاراپ ئاقار قۇمدەك ئاقتى. ئۇلۇغ ـ ئۇششاق، چوڭ ـ كىچىكنىڭ هەممىسى ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈملۈك هاجى پادىشاهى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم دىدارلىشىۋىلىش ئۈچۈن جىنازا ئەتراپىنى زىچ ئورىۋىلىشقانىدى. هاجى پادىشاهنىڭ مۇرشىد ـ مۇخلىس لىرى جىنازىنى ئۆز مۇرىلىرىده ئەمەس بەلكى، ئىغىر مېهنەتتە قاتقان كۆچلۈك ئالىقىندا كۆتۈرۈشكەنىدى. جىنازىغا يېقىن بارالمىغانلار بولسا، جىنازىنىڭ سېپىغا باغلانغان ئۇزۇن ئارغامچىنى مۇرىلىرىگە سېلىشىپ مېڭىشتى، جىنازىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، يىغلاپ، قوشاق قوشۇپ ماڭغانلارنىڭ ئاخىرى خېلى يىراقلارغىچه سوزۇلغانىدى.

هازىدارلار قوشۇنى ئالتۇنلۇقۇمغا قايرىلىدىغان باش ئاچالغا كەلگەنده، مۇسىبەت خەۋىرىنى ئاڭلاپ يىراق ياقا يۇرتـ لاردىن ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردىن يېتىپ كېلىشكەن خالايىق جىنازىنى ئورىۋىلىشتى. هازىدارلار ئالغا ماڭالماي توختاپ قېلىشتى.بۇ ئۇلارنىڭ تۆتىنچى قېتىم توختاپ قېلىشى ئىدى. پاتىپاراقچىلىق باشلاندى...

هاجى پادىشاه هايات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئوردىسىدىن ئالتۇنلۇقۇمغا بارىدىغان مۇساپىنى بىر چۆگۈن سۇ قاينىغىچه

لىك بولغان ۋاقىت ئىچىدە بىرسىپ ئۆتىدىغان بولغىيتتى.
هاجى پادىشاهنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازا مۇشۇنداق گاھ توختاپ، گاھ مېڭىپ، ئالتۇنلۇقۇم مەسچىتىگە ناھايىتى ئۇزاقتا يېتىپ بارالىدى.

بۇ كۈنى ئاسمانمۇ مۇسىبەت بىلدۈرۈۋاتقاندەك ناھايىتى تۇتۇلۇپ كەتكەنىدى. كۆكنى قاپلىغان قارا بۇلۇتلار خۇددى كۆز يېشىنى تۆككەندەك، هازىرلار ئۇستىگە يامغۇر تامچىلىرىنى تەكشى سېپىپ ئۆتتى. بۇ پاجىئەگە غەزەپلەنگەندەك قىلىپ بىر - ئىككى قېتىم چاقماق چېقىپ، هاۋا گۈلدۈرلەپمۇ قويدى.

مېيىت نامىزىغا خوتەنلىك مولا ئىبراهىم قازىكالان ئىمامىلىق قىلدى.

— خالايىق، مەرهۇم هاجى پادىشاهىمىزنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىلەمسىلەر؟ — دەپ سورىدى ئۇ نامازچۇشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن.

— بىلىمىز! — مېيىت نامىزىغا قاتنىشىۋاتقانلارنىڭ هەممىسى گۈرىدە قىلىپ جاۋاب بەردى.

— مەرهۇم قانداق ئادەم ئىدى؟

— هۆددەس بەلەن ئادەم ئىدى!... ياتقان توپىسى جەننەتتە بولسۇن!...

— مەرهۇم هاجى پادىشاهىمىزنىڭ قانداق قازا قىلغانلىقىنى بىلەمسىلەر؟

— .....

— بىلىمىز! مەلئۇنلار تەرىپىدىن قەتىل قىلىندى!

— سۇدۇرخان شاھزادەمز، نېمىتۇللا ئەمر لەشكىرىمىزنىڭ ياش جېنىغىمۇ ئاشۇ ناكەسلەر زامىن بولىدى! — دەپ چۇرقىراشتى بۇ ئىشتىن ئاز — تولا خەۋىرى بارلار.

بۇ ئىشتىن خەۋىرى يوق نۇرغۇن كىشىلەر بولسا بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىشتى.

ھاجى پادىشاھنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىدىن بىرى بولغان قارى ھەمىد بۇخارى قولىدىكى تەسبىھنى تۇتقىنىچە تۇرۇپ قالدى. ئۇ پۇتۇن خوتەن خەلقى ئالدىدا ئۆزىنىڭ ياقۇببەگنى خوتەنگە باشلاپ كىرگەن رىياكارلىقى تەلتۆكۈس پاش بولغانلىقىنى چۈشەندى. ئۇ ئۆز تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىنى ئويلاپ تۇراتتى، بېشى پىرىدە بىر قايدى — دە، گۈپپىدە قىلىپ يەرگە يىقىلدى...

مۇللا ئىبراھىم قازىكالان قاراقاشى سۆزەپاتىھەگە قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى ۋە جامائەتكە ھاجى پادىشاھنىڭ پەزىلۇ — سۈپەتلىرىنى بىر — بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن،

— ئاللا مەرھۇمنى مەغپىرەت قىلغاي، — دېدى ئۇ، — ھاجى پادىشاھىمىز ھۆددەس رايىش، بەكمۇ خۇداگۇي، ئىنتايىن دىيانەتلىك، ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەتلىرىنىڭ ۋە ياخشىلىقلىرىنىڭ دەرۋازىلىرىنى كەڭ ئاچقاي ۋە جەننەتۇل رىزۋانىنى ئاتا قىلغاي!

مۇللا ئىبراھىم قازىكالان سۆزىنىڭ ئاخىرىدا:

— رەھمەتلىك ھاجى پادىشاھىمىزنى كازىزاپ مەلئۇنلار تۇزاقىغا دەسسىتىپ يوقلۇق دەرگاھىغا يولغا سالدى. ئۇلارنى

رەھمەتلىكىنىڭ قىساس ئوتى چوقۇم تۇتىدۇ! مەھشەرگاھتا ئۇلارنى دوزاخ كۈتمەكتە. چۈنكى، ھەركىم قىلسا ئۆزىگە قىلىدۇ! ــ دەپ خىتاب قىلدى.

خوتەنلىكلەر مەرھۇمنى يەرلىكىدە قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھېيلىگەر ياقۇببەگ تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، مەسۇم سۇدۇرخان بىلەن ئەمىر لەشكەر نېمتۇللا خانىڭمۇ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىپ قېلىشىپ، دەرھال ئىسيان كۆتۈردى، ياقۇببەگنىڭ يىگىت ــ سەرۋازلىرىنى ئۇرۇپ ــ چەيلەپ ئۆلتۈردى، قوغلاپ سۈرۈپ ــ توقاي قىلىشتى. دەل مۇشۇ چاغدا، ھاجى پادىشاھنىڭ بىرمۇنچە مۇلازىملىرى كالىتەك ــ چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ بارگاھقا ھۇجۇم قىلدى. شۇ ئەسنادا، ياقۇببەگدىن: «قەتلىئام!» دېگەن ئالىي يارلىق كەلدى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئومۇمىي قىرغىنغا چىقتى. ئۇلار خوتەنلىكلەرنىڭ بىرىنى ئۆلتۈرسە ئونى ۋە ئونىنى ئۆلتۈرسە يەنە ئوتتۇزى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كېلىپ تېگىش قىلغىلى تۇردى. ئەتىسى، قارا قاشتىن ئون مىڭدىن ئارتۇق چوماقچى ئالامان چوماق ــ كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئوچاق ــ داڭقان، ئوزۇق ــ تالقانلىرىنى ئېلىپ، قارا كالتەك بولۇپ كەلدى؛ ئاندىن كېيىن، چىرا ــ چاقادىن بىر توپ ئالامان قىل قۇيرۇق بولۇپ، چوماق ــ كالتەكلىرىنى، ئوزۇق ــ تالقانلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۇلارنى قىرغىن قىلىپ، ئۇلاردىن ئىلگىرى ئۆلۈمگە ماڭغانلارغا قوشتى. كوچا ــ كوچىلاردا، قەتلىئام قىلىنغانلارنىڭ

ئىسىق قانلىرى شارقىراپ ئاقتى، پۈتۈن خوتەن شەھىرى پانىي ئالەمدىكى قۇشخانىغا ئايلاندى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەربىر تۇمەن ئادەم ھالاك بولسا، بىر ئۆلۈكنىڭ قولى كۆتۈرۈلىدىكەن. دېمەك، شۇ قېتىمقى قەتلىئامدا خوتەن شەھىرىدە بەش ئۆلۈك قولىنى كۆتۈرگەن بولىدۇ.

قەتلىئام توختىتىلغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىنى ئېنىقلاتقۇزدى. ئون ئالتە دانە قاپتەك چوڭلۇقتىكى ۋازىلارغا ساپ ئالتۇن قاچىلانغانىكەن. كۈمۈش تەڭگە، تىللا ۋە داچەن پۇللارتىڭ سانىنى ئېلىپ بولغىلى بولمىدى. مەرھۇم ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ ئۆزىمۇ يېمىگەن - ئىچمىگەن، باشقىلارغىمۇ يېگۈزمىگەنىكەن. ھەتتا، ئەھلى ئايالىرىغىمۇ «ئىسراپ قىلماڭلار، گۇناھ بولىدۇ» دەپ، ئالتۇندىن سۆكە - مۇنچاق، ئۈزۈك - جابدۇق دېگەنلەرنى قىلدۇرۇپ بەرمىگەنىكەن. مەرھۇم ئۆزبەك ئاشخانىسىغىمۇ ئابائىي - ئەجدادىدىن مىراس قالغان زېمىنلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتەتتىكەن. مانجۇلاردىن ئولجا ئېلىنغان تىللا - تەڭگە، داچەن - پۇللارنى، يامبۇلارنى تىزىملىغان پېتى پېچەتنى بۇزماي ساقلاپ قويغانىكەن. ئاتالىق غازى مەرھۇم ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىدىكى ھېسابسىز دەپسى دۇنياغا قاراپ، ئەقلى لال بولۇپ، قولىنى چىشلەپ قالدى:

— مەن مەرھۇمنى بۇرۇن ئاتام دەپ يۈرگەنىدىم. بۇ زاتى مۇبارەكنىڭ ھەقىقەتەن ماڭا ئاتا بولغىچىلىكى بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟— دەپ مېيىقىدا كۈلۈپ قويدى ئۇ.

ھاجى پادىشاھنىڭ جازا يەلپۈشلىرى چوڭ مۇۋەپپەقىيەت، نۇقتا ۋە بويۇنباغلىرى مەشۇت - يىپەكتىن ئىشلەنگەن، بۇيۇن باغلىرىغا قاتار - قاتار جەرىس - قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ بېزىگەن تۆت چوڭ نار تۆگىسى بار ئىدى. بۇ تۆگىلەرنى تاماشا قىلغان كىشىلەرنىڭ ئەقلى لال، كۆزلىرى خىرە

بولۇشتى. ياقۇپبەگ ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە يۈكلەپ، قەشقەر دارۇ سەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى.

ياقۇببەگ ئۆزىنىڭ ھەممە ئەمىر لەشكەر، پەنساد، ئەمرۇل - ئۇمرالىرىغا ۋە ھەممە يىگىت - سەرۋازلىرىغا ئىنئام - ئېھسانلارنى يەتكۈچە بېرىپ، ھەممىنى مەمنۇن قىلىپ، ھاجەتتىن چىقاردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، خوتەن دىيارىدىكى شەھىدان ئىمامىلىرىنىڭ مازارلىرىغا، خانىقا - مېچىتلەرگە قوي - كالا، ئۇن - گۈرۈچ، پۇل - پېچەك، تون - سەرپاي دېگەننى ئايىماي ئىنئام قىلدى. دۇئاگۇيلارغا سەدىقىلەرنى تولا بېرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، خوتەنگە يەكەنلىك نىياز ئىشىكئاغا بەگنى ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلەپ، خوتەن دىيارىدىكى ئالتە شەھەرنى ئۇنىڭ ئوڭچە سورىشىغا تاپشۇردى.

ياقۇببەگنىڭ ئۇنىڭغا مۇنداق ئالاھىدە مەرھەمەت ۋە مېھرىبانلىق كۆرسىتىشىدە مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار ئىدى: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ياقۇببەگنىڭ قەشقەر سەلتەنەتىدە ئۆز ئورنىنى پەيدىنپەي مۇستەھكەملەپ، بۇزرۇك خانىنى قەشقەر تەختىدىن چەتلىتىشىدە كۆرسەتكەن تۆھپىسى بار ئىدى؛ كۇچالىق ھامىدىن خوجا يەكەننى بېسىۋالغاندا، ياقۇب قوشبېگىنى يەكەنگە چىللاپ كەلگەن كىشىمۇ دەل شۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى؛ ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن سوقۇشىدا، ئىسھاق خوجا تۆڭگانىيلار بىلەن بىللە ئۇنىڭغا شەبخۇن ئۇرماقچى بولغاندا، قوشبېگىنى ئاگاھلاندۇرغان كىشىمۇ يەنىلا ئاشۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى. ھەممىدىن مۇھىمى، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئاتالىق غازى ھېيلە - پەندە، ئۇسۇل - تەدبىردە، ئىش - كەسىپتە ۋە مىكرى - خۇپسەنلىكتە ھەمساۋاق ئىدى. ھېيلە - مىكىرده ئاتالىق غازى نىياز ھېكىمبەگكە پىر بولالىسا، تىل -

یاغلىمىچىلىقتا نىياز ھېكىمبەگ ئاتالىق غازىغا ئۇستاز بولالايتتى. ئاتالىق غازى بىر قېتىم مۇھەممەت يۇنۇسجان شىغاۋۇلغا: «بۇ ناھايىتى ھوشيار، تۈيغۇن ئادەم ئىكەن. بىزنىڭ خاپا قىلمايدىكەن، باشقىلارنىڭمۇ كۆڭلىنى ئوتۇشنى بىلىدىكەن. قارىغاندا، قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ» دېگەنىدى. يۇنۇسجان شىغاۋۇل: «ئۇنداق بولسا، بۇنداق ئادەمنى نېمىشقا كۆزدىن يوقاتمايدىلا؟» دەپ سورىغىنىدا، ئاتالىق غازى: «بۇنداق ئادەملەرنىڭ قولىدىن ئىش كېلىدۇ. شۇڭا ئۇنداق ئادەمنى يىراقتا تۇتۇپ ئىشقا سېلىش كېرەك. شۇ چاغدىلا خاتىرجەم بولغىلى بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەنىدى. دېمەك، ياقۇپبەگمۇ ئۇنىڭ نىيىتى ـ ئىقبالىنىڭ زادىلا دۈرۈس ئەمەسلىكىنى تۇيغانىدى.

شۇ يىلنىڭ ماھىي شەۋۋال ئېيىنىڭ يېگىرمە سەككىزىنچىسى، ياقۇپبەگ ئەمرۇل ـ ئۇمرالىرى بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇ، قەشقەرگە تۆۋەن مەنزىل قالغاندا، ئېزىز بەگ جاللاتنىڭ خىيانەتچىلىكتە ئەيىبلەپ، ئۇنى تۇتۇپ يوق قىلدى. مۇقەررەب بەگ بۇزرۇك خانغا ياقۇبېگنى چاقىرىپ، ئېزىز بەگ جاللاتمۇ ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بەرگەنىدى. ئاتالىق غازى ئۇنى بىر ئامال قىلىپ يوق قىلمىشنى پەملەپ يۈرەتتى. بۇ قېتىم، ئۇ خوتەندە ئىككى يۈز يامبۇنى سۇقۇۋالغانىكەن. ئۇنىڭ بۇ ئىشى پاش بولۇپ قېلىپ، ئاخىرى ئاتالىق غازىنىڭ قولىدا ئۆلدى.

ياقۇببەگ خوتەن دىيارىنى ھاجى پادىشاھتىن تارتىۋالدى. مۇپتى ھەبىبۇللا ھاجى ۋە ئۇنىڭ خانىدانى ھېيلىگەر ياقۇببەگنىڭ قولىدا مانا مۇشۇنداق بەربات بولدى.

نەزمە:

بۇ بېگىم ئەسلىدە بىر مۆمىن ئىدى،
تەس ئىدى خۇيىدىن تاپماق بىر ئېۋەن.
ئۇنىڭ مىڭ جاپادا يىغقىنى قالدى،
يار بولدى گۆرىگە يېگانە كېپەن.

ئون ئۈچىنچى باب

ياقۇببەگ ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدە...

نادانلارغا ئەقىل ئۆگىتىش — قورام تاشنى تاتلىغانغا ئوخشاش.

مىلادى 1866 - يىلى 9 - ئاي.

يېڭىسار قورغىنى ئىلىنغانىدىن كېيىن، بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر بىلەن يېڭىسارغا ئۆزى مۇناسىپ تاپقان ئادەملەرنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلىدى. خىزمەتكە كۆرسەتكەنلەرگە تۆھپىسىگە قاراپ، لايىقىدا پۇل - پېچەك، تون - سەرپاي، قورال - ياراق، ئوغ - ئەلەم ۋە مەرتىۋە - دەرىجە ئىنئام قىلدى. سىبخىيىلارچە مەرھەمەت ۋە ئىنايەتلەرنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلدى. پاراكەندە زامان بىر مەھەل تىنچلىنىپ، تەرتىپ - ئىنتىزام جارى بولدى.

مارالبېشى قورغىنى تېخىچىلا مانجۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار جاھىللارچە قارشىلىق كۆرسىتىپ، تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمايۋاتاتتى. يېڭىسار غەلىبىسىدىن كېيىن، ياقۇب قوشبېگى: «تۆمۇرنى قىزىقىدا سوقۇپ، مارالبېشى قورغىنىنى پەتنە قىلساق،

بۇنىڭ ئۈچۈن لەشكەر تەييارلاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلماق زۆرۈر» دەپ، نەچچە رەت ئىلتىماس قىلدى. تۆرەم: «پۇقرالارغا جەبرى - زۇلۇم بولۇرمىكىن» دەپ، ئىجازەت بەرمىدى.

بۇگۈن كۈندىكى ئادەت بويىچە، بۇزرۇك خان شاھىنشىنگە چىقىپ، ئەئيانلارنىڭ سالىمىنى قوبۇل قىلدى. ياقۇب قوشبېگىنىڭ سالامغا كەلمىگەنلىكى مەلۇم بولدى. تۆرەم: «قوشبېگى بىتاپ بولۇپ كېلەلمىگەن بولسا كېرەك» دەپ، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەتنى قوشبېگىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىۋېدى، ياقۇبېگنىڭ «خان جانابىي ئالىيلىرى پېقىرنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىنى ئىلىك ئالمىدى» دەپ خاپا بولۇپ، قوقانغا كېتىمەن دەپ، سەمەنگە بېرىپ بولغانلىقى مەلۇم بولدى، ياقۇبېگ ئۇرغۇن نەسىھەت ۋە ئىلتىجالار بىلەن ئاران قايتىپ كەلدى. بۇ ئىش سارايدا قەشقەرلىق بەگلەرنىڭ ئۇنىڭغا نىسبەتەن نارازلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بۇزرۇك خان تۆرە قەشقەر سەلتەنەتىدە تەختكە ئولتۇرغاندىن تارتىپ، خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتۇپ كەلمەكتە ئىدى. ھاكىمىيەتنىمۇ ھەرھالدا ئۆز نامىدا يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقانىدى. ھاكىمىيەتنىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە تۆرەمنى ئىشقا سالماقتا ئىدى. يۇرتدارچىلىق تۆرەمنىڭ نامىدا يۈرگۈزۈلەتتى، سېلىقمۇ تۆرەمنىڭ نامىدا سېلىناتتى، لەشكەركەشلىك ئىشلىرىمۇ تۆرەمنىڭ نامىدا ئېلىپ بېرىلاتتى، دېمەك، تۆرەمنىڭ ھاكىمىيتى قانچىلىك قۇدرەتلىك بولسا، تۆرەم ئۇستىدىكى ھاكىمىيەت قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك قورقۇنچلۇق ئىدى. ھاكىمىيەت ھەممىدىن ئاۋۋال پۇل تەلەپ قىلاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن جاپاكەش پۇقرالارغا تۆگىمەس - پۇتمەس ئالۋان - سېلىق سېلىشقا توغرا كېلەتتى. تۆرەم ئادىل پادىشاھ دەپ نام قازىنىشنى ئويلىسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ مەنسەپدارلارنى، بولۇپمۇ ئەنجانلىق بەگ - بىگاتلارنى، ئەمرۇل - ئۇمرالارنى قىسىشىغا توغرا كېلەتتى، بۇ تولىمۇ

خەتەرلىك ئىدى. سىدىقبەگ مۇشۇنداق قىلغاچقا، ئەنجانلىقلار تەرىپىدىن قىستاپ قىرغا چىقىرىلدى. ئەمدىلىكتە بولسا، تەقىپ قىلىنمۇاتاتتى. ئەنجانلىق بەگلەر، ئەنجانلىق ئەمىرلەر پەقەت دۆلەتمەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلاردا كۈچ ـ قۇدرەتمۇ بار ئىدى. تۆرەم سارايىنى ئەنجانلىق بىلەن تولىدۇرۇۋەتكەنىدى. قوشبېگى ئەنجانلىق، ئەمىرلەر ئەنجانلىق، ھاكىمبەگلەرمۇ ئەنجانلىق ئىدى. كىشىلەر تۆرەمگە: «قەشقەرلىقلەرنى كۆپرەك يۆلەش كېرەك ئىدى، ئۇلار ئەسقاتمىدۇ» دېگەنده، تۆرەم: «ئەنجانلىقلارنىڭ قۇلىقى يۇمشاق، بەك گەپ ئاڭلايدۇ» دېگەنىدى. مۇشۇ ئەنجانلىقلار تۆرەمنى قوللىرىدا كۆتۈرۈپ، قەشقەر سەلتەنەتىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. بىراق، ئۇنى تەختتىن تارتىپ چۈشۈرۈشمۇ ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلەتتى.

بىر كۈنى شاھىنشىن خالى قېلىۋېدى، مۇقەررەب شاھبەگ ۋە مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلىپەت قاتارلىق قەشقەرلىق بەگلەر بۇزرۇك خانىنىڭ ئالدىغا ـ ھۇزۇرى مۇبارەككە كىردى. ئۇلار سالام بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، موغال تېرىملىق مۇقەررەب شاھبەگ:

ـ ئانھەزرىتىم، مۇشۇ ياقۇب قوشبېگىنىڭ نىيىتى باشقىچە تۇرىدۇ. ئۇ دۆلىتى ئالىلىرىنى كۆزىگە ئىلماي يۈرىدۇ. ھاكىمىيەت تۇتۇنى ئۇنىڭ دىمىقىدىن ئىس چىقىرىپ تۇرۇپتۇ. «كېيىنكى پۇشايمان، ئۆزۈڭگە دۇشمەن» دېگەن تەمسىل بار. بۇ ئەنجانلىقتىن بىزگە زادىلا ۋاپا كەلمەيدۇ. مانا بۇگۈن سالامغىمۇ كەلمىدى. شۇڭا، جانابىي ئالىلىرى، قولىمىزغا جاھانشۇمۇل ھۆكۈم يارلىقلىرىنى بەرسىلە! بىز بۇ شۇم ئەنجانلىقنىڭ تەلۈە بېشىنى كېسىپ، دىمىقىدىكى ھاكىمىيەت تۇتۇنىنى ئۆچۈرەيلى. كېچىكسەك، «خىش قېلىپىدىن كۆچىدۇ»، ـ دېۋېدى، تۆرەم كۈلۈپ كېتىپ:

ـ سەۋر قىلماق لازىم. قوشبېگى بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرا

مىزدا ئەھدۇ ـ پەيمان ۋە ئانىت ـ قەسەملەر بار، ـ دەپ ئۇنىڭغا بۆلەكچىلا يان بېسىپ، يۇقىرىقى تەلەپكە جاۋاب بەرمەي تۇرۇۋالدى.

مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت تۆرەمنىڭ بىقارارلىق قىنى كۆرۈپ، ئاچچىق ئىستىهزا ئىچىده بېشىنى چايقاپ قويدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا، غاپىللارچە ئىچىده دوست بىلەن دۇشمەننى ئايرىۋالالماي قېلىۋاتقان بۇزرۇك خانغا نېمە دېيىشنى بىلمەي قالغانىدى. تۇيۇقسىزدىن ئۇنىڭ ئېسىگە شەيخ سەئىدىنىڭ مۇنۇ سۆزى كېلىپ قالدى: «بىراۋنىڭ خائىنلىقىنى پادىشاهقا (دەرهال) يەتكۈزمە. پەقەت بۇ خەۋىرىنى پادىشاهنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئىشەنچىڭ كامىل بولغان چاغدىلا يەتكۈز. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۆزۈڭنى هالاك قىلىشقا تىرىشقان بولىسەن.» ئۇ شۇرکىنىپ كەتتى. ئۇ ئوقۇغان بىر كىتابتا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «هۆكۈمدار بىلەن ئۇچرىشىش خەۋپلىك ۋە هالاكەتلىك. بۇنىڭ سەۋەبى، هە دېمەيلا بېشىڭدىن ئاجراپ قېلىشىڭدا ئەمەس ـ ئاخىر بىر كۈن ئۆلىدىغانلىقىڭنىڭ مۇقەررەرلىكىدە. ئاساسىي سەۋەب شۇكى، هۆكۈمدارنىڭ دۆتلۈكىنى ئەجدىهاغا ئوخشايدۇ، ئۇ ئادەم يەيدۇ. ئۇنىڭ تەرىپىده تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن نېمىلا ياخشى بولسا شۇنى ياخشى دەپ قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىسەن. ئېهتىرام يۇزىسىدىن، ئۇنىڭ بولمىغۇر گەپلىرىنمۇ قارشىلىقسىز قوبۇل قىلىۋېرىسەن: شۇنداق قىلىپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆز ۋىجدانىڭدىن ئايرىلىسەن. هۆكۈمدارغا قانچىكى يېقىنلاشساڭ، هەقىقەتتىن شۇنچىكى يىراقلىشىسەن. ئەڭ ئادىل پادىشاهنىڭ كۆز ـ قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە، ئازاد قەلبىڭنىڭ قۇلى بولغىنىڭ مىڭ مەرتىۋە ئەۋزەل...»

مەۋلانەمنىڭ ئەندىشىسى ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى. ياقۇببەگ پۈتۈن سارايىنى ئۆزىنىڭ كۆز ـ قۇلاقلىرى بىلەن تولدۇرۇۋەتكەنىدى. بۇزرۇك خانىنىڭ هەربىر ئېغىز سۆزى، هەربىر

هەربكىتى ياقۇبەگنىڭ تەقىپىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ياقۇبەگ تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان بۇ سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزىنىڭ سارايدا ئىشلەيدىغان بىر ئادىمىدىن ئاڭلاپ، ئۇلارنى تۇتماقچى بولغاندا، مەۋلانە موللا مۇھەممەتيار خەلپەت ئۇستۇن ئاتۇشقا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. مۇقەررەب شاھبەگ راشىدىن غازى خاندىن پاناھ ئىزدەپ كۆچاغا قاچتى.

قوقان خانلىقىدىكى موللا ئالىمقۇل تاشكەنتتىكى مىڭبۆرۈك دېگەن يەردە رۇسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق سوقۇشتا شېھىت بولدى. ئۇنىڭ قوشۇنى تىرە - پىرەن بولۇپ پىتىراپ كەتتى. كاتتا خان تۆرە، ھېكىم خان تۆرە (كېيىنكى چاغلاردا ھېكىمبەگ تۆرە دەپ ئاتالدى) ۋە مىرزا مۇھەممەت قوشبېگىلەر موللا ئالىمقۇلنىڭ تىرە - پىرەن بولۇپ كەتكەن پەيتتە، يېگىت ۋە سەرۋازلىرىدىن بولۇپ يەتتە مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇزرۇك خان بىلەن ياقۇبەگ خاتىرجەم بولالماي، ئۇلارنىڭ مەقسەت - مۇرادلىرىنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئىككى پەيسادىنى باش قىلىپ بىر بۆلۈك قوشۇننى ئەۋەتتى. ئۇلار: «يۇرتىمىزنى ئۇرۇسلار بېسىۋالدى. بىز جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئىسلام ئېچىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتىمىز. خىزمەتكە سالساڭلار، تۆھپىمىزنى تەقدىم قىلىمىز، بولمىسا بىزنىڭمۇ ريىسقىمىزنى خۇدايىم بېرەر!» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەنلىكىنى بىلدۇردى. قوشۇن تەييارلاش تەرەددۇتىدا يۇرگەن ياقۇبەگ ئۇچۇن بۇ يەتتە مىڭ كىشى ناھايىتى چوڭ مەدەت ئىدى. بۇزرۇك خان ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە لايىقىدا تون - تەلپەك، كىيىم - كېچەك، ئىنئام - ئېھسان بېرىپ، بۇ ئەنجانلىق مۇساپىرلارنى ھەرقايسى پەيسادلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، ئىلگىرى قەشقەردە نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان ۋەلىخان تۆرىمۇ بار ئىدى. ئۇ قەشقەرگە كېلىپلا،

قىلچىمۇ تەپتارتماستىن «زامان - زامانى، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانى!» دەپ جار سالدى. بۇ چاغدا، بۇزرۇك خان ياقۇب قوشبېگى بىلەن خانئېرىق دېگەن يەردە كۆچالىق خوجىلاردىن جامالىدىن خوجىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇش قىلمۇاتقانىدى. تۆرىلەرنىڭ قەشقەرنى پاراكەندە قىلىپ يۇرگەنلىك خەۋىرى ئالدىنقى سەپكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ياقۇبېگ ئەسكەر ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرىنى تۇتتۇرۇپ كەلدى. گۇناھلىرىنى ئارتىپ تووا قىلغۇزغاندىن كېيىن، ئۇنى يېڭىسارغا ئەۋەتىپ نەزەربەند قىلدى. ئۇزاققا قالماي، ئۇنىمۇ تامغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى.

خانئېرىقتىكى سوقۇشتا، جامالىدىن خوجىنىڭ قوشۇنى ياقۇبېگنىڭ قوشۇنىدىن كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يەكەندىن ئۇلارغا ياردەمگە ئون ئىككى مىڭ تۇڭگان ئەسكىرى كېلىپ قوشۇلغانىدى.

ياقۇبېگ جەرەن ئارغىماق ئۇستىدە خىيال سۈرگەن پېتى قوشۇننىڭ ئالدىدا كېتىپ باراتتى. ئۇ كۆچالىق خوجامىلاردىن ئانچە ئەنسىرەپ كەتمەيتتى. چۈنكى ئۇلار ھەربىي كىيىم كىيگەن بىر توپ دەرۋىش - سوپىلار ئىدى. دەرۋىشلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى قانچىلىك بولاتتى دەيسىز؟ بۇلارغا ياردەمگە كەلگەن ئون ئىككى مىڭ تۇڭگانىلار ياقۇبېگ ئۈچۈن زور تەھدىت ئىدى. ئۇلار ياخشى مەشىق قىلدۇرۇلغان، قورال - ياراقلىرى خىل، توپ - زەمبىرەكلىرى كۆپ ئىدى. ئەگەر بۇ تۇڭگانىلار بولمىغىنىدا ئىدى...

پۈتۈن قوشۇن بىر - ئىككى تۈمەنىدىن ئاشمىسىمۇ، ئەمما، دەشت لەشكەر بىلەن تولۇپ كەتكەنىدەك، سىپاھلار سان - سانا قسىزدەك كۆرۈنەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پوش - پوش دېگەن ئاۋازلار ئاسمانغا تۇراتتى. كوچا - بازارلاردا، ئۇرۇشقا ماڭغۇ-

چىلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ «يول بولسۇن!» دېگەن پاتمە ئاۋازلىرى، كاناي ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباقىلارنىڭ ئاۋازى، مەددادھلارنىڭ ئايرىلىش ئالدىدا ئوقۇغان قەسىدىلىرىنىڭ ئاھ ـ ۋايلىرى، ناله ـ پەريادلىرى پەلەكنى قاپلىغانىدى. لەشكەرلەرنىڭ ئات ئاياغلىرىدىن چىققان چاڭ ـ توزانلار ئاسمان ـ پەلەككە ئۆرلىگەنىدى، بۇ ھالەت كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزىنى كور، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلىقىنى پاڭ، ئەقلىنى لال قىلىۋېتەتتى.

يول ـ يوللاردا كېلىۋاتقانلار قوشىنىڭ قوشۇنىغا يول بېرىش ئۈچۈن توختىشاتتى. قوشۇننىڭ ئالدىدا نەيزىۋازلار كېلىۋاتاتتى. ئۇلاردىن كېيىن پالۋانلار، باتۇرلار كېلىشىۋاتاتتى. بۇلار مەيداندا يەكمۇ ـ يەك ئېلىشىدىغان، خىللانغان پالۋانلار بولۇپ، كۆپىنچە جەڭنىڭ ئاقىۋىتى شۇلارغا باغلىق بولاتتى. ئۇلار مىنگەن چىلان تورۇق، غاز بويۇن، يايلىلىرى قويۇپ بېرىلگەن، كەڭ كۆكرەكلىك، يەلكىسى تار، ئەمما ساغرىسى كەڭ يۇلتۇز ئايغىرلىرى ئۇيناقشىپ، چاپچىپ تۇراتتى. ئايرىم ئاتلارنىڭ بوينىغا كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن بويۇنباغلار باغلانغان بولۇپ، ئۇ، بىرەر قورغاننىڭ ئېلىنىشى ياكى دۈشمەن ئۈستىدىن قازىنىلغان بىرەر غەلىبە شەرىپىگە خان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۇكاپاتنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇ پالۋانلار ئىچىدە ئېزىز بەگ جاللاتمۇ كېتىپ باراتتى. ئۇ مىنگەن ئاتتىمۇ مۇشۇنداق بەلگىدىن ئىككىسى بار ئىدى. بۇ ئۇنىڭ قەشقەر بىلەن يېڭىسار قورغىنىنى ئېلىشتا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقى ئۈچۈن بېرىلگەن مۇكاپاتتىن نىشانە ئىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك چومىقىنى ئۇنىڭ كەينىدىن ياراقدارى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. قالغان ھەربىر پالۋانىڭ كەينىدىنمۇ ئۈچتىن ـ تۆتتىن ياراقدار ـ چاۋۇشلار① مېڭىشاتتى.

پالۋانلار سېپىدىن كېيىن، قىلىچ ۋە يەڭگىل سىپەر

① چاۋۇش ـــ قوشۇندا تەرتىپ ساقلىغۇچى پاترول.

كۆتۈرگەن يىگىتلەرنىڭ ھىمايىسىدە، يېشىل تۇغ كۆتۈرگەن باش تۇغچى كۆرۈندى.

داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ساداسى ئېچىلدە، دۇمباقچىلارنىڭ كەينىدىن سەرۋازلار كۆرۈندى. ھەربىر قۇر ئۆز بايرىقى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ سۆتىنە باشى① بىلەن ماڭاتتى. ئېگەر ـ جابدۇق، يۈگەنلىرىدىكى ۋە تۆش باغلىرىدىكى بېزەكلەر، رەڭدار قەشقەر پالىزىدىن تىكىلگەن يوپۇقلار، ئولجا سالىدىغان خۇرجۇنلار، ئېگەر قاشلىرىدىكى ھەر خىل زىننەتلىرىدىن بۇ سۆتنە باشلىرىنى تونۇۋېلىش تەس ئەمەس ئىدى. سەرۋازلارنىڭ ئاتلىرى ھەر خىل ئىدى، تولاراقى قۇلا، قاشقا، تورۇق، تاغىل، پۈتلىرى قىسقا، قۇيرۇقى قىڭغىر قىپچاق ئاتلىرى ئىدى.

قوشۇننىڭ كەينىدىن كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۈلۈك ئارتىلغان تۆگە، قېچىر، ئېشەكلەر قاتارلىشىپ ئۆتۈشۈۋاتاتتى.

ياقۇببەگ قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن سالجۇق تۈركلىرىنىڭ شەۋكەتلىك ئۆزىرى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» سىنى كۆپ ئوقۇغانىدى. ئۇنىڭدا، ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەر قېتىم ئالۋان ـ سېلىقلار بىلەن دېھقانلارنى خانىۋەيران قىلماسلىق ئۈچۈن، بىر يىل بۇرۇن تەرەددۇت قىلىپ، قوشۇنغا زۆرۈر بولغان ھەممە نەرسىنى غەملەپ قويۇش كېرەك، دېيىلگەنىدى. بۇ قېتىمقى سوقۇش ـــ ياقۇببەگ ئۈچۈن قاتتىق بىر سىناق ئىدى. يېگىلمەي نۇسرەت قۇچىسا، پۈتۈن ئالتە شەھەر، ياق، پۈتۈن يەتتە شەھەر تەۋەسىدە ئۇ داۋاملىق پۈت تىرەپ تۇرالايتتى. بۇزرۇك خان ۋە ئۇنىڭ ئەترايىنى ئوردۇالغان بىر توپ لېگىتاسما مەنسەپدارلارنىڭ ئاغزى شۇنىڭ بىلەن مەھكەم ئېتىلەتتى، ياقۇببەگ ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭ ئىشلارنى قىلىشقا شارائىت تۇغۇلاتتى. مۇبادا، نۇسرەت ئۇنىڭغا جامالىنى ئېچىپ

① سۆتنە باشى ـــ ئەللىكبېشى.

باقمىسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزۈن يىللاردىن بۇيان كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ھەممە مۇشەققىتى شامالغا سوزۇلۇپ كېتەتتى. ئېھتىمال، ئۇنىڭغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قىلىچلاردىن بېشىنىمۇ ساقلاپ قالالمايتتى.

ئالدىنقى كۈنى، ئۇ ۋەلىخان تۆرىگە گۈناھىنى ئارتىپ، ئۈنى بارسا ـ كەلمەسكە يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، كېچىسى ئۈيقۇسى قېچىپ، تاڭ ئاتارغا يېقىن ئۇخلاپ قالغاندى. ئۇ قارا بېسىپ، چىلىق ـ چىلىق تەر ئىچىدە تېزلا ئويغىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن زادىلا ئۇخلىيالمىدى. ئۇ مۇنداق چۈش كۆرگەنىدى: «ئۇ ئوۋغا چىقىپتۇدەك. ئۆزى ياخشى كۆرگەن قارچىغىسىنى مۇرىسىگە قوندۇرۇۋېلىپ، دەريا بويلاپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقۇدەك. ياقۇببەگنىڭ توختىماي چېپىپ، يىراقلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن نەۋكەرلىرىدىن بىرى: «قوشبېگى توختاڭ! بۇ يەر خەتەرلىك، قومۇشلۇقتا يولۋاس بار!» دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك. لېكىن، ياقۇببەگ ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي، ئېتىنى راسا قامچىلاپ، قومۇشلۇققا قاراپ چېپىپ كېتىۋەرگۈدەك. بىر چاغدا ئالدىدىن بىر ئوشقان چىقىپ قېچىپتۇدەك، بىر قاريسا ھېلىقى توشقان تۈلكىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتقۇدەك. ھېلىقى تۈلكە خۇددى ئۇنىڭ مازاق قىلغاندەك، بىر توختاپ، بىر قېچىپ كېتىۋاتقۇدەك. بۇنى كۆرۈپ ياقۇببەگنىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىپ، مۇرىسىدىكى قارچىغىسىنى ھېلىقى تۈلكىگە ساپتىكەن، قارچىغا تۈلكىگە چاڭگال سالماستىن، ياقۇببەگنىڭ ئۆزىگە چاڭگال سالمەن دەپ ئېتىلىپ تۇرغۇدەك. ئۇ ئۆزىنى ھىمايە قىلمەن دەپ، قولىدىكى قىلىچىنى ھەدەپ شىلتىغۇدەك....»

ئەتىسى، ياقۇببەگ ئۆزى كۆرگەن بۇ قاباھەتلىك چۈشنى ئالدىراج دادىسىغا سۆزلەپ بېرىۋېدى، ئۇ قوشبېگىنىڭ

كۆڭلىنى ياساپ:

ــ ئالالا تاغالا ئىگەم سىلىگە نۇسرەت ئاتا قىلسا، زەپەر قۇچۇپ قايتساق ئەجەب ئەمەس،ــ دېدى.

ــ ئىنشائاللا، دېگىنىڭدەك بولغاي، بىراق، مەن ئاشۇ پاراكەندە تۈڭگانىيلاردىن ئەنسىرەيمەن،ــ دېدى ياقۇبەگ جاۋابەن.

ياقۇبەگ قوشۇن بىلەن كېتىۋېتىپ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى قانداق قىلىش ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. «تۆرەمنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن ھەپسىلىسى يوق،ــ دەپ ئويلىدى ئۇ،ــ بىر ھېسابتا، ئۇنىڭ لەشكەركەشلىككە ئارىلاشمىغىنىمۇ تۈزۈك، بولمىسا، خۇددى ئالىقانغا چىققان سۆگەلدەك، ئادەمگە كاشىلا بولىدۇ. بىر ئامال قىلىپ، كۆچالىقلار بىلەن تۈڭگانىيلارنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىش كېرەك. پەقەت تۈڭگانىيلار مىدىرلىمىسلا، كۆچالىقلارنى ئەپلىمەك ئاسان.»

قوشۇن ھەتتا ئۇيقۇسىدىمۇ ياقۇبەگ بېكىتكەن لەشكەر-كەشلىك قائىدە ــ يوسۇنلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلغان ھالدا ياتاتتى. ياقۇبەگنىڭ چېدىرىنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى ــ چىرىنغار قىسىم، سول تەرىپىدە قوشۇننىڭ سول قانىتى ــ بېرىنغار قىسىم جايلاشقانىدى. قوشۇنلار بىر ــ بىرىدىن ئالتىلىقلار ئۆتىدىغان يوللار بىلەن ئاجرىلىپ تۇراتتى. يۇزلۇك لەرنى بىر ــ بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تارىراق ئىدى. سۆتىنلەرنى ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تېخىمۇ تار بولۇپ ئاران پەرق ئەتكىلى بولاتتى.

ئۇرۇش جامادىيەل ئاۋۋال ئېيىنىڭ ئىككىنچى كۈنى خانئېرىقنىڭ پايناپ دېگەن يېرىدە باشلاندى. جامالىددىن خوجا «قوشىبېگىنىڭ يىگىتى ئاز، بىز بولساق كۆپ» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ، لەشكەرلىرىنى ئوڭ ۋە سولغا بۆلۈپ، تۈڭگانىيلارنى توپ ــ زەمبىرەكلىرى بىلەن ئارقىغىراق تىزدى. بۇ كۈنى،

گۈن ئاجايىپ ئىسسىپ كەتكەنىدى. ئاسماندا بىر پارچە بۇلۇتـ
مۇ كۆرۈنمەيتتى. ئىككى تەرەپتىكى قوشۇنلىرى ئارىلىق قالدۇـ
رۇپ، قارىمۇ قارشى تىزىلىدى. كۈن چاشقا بولغاندا،
كاناي چېلىنىپ، ناغرا ـ دۇمباقلارنىڭ ئاۋازى ئەۋجىگە چىقتى.
بۇ ھۇجۇمنى باشلاش ئۈچۈن بېرىلگەن سىگنال ئىدى. ياقۇبـ
بەگنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ چېرىنغارىدىن ئابدۇللا پەنساد باتۇرلىرىنى
باشلاپ، كۈچالىقلارنىڭ سېپىنىڭ قەلبىگە ئېتىلىپ بېرىپ،
توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىلەن توپلىشىپ تۇرغان تۈڭگانىيلارنىڭ
يېنىغا كېلىپ، يەنە ئارقىغا قايتىپ، ئۆز سېپىنىڭ ئىچىگە
كىرىپ كەتتى؛ قوشۇنىنىڭ بېرىنغارىدىن ئېزىز بەگ جاللات،
غازىبەگ پەنساد قاتارلىق باتۇرلار ئات ئويىنىتىپ كېلىپ،
ئۇرۇش مەيدانىدىكى جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق مەرىكسىنى ئەۋـ
جىگە يەتكۈزدى. ئابدۇللا پەنساد ئىككى ـ ئۈچ نۆۋەت
كەينى ـ كەينىدىن جەۋلانبازلىق قىلىپ، بىر چېكىنىپ، ئارقىدىنلا
يەنە ئۆزىنى كەپتەرگە ئۇرغان لاچىندەك ھەملە قىلىپ تۇردى.
كۈچالىقلارنىڭ لەشكەرلىرى سول قول تەرەپتىن زەربىگە ئۇچراپ
ئەمدى چېكىنىپ تۇراتتى، «ھازىر قاچمىساڭلار، قاچان قاچـ
سىلە؟!» دېگەن ئاۋازنىڭ ساداسى كەلدى. جامالىددىن خوجىنىڭ
سېپى بىرەمنىڭ ئىچىدە پاتىپاراقچىلىق ئىچىدە قېلىپ،
قالايمىقانلىشىپ كەتتى. «كۈچى يەتمىگەندە قاچماقلىق ـ
پەيغەمبەرنىڭ يولىدۇر» دېگەن ھەدىسكە بىنائەن، كۈچالىقلار
قورال ـ ياراق، چېدىر ـ بارگاھ، يىمەك ـ ئىچىمەك، مال ـ
دۇنيالىرىنىڭ قېلىپ قالغانلىقىغا قارىماي، ئات قامچىسىنى
مەغلۇبىيەتكە ئۇرۇپ بەدەر قاچتى. شۇنداق قىلىپ، راشىدىن
غازى خاننىڭ كۈچا، ئاقسۇ، يەكەن، ئۇچتۇرپان ۋە كورلىغىچە
بولغان يۇرت ـ يۇرتلاردىن ئىككى يىلدىن بۇيان يىغقان
خىراجەتلىرىگە ۋە پۇقرالارنىڭ پۇل ـ مېلى ھەتتا جېنى
ھېسابىغا تەييارلانغان ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن

خەل قورال ـ ياراقلارغا تايانغان يەتمىش مىڭ كۈچالىق جەڭدە ئىككى سائەتكىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي توزۇپ كەتتى.

ئەسلىدە، ئالدىنقى ئاخشىمى ياقۇبېگ جىن لاۋسەن بىلەن ما تۆرىنى تۈگىنىيلارنىڭ بارگاھىغا سۈلھ قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. كېلىشىم بويىچە، بۇ تۈگىنىيلار جەڭدە بىر پايمۇ ئوق ئاتماي جىم تۇرۇۋالدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياقۇبېگ ئۇلارنى توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىلەن بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ ئۆزگەرتىپ، ئۇلاردىن قوشۇن تەييارلىدى ۋە ھەر بىرىگە ئۆز دەرىجە ـ مەرتىۋىسى بويىچە، مۇۋاپىق ئىنئام ـ ئېھسانلارنى بەردى. ھەرخىل ۋەدە ـ قەسەملەر بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، خاتىرجەم قىلدى.

× ×

ئاتالىق غازى ① ياقۇبېگ ۋەلىخان تۆرىنى يېڭىساردا تامغا باستۇرۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قورقۇش، تەھلىكە قەشقەرنى خۇددى زەھەرلىك تۇمانەك ئوردۇالغانىدى. خانئېرىق سوقۇشىدا كۈچالىقلارنى قاچۇرغاندىن كېيىن، ئۇ بۇزرۇك خاننى قورچاق قىلىۋالدى. ئۇنىڭ يېقىن ـ يورۇقلىرىنى ۋە ئىشقىلىپ ئۆزى ئۈچۈن خەۋپلىك دەپ سانىغان ئادەملەرنى تەقىپ قىلىشقا باشلىدى. ئۇ، بەزىلەرنى جىم ـ جىملا يوق قىلىۋېتەتتى. ئادەملەرنى كوچا ـ بازارلاردا بىرىنچى قېتىملىق چېقىمچىلىق تۇپەيلىدىنلا تۇتۇۋېرىشەتتى، ئۆيلەردىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىشاتتى. ئاتالىق غازىنىڭ بۇ قاباھەتلىك قىلمىشلىرىغا پەتىۋا بېرىدىغان

① گولباغ قەلئەسى تەسلىم بولغاندىن كېيىن، بۇزرۇك خان ياقۇبېگگە «ئاتالىق غازى» دەپ نام بەرگەنىدى.

ئۆلىمالارمۇ تېپىلىپ قالاتتى. بۇ زاتلارنى ئاتالىق غازى ئەلۋەتتە قۇرۇق قول قايتۇرمايتتى.

ياقۇبېگ ئاز قوشۇن بىلەن راشىدىن غازى خانلىق ئۆزبىكىدىن ئون ھەسسە جىق بولغان قوشۇنىنى يەڭگەندىن كېيىن، غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، يەكەنىنى تۇڭگانىيە لارنىڭ قولىدىن تارتۇۋېلىش ئۈچۈن، بۇزرۇك خان تۆرەم باشلىق كاتتىلارنى ھەمراھ قىلىپ يولغا چىقتى.

كۇچالىقلار خانئېرىقتىكى جەڭدە شېكەست يەپ ئاقسۇ تەرەپكە چېكىنگەندىن كېيىن، يەكەن قۇرۇغدىلىنىپ قالدى. بىر بۆلۈك ئىتائەتسىز تۇڭگانىيلار يېڭىشەھەرگە بېكىنىۋالغانىدى.

ياقۇبېگ خانئېرىقتىكى سوقۇشتا، قارشى تەرەپنىڭ ئاتقان ئوقىدا يارىلىنىپ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكەنىدى. بىر پاي ئوق ئۇنىڭ بەدىنىدە تۇرۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ يارىسى ئەدەپ، قىزىتمىسى چۈشمەي بىرنەچچە كۈن يېتىپ قالدى. يەنە مۇشۇ ھالەتتە يېتىپمۇ، يەكەن يېڭىشەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىش ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم ئاتالىق غازىنىڭ ھوقۇقىنىڭ بەزىدە ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزەتتى. شۇڭا، ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانماقچى بولدى. ئۇ ئالدىنقى كۈنلەردە، بەگ مۇھەممەت قۇرچى دېگەننى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، بۇ ئىش ھەققىدە ئۇنىڭ مەسلىھىتىنى ئالغاندا، ئۇ: «قوشبېگى بۇ قېتىم ساقىيالمايدۇ، «يېتىپ قالغۇچە، ئېتىپ قال» دېگەن سۆز بار. تۆرەم، نېمىشقا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ ئەنجانلىقنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلىمايلا؟» دېگەنىدى. تۆرەم ئۇنىڭ گېپىنى لازىم تېپىپ، ئۆزىگە يېقىن كاتتىلارنى ئېلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرگە قېچىپ كەلدى ۋە ياقۇبېگنىڭ قارا نىيىتى بار ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، «قەشقەرنى قەشقەرلىق

لار سورىسۇن!» دەپ جاكارلىدى.

ئاتالىق غازى ياقۇببەگ بۇ پىتنىنى ئاڭلاپ، ئەمدى يېتىۋەرسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئالدىراج دادخاھقا ئۇستا جەررا ھتىن ① بىرنى دەرھال تېپىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. جەررا ھ يارىنىڭ ئېغىزىنى تازىلاپ، تۇز سۈيىدە يۇيغاندىن كېيىن، ئۇستىرا بىلەن يارىنىڭ ئاغزىنى شىلدى. ياقۇببەگ ئاغرىق كىرىپ مېڭىسىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتكەن بولسىمۇ، تاكى جەررا ھ بەدەندە توختاپ قالغان ئوقنى جۇپتەك بىلەن قىسىپ ئېلىۋەتكەنگە قەدەر بەرداشلىق بېرىپ ياتتى. ئوق ئېلىپ تاشلانغاندا، ياقۇببەگنىڭ بەدىنىدىن ئاققان تەر ئورۇن - كۆرپىسىنى چىلىق - چىلىق ھۆل قىلىۋەتكەنىدى.

ياقۇببەگ كاتتا خان تۆرەم بىلەن جامەدار دادخاھنى بىرقانچە يىگىت بىلەن قەشقەرگە ئەھۋال ئۇقۇپ كېلىشكە، مۇمكىن بولسا بۇزرۇك خانىنى نەسىھەت بىلەن ياندۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئەمما، بەگ مۇھەممەت قۇرچى يېڭىشەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىپ ياتقانىكەن. شۇڭا سۆلھىدىن نەتىجە چىقماي، كاتتاخان تۆرەملەر يەكەنگە قۇرۇق قول قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئارىلىقتا ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتالىق غازى ئاتتا ئولتۇرالايدىغان بولدى. ئۇ كاتتا خان تۆرەمنى يەكەندە قالدۇرۇپ، قەشقەرگە ئۆزى كەلدى.

قىش كىرىپ قالدى، قىش - زىمىستاننىڭ سوغۇقى بىلەن قار - شۇنقارغانلىرى دوست بىلەن دۇشمەنگە باراۋەر تەسىر قىلاتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا تىركىشىش بولۇپ، ئاتمىش كۈندەك ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. تەدبىرگە پىشقان ياقۇببەگ كاتتىلاردىن ئەلچى تۇزۇپ، بۇ دىشۋارچىلىقتىن

① جەررا ھ — خىرورگىيە دوختۇرى.

سۈلھ سولى بىلەن قۇتۇلۇشنى ئويلاپ، يېڭىشەھەرگە ئادەم كىرگۈزدى.

بەگ مۇھەممەت قۇرچى ئەلچىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى ئۇققاندىن كېيىن:

ـ ئەمدى قوشبېگى بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدىن ئىتتىپاقلىق كۆتۈرۈلدى. مۇرەسسە قىلىپ ئىككىنچىلەپ يالغان دوست بولۇشنىڭ ئورنى قالمىدى،ـ دەپ كۆڭلىدىكى گەپنى ئوتتۇرىغا قويدى، ـ بۇ ئىشنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى شۇكى، قوشبېگى ئەھد ـ پەيمان تۇرغۇزۇپ، بارلىق قىپچاقلارنىڭ ھاياتىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. بىز بالا ـ ۋاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كەتسەك بولىدۇ.

ئەلچى ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاتالىق غازى ياقۇببەگكە يەتكۈزۈۋېدى، ياقۇببەگمۇ دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈردى. كېلىشىم بويىچە، قىپچاقلارنىڭ ئىككى يۈزدەك كاتتىلىرى دەرۋازىدىن چىقىشى بىلەن تەڭلا، ئاتالىق غازى دەرۋازىنى مەھكەم تاقاپ، قالغانلىرىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر پىتنىسى سىلىق يول بىلەن ھەل بولدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم نۇسرەت قاچقانلىقىنى چۈشەندى. ياقۇببەگ تۆرەمنىڭ ئالتە يۈزدەك خاس يىگىتلىرىگە ئىنئام ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارغا تون ـ سەرۇپايلارنى ياپتى، تىللا ـ تەڭگىلەرنى چاچتى. خۇددى «ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلىدۇر» دېگەندەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياقۇببەگ تەرەپكە ئۆتتى. ئاخىرىدا، تۆرەمنى شۇبھىلەندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى بەش مەھرىمى بىلەن يېڭىسارغا ئەۋەتكەندىن كېيىن، يېڭىساردا، ئۇنى بۇ بەش يىگىتنىمۇ ئايرىپ، تەنھا تۇتۇپ نەزەربەند قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، تۆرەمنى ئۇ يەردىن مەخپىي

يوسۇندا قەشقەرگە ياندۇرۇپ كېلىپ، ئاقسارايغا قامىدى.

ياقۇببەگ پەرغانىدە ئۆزىنىڭ بېشىنى كېسىشكە كۆتۈرۈلگەن قىلىچتىن ئاران قۇتۇلۇپ قالغاندا، ئۇنىڭغا نۇسرەت يەنە بىر قېتىم چىراي ئاچقانىدى. ئاتىسى رەھمەتلىك ئۇنىڭغا: «يىگىتنىڭ ئۆمرىدە ئامەت يەتتە قېتىم يولۇقىدۇ» دېگەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىدە. تەقدىر ئاخىر ئۇنى بۇزرۇك خان بىلەن ئۇچراشتۇردى. ئۇ ئامەت قۇياشىنىڭ قەشقەر زېمىنىدا يەنە بىر قېتىم كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، مەيلى قەشقەرگە كېلىشتە يول ئۈستىدە بولسۇن يا كى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن بولسۇن، ئۇ تۆرەمنىڭ خىزمىتىنى پەرمانبەردارلىق بىلەن بەجا كەلتۈرۈپ، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىدى. بۇزرۇك خان ھەرقانداق بىر ئىشنى ئۇنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ قىلمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن، «قوي بىلەن بۆرە بىر بۇلاقتىن سۇ ئىچكەنىدى.» شۇڭا، تۆرەم تەرىپىدىن ئۇنىڭغا كۆرسىتىلىۋاتقان ئىززەت ـ ھۆرمەتلەر ئالدىدا، بەگ ـ بىگاتلار ۋە سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى تۆرەمنى خاتىرىلىرىدىن چىقىرىشىپ قويۇپ، ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭ دىلىدىكى مەتلۇبىنى ئىستەيدىغان ھالەت شەكىللەندى. ياقۇببەگ ھۇ تۆرەمنى غاپىل قويۇپ، قاپاق قىلىپ كۇلدۇرلىتىشنى ناھايىتى ئوبدان بىلەتتى:

ـــ ۋاي، بىزگە ئوخشاش قۇللىرى تۇرغان يەردە، نېمىدىن غەم يەيدىلا؟ـــ دېگەنىدى ئۇ تۆرەمگە،ـــ يوللىرىدىكى دۇشمەنگە قارشى بېشىمىزنى ئوتقا، كۆكرىكىمىزنى ئوققا تۇتىمىز. ھەممە ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭغا تارتىشى سىلى ئىززەتلىك مېھرىبانىمىزنىڭ دۇئاسى ۋە ئىقبالى ئامىتىنىڭ بەرىكاتىدىن بولغان. مىجەزلىرىنى ئېگىز ـ پەس قىلماي، راھەتنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ بەھۇزۇر يېتىۋەرسىلە!

ياقۇببەگ شۇنداق دەيتتى ۋە شۇنداق قىلاتتى. ئاپتاپ

ئەرەپتە ئۆزى تۇرۇپ، تۆرەمنى سايە مەسەللىك راھەتكە چىقىرىپ قويياتتى.

ئەمما ئاستىرتىن بولما، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىغا:

— قۇياش گەرچە ئۆزىدىكى ھارارەت بىلەن كىشىلەرنى گۆيدۈرەلىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭمۇ تاغ ئارقىغا پاتىدىغان چاغلىرى بولىدۇ، ئاينىڭ نۇرى خىرە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭمۇ يەر يۈزىنى تەنھا يورۇتالايدىغان چاغلىرى بولىدۇ، — دەپ بەل بېرەتتى.

— دۆلەت ئەگەر ماڭا مەنسۇپ بولۇپ قالسا، — دەپ ۋەدە بېرەتتى ئۇ، — سېنى مۇھىم ئىشقا قويۇپ، يۇقىرى مەرتىۋە، يۇقىرى مائاش بېرىمەن.

ئۇ بەزىلەرگە ئەمەل ۋەدە قىلسا، يەنە بەزىلەرگە مەرتىۋە ۋەدە قىلىپ، ئەترابىغا ئادەم توپلاشقا كىرىشتى. مولا ئالىمقۇلنىڭ ئۆلۈشى بىلەن تەبرىكىرەن بولۇپ قېچىپ كەلگەن قوقانلىق بەگ ـ بىگات، ئەمرۇل ـ ئۇمرالار قەشقەرگە كېلىپلا ئۇنىڭ ئۇلىقىنىڭ چۈلۈۋرى بولۇشتى. ئۇنىڭ ئابرويى مۇشۇنداق كۆندىن ـ كۈنگە ئۆسۈپ باردى. ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسى: «ۋاي قوشبېگى» دەپ تۇرىدىغان بولدى. ئەمما، بۇزرۇك خان تۆرىگە ئىقتىدا قىلىدىغان پۇقرالار ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆچىگىمۇ سەل قارىغىلى بولمايتتى. ئۇلار، يېكىشەھەردىكى گۈلباغ ئۇرۇشى، خانىشېرىق ئۇرۇشى ۋە خوتەندىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى «تۆرەمنىڭ كارامىتىدىن بولغان» دېيىشىپ، ياقۇب قوشبېگىگە ئانچە ئىلتىپات قىلىپ كېتىشمىدى. بۇ ھالەت ئۇنىڭ ئۈچۈن ئانچە ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيتتى. شۇڭا، ياقۇببەگ پۇرسەت كۈتمەكتە ئىدى.

پۇرسەت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. بەگ مۇھەممەت قۇرچى باشچىلىقىدىكى قىپچاق پىتنىسى تىنچلىق بىلەن بېسىقتۇرۇلۇغاندىن كېيىن، ياقۇببەگ ھاكىمىيەتنى تەنھا ئىگىلەشتىكى

قەدىمنى تېزلەتتى. «بۇگۈن ئامنىڭ (كۆپچىلىكنىڭ) ئەھۋالى مۇنداق بولسا، ئەتىگەنلىككە خاسلارنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ قېلىشىم يېراق ئەمەس. پۇقرادىكى بۇ كېسەللىك ھەربىيلەرگىمۇ يۇقۇپ قېلىشى مۇمكىن. ھەر نېمە بولسا، تەلىيىمنى بىر سىناپ، دىتلىرىمنى بىر ئىزھار قىلىپ باقمامدىمەن!»

ئۇ دەسلەپتە ئۇ بۇ ئۇيىنى ئۆزىنىڭ سىرداشى ئالدىراج دادخاھقا ئاشكارىلىدى. ئۇ، قوشبېگىنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن خەۋەردار بىردىنبىر كىشى ئىدى. ئەتىسى نامازخۇپتەندىن كېيىن، ئۇ ئەنجانلىق بەگ ـ بېگات، ئەمرۇل ـ ئۇمرا ھەربىيلەرنى «ياقۇببەگنىڭ ھۆزۈرىدا كېڭەش بار» دەپ چىللاپ كەلدى.

ـ ھازىرغا قەدەر ھىممىتىمىز پەس، تىرىشچانلىقىمىز بىكار بولماي كەلدى، ـ دېدى ياقۇببەگ ھەممەيلەنگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، ـ مەيلى مانجۇلارغا تېگىش قىلمايلۇق، مەيلى ھەرقانداق بىر شەھەرنى پەتھ قىلمايلۇق، خۇدانىڭ ياردىمى بىلەن قولىمىز ئۇستۈن بولۇپ، نۇسرەت يۈز بېرىپ تۇردى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب بازار ئاھالىسى بىلەن ھەربىيلەرنىڭ ئىتتىپاقى ۋە بىرلىكىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىدا. لېكىن، مەن قورقۇمەنكى، مۇشۇ بىرلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىختىلاپقا، ئىتتىپاقىمىز قارىمۇ قارشىلىققا ئۆگىرىپ كەتمىسە دەپ. چۈنكى ھەربىيلەر مېنى ياخشى كۆرۈشسىمۇ، ئەمما، پۇقرالارنىڭ ئىخلاسىنىڭ تۆرەمدە ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بىر شەھەرنىڭ ئىككى شەخسكە مەنسۇپ بولۇشى ئاخىرى زور تەپرىقىگە سەۋەبچى بولىدۇ. يەنى دېمەكچىمەنكى، بىر بەدەندە ئىككى جان، بىر ئاسماندا ئىككى ئاي بولمايدۇ.

ئۇ ئاخىر ئۆزىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى ھەربىيلەرگە ئاشكارىلىدى. ھەربىيلەرمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ھەقىقەت، سىناقتىن ئۆتكەن، دېيىشتى.

ـ ئەلۋەتتە بىر شەھەردە ئۆگگى خان بولمايدۇ، دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈشتى ئۇلار. ھەممىسى بۇزرۇك خاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنى مۇناسىپ كۆرۈپ، ياقۇببەگ ئىسىملىك يەكدىللىك بىلەن قوشۇلۇشتى ھەمدە: «بىزلەر سىزگىلا خىزمەت قىلىمىز. خوجىلارنى تونۇمايمىز. بۇ ئىشنىڭ ئىلاج تېزگىنىنى جانابىڭىزغا تاپشۇردۇق!» دەپ، ئەھد ـ پەيمانلار ئېچىشتى.

ھەممەيلەن مۇشۇنداق كېلىشكەندىن كېيىن، ياقۇببەگ قەشقەر سەلتەنىتىنىڭ چوڭلىرىدىن مەھمۇت بەگ شىغاۋۇل، مەرغۇپ شاھ ھۆدەيچى ۋە ئىسلام بەگ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن شەھەرنىڭ ھاكىملىقىنى بېرىشنى ۋەدە قىلدى ھەمدە دەرھال خەت پۈتۈپ، مۆھۈر بېسىپ قوللىرىغا تۇتقۇزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ خاتىرجەم بولدى. بۇزرۇك خانىنى كېڭەش بار، دەپ ئۇخلاۋاتقان يېرىدىن ئويغىتىپ چىقتى ـ دە، ئىشنىڭ ئالدىغا كېلىشىگىلا ئېچكىرىگە كىرگۈزمەستىن تۇتۇپ، بېكىسارغا يولغا سالدى.

ئەسكەرلەر كېچىچە بىدار بولۇپ، ئويغاق تۇرۇشتى. كېڭەش كە قاتناشقانلاردىن باشقا ھېچقانداق كىشى نېمە ئىش بولغانلىقىنى تۇيمايلا قالدى.

ئەتىسى جۈمە ئىدى. ھېيتگاھ جامەسىدە خۇتبە ئاتالىق غازى ياقۇببەگنىڭ نامىغا ئوقۇلدى. ئۇ «بىر دۆلەت» (بەدۆلەت) دەپ ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان ھاكىممۇتلەق بولغانلىقى جاكارلاندى. بارلىق ھەربىي ئەمەلدارلارغا تون ـ سەرۇپاي تارتۇق قىلىندى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىرىگە بەش تەڭگىدىن مۇكاپات ئىنئام قىلىپ بېرىلدى. ھەربىيلەر ئىتتىپاق بولغانلىقتىن، بازار ئاھالىسى خىدىك ـ پىدىك قىلىشالمىدى. ئىختىيارىي بولسۇن ۋە ياكى مەجبۇرى بولسۇن، بەدۆلەت ـ ئاتالىق غازى ياقۇب

خاننىڭ ئىتائىتىگە كىرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. بۇزرۇك خاننىڭ كەشمىر ئارقىلىق مەككىگە بېيتۇلھەرەمنى تاۋاپ قىلىشقا ماڭىدىغانلىقى ئېلان قىلىندى.

× ×

مانا ئونبەش كۈن بولدى. تۆرەم ئاقسارايىنىڭ تېگىدىكى بىر ئۆيدە ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزى قورۇلۇپ ياتاتتى. ئىشكتىكى ياساۋۇل ئۇنى ھەتتا تەرەتكىمۇ چىقارماي قويدى. تەرەت سۈيىنى ياساۋۇل ئۆزى ئەكىرىپ بېرىۋاتاتتى. بۇزرۇك خان قەشقەر سەلتەنەتىدە بىر يىلدىن كۆپرەك تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئاقسارايغا تاج كىيگەندە بىر قېتىم كىرگەنچە، باشقا كىرىپ باقمىغانىدى. يەر ئاستى ناھايىتى سوغۇق ۋە قاراڭغۇ بولۇپ، پەقەت ئېگىزدىكى تۆمۇر پەنجىرىدىن ئالمقانچىلىك يورۇق چۈشۈپ تۇراتتى. يەرگە بىر يىرتىق گىلەم ۋە ئىككى ماتا كۆرپە سېلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى شىرەدە سوۋۇپ قالغان تاماق تۇراتتى. ياقۇببەگدىن گۇمانلانغان بۇزرۇك خان تېخىمچە تاماقنا ئېغىز تەگكۈزمەي، پەقەت چۆگۈندىكى سۇدىن بىر - ئىككى ئوتلىغانىدى، خالاس. مانا ئەمدى ئاچلىق ۋە ئۇيقۇسىزلىقتىن، ئۇنىڭ خىيالى چىگىشلىشىپ، يۇقىرىدىكى پەنجىرىگە قاراپ ياتاتتى.

مۇشۇ بىر نەچچە كۈندىن بۇيان، ئۇنىڭ ئويلىمىغان ئۆيى، خىيالىدىن كىرمىگەن كوچىسى قالمىدى. پۈتۈن ئۆمرى، قوقاندىكى مۇساپىرچىلىق ئىچىدە ئۆتكەن باللىق چاغلىرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرقى بەختسىز مىنۇتلىرىغىچە، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى، قىلغان - ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئويلاپ بولدى. سۈكۈنات ئىچىدىكى شەھەرنىڭ زۇلمەت باسقان كوچىلىرى، شەھەردىن تاشقىرىغا چىقىش مەنئى قىلىنغان پۇقرالار، يۇلتۇزلارنىڭ جىمىرلاشلىرى، گۈلدۇرماما‌نىڭ گۈلدۇرلەشلىرى، باغ-

لارنىڭ ياشناپ، مۇشكى ـ ئەنبەر تارقىتىشلىرى، كۆككە تاقـ شىپ تۇرغان تاغلارنىڭ كۆز يەتمەس چوققىلىرى، قاينـاق ـ ئاۋات بازارلار، ئادەملەرنىڭ توپـلىرى ئىچىدە تىنمىسقىلاپ يۈرـ گەن يانچۇقچىلار، زەرگەرلەرنىڭ تىنىمسىز بولـقـا ئاۋازلىرى، قورغان سىپىللىرى ئۈستىدىكى قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغـان كە ـ سىكلىك باشلار، ئىنئام تەلەپ قىلىۋاتقـان بـەگـلـەر، بېسىۋې ـ لىنغان شەھەر ـ يېزىلارنىڭ كۆيۈشلىرى، پەنجىرىلەر ئىچىدىن ماريشىپ تۇرغان كېنىزەكلەر، پىشانىسىگە تامغا بېسىلغان قۇل لار. دۇانئامەدىكى سىرزىلارنىڭ قومۇش قەلەملىرىنىڭ قـەغـەز ئۈستىدە شىرتىلداشلىرى، ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلغان قـارچىغـ ـ لار، گۈلەخنىڭ تاملىرىدىكى رەڭـمۇ رەڭ رەسىملەر، مەينـەتـ چىلىك ئىچىگە پاتقان دەرۋىشلـەرنىڭ بـالىلارنـى خانىقالارغـا دەۋەت قىلىشلىرى، شەيخ ـ مولىلارنىڭ رىياكارلىقلىرى، ئۆلـ ـ مالارنىڭ مال ـ بازىرىدىكى بېدىكلەرگە ئوخشاش ئېغىزلىرىدىن كۆپۈك چاچرىتىپ، بىر ـ بىرىنى سۆكۈپ ئەيىپلەشلىرى، بازار ـ دا ھەركىمنىڭ ئۆزى بىلگەنچە ۋاقىراپ ـ جـارقىراپ چۇقـان كۆتۈرۈشلىرى، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسـەتلىرىنىڭ پـەقـەت بىرلا بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ ھەممىسىنىڭلا ئۆز مالىلىرىنـى قىممـەتـرەك سېتىۋالماقچى بولۇۋاتقانلىقى، سوپىلارنىڭ ئاپتاپ سۇنۇپ، خـ ـ يال دېگىزىغا پېتىپ ئولتۇرۇشلىرى، لۇكچەكلەرنىڭ كـوچىلاردا بىر ـ بىرى بىلەن ياقا سىقىشىشلىرى، بەزىلەردىكى داقـا ـ دۇمباق، ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ نالىلىرى، سودىگەرلەرنىڭ شاھـ ـ مات ئويناپ ئولتـۇرۇشـلـىرى، ئەتتـارلارنـىڭ چەت يۇرتـلار ـ دىن كەلتۈرۈلگەن مۇشكى ـ ئەنبەرلەرنى ماختاپ تـوۋلاشلىرى، يالىڭاياق مالايلارنىڭ جەزمخورلارغا ئىشىك ئېچىپ كـۈتۈۋېلىشـ ـ لىرى، تۈگمەنلەرنىڭ گۈرۈلدەپ ئايلىنىشلىرى، چەۋەندازلارنىڭ چەۋگان توپى ئوينىشلىرى، دېھقانلارنىڭ تۈگمەس ـ پۈتمەس ئالۋان ـ سېپىلغلار دەستىدىن خانىۋەيران بولۇشلىرى، بـالىلار ـ

نىڭ تال چۈشىنى ئات قىلىپ مىنىپ كوچىلاردا يۈگۈرۈپ يۈرۈشلىرى، كەپتەرلەرنىڭ قانات قېقىپ ئۇچۇشلىرى، قوشبېگىلەرنىڭ چېدىرلىرى ئۇستىدىكى بايراقلارنىڭ لەپىلدەشلىرى، ساراڭلارنىڭ بازارلار-دا تىنتۇشلاپ يۈرۈشلىرى، گادايلارنىڭ نانىنى لاي سۇغا چىلاپ يەپ ئولتۇرۇشلىرى، تىلەمچىلەرنىڭ كىچىك رومالچىلار ئۇستىگە چۈشكەن نان ئۈۋاقلىرىنى لەۋلىرى بىلەن تېرىپ يېيىشلىرى، خەلپەتلەرنىڭ بىپەرۋا شاگىرتلىرىنىڭ تاپىنىغا پالاق بىلەن ئۇرۇشلىرى، مەستلەرنىڭ ئالمىجوقىلىقلىرى، جاھىللارنىڭ ئەزۋەيلەشلىرى، ئەللامەلەرنىڭ تىنچ دېگىزغا ئوخشاش سۈكۈتتە تۇرۇشلىرى، بەزىلەرنىڭ ئەقىلدىن، بەزىلەرنىڭ تەلۋىلىكتىن مەست ئىكەنلىكى ۋە ھاكازالار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتتى. ئۇنىڭ دۆلىتىنى ياقلايدىغانلار كۆيۈنۈپ: «موللا سىدىق بەگنى قولدىن بەرمەسلە ھەزرىتى تۇرەم. ئەنجانلىق ياقۇب سىلىگە ھەرگىزمۇ ۋاپا قىلمايدۇ» دېيىشكەنىدى. تۇرەم ئەمدى «ئەجەبمۇ ئاڭلىماپتىكەنمەن» دەپ ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يې-گۈدەك بولۇۋاتاتتى. موللا ئالىمقۇل ئۆزىنىڭ خېتىدە ئۇنى «ياقۇب قوشبېگىدىن ئاگاھ بولۇڭ» دېمىگەنمىدى! مانا ئۇنىڭ يېشى قىرانلىق قىرغىقىغا ئۇلاشتى. بىر يىلدىن كۆپرەكلا تاج ساھە-پى بولدىيۇ، لېكىن «بەخت دېگەن نېمە؟ سەلتەنەت سۈ-رۈپ نېمە راھەت كۆردۇڭ؟» دېسە تىلى گالىشىدۇ. سەلتە-نەت سۈرەي دەپ ئەمدى تەمشىلۈبدى، لەنىتى ئەنجانلىق شۇم تىكەن بولۇپ ئۇندىغۇ؟ شاھلارنىڭ ھاياتى مۇشۇ ئاقسارايغا ئوخشىسا كېرەك. يىراقتىن قارىسا، ۋالىلداپ، كۆزنى قاماشتۇرۇ-دۇ. لېكىن ئىچىگە كىرسە، ئۇنىڭ زەي، سوغۇق ھەم قاراڭغۇ-لۇقىدىن تەن سىرقىرايدۇ.

تۇيۇقسىزدىن ھاجى پادىشاھنىڭ نۇرانە سىماسى پەيدا بولۇپ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرۇۋېلىپ، ئۇزاققىچە كەتمىدى. بۇ لەنىتى ئەنـ جانلىق ھاجى پادىشاھنى ئۆزىنى بايراق قىلىپ تۇرۇپ يوقاتـ

قانىدى. ئېھتىمال، شۇ رەھمەتلىكنىڭ قانلىق قىساسى تۈتقان بولسا كېرەك... ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، ئەل قىساسى مىنەلھەق!

بۇزرۇك خان ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە، قەشقەردە بولۇۋاتقان بۇ ئۇرۇش - جېدەل ھەققىدە ئويلىنىۋېتىپ، نېمە ئۈچۈندۇر بۇزرۇكژار بوۋىسى ئاپپاق خوجىنى ئەسلەپ قالدى. ئۆزىنىڭ مۇشۇ زەيۇ زىندان ئىچىدە مەھبۇس بولۇپ يېتىشى، تاجۇ تەخت ئۈچۈن ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇپ كېتىشكەن ئاشۇ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان يېغا - بالالار ئۈچۈن بولغان بولسا، ئەجەب ئەمەس. تەخت تەمەسىنى كۆلاھۇ جەنىدىلىرى ئىچىگە يوشۇرۇپ كەلگەن ئاشۇ نەمەنگانلىق بوۋىلىرى مۇشۇ زېمىنغا تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقىنى تېرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن بولغان بولسا، ئۇمۇ ئەجەب ئەمەس. چۈنكى ئەل قىساسى مىنەلھەق!

ياكى ئۇنى بۇرۇكژار بوۋىسى ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن مۇشۇ سارايغا بەند قىلىنغان، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ ئاخىرقىلىرىدىن بولغان ئىسمايىل خانىنىڭ قىساسى تۈتتىمىكىن؟ شۇنداق بولغان بولسا، ئۇمۇ ئەجەب ئەمەس، چۈنكى ئەل قىساسى مىنەلھەق!

بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئاپپاق خوجا دەپ مەشھۇر بولغان ئۇ بۇزرۇكژار بوۋىسى ھىدايىتۇللا ئىشان خوجا بۇ ئەلنى قارا تاغلىقلار قولىدىن زادىلا تارتىۋالالمىدى. ئاخىر، ئۇ تىبەتكە بېرىپ، لىخاسادىكى بۇتپەرەسلەرنىڭ چوڭى دالاي لامانىڭ ئايىقىنى سۆيدى، دالاي لاما ئۇنى ئىلى بالىقتىكى قالماقلارنىڭ خانى غالدانغا تونۇشتۇرۇپ، قولىغا خەت يېزىپبەردى. ئاپپاق خوجا ئاتمىش مىڭ خام① تۆلەش بەدىلىگە، ئاتمىش مىڭ قالماق لەشكىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئاران دېگەندە قەشقەرنى قارا تاغلىقلاردىن تارتىۋالدى. شۇندىن باشلاپ، بۇ ئەلنىڭ ئەرلىرى قۇل، خوتۇن - قىزلىرى دېدەك بولۇپ، مەزلۇم خەلقنىڭ

① خام — ماتا. پاختىدىن توقۇلغان يىرىك رەخت.

كۆز يېشى قۇرۇماي كەلدى. ئاخرى بىرىپ ئۇلارنىڭ تەقدىرى كىملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى ـ ھە! شۇ خەلقنىڭ قىساسى تۇتۇۋاتامدۇ؟ نۇرغۇن ساھىبجامال قەشقەر قىزلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىپەت ـ نومۇسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن،«يانـ تاقنىڭ كۈلى بولۇشقا رازىمىزكى، قالماقنىڭ گۈلى بولمايمىز» دەپ، ئۆزلىرىنى ئوتقا ئېتىپ كۆيۈپ ئۆلۈشتى. شۇ ئاجىزەلەرنىڭ قىساسى تۇتتىمىكىن؟..... ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، ئەل قىساسى مىنەلھەق!

بۇ تۆرەمنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بۇ ئەلنىڭ قېنىنى دەريا ـ دەريالاپ تۆكۈشمىگەنمىدى؟ بۇ ئۇلار يېتىم قىلغان نارەسىدىـ لەرنىڭ كۆز ياشلىرى، پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلغان ئانىلارنىڭ ئاھۇ ـ پەريادلىرى ئۈچۈن ھەقتائالا تەرىپىدىن ئۆزىگە يانداۋرۇلغان جاۋاب ئەمەسمۇ؟ شۇنداق بولغان بولسا، ئەل قىساسى مىنەلھەق!...

تۇنۇگۈن ئۇ ياساۋۇل ئارقىلىق ئاتالىق غازىغا ئىككى پارچە خەت يوللاپ، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇ قەشقەر سەلتەنەتىنىڭ تاج ـ تەختىدىن ئۆز مەيلى ۋە ئۆز ئىختىيارى بىلەن ۋاز كېچىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئۇنىڭغا ئېيتماقچى ۋە ئۇنىڭدىن بەيتۇلھەرەمگە بىرىپ ئاللانىڭ مۇبارەك ئۆيىنى تاۋاپ قىلىپ كېلىپ، قالغان ئۆمرىنى ئىستىقامەتن قىلىپ ئۆتۈشىگە رۇخسەت بېرىشىنى سورىماقچى ئىدى.

ئىشىك غىچىرلاپ، يەر ئاستى ئۆيىگە بىرى كىردى بولـ غاي، بۇزرۇك خان تۆرە كۆزىنى ئاچتى. پەلەمپەيدە پەيدا بولغان ياساۋۇل كەينىگە يېنىپ، سىمىز، تونۇش بىر باكاۋۇلغا① يول بەردى. باكاۋۇلنىڭ قولىدىكى يوغان پەتنۇستا قىزىرىپ پىشقان

① باكاۋۇل ـــ پادىشاھ، سۇلتانلارنىڭ تامىقىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

ئىككى شىرمان نان، بىر تاۋاق ئاش ۋە بىر چەينەك چاي بار ئىدى. باكاۋۇل باش ئېگىپ تۆرەمگە تەزىم قىلدى ـ دە، پەتـ نۇسنى شىرەگە قويدى ۋە ئالدىرىماي ـ تېنىمەي، سوۋۇپ قالغان تاماقنى يىغىشتۇردى، كېيىن ئۇنىدىمەي ئارقىسىغا يانغاچ نانغا قاراپ قويدى ـ دە، گەپ قىلماستىن چىقىپ كەتتى.

تۆرەم ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەستىن بىر نانغا، بىر چىقىپ كېتىۋاتقان باكاۋۇلغا قاراپ تۇرۇپ قالدى.

يېڭى پىشقان نانىنىڭ مەززىلىك پۇرىقى يەر ئاستى ئۆيىنى بىر ئالدى. شۇنىڭدىلا تۆرەم ئۆزىنىڭ تېخى ناشتا قىلمىغانلىقىنى ئەسكە ئالدى ـ دە، «نېمە بولسام بولارمەن» دەپ ئويلاپ نانىنى ئۇشتۇدى ـ دە، بىر بۇردا ئاغزىغا سالدى. تۇيۇقسىز تىلىغا غەلىتە بىر نەرسىنىڭ چاپلاشقانلىقىنى سەزدى. ئۇ ئاغزىدىكى ياخشى چاينالمىغان نانىنى قولىغا تۆكۈپ رۇپ قارىۋىدى، نان پارچىلىرى ئېچىدە تۇرغان ھەمىرىپ كېچىك نوقۇتتەك ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن بىر پارچە قەغەزنى كۆردى. ئۇنى دەرھال تۆزلەپ قارىسا خەت يېزىلغان بىر باغاقچە ئىكەن.

خەتتە يېزىلىشچە، ئوردا ئېچىدە قىيامەت قايىم باشلانغان. تۇنۇگۈن ھېيتگاھ جامەسىدە ئوقۇلغان جۇمە خۇتبىسى ئاتالىق غازىنىڭ نامىغا ئوقۇلغان. ئۇ «بەدۆلەت» دەپ جاكارلانغان ۋە ئۇنىڭ نامىدا پۇل چىقىرىلىدىغانلىقى ئېلان قىلىنغان. بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ھەج پەرھىزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن مەككىگە قاراپ يولغا چىقىدىغانلىقى جاكارلانغان. بەدۆلەت، تۆرەمنىڭ نۇرغۇن يېقىنلىرىنى تۇتۇپ زىندانغا

تاشلىغان، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى بولسا، قەتلى قىلدۇرغان...

× ×

بۇزرۇك تۆرە يولغا چىقىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى ھېيت-گاھ جامەسىدە پېشىن نامىزىغا ئىمامىلىق قىلدى. بۇ — بەدۆلەتنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئىجازىتى ئىدى.

— دەۋران ئۆزگەردى، زېمىننىڭ ئىگىلىرى ئالماشتى،— دېدى ئۇ نامازنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن تەلقىن سۆزلەۋېتىپ، — بىراق، خاقانىي چىننىڭ بۇ زېمىنغا ئىگىدارلىق قىلىش ئىرادىسى ھەرگىز ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇزاققا قالماي، خاقانىي چىن ئەۋەتكەن قارا چېرىكلەر رويى - زېمىننى چېكەتكىدەك قاپلاپ، مۇڭلۇقلۇق قەشقەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالۇر. چۈنكى، ھەدىسە ئالا: «مەن ئۇلارنى ئۆزۈمنىڭ قەھر - غەزىپىمدىن يارىتتىم» دېگەن. بالا - قازانىڭ ئۈرۈقى بۇ زېمىنغا چېچىلغانىكەن، ئەجەل ھوسۇلىنى يىغىۋالغۇچى باشقا نېمە چارە بولسۇن!...

بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ بۇ چىدىماسلىق بىلەن ئېيتقانلىرى ئۇن بىر يىلدىن كېيىن دەل شۇنداق بولۇپ چىقتى.

بۇزرۇك خان تۆرەم مۇشۇ ماڭغىنىچە باغدادقىچە بېرىپ، يول ئېچىلماي، ھەج قىلىش شەرىپىگە ئىگە بولالمىدى. ئاخىر پەرغانىگە قايتىپ كېلىپ، قاراۋۇلتۆپە دېگەن جايىنىڭ قاشتۇگمەن يېزىسىغا يېقىن كونائېغىز دېگەن كەنتتە ماكانلاشتى ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولدى.

ئون تۆتىنچى باب

تەتەي ئاغىچا

«تۆت نەرسە بارکى، ئۇنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە چوڭ - كىچىك لىكىنىڭ پەرقى بولمايدۇ، — دەپتۇ كارشۇناس، — بىرىنچىسى، ئوت، ئۇنىڭ ئاز بولغىنىمۇ كۆپ بولغىنىغا ئوخشاش، كۆيدۈرىدۇ...»

— «كەلىلە ۋە دىمنە» دىن.

مىلادى 1866 - يىلى 10 - ئاي.

بەدۆلەت يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى تارقاق ئىسيانچىلار-نىڭ بىر مۇنچىسىنى بىر - بىرلەپ يىغىشتۇرۇپ، ئۆز تەرتىپىنى ئورناتقاندىن كېيىن، بەگ - بىگات، ئەكابىر - ئەشرەبلىرى بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە خاتىرجەم بولدى. بۇ تەۋەدىكى ھەرقايسى ھەممىلا «ھۆكۈمدارلارغا بويسۇنۇڭلار» دېگەن ئاپەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئىتائەت بەلبېغىنى باغلاشتى. بۇ-

رۇك خان تۆره هەجگە ماڭغۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆڭلى يەنىمۇ ئارام تاپتى. ئاقسارايدىكى ئىشلار ئاستا - ئاستا ئۆز ئىزىغا چۈشۈشكە باشلىدى. بەدۆلەت قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە كۇچا قاتارلىق جايلارنى تولۇق ئىگىلەپ، ئۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەتىنى ئىشخانىلىرىنى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. زەرگەرلەر ئالتۇن - كۈمۈشتىن كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قوشقۇن، پۇشتان① قاتارلىق سەپەر جابدۇقلىرىنى تەييارلاشقا باشلىدى. تۆمۈرچىلەر شاپ - قىلىچ، ئۆزەڭگە - دەپسەنگە قاتارلىق لازىمەتلىك نەرسىلەرنى راسلاشقا مەسئۇل بولدى؛ قازانچىلار ھەر خىل كالىبىرلىق توپ - زەمبىرەكلەرنى ۋە چاچما ئوق - خودىنلەرنى ياساشقا تەيىن قىلىندى؛ كىيىم تىكىدىغان خەيياتلار كىمخاب، تەتىلا، تاۋار - تورقا، بەقەسەم، شايى، ئەدرەس، بەنارەس، چىت، چەكمەن ۋە خەسىلەردىن تون ۋە يەكتەكلەرنى تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولدى. پۇشتىندۇزلار (جۇۋىچىلار) قۇندۇز - بۇلغۇن، سۇلەيسۇن، تۇلكە ۋە ئاغمىخان تېرىلىرىدىن تۇيۇق كۆرپە، جۇببەتون، رۇمچە نىمچە - شىم، تۇماق - ئەل پەكلەرنى تىكىش بىلەن مەشغۇل بولدى. موزدۇز - ساراچلار ھەرخىل كەسسە كەمەر، تىردان، پۇشتان، ئۆزەڭگە بېغى، يۈگەن - تىزگىنلەرنى راسلاشقا كىرىشتى؛ ياغاچچى، قوندىقچى، مىخگەر، قۇيمىگەر، شۇستىگەر، ئىلمەدۇز، زەردۇز، چېدىرچى - خىمەگەر قاتارلىق ھەممە كاسىپ ۋە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ھۇنەرلىرىگە كىرىشىپ، پاتىپاراق ۋە ئالدىراش بولۇشتى. ئەتراپتىكى ئەللەردىن ماھىر ئۇستىلار تەكلىپ قىلىپ كېلىندى. ئۇلار بۇ يەردىكى ئۇستىلارغا ئۇستا بېشى بولدى. ياقۇببەگ قوقان تىللاسىدەك تىللا سوقتۇردى. مانجۇلارنىڭ

① كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قوشقۇن، پۇشتان ـــ ئاتنىڭ ئۇچ گەر - جابدۇقلىرىنىڭ نامى.

كۆموش تەڭگىلىرىگە ۋە داچەن پۇللىرىغا ئوخشىتىپ ميسقال تەڭگە ۋە چاقا پۇللارنى قۇيدۇردى. ھەممە ھۇنەرۋەنلەرگە ئىش بېشىلىرىنى بەلگىلەپ، ھەممەيلەنگە ئايلىق تەمىنات بەردى.

ھەر كۈنى ئەتىگەندە، ياقۇببەگنىڭ ئالدىغا كىرىپ يۈكۈنۈپ ئەرزىنى ئېيتىش ۋە ئېھتىرام بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئەنجانلىق ۋە قەشقەرلىق ئىسىلزادىلەر، مۇلكىي ـ ھەربىي ئەمەلدارلار، مۇيسىپىت ـ ئاقساقاللار، بەگ ـ بەگزادىلەر ئاقسارايغا قەدەم تەشرىپ قىلىشىدىغان بولۇشتى. ئۇچىسىغا لەئل ۋە دۇر بىلەن زىننەتلەنگەن زەرباب تون، باشلىرىغا يىپەك سەللە يۆگەلگەن بۆك كىيىشكەن بۇ ھاكاۋۇر ئىسىلزادىلەر ياقۇببەگنىڭ شاھنشىندىن چىقىشىنى كۈتۈپ، ھۇزۇرى مۇبارەكتە لەشكەرلەردەك سەپ تارتىپ تۇرۇشىدىغان، ئۇ كۆرۈنگەنىدە، گويا ياقۇببەگ ئەمەس، بەخت ئىگىسى ئىسكەندەر سانى ① يېتىپ كەلگەندەك، ئىككى پۈكۈلۈپ سەجدىگە باش قويىدىغان بولۇپ قېلىشتى. ئۇلار بەدۆلەتنىڭ ھەر بىر سۆزىنى قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ ئاڭلىشاتتى ۋە ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزىنى تولىمۇ مۇقەددەس دەپ بىلىشەتتى. تۇنۇگۈن ئەتىگەندە، قەشقەر سودىگەرلىرى نامىدىن ئەلچى بولۇپ بىر توپ سودىگەر ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ يۈكۈندى. ئۇلار قۇرۇق قول كېلىشمىگەنىدى. ئۇلار، بىر توققۇز تۆگىدە شايى، يىپەك، موۋۈت ۋە كىمخابلارنى توپ ـ توپى بىلەن، بىر توققۇز تېڭىق ھىندى چېپى ۋە بىر توققۇز دانە جانان لوكقا ۋە باشقا ئېسىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىپ كېلىشكەنىدى. سودىگەرلەر بەدۆلەتكە ئامان ـ ئېسەنلىك، بەخت ـ سائادەت ۋە شان ـ شۆھرەت تىلەپ چىقىپ كېتىشتى. ئۇلار ئەمدىلا چىقىپ كېتىشى بىلەن، ھۆدەيچى كىرىپ تەزىم قىلدى:

ـ شائىر مىرزا غېرىب خەستەئىي بەدۆلەت جانابىي ئا-

① ئىسكەندەر سانى ـ ئىسكەندەر ئىككىنچى.

لىلىرىغا ئىخلاسمەنلىكىنى ئىزھار قىلىش نىيىتىدە قەدەم تەشرىپ قىلىپتۇ.

— شائىر مىرزا غېرىب خەستەئىي؟...

بەدۆلەت بۇ شائىرنىڭ نامىنى قەيەردىدۇر ئاڭلىغانىدەك ھېس قىلدىيۇ، دەرھال ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى. شۇنداق بولسىمۇ شائىرنى تەكلىپ قىلدى.

بېشىغا بادام دوپپا، ئۇستىگە شايى تون كىيگەن دۆگىلەك كىنە بىر ئادەم ئىشىكتىن كىرىپ پەگادا يۆكۈندى ـ دە، ئالما قىنىنى مەھكۇرى گىلەمگە① تەگكۈزۈپ، ئاندىن لەۋلىرىگە ۋە قاش ـ كۆزلىرىگە سۈرتتى.

شائىرنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى شۇنداق تېز ھەم كۈلكىلىك بولدىكى، بەدۆلەت ئىختىيارسىز ھالدا ھىجىيىپ، ئۇنى كۈرسقا تەكلىپ قىلدى. لېكىن مىرزا غېرىب خەستەئىي كۆزلىرىنى يۇمغىنىچە پىچىرلاپ كەتتى:

— پېقىر سىزدەك ئادالەت دۇنياسىنىڭ قۇياشى، سەلتەنەت تاجىنىڭ دۇرى ـ گۆھەرى، نەزمە ئىلىمنىڭ سۆز پادىشاھىي شەنىگە بىر قەسىدە يازغانىدىم. سىزدەك نەزمە خۇمار پادىشاھىم لازىم كۆرسە، ئوقۇپ بەرسەم دەپ كېلىشىم...

بەدۆلەتنى كۈلكە قىستاپ:

— سىزدەك سۆز سۈلتانى ئېھتىرام بىلەن قەسىدە يازغان تۇرسىڭىز، ئوقۇپ بېرىشىڭىزنى قانداقمۇ لازىم كۆرمەيسىز؟ـ دېدى،ـ ھەشقالا، ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، ئەزىزىم!

مىرزا غېرىب خەستەئىينىڭ پۈتلىرى يىپەك تونىنىڭ كەڭ ئېتەكلىرى ئاستىدا تىترەپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۇ قولتۇقىدىن يىپەك رەختكە ئورالغان بىر قەغەزنى ئالدى ـ دە، ئاناردەك قىپقىزىل، يۈپيۇمىلاق يۈزى ئىلھامدىن ۋىلىل

① مەھكۇرى گىلەم ـــ گۈللىرىگە شېئىر ـ بېيىتلار قوشۇپ توقۇلغان يىپەك گىلەم.

داپ ۋە ھايا جاندىن ئىترەپ، يازغان قەسىدىسىنى ئارقان ئوقۇپ چىقتى.

قەسىدىنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرىغا كەلگەندە، خەستەئىينىك ئاۋازى ھايا جاندىن تېخىمۇ تىترەپ كەتتى. بىراق ئۇ قولىدىكى قەغەزدىن كۆزىنى ئۇزۇپ، بەدۆلەتكە قورقۇپراق قارىدى. ئۇنىڭ ئىلھامدىن قىزىرىپ ۋىل ـ ۋىل يانغان يۈملاق يۈزىدە، ئەندىشىگە چۆككەن كۆزلىرىدە شۇنداق زور بىر ئىلتىجا بار ئىدىكى، بەدۆلەت ئىختىيارسىز ھالدا:

ـ ئاپىرىن سىزگە، ئەزىز بۇرادەر، ئاپىرىن!ـ دەپ تاشلىدى.

ياش ۋاقىتلىرىدا، رەققاس بولۇپ يۈرگىنىدە، ئۆزىمۇ شېئىر ـ بېيىت يېزىشنى مەشق قىلغان ياقۇببەگكە مىرزا غېرىب خەستەئىينىك بۇ قەسىدىسى ئانچە ياقمىدى. گەرچە بۇ قەسىدىنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسى ئۇنىڭ لېۋىدە تەبەسسۇم پەيدا قىلغان بولسىمۇ. بەدۆلەت بۇنداق يالىڭاچ شېئىرلارنى ئەمەس، مەنىسى يوشۇرۇنراق. نازۇك، ئىشىق ـ مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن شېئىر ـ بېيىتلارنى ياقتۇراتتى. لېكىن، سارايغا مەشھۇر رەققاس، ھاپىزلارنى، شېئىر سۆزىنى شائىرلارنى ۋە ئۆلمىا ـ پازىل كىشىلەرنى يىغىپ، ھەشىمەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىشتىمىدا يانغان ياقۇببەگ ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ تېخى بىرىنچى باھار قارلىغىچى ئىدى. شۇڭا، ھۆددىيىنى چاقىرىپ، خەستەئىيگە زەرباب تۇن كىيگۈزۈشنى بۇيرۇدى ۋە ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ھېيتگاھ جامىسىگە جۈمە نامىزىغا بېرىشقا تەكلىپ قىلدى.

× ×

بۇگۈن بەدۆلەت شەيخۇلئىسلامنىڭ ئىلتىماسى بىلەن، ھېيتگاھ جامەسىگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ خۇتبە ئوقۇشى ۋە يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمان ئېيتىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قى-

لىپ بېرىشى لازىم ئىدى. بۇ بەدۋلەتنىڭ يېقىنقى كۈنلىرىدىكى بۇيان ئاقساراييدىن بىرىنچى قېتىم چىقىشى بولغاچقا، ھەممە ياق مىڭ - مىڭ ئادەملەر بىلەن تولغانىدى. ئاۋغان سىپاھلىرى، سا- راي مەھىرەملىرى، ئەكابىر - ئەشرەبلەر، ئەمرۇل - ئۇمرا- لار، بەگ - بىگاتلار قوشۇلۇپ قەشقەر كوچىلىرىدىن ئات چاپتۇرۇپ ئۆتكەندە، خۇددى چوڭ قوشۇن باستۇرۇپ كېلىۋاتقاندەك، ھەممە ياق پاتپاراق بولۇپ كەتتى. «يېڭى مۇسۇلمانلار ئىمان ئېيتى- دىكەن» دېگەن بۇ خەۋەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلارغا پۇر كەتكەنىدى. كىشىلەر بۇكاتتا مۇراسىمنى كۆرۈش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپتىن جامە ئالدىغا ئاققىلى تۇردى. تۇزاقچىدىن① مۇفتى - ئەلەم، خاتىپ - قەلەم، نەزەرباغدىن② مۆتىۋەللى - مۆھتەسىپ، پاينا پتىن③ ئىشىكى، قىزىل دۆۋىدىن④ قوشىكى، پايتىما كۆۋرۈكتىن⑤ مىڭىكى، زەربە كاشالدىن⑥ قىرىقىكى، قارا ساقال⑦ دىن كۆكىيىشى، دۆلەتباغدىن⑧ قازى - قۇزات، مۇنەججىم - ئاقساقال، ھۆلجىگىدە⑨ دىن مىرابىيىشى، لەڭ- لەڭكۆۋرۈك⑩ تىن ئوغرى - قىمارۋاز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇرلۇك - تۇمەن خىل ئادەملەر كەلگىلى تۇردى. مەيدانغا ئا- دەم لىق تولدى.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ قوش قاناتلىق يوغان قۇيما دەر- ۋازىسى ئالدىدا، بەدۋلەتنى شەيخۇلئىسلام باشلىق پۈتكۈل ئۆ- لىما - ئاقساقاللار ۋە شەھەر دورغىسى، شىغاۋۇل باشلىق بەگ- بىگات. ئەكابىر - ئەشرەبلەر قارشى ئېلىشتى.

ھېيتگاھ جامەسىنىڭ سەل كەم ئون مىڭ نامازخان سىغە- دىغان سەيناسى ئادەم بىلەن لىق تولغان بولۇپ، بۇ يەرگە شەھەردىكى ھەر قايسى مەچىتلەرنىڭ ئىمامىلىرى ۋە بارلىق دىن پېشۋالىرىمۇ يىغىلغانىدى. بىر بۇلۇڭدا، بۇرۇت - ساقاللىرىنى ۋە

---

①، ②، ③، ④، ⑤، ⑥، ⑦، ⑧، ⑨، ⑩ قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەترا- پىدىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

باشلىرىنى پاكىز قىردۇرۇپ، قىرىق كۈن غۇسۇل - تەرەت ئېلىپ پەرھىز تۇتقان، پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلغان يېگى مۇسۇلمانلار — ئۇچ مىڭدەك مانجۇلار تۇراتتى. ئۇلار باشتىن - ئاياغ ئاپئاق كىيىنگەن بولۇپ، ئۇلارغا سۇدۇرى سەدىر① خەلىپە ئىدى. يەنە بىر بۇلۇڭدا، يېقىن - ئەتراپتىكى مازايى - ماشا-يىقلاردىن كەلگەن دەرۋىش - ئاشىقلار ۋە يېقىن ئەتراپتىكى بازارلاردىن كەلگەن پۇقرالار تۇراتتى. لېكىن، يىغىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاپئاق سەللە ئوراپ، زەرباب ۋە مەخمەل تونلىرى-نىڭ تېشىغا ئاق يەكتەك كىيىشكەن دىن پېشۋالىرى ۋە ئۆلە-ما - ئاقساقاللار بولغاچقا، ئاق مەرمەر يېيىتىلغان كەڭ سەينا گويا ئاپئاق كۆپۈكلەنگەن دېڭىز بۈزىدەك دولقۇنلىنىپ ئاجايىپ بىر مەنزىرە پەيدا قىلغانىدى. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى بەدۋلەت-نىڭ قولتۇقىدىن تۇتۇپ، ئۇنىسى سەجدە قىلىۋاتقان كىشىلەر ئالدىدىن جامەنىڭ ھەيۋەتلىك پەشتاقلىرى ئاستىدىكى ئېگىز تۇۋرۇكلۇك مەر - مەر سۇپىغا باشلاپ باردى. كىتاب شەكلىدە ياسالغان مەر - مەر سۇپا ئۈستىگە كىمخاب بىلەن تاشلانغان «كالامۇللائى شەرىف» قويۇلغانىدى. بەدۋلەت جامەنىڭ پەشتاقلىرى ئاستىدىكى ئېگىز مېھرابقا چىقىپ، جۈمەگە ئىماملىق قىلىپ، نامازغا ئوقۇشقا باشلىدى. ئاندىن خۇتبە ئوقۇدى. ئۇ شەرىئەتى مۇستاپا، ھەدىس - شەرىف ۋە قۇرئانى مەجىتتىن ئايەت ۋە كە-لىمىلەرنى يادقا نەقىل كەلتۈرۈپ ۋەز ئېيتقانىدا، ئىسلام دىنى-نىڭ رەقىبلىرىنى قارغاپ، ئىسلام مۇلكى بولغان يەتتە شەھەردە مۇسۇلمان ئاۋات دەۋرى ۋە سائادەتلىك كۈنلەرنىڭ باشلىنىدى-غانلىقىنى زىكرى قىلغاندا، سەل كەم ئون مىڭ نامازخانىنىڭ «ئامىن! يارەببۇلئالەمىن!» دەپ جور بولۇشىدىن ئاسمانغا تاقاش-قان گۈمبەزلەرمۇ لەرزىگە كەلدى...

① سۇدۇرى سەدىر — بەدۋلەتنىڭ دىنىي ئىشلار ئەھەلدارى.

ـــ ئاللا قۇرئانى شەرفتە: «كۇللى مۇسلىمنەئىخۋەتۇن»① دەپ ئېيتقان، دېمەك، خاھىي ئەھلىي مۆمىنلەر بولسۇن،ـــ دېدى بەدۆلەت ۋەزىنى داۋاملاشتۇرۇپ،ـــ خاھىي يېڭى مۇسۇلمانلار بولسۇن، هەممىمىز بىر تۇغقان ئاكا ـ ئۇكىلاردەك يېقىن بولۇشىمىز كېرەك.

بەدۆلەتنىن كېيىن، شەيخۇلئىسلام هەزرەتلىرى بارچە مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتىپاناهى، سەلتەنىتنىڭ ئاتالىقى② بولغان بەدۆلەتـــ ياقۇبېگ ئۇچۇن ئۇزاق دۇئا قىلدى. ئۇچ مىڭ يېڭى مۇسۇلمانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئون مىڭغا يېقىن نامازخانىنىڭ يەنە بىردەك «ئىلاها ئامىن!» دېيىشى بىلەن ئېگىز پەشتاقلاردىكى كەپتەرلەر ئۇركۈپ، گۇررىدە قىلىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى.

بەدۆلەت هۆدەيچىگە ئىشارەت قىلدى. ئۇچىسىغا زەربىاب تون كىيگەن. بېشىغا تۆت ئورام قىلىپ ئوردۇالغان شايى سەللىسىنىڭ پەتلىسىنى قۇلاق تۈۋىدىن پەسكە ساڭگىلىتىۋالغان سۇدۇرى سەدىر ئاق يېپەك بىلەن يېپىلغان قانداقتۇر بىر سوغىنى كۈموش پەتنۇستا كۆتۈرۈپ، جامائەت ئالدىدا پەيدا بولدى.

ـــ بەدۆلەت، ئاتالىق غازى ياقۇببەگ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ قۇدالاي③ (خې دالويە) جانابلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئاللانىڭ بىرلىكىگە بولغان ئېتىقادىنىڭ ئىنتايىن مۇستەهكەملىكىگە ۋە سەممىيىتىنىڭ يۈكسەكلىكىگە ئىشەنچىسى كامىل بولدى. شۇ سەۋەبتىن، جانابىي ئالىيلىرى ئۇل زاتقا مۇقەددەس ئىنئام بەردى!ـــ دەپ جاكارلىدى هۆدەيچى.

ئۇنىڭ سۆزى توختىشى بىلەنلا، سۇدۇرى سەدىر كۈموش پەتنۇستىكى يېپەكنى ئېلىپ تاشلىدى. پەتنۇستا ئۇچلۇق

① «بارلىق مۇسۇلمانلار قېرىنداشتۇر».
② ئاتالىقى ـــ دۆلەتنىڭ تۆۋرۈكى.
③ قۇدالاي ـــ خې بۇيۇرۇنىڭ نامىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى.

بۆك ئۇستىدىن تۆت ئورام قىلىپ چىرايلىق ئورالغان يىپەك سەللە تۇراتتى. يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ئالدىدىكى قاتاردا ئولتۇرغان خېلى دالويە سەللىنى داددل بىر ھەرىكەت بىلەن ئىككى قولىلاپ پەتنۇستىن ئالغاندا، جامائەت گۈركىرىشىپ كېتىشتى. ئۇ سەللىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ تۇرۇپ:

— بەدۆلەت جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئۆزى مۇبارەك قولى بىلەن ئىنئام قىلغان بۇ سوۋغىنى بىز كۆزىمىزگە سۈرتىمىزا!— دېدى — دە، سەللىنى كۆزىگە ۋە پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ، ئاندىن بېشىغا قوندۇردى.

× ×

گۈلباغدىكى ئۇرۇشتا، خان ئامبال جاڭ تەي باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم مانجۇلار تەسلىم بولۇشقا ئۇنىماي. ئۆزىنى پارتىلىتىپ ئۆلتۈرۈۋالغاندىن باشقا، قالغان مانجۇلار قەلئە قوماندانى خېي بۇيۇننىڭ باشچىلىقىدا ياقۇببەگكە زىممىيلىك بىلدۈرگەنلىكتىن، ياقۇببەگمۇ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ھىمايىسىگە ئالغانىدى. ئۇلار سۈدۈرى سەدرىنىڭ تۈجۈپلەپ ئۆگىتىشى، ئارقىسىدا، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەممە پەرھىز، سۈننەت ۋە ۋاجىپلىرىنى تولۇق ئۆگەندى ۋە بەجا كەلتۈردى. ياقۇببەگ ئۆزىنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتىش مەقسىتىدە، ئۇلاردىن توپچى قىسىم تۈزدى. توپچى قىسىم گۈلباغ قەلئەسىنىڭ قېچىرچى دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدىكى ئولۇق تەرەپكە جايلاشقان چوڭ مەيدانىدا مەشق ئېلىپ باراتتى.

قۇتلۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بەدۆلەت بۇ توپچى قىسمىنىڭ ھەربىي مانېۋرىنى كۆرمەكچى بولدى. ئۇ ئەمرۇل — ئۇمرالىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا مەشق مەيدانىغا يېتىپ كەلگەندە، تۇغ — ئەلەملەر لەپىلدەپ تۇراتتى. قىسىم سەپراس — چەپراس

بولۇپ توپ ـ زەمبىرەكلىرىنى ئالدىغا قاتار تىزىپ قويۇشقانـ دى. مەيدان ناھايىتى پاكىز تازىلانغانىدى. مەيداننىڭ كەينـى تەرىپىدىكى لەمپە ئاستىدا بىر رەت چېرىك تىزىلىپ تۇراتتـى. توپچى قىسمىنىڭ قوماندانى خې دالويە لەمپىنىڭ ئالدىدا ياقۇبـ بەگنى كۈتۈۋالدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىغا جايلاشتۇرۇلغان ھەربىي ئورکستىر شوخ «سەربازچە» كۈيىنى ھەيۋەت بىلەن ئورۇنـداشقـا باشلىدى، ياقۇببەگ مەيداندا ئاتلىق كۆرۈنۈشـى بىلـەن تـەڭ، خې دالويە ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، قولىنى مەيدىسىگـە قويۇپ ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇ ئاتمىشلاردىن ھالقىغان، ئېڭىكىدىـ كى ئاندا ـ ساندا ئۆسكەن ئاق سانجىغان ساقاللىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇ ئومۇمەن ساقال ـ بۇرۇتسىز كـوسـا ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تەققى ـ تۇرقى تىپىك موڭغۇل ئىرقى قىياپىتىگـە ۋەـ كىللىك قىلاتتى. ئۇ ئۇچىسىغا يېشىل تاۋاردىن تاشلانغـان تېرە كەمزۇل، ئاستىغا سېرىق خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئېسسىق گـەلـەپى شـىم كىيگەن، بېشىغا يېڭىسارچە قارا تۇماق كىيىۋالغانىدى. ئۇ بىر قولىدا يېنىغا ئېسىۋالغان ئەگرى قىلىچىنىڭ سېپىنى تۇتقان ھالدا، مەلۇمات بەردى. قەشقەرلىق ياشقىنا بىر تىلماچ ئۇنىڭ سۆزلىرىنـى ئۇدۇللۇق تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. يـاقۇبـبـەگ زوقلانغان ھالدا، ئۇنىڭ دوكـلاتىغا قۇلاق سالدى. خـې بۇيۇن ئۆزىنىڭ تەربىيە كۆرگەن ئۆلچەملىك بىر ھەربىي ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ھېلىقى تىلماچ بېلىدىكى تاسما كەمـ رىگە كۆن كابورلۇق بىر سامازورت① ئېسىۋالغانىدى. خېدالويەـ نىڭ كەينىدە، قوللىرىغا رەڭلىك بايراقچىلارنى تۇتۇۋالغان ئون ئالتە ـ ئون يەتتە ياشلاردىكى ئوچ خەنزۇ مەھرەم تۇراتتى.

ياقۇببەگ خې دالويەنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغـانـدىـن كېيىن ئاتتىن چۈشتى ـ دە، ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا توپچىلار قىسـ مىنىڭ رەتلىك تىزىلغان سەپلىرىنىڭ ئوڭ قانىتىغا باردى، ئاتـ دىن سەپنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى. لەمپىنىڭ قاتار ـ قاتـار تىزىلـ

① سامازورت ـــ ناگان يەنى تۈلۈق تاپانچا.

غان تۇۋرۇكلىرى ئارىلىقىغا ئىككى يۇزدەك مىنامیوت① تىزىپ قو-يۇلغانىدى. ھەربىر مىنامیوتنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىدىن تۆت چىرىك تۇراتتى. ھەر بەش مىنامیوتنىڭ ئارىلىقىدا قوللىرىغا ئۇچ بۇرجەكلىك رەڭمۇرەڭ چوڭ بايراقلارنى تۇتقان بىر قاتار بايراقچى تۇراتتى. تەيپوچى② چىرىكلەر بىلەن بايراقچى چىرىكلەر قورالسىز ئىدى. بۇ تەيپوچىلارنىڭ ئارقىسىدا بىر قا-تار ئوقچىلار تۇراتتى. ئۇلار تۇركىلەنكى مىلتىقلار بىلەن قورال-لانغانىدى. بۇ ئوقچىلار قوللىرىغا يەنە دۇشمەننىڭ ئاتلىرىنى ئۇركۈتۈش ئۈچۈن لازىم قىلىنىدىغان يىگىرمىدەك چاسا بايراق كۆتۈرۈشۈۋالغانىدى.

ھەر بەش مىنامیوتتىن بىر توپچىلار دەستىسى③ تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر دەستىگە سامازورت بىلەن قورال-لانغان بىردىن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسىر قوماندانلىق قىلاتتى. لېكىن، بەزى دەستىلەرنىڭ بېشىدا يەنە سامازورت ۋە قىلىچ بىلەن قوراللانغان بىردىن سۆتنە بېشى بار ئىدى. بۇ چېرىك-لەر پۇچۇق بۇرۇنلىرى ۋە تەلەتىنىڭ سۈرلۈكلۈكى بىلەن ياقۇببەگ-نىڭ يىگىتلىرى ۋە سەرۋازلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى.

ھەر بىر مىنامیوتقا مەسئۇل بولغان تۆت تەيپوچىنىڭ بىرى ئوق سېلىنغان بىر تېرە خالتىنى يېنىغا ئېسىۋالغان، يەنە بىرى قولىغا تۆمۈر ساپلىق ئۈزۈن چوكا كۆتۈرۈۋالغانىدى. قالغان ئىككىسى مىنامیوتنى كۆتۈرۈشكە مەسئۇل ئىدى.

«ھازىرلان!» كوماندىسى بېرىلىشى بىلەن تەڭلا، پۈتۈن قىسىم مانېۋرنى باشلىدى. خې دالويەنىڭ بۈيرۇقى بويىچە،

---

① يېنىك زەمبىرەكنىڭ بىر خىلى، ئاغزىدىن ئوقلىنىدۇ.

② تەيپوچى — توپ كۆتۈرگۈچى دېگەن مەنىدە.

③ دەستە — بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردا پەي (ئىزۇۇت) گە تەڭ بىرلىك.

دۇمباقچىلار دۇمباقلىرىنى گۈمبۈرلىتىپ ئۇرۇشقا باشلىدى. چېرىك لەر مىنامیوتلارنى مۇرىلىرىگە ئېلىپ تەييارلاندى.

بۇ چاغدا، خې دالويە مەھرىمىنىڭ قولىدىكى بايراقچىدىن ئىككىنچى ئالدى، بىر بايراقچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يەنە بىر باي راقچىنى كەينىگە قارىتىپ پۇلاڭلاتتى. تەيپوچىلارنىڭ يېرىمى ئوڭ تەرەپكە، يېرىمى سول تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا باشلىدى. ھازىر بۇ چېرىكلەرنىڭ ئىككى قانىتى ئىككى سەپكە ئۆزگەرگە نىدى. ھەر بىر سەپنىڭ بېشىدا ماڭغان چېرىك بىردىن بايـ راق كۆتۈرۈۋالغانىدى. ھەر بىر بايراقنىڭ كەينىدىن بەش چې رىكتىن تەشكىل تاپقان بىر سەپ ماڭاتتى. دەستە بېشىلىرى بىلەن سوتنە بېشىلىرى ئۆز قوماندانلىقىدىكى سەپلەرنىڭ يېنـ دا مېڭىپ كېتىۋاتاتتى. ھەر بىر ھەربىكەت ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، خې دالويە بايراق كۆتۈرۈۋالغان قولىنى پەسكە چۈ شۈرەتتى. ھەر قېتىم سەپ ئالدىدا ماڭغان چېرىك ئالدىدىكى سەپكە يېتىشەلمەي قالغاندا، دۇمباقچىلار خې دالويەنىڭ بۇي رۇقى بويىچە، دۇمباقنى چېكىپ چالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھېلى قى چېرىك قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئالدىدىكى سەپكە يېتىشىۋالاتـ تى. دۇمباقنىڭ رېتىمى بارغانسېرى تېزلىشىپ، ئاۋازىمۇ كۈچە يىشكە باشلىدى. بۇ سەپتىن چۈشۈپ قېلىۋاتقانلارنى ئالدىدىكى لىرىگە يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن ئۈندەپ بېرىلگەن سىگنال ئىدى.

مانېۋردىكى ئىككىنچى ھەربىكەت ئالغا مېڭىش، چېكىنىش ۋە ئوقچىلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ھەربىكەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇنداق سەپ تۈزۈمىدە، توپچىلار ئومۇمىي ھۇجۇم باش لانغاندا، مىنامیوتلاردىن ئوت ئاچاتتى. ھەر بىر گۇرۇپپىدىكى بەش توپچى ئۆزۈن سەپ بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەپ ماڭاتتى. توپچىلار توختىشى بىلەنلا، مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈس تىگە ئالغان ئوقچىلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئورۇن ئىگىلەپ، دۇشمەن تەرەپنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرىنى ئوققا تۇتۇشقا ھازىرلى

ئاتتى. گۈرۈپپىلار بويىچە ئىلگىرىلەپ كېتىۋېتىپ ئوت ئاچقاندا، توپلار بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. ئالدىدىكى مىنامیوت ئېتىپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال ئارقىسىدىكى مىنامیوت ئالدىغا ئۆتكۈزۈلەتتى - دە، ئاشۇنداق تەرتىپتە ئۆۋەتمۇ - ئۆۋەت ئورۇن ئالماشتۇرۇپ ئوت ئاچاتتى...

ياقۇبېگ مانېۋرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قىسىم ئالدىغا ئاتلىق كېلىپ قىسقا سۆز قىلدى. ئاندىن خې دالويەنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئۇنىڭ ھۆزۈرىغا پەتە قىلىپ كېلىشكە ماڭدى.

خې دالويەنىڭ مال - مۈلكى ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ ۋە ھېسابتىن زىيادە نۇرغۇن ئىدى. مانجۇلار زامانىسىدا، قەشقەر ھۇدۇتلۇقىدا ئامبال بولۇپ مەنسەپ تۇتقان ئۇن نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇنىڭ توپلىغان لەئىل - ياقۇت، ئۇنچە - مەرۋا- يىتلىرى ناھايىتى ئاۋۇن ئىدى، ھەشمىتى جاھان بىلەن تەڭ، نەق ئاقچىسى نەچچە ئۇن مىڭ سەردىن ئارتۇق، خىلمۇ خىل ئېسىل رەختلىرى ئېيتقاندىنمۇ كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ھەر تۈرلۈك ئېسىل سۇۋغا - بۇيۇملىرى ببباھا گۆھەرلىرىنىڭ سانى يوق ئىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانىيلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ گۇلباغ قەلئەسىنى قورشۇۋالغاندا، ئۇ بۇ دەپى - دۇنيالىرىنى ئۆز يۇرتىغا ماڭدۇرۇ- ۋېتىشكە ئۇلگۈرەلمەي، ئاشخانا ئۆيىنىڭ ئىچىدىكى ئوچاقنىڭ ئاستىدىكى مەخپىي ئۆيىگە يوشۇرۇۋېلىشقا ئۇلگۈرگەنىدى. ئۇنىڭ زىممىسىلىك بىلدۈرۈپ، ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئىلتىماس قىلىشىمۇ مۇشۇ ۋەجدىن ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭغا بۇ تەئەللۇقاتلار- دىنمۇ نەچچە ھەسسە ئۇستۈن تۇرىدىغان بىر يېگانە گۆھەر

نېسىپ بولغانىدىكى، بۇ يېگانىسە گۆھەر ئۇنىڭ بويىنىغا يەتكەن ئەتىۋارلىق قىزى — خېنىم ئىدى. ئۇ ناھايىتى گۈزەل ئىدى. مەيلى مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە ياكى ئۇيغۇر مەنسەپدارلىرى بولسۇن ئۇنى بىر كۆرسىلا ئاشىقى شەيدا بولۇشۇپ قالاتتى. ئۇ باربىتنىمۇ ① ناھايىتى ياخشى چالاتتى.

خېنىم خى دالويەنىڭ بىردىنبىر ئارزۇلۇق قىزى ئىدى. شۇڭا، خېنىم دالويە ئۇنىڭ خاس ھۇجرىسىنى ناھايىتى ياسىداق قىلىپ سەرەمجانلاشتۇرۇپ بەرگەنىدى. ئۇ، ئۇنىڭ ئۇچۇن ياڭاق ۋە نەشپۈت ياغىچىدىن نەقىشلىك كارىۋات ياسىتىپ، كارىۋىتىغا دەر پەردىلەردىن چىمىلدىق قىلدۇرۇپ بەرگەنىدى. خاس ھۇجرىنىڭ دېرىزە — پەردىلىرى قەشقەرنىڭ رەڭگارەڭ نەپىس يىپەكلىرىدىن تىكىلگەن بولۇپ، بۇ پەردىلەرگە ئۇنچە — مەرۋايىت ۋە لەئىل — ياقۇتلاردىن نەقىش ئىشلەنگەنىدى.

گۈلباغ قەلئەسى پەتىھ قىلىنمىشتىن ئىلگىرىلا، بۇ گۈزەل ھەققىدىكى گەپلەر ياقۇبېگنىڭ قۇلىقىغا يەتكەنىدى. كىشىلەرنىڭ بۇ ھەققىدىكى تەرىپلىرىنى كۆپ ئاڭلاپ كەتكەچكىمۇ، بۇ گۈزەلنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئارزۇسى ئۇزاقتىن بۇيان ئۇنىڭ يۈرىكىدە ئوت بولۇپ كۆيەتتى. بىراق، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىشىپ كەلگەن ھەربىي ھەرىكەتلەر، سەلتەنەتتىكى تۇرلۇك پىتنىلەر ۋە تۇگىمەس — پۇتمەس ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرى ياقۇبېگنىڭ پۇت — قولىنى چۇشۇالغانلىقتىن، بۇ مەقسەتكە يېتىش يولىدا ھەرىكەت قىلىشقا ئۇنىڭغا پۇرسەت بولماي كەلگەنىدى. ئەمدى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىر قۇر ئەزمىغا چۇشكەندە، ئۇنىڭ يۈرىكىدىكى ھېلىقى ئۆت باشقىلەتىن لاۋۇلداپ

① باربىت — پەنجىتار، قەدىمكى ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن بىرى.

يېنىشقا باشلىغانىدى.

ئۇنىڭ گۈلباغ قەلئەسىدىكى يېڭى مۇسۇلمان توپچى قىسىملىرىنىڭ ھەربىي مانېۋرىنى كۆزدىن كەچۈرگىلى بېرىشتىكى مۇددىئاسىمۇ قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن كۆرە، خې دالويەنىڭ ئاشۇ ئارزۇلۇق قىزى خې خېنىمنى كۆرۈپ بېقىش ئىدى. خې دالويەنىڭ ئۆيىدىكى زىيادىتە، خې خېنىم ئۆز قولى بىلەن دەملىگەن خۇش پۇراق چاينى ياقۇببەگكە تۇتۇۋېتىپ، مۇتلۇق كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا لەپپىدە بىر بېقىش تەقدىم قىلدى ...

× ×

ياقۇببەگ خې دالويەنىڭ ئۆيىدە خې خېنىمنى بىر كۆرۈپلا ئاشىق بىقارار بولدى. ئۇ خابگاھىغا قايتىپ كېلىپ، بىر دار تاڭ ئاتقۇزدى.

ئاخىرى، ياقۇببەگنىڭ ئەلچىلىرى خې دالويەنىڭ ھۇزۇرىدىن ئورۇن ئېلىشتى، ئۇلار تىنچلىق سوراشقاندىن كېيىن، ھاياال بولۇشمايلا ئۇنىڭغا بەدۋەتنىڭ مەكتۇپىنى بەردى ۋە ئۇ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خې دالويەگە كۈيئوغۇل بولۇش ئارزۇسى بارلىقىنى ئىزھار قىلدى.

خې دالويە ئەلچىلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، مۇددىئا ـ مەقسەتىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، مىننەتدار بولۇپ، قولىنى كۆكسىگە قويدى:

ـ بەدۋەت جانابىي ئالىيلىرىغا مېنىڭدىن كۆپ سالام! ـ دەپ سۆزىنى باشلىدى خې دالويە، ـ جانابىي ئالىيلىرىنىڭ

بىزگە قىلىنغان مۇرىدۇشتىگە ھەر قانداق قىلىمۇ جاۋاب قايتۇرالـ مايمىز. نېمە دېيەلىشىم مۇمكىن؟ ئۇ زاتى مۇبارەك بىز پېقىرنى ئاددىي كۆرمەي، بېشىمىزنى ئاسمانغا يەتكۈزمەكچى بولۇپتۇ. ھېـ لىغۇ بىر ئاجىزەمنى سورىتىپتۇ، ئون بولسىمۇ ئۇ جانـابىي ئالـ لىيلىرىدىن ئايـامدۇق! ھەر قايسىلىرى بەدۆلەت جانـابىي ئالىيـ لىرىغا مېنىڭ رازىمەنلىكىمنى يەتكۈزۈپ قويۇشارلا!

ـــ قوللۇق، تەقسىر!ـــ دېيىشىپ پاتىمەگە قول كۆتۈـ رۈشتى ئەلچىلەر.

خې دالويە ياقۇبەبەگنىڭ ئۆزىنىڭ بىرىدىنبىر ئارزۇلۇق قىـ زىنى ئۆزىگە ئاغىچا ـ ئايىملىققا سوراتقانلىقىنى ئاڭلاش بىلەنـ لا، دەرھال زوق ـ شوخقا تولغان ھالـدا رازىمەنـلىك بىلدۈرـ دى. ئەيىبۇھەنناس! بۇ بىر سودا ئىدى. مۇنداق سودىلاردىن خې دالويەلەر ھەرگىزمۇ نومۇس قىلمايتتى.

× ×

بەدۆلەتنىڭ خابگاھىنىڭ① ئىشكى ئالـدىـغا چىرايلىق جاۋۇنگە ئوخشايدىغان بىر چوڭ پەردە سائىتى قويۇلـغـانىدى. بەلگىلىك ۋاقىتلاردا بۇ سائەتنىڭ ئۈستىدىكى كىچىككىنە ھەيـ كەل ھەرىكەتكە كېلەتتى ـ دە، قولىدىـكـى ئالـتۇن بولقىچاقلار بىلەن ئاھاڭلىق قىلىپ جاڭ چېلىپ، ۋاقىت ـ قەرەلنى مـەلۇم قىلىپ تۇراتتى. بەدۆلەت مەھفۇرى گىلەم سېلىنغان خابگاھ ئىـ چىدە، يېڭى كېلىننى كۈتۈپ بىتاقەت بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ماش بـۇرۇت ـ ساقـاللىرىنى خېنىدە بويىاتقانلىقتىن، ئادەتتىكىدىـن ياشراق كۆرۈنەتتى.

ئۇ شەرىئەت پېشۋالىرىنـى خابگاھتا قوبـۇل قىلـدى. ھۆـ دەيچى ئۇلارغا خې خېنىمنى جانابىي ئالىيلىرىغا نىكاھلاش ھەقـ

① خابگاھ ـــ خاس خانا، ياتاق ئۆي.

قىلىدە سۆز ئاچتى. شەرىئەت پېشۋالىرى بەدۆلەتنى مۇبارەكلەشىپ، نىكاھ ئوقۇشقا ھازىرلىنىپ تۇرۇشتى.

ئاردىدىن بىر - ئىككى سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، خېنىم تۆت كېنىزەكنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئاقسارايدىكى بەدۆلەتنىڭ خانىگا-ھىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدا ئاق يىپەك رومال بار ئىدى، پېشانىسىگە بولسا تىللا قاش تاقالغان، ئۇچىسىدا ئىنچىكە بەل-لىك قىزىل كىمخاب چاپان بار ئىدى. چاپان ئىچىدىكى ئاق ئەتلەس كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكى شۇنچىلىك ئۇزۇن ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىككى كېنىزەك ئىككى تەرىپىدىن كۆتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

شەرىئەت پېشۋالىرى نىكاھ پاتىھەسىنى ئوقۇپ بولۇپ، دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى. ئاندىن دۆلەت ئەركانلىرى بەدۆلەتكە خېنىم دالويەنىڭ ئەۋەتكەن رىزالىق مەكتۇپىنى بىلەن سۆزغا - سالاملىرىنى تاپشۇردى. يەتتە چاقىرىملىق يول① مۇساپىسىدە، ئۇ تەتەي ئاغىچىغا ھېچقانداق رەنج - ئازار يەتمىگەن، قەشقەر-نىڭ قۇرغاق ھاۋاسى تەپتىدىن ئۇنىڭ ھۆسىن - جامالىغا قىلچە سۇلغۇنلۇق يۈزلەنمىگەنىدى. بەدۆلەت يېڭى كېلىنگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەنلەرگە قىياس قىلغاندىنمۇ ئارتۇقراق ئىنئام - ئېھسانلارنى ئاتا قىلىپ، ئۇلارنى رازى قىلىپ قايتۇردى.

بەدۆلەت شۇ كۈنى كەچتە، ئايىلارغا② خېنىمنى مەخسۇس ھەرەمگە چۈشۈرۈپ، مەخسۇس ھۇجرىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇدى. خېنىم ئورۇنلىشىپ بولۇش بىلەنلا، بەدۆلەت ئۇ تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ ئالتۇن قەسىرىگە كىرىشكە ئالدىراپ كېتىپ، جىسمىغا بىتاقەتلىك يۈزلەندى...

---

① شۇ چاغلاردا يېڭىشەھەردىن قەشقەر شەھىرىگە بولغان ئارىلىق يەتتە چاقىرىم ھېسابلىناتتى.

② ئايىم — چوڭ ئايىلا دېگەن مەنىدە، بۇ يەردە ھەرەم خادىم-لىرىنى كۆرسىتىدۇ.

لەزمە:

مۇئەللىمسىڭ بار شوخلۇقنى، دىلبەرلىكنى ئۆگەتكەن،
جاپا، كايىش، ناز قىلىشنى، زومىگەرلىكنى ئۆگەتكەن.
مەن ئادەمنى بۇ سۈرەتتە، بۇ قامەتتە، خۇلقتا
كۆرگىنىم يوق، بەلكىم پەرى بۇ ھۇنەرنى ئۆگەتكەن.

ـ شەيخ سەئىدى

ئون بەشىنچى باب

راشىدىن خانىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى

ئون دەرۋىش بىر پالاستا ئۇخلايدۇ،
ئىككى پادىشاھ بىر مەملىكەتكە سىغمايدۇ.
— شەيخ سەئدى

مىلادى 1867 - يىلى 6 - ئاي.

تاڭ ئەمدى ئاتقان، تېخى قۇياش چىقمىغان بولسىمۇ، ئەمرۇل - ئۇمرالارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھۆزۈرى مۇبارەك — ئاقسارايدا ھازىر بولۇپ تۇرۇشقانىدى. ئۇلار بەدۆلەتنى تەزىم بىلەن قارشى ئېلىشتى. زەرباب تون كىيگەن، بېلىگە ئالتۇن كەمەر باغلىغان، قويۇق قارا ساقاللىق ئىشىكئاغا ئەركانى دۆلەت ① دەربىجىسىدىكى ئەڭ چوڭ بەگ ئىدى. بەدۆلەت ئۇنىڭغا قاراپ، قەيەردىن چاپارمەن بارلىقىنى سورىدى.

ئىشىكئاغا ئىككى پۇكلىنىپ تەزىم قىلدى:

— ھەزرىتى ئالىيلىرى، مارالبېشىدىن!

— قانداق خەۋەر، بەگ؟

— ھەزرىتىم، قۇتلۇق بولسۇن. دۆلىتىڭىز زىيادە، دۈش-

① ئەركانى دۆلەت — باش ۋەزىر.

مەنلىرىڭىز خار بولسۇن! چاپارمەن كۆچا سەلتەنەتىنىڭ ۋەزىرى جۇملەتۇلمۇلك توختى ئىشكىئاغا بەگنىڭ جانابىي ئالىيلىرىغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كەپتۇ.

ئۇ خەتنى ئىككى قوللاپ بەدۋلەتكە سۇندى.

«... خان خوجام باشلىق چوڭ - كىچىك خوجامىلار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە - يۇسۇنلىرى ھەم تەختى سەلتەنەت تۈزۈملىرىگە خىلابەن ناشايان ئىشلارنى قىلىشماقتا، - دېيىلگەنىدى بۇ خەتتە، - ھامىددىن خوجام تۆھپەم زور دەپ، ئاقيار دېگەن جاينى ئۆزىگە سۇيۇرغاللىققا سوراتقىنىدا، جاماللىددىن خوجام ماقۇل كۆرمەي، ئۆزىنىڭ غەيرىتى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىگە تايىنىپ، ئاقيارنىڭ كۆپ قىسمىنى نىشان - دەستەك بىلەن ئۆزى ئېگىلىۋالدى. ئاقىۋەت، مەزكۇر جاماللىددىن خوجا مەككارلىق توزاقلىرىنى قۇرۇپ، ھامىددىن خوجامنى ئۇچتۇرپاندىن ئالداپ چاقىرتىپ كېلىپ، تۇتۇپ ھەپسىگە ئالدى، ئۇنىڭ ئاقسۇلۇق مۇسابىك دېگەن بىر ئادىمنى يانتاق قۇدۇق ① دېگەن چۆلدە قۇمغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى. راشىدىن خان خوجام بىر مۇسۇلماننىڭ ئەھدى نىكاھىدىكى ھالال جۇپتىنى ئۆزىگە نىكاھلىتىۋېلىپ، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بۇزىدى ②، ئۇغرى - قىمارۋازلارغا خەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ، بۇنداق پاسىق ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۈش - كۈش قىلدى. ئەسلىدە، مازارى شېرىپلەرنىڭ ۋەخپە ئەشيالىرىغا شۇكرى - قانائەت قىلىپ، خەلقنىڭ ئۆشرە - زاكات ۋە نەزىر - سەدىقىلىرىگە موھتاج بولۇپ، مازاردا

① يانتاققۇدۇق — ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئارىلىقىدىكى بىر چۆلنىڭ نامى.

② «تارىخي ئەمنىيە» دە، بۇ ئىشنى جاماللىددىن خوجا قىلغان دېيىلگەن، ئەمما، مېنىڭ باشقا مەنبەلەردىن ۋە خەلق ئارىسىدىن ئېنىقلىمىشىمغا قارىغاندا، بۇ جىنايەت راشىدىن خاندىن ئۆتكەن.

ماكان تۇتۇپ، ھۇجرا ئىچىگە بورا سېلىپ تائەت ۋە ئىبادەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، بىر جۈپ قۇرۇق نان ۋە بىر تاۋاق گۈلە ـ قاقا خۇرسەن بولۇپ كەلگەن بۇ خوجىلار ئەدىلىكتە ناشتىلىرىغا ھەر خىل ھالۋا، مەۋىز ـ قەنداللار، ھەرخىل مۇرابا، مەجۇنى شەربەت، مۇتەددىل ھايات، كەيپىلەندۇرگۈچى بەقۇۋۋەت تائام، يۇمشاق پاقلان گۆشىدىن قىلىنغان كاۋاپ لارنى يەپ، سەمرىپ، شوخلىشىپ، ئالدىدا تەييار تۇرغان ھۇر ـ پەرىدەك خوتۇن ـ قىزلار بىلەن ئەيش ـ ئىشرەتكە مەستى ـ مۇستەغرەق بولۇپ كېتىشتى. خۇددى «قۇرئان كېرىم» دە: «ئىنسان پۈل بىلەن بايلىققا بېرىلىپ يامان يولغا كىرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىنسان تەبىئىتىدىكى يوشۇرۇن ئىللەتلىرى ئاشكارىلاندى. دۆلەت ھۇمايۇن قۇشى ئاتالىق غازى ئالىيلىرىغا چىراي ئېچىپ ئىللىق بېقىش قىلغان مۇشۇ ئاسايىش زامانىدا، بۇ يۇرتلارنى جانابىي ئالىيلىرىغا ئېلىپ بېرىشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى ۋە مەسئۇلىيىتى، دەپ بىلىمىز...»

بۇ خەتنى كۆرۈپ، بەدۆلەتنىڭ غەيرەت تومۇرى جۇش ئۇرۇپ سوقتى. مەملىكەت تەمەسى تېخىمۇ شاۋقۇنغا كەلدى. ئۇ ئەمرۇل ـ ئۇمرالىرىغا مارالبېشىدىكى تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ دەرھال ئاقسۇ تەرەپكە ئاتلىنىشىغا پەرمان بەردى ۋە ئۆزىمۇ قارارگاھ بىلەن ئۆگۈنلا يولغا چىقىدىغان بولدى.

× ×

قىزدل دەريا‌سى تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن ياۋا غازلار قەشقەرنىڭ ئۇستىدىن تاغ تەرەپكە ئۆتمەكتە ئىدى. ئاقسارايدىكى ئوردىنىڭ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئايۇنىدا، تەتەي ئاغچا ـ خې خېنىم بىلەن ناشتا قىلىپ ئولتۇرغان بەدۆلەت

غازلارنىڭ قىسقا ئەمما سىرلىق «غاق!»، «غاق!» لىشىنى ئاڭلىندى ـ دە، ئايۋانىنىڭ چېتىگە باردى ۋە غازلارنىڭ ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپكە قارىدى. كۆكتە ئېگىلىپ ـ چايقىلىپ بىر خىلدا كېتىۋاتقان بىر تىزىق كۇلرەڭ مارجانىنى كۆزلىرى بىلەن ئىزدەپ تاپتى، ياۋا غازلارنىڭ غاقىلداشلىرى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

ئۇنىڭغا، ياۋا غازلارنىڭ يېقىملىق ۋە ئېنىق ئاڭلىنىۋاتقان «غاق»، «غاق» لىرىدا قانداقتۇر قەتئىيلىك ئاھاڭلىرى بارەڭ تۇيۇلدى ۋە غازلارنىڭ يىراق ـ يىراقلارغا ئۇچۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئەسلەتتى. بەلكى، ئۇلار مۇشۇ ئۇچۇشىدا، ئېگىز ـ ئېگىز چوققىلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ پەرغانىگە بېرىپ توختىشى مۇمكىن. ئەنجان، قوقان ئەتراپلىرىدىكى كۆل ـ ھاۋۇزلارنىڭ بويلىرىغا قونۇپ ئۆتەر؟

بۇ ئوي بىلەن بەدۆلەتنىڭ قەلبىنى ئەلەملىك بىر سېغىنىش تۇيغۇسى ئورىۋالدى. ھەتتا ئاشۇ ياۋا غازلار كۆرۈپ كېلىدىغان جايلارنى ئۇ ئەمدى بېرىپ كۆرەلمەسلىكى مۇمكىن. ئاقمېچىتتە ئۇرۇسلار بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلىپ، قوقان ئوردىسىدىكى پىتنىچىلەرنىڭ چېقىمچىلىقىدىن ئەبگا بولۇپ، قەشقەر تەۋەسىگە قوغلانغىنىغا مانا ساقمۇ ـ ساق ئۈچ يىل بولۇپتۇ، بۇ ئۇچ يىل ئۇنىڭ بېشىنى نېمە مالامەت تاشلىرىغا دۇچار قىلمىدى، دەيسىز؟

غازلارنىڭ يىراقلىشىپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان «غاق»، «غاق» لىرى تەسىرىدە، بەدۆلەتنىڭ كۆڭلىگە: «ئەمدى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇڭغا ئۆمۈرۋايەت قايتالمايسەن!» دېگەن ئەلەملىك ئوي كەلدى ـ دە، چىرايى بىردىنلا تۇتۇلدى ۋە قولىدىكى پىيالىنى داستىخان ئۈستىگە قويۇپ قويدى.

ئۇنىڭ كەيپىنىڭ تازا چاغ ئەمەسلىكىنى سەزگەن خې

خېنىم دەرھال سەۋدەر بېشىنى① چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلدى ـ دە، ئۆزى داستىخان يېنىدىن بەدۆلەت تەرەپكە كەلدى:

ـ ھەزرىتىم، لوكچېن چېيى ② دەملەيمۇ؟

خې خېنىم ياقۇببەگنىڭ ئەمرىگە ئۆتكەندىن كېيىن، گۈزەللىكى، ناز ـ كەرەشمىسى، لاتاپەتلىكى ۋە كۆپ نەرسىنى بىلىدىغانلىقى بىلەن بەدۆلەتنىڭ كۆڭلىنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە مەھلىيا قىلئالغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا، بەدۆلەت ھەتتا يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىدىمۇ خې خېنىمنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقىدىغان بولۇپ قالدى. بەدۆلەتنىڭ نېمىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى، نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭ مىجەز ـ خۇلقى خې خېنىمغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. بەدۆلەت كەيپسىزلىنىپ قالغان چاغلاردا، خې خېنىم ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭغا لوكچېن چېيى دەملەپ بېرەتتى ـ دە، ئۇنىڭ كەيپى بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ، خابگاھنى قاپلىغان جىددىيلىكمۇ پەسىيەتتى.

خې خېنىم دەملەپ چىققان چېيىنى ياقۇببەگكە قۇيۇپ بېرىۋېتىپ، نازۇ ـ كەرەشمە بىلەن ئەركىلىگەن ھالدا ئۇنىڭدىن سورىدى:

ـ مەن سىزدىن بىر نېمە تىلىسەم، ماقۇل دەرسىزمۇ؟

بەدۆلەت خې خېنىمنىڭ ئاتىسى خې بۇيۇن ئۇچۇن كاتتا ئىنئام سوربېشىنى كۆتكەنىدى. ئۇنىڭ بۇنداق تەلەپلىرىنى بەجانىدىل بېجىرگۈسى كېلىپ تۇرغان بەدۆلەت:

ـ سىزدىن مال ۋە جاننى ئايىمايمەن، بۇيرۇڭ! ـ دېدى.

خې خېنىم بىردەم ئىككىلىنىپ تۇردى ـ دە، پەس ۋە جىددىي ئاۋاز بىلەن:

---

① سەۋدەر بېشى ـــ خاس خىزمەتكار.

② لوكچېن چېيى ـــ كۆك چاينىڭ بىر خىلى، ئىچكىرىسىدىكى جېجىياڭ ئۆلكىسىنىڭ خاڭجۇ ئەتراپىدىكى لوكچېن دېگەن يەردىن چىقىدۇ. رەڭدارلىقى، پۇراقلىقى بىلەن دۇنياغا داڭلىق.

سىزدىن مال ۋە جان ئەمەس، ئاتام قۇدالاينى لەشكەر ـ گەشلىكتىن بوشىتىشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمەن.

بەدۆلەتنىڭ ئەمدى جىددىيلىشىپ:

ـ نېمىشقا ئەمدى؟ـ دېدى،ـ پۇتۇنلەي بوشىسۇنمۇ؟

ـ ھەئە، ئاتام قەھرىپ قالدى. سىزدىن ئۆتۈنىمەن.

ـ خېنىم، قۇدالاي جانابلىرى لەشكەرلىرىمىزنى مەشىق قىلدۇرۇپ، يەتتە شەھەردىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسىدە دۈشمەننى تىنچىتىدىغان كۈچلۈك قوشۇن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقتى. سىز بىلىسىزكى، سەلتەنەتكە خىزمەت قىلىشنىڭ جاپاسىنمۇ، خەتىرىنمۇ كۆپ ئىش. قۇدالاي جانابلىرى ھەقىقەتەن ياشىنىپ قالدى. بىراق، ھازىر قوشۇنىمىزدا ئۇ بولمىسا بولمايدۇ.

ـ ھەزرىتىم، ئاتامنىمۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە ئېلىپ بارماقچىمۇسىز؟

سىر ساقلىنىۋاتقان ماۋزۇدا گەپ ئېچىلغىنى ئۈچۈن، بەدۆلەت ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتۈپ بىردەم جىم قۇلاق سالدى. خابگاھتا ئادەم يوق ئىدى، ئايۇاندىمۇ، ئىچكى خانىلاردىمۇ بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئادەم يوق ئىدى.

ـ سىز بىلىسىز، بىز پەرغانىدىن مېھىر ئۆزگەنىدىن بۇيان، يورۇق بىرئىستىقبالنى يەتتە شەھەر تەرەپتىن ئىزدىمەكتىمىز. مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، خوتەن ۋە يەكەن ئۆلكىلىرىنى تەسەررۇپ قىلىدۇق،ـ دېدى بەدۆلەت تەتەي ئاغچا قايتىلاپ قويغان سىنچاينى ئىچىۋېتىپ،ـ كۇچا تەرەپ بىلەن مۇ مۇناسىۋەت قىلدۇق. ئۇ يەردىمۇ بىزگە خەيرىخاھ كىشىلەر بار ئىكەن. ھامىددىن خوجىدىن تۆت داپقۇر ئەلچى كەلدى. ئۇلار راشىدىن خانىڭ زۇلمىدىن نارازى بولۇپ تۇرۇپتۇ. بىزنى كۇچا ھۇدۇتلۇقىغا كەينى ـ كەينىدىن چاقىرىشماقتا. راشىدىن خان تولىمۇ ئىچى تار، قىيىق بىر ئادەم. شۇڭا،

ئۇنىڭ مەملىكىتى خاراب، ئاۋاتچىلىق يوق، ئەلدىن تەۋپىق كۆتۈرۈلگەن، قوۋمى پاراكەندە... ئۆزئارا قورساق سوقۇشى قىلىپ، ھەممىنى جېنىدىن جاق تويغۇزغان. كۈچالىقلار: «كۈچا سەلتەنەتىنى گۈللەندۈرۈش پەقەت سىزگە ئوخشاش مەرىپەتلىك تاجىدارغىلا خاس» دەپ، بىزگە ياقۇب خوجا بىلەن مۇھەممەت ئەلى دادخاھنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپتۇ.

تەتەي ئاغىچا بەدۆلەتنىڭ ئىسھاق خوجا بىلەن ئىتتىپاق تۈزگىنىنى بىلەتتى. بەدۆلەتنى راشىدىن خانغا قارشى چاقىرىۋاتقانلار ئاربىسىدا راشىدىن خاننىڭ جىيەنى ھامىددىن خوجىمۇ بار ئىدى. تەتەي ئاغىچا ئىبرىگە مۇلايىم قاراپ:

— بىر سوئال سوراشقا ئىجازەت بېرىڭ، ھەزرىتىم!—

دېدى.

— مەرھەمەت!

— ھامىددىن خوجا بىلەنمۇ ئىتتىپاق تۈزدىڭىزمۇ؟

بەدۆلەت تەستىق مەنىسىدە بېشىنى لىڭشىتتى:

— بىزنىڭ كۈچا تەرەپلىرىنى تەسەررۇپ قىلىمىشىزدىكى مەقسەت، بۇ جايلارنى بۇلاپ — تالاپ كېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆمۈر بويى ئىنتىلىپ تېخى يېتەلمەيۋاتقان ئارزۇ — ئىستەكلىرىمىزنى يەتتە شەھەر تەۋەسىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن دۇر! بىز قۇدرەتلىك بىر مۇلكى سەلتەنەت قۇرۇپ، پاراكەندە ئۆلكىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۈمىدىدىمىز! ھازىر ئاشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قولاي پۇرسەت كەلدى.

— بىراق، بۇ مەقسىتىڭىز يولىدا بىر دەھشەتلىك ھاڭ — قانلىق قىرغىنچىلىق بار!

— بىز بۇ ھاڭدىن ئات سەكرىتىپ ئۆتۈپ كېتىشىمىز مۇمكىن.

— ھەزرىتىم، سىز ئات سەكرىتىپ ئۆتكىنىڭىزدىمۇ، بۇ ھاڭ مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ئۆلۈكلىرى بىلەن تولىدۇ. ئۆزىڭىز

تۆمەنلىگەن يېتىم - يېسىرلەرنىڭ كۆز - ياشلىرىنىڭ تۆگىۈ-لۈشىگە سەۋەبچى بولىسىز! شۇ يۇرتنىڭ ئانىلىرى ۋە يېتىم - يېسىرلىرى سىز بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن يېقىنلىرىنىڭ ئۆلۈمىنى مەڭگۈ ئۇنتۇشمايدۇ.

— ئۇنداقسىزمۇ پاراكەندىچىلىك، تەپرىقىچىلىك بىلەن تولغان بۇ ئەلدىكى يېغىلىقلاردا، ئاشۇ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە ئەرلىرى ئاز هالاك بولۇشتىمۇ؟ كۆچا ۋە ئاقسۇ ئەهلى ئەسلىدىلا تەپرىقىچى ئۇلۇس. بولمىسا، بىر مۇسۇلمان تائىپە بىر-مۇنچە مەزهەپ - سۇلۇككە ئايرىلىپ كەتكەن بۇلاتتىمۇ؟ سىز «دۆلەت — ئۇيۇشقانىنىڭ» دېگەن قەدىمكى ئوغۇز مەسەلىنى ئاڭلىغانمۇ؟

— بۇ قەدىمكى مەسەلدە نېمە دېيىلگەن؟

— ئېيتىشلارغا قارىغاندا،— دەپ سۆز باشلىدى بەدۆ-لەت،— قەدىمكى زاماندا، بىر كۈنى بىر ئوغۇز كېتىۋاتسا، ئالدىغا بىر ئادەم ئۇچراپتۇ. «نەگە كېتىۋاتىسىز؟ نەدىن كەلدىڭىز؟ ئېتىڭىز نېمە؟» دەپ سوراپتۇ ئوغۇز هېلىقى ئادەمدىن. «ئېتىم — دۆلەت، قەيەردە تەپرىقىچىلىك بولمىسا، خەلقى ئۇيۇشقان بولسا، مەن شۇ يەرگە بارىمەن، قەيەردە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك كۆتۈرۈلگەن بولسا، مەنمۇ ئۇ يەردىن كېتىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ هېلىقى ئادەم. بىزنىڭ يېرىم ئۆمرىمىز پىتنە - پاسات، تەپرىقىچىلىك، هېيلە - مىكىر، قارا نىيەت ئەمەلەر، بوران - چاپقۇنلار ۋە جەڭگى - جېدەل، خىيانەت، ۋاپاسىزلىق بىلەن تولغان بۇ زېمىندا ئۆتتى. بىز سوغۇققانلىقنى، رەهىمسىزلىكنى ۋە شەپقەتسىزلىكنىمۇ دەل مۇشۇ زېمىندا ئۆگەندۇق. چۈنكى، سىياسەت بابىدا، ئادەملەرگە خۇددى شەترەنج تاختىسى ئۈستىدىكى پىيادىلەرگە قىلغان شەپقەتسىز مۇئامىلىنى قىلمىسا، ئۇلارنى ئەقىل - پاراسەت، هېساب - كىتاب بىلەن ئىداره قىلمىسا. مۇراد ۋە ئىسالىڭغا

يېتەلمەيسەن، دەرۋەقە، بۇ شەپقەتسىز سىياسەتنىڭ سوغۇق شۇنىرغىنىدىن بەزىدە ئۆزىمىزمۇ توڭلاپ كېتىمىز. ئەمما، نۇسرەت ۋىسالىنى ئويلىغىنىمىزدا، پۈتۈن ۋۇجۇدىمىز چەكسىز ئىلھامقا تولىدۇ، تومۇرلىرىمىزدا ئىسسىق قان مەۋج ئۇرۇپ ئاقىدۇ.

— سىز يەتتە شەھەرنىڭ خوتەندىن تاكى مارالبېشىغا قەدەر بولغان كۆپ قىسمىنى بىر مەركەز ئەتراپىغا بىرلەشتۇرىدىگىز. قەشقەر ئۆز تارىخىدا يەنە بىر قېتىم شۇنداق زور بىر مەملىكەتنىڭ پايتەختىگە ئايلاندى. بۇ ئەتراپلاردا ئوغرى — يالغان تۆگەپ، پىتنە — تەپرىقە جىمىدى. ئەل ئامان، يولىلار راۋان، ئاسايىش زامان بولدى. ھەزرىتىم، بۇ يەنە يەتمەسمۇ سىزگە؟

— بۇنىڭغا كۆز يۇمىمايمىز، بىز، قەشقەردە كۆپ بەختلىك كۈنلەرگە ئېرىشتۇق. بۇ يەردە نۇسرەت كۆپ قېتىم بىزگە كۆلۈپ چىراي ئاچتى. بىراق، قەلبىمىزدىكى چوڭ — چوڭ ئۇمىد — ئارزۇلار بىزنى تىنچ قويمايدۇ. ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل، ئۈرۈمچى... كۆپ جايلار تېخى قەلەمىي① ئەمەس، سەيپىي②... ئاڭلىشىمىزچە، ئىلى تەرەپلەردىمۇ ئىسلام جارى قىلدۇرۇلۇپتۇ. شۇڭا پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستانىنى③ ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئېلىش — بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئارزۇلىرىمىزدۇر.

خېنىم بەدۆلەت ياقۇببەگنى بۇ نىيىتىدىن قايتۇرالماسلىقىنى ئەمدى ئېنىق سەزدى.

— ھەزرىتىم، ھېچبولمىسا، چوڭ بەگزادە ④ نى قەشقەردە

---

① قەلەمىي — بويسۇنغان، قول ئاستىدىكى يەرلەر.

② سەيپىي — تېخى بويسۇنمىغان يەرلەر.

③ مۇلكىي تۈركىستان — پۈتۈن ئۇتتۇرا ئاسىيانى دېمەكچى.

④ چوڭ بەگزادە — بەدۆلەتنىڭ قوقاندىكى چوڭ خوتۇنىدىن بولغان چوڭ ئوغلى بېگقۇلى بەگ.

قالدۇرۇڭ ـ ده! سىز بولمىغاندا، هامان قەشقەرنى بىرەرى باشقۇرۇشى زۆرۇرغۇ؟

ـ بىز يوق ۋاقىتتا، قەشقەرنى سىز ئىداره قىلغايسىز، خېنىم!

ـ مەن مەزلۇمە تۇرسام! سەلتەنەت ئۇدۇمىغا كۆره، خوتۇن كىشىنىڭ مەۋقەئىدىن ئەرلەرنىڭ مەۋقەئى ئۈستۈن بولىدۇ. قوقاندا تۇغۇلغان ئوغۇللىرىڭىز مىرزا بېگقۇلى بەگ بىلەن مىرزا ھەققۇلى بەگ ① بارغۇ!

بەدۆلەت بۇ چىگىشنى بىردەمدىلا يېشىپ تاشلىدى:

ـ چوڭ بەگزادە بىلەن كىچىك بەگزادە بىز بىلەن يۈرۈشكە بىللە قاتنىشىپ، لەشكەركەشلىك ئۇدۇملىرىنى ۋە يۈرتدارچىلىق قائىدىلىرىنى ئۆگىنىشى كېرەك. شۇڭا، ئۇلار بىز بىلەن بىللە يولغا چىقىدۇ.

ـ قەشقەر بىزنىڭ خاس شەھىرىمىز، ـ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى بەدۆلەت، ـ ئۇنى بىز ئۇرۇشۇپ يۈرۈپ ئالغان. ئوغۇللارمۇ ئۇرۇشۇپ شەھەر ئالسۇن. بىز يوق چاغدا، ئالدىراج دادخاھ خىزمىتىڭىزده بولىدۇ. بارلىق ھەرەم ئەھلى سىزنىڭ ئىتائىتىڭىزده بولسۇن!

بەدۆلەتنىڭ ئۆز خوتۇنىغا بۇنچىلىك چوڭ ئىشەنچ بىلدۇرۇشى ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان ھادىسە ئىدى. خۇسۇسەن پۈتۈن ھەرەم، ھەتتا دۆلەت ئەركانلىرىمۇ بەدۆلەت يوق چاغدا تەتەي ئاغىچىغا بويسۇنۇشى، بۇنىڭغا دەخلى بولۇشى مۇمكىن بولىدىغان چوڭ بەگزادە مىرزا بېگقۇلى بەگ بىلەن كىچىك بەگزادە مىرزا ھەققۇلى بەگلەرنىڭ يۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلۇشى خې خېنىمنى قىينىاپ يۈرگەن ئاساره‌تنى بىردىنلا ئىتتىك پىچاقتا كېسىپ تاشلىغاندەك ئاسان ھەل قىلدى.

---

① ھەققۇلى بەگ ـ بەدۆلەتنىڭ قوقاندىكى چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئىككىنچى ئوغلى.

— هەزرىتىم، ئىلتىپاتسىزدىن بېشىم ئاسمانغا تاقاشتى. ئەما، بىلىمسىزكى، ئاجىزەكمىز يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا تەشنا ئەمەسمەن.

— كىمكى يۇرتدارچىلىق ئىشىغا تەشنا بولمىسا، مەن شۇ كىشىگە كۆپرەك ئىشىنىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى تۇتقۇزىمەن. بارلىق تاشقى ئىشلارغا ئالدىراچ دادخاھ مەسئۇل بولىدۇ. سىز بىزنىڭ ناھىمزدىن ئەمىر ـ پەرمانلارغا مۇھۇر بېسىپ بەرسىڭىز، بۇ سەلتەنەت ئۇدۇمىغىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

بەدۆلەتنىڭ ئۆزىگە شۇنچىلىك ئىشەنچ بىلەن قاراۋاتقانلىقىدىن دىلى سۆيۈنگەن خې خېنىم ئۆزىمۇ ئازراق تەئەججۇپلەندى. چۈنكى، ياقۇببەگ ئادەملەرنىڭ دىلىدىكى مەنپەئەت تۈيغۇسىغا تايانغان ھالدا، ئۇلارنى ماھىرلىق بىلەن ئۆز خىزمىتىگە سېلىشنى بىلەتتى. شۇڭا تەتەي ئاغىچا باشقا ئارتۇق گەپ قىلمىدى.

× ×

ماھىي مۇھەررەمنىڭ سەككىزىنچى كۈنى. دېھقانلارنىڭ چوڭقۇر ئۈيقۇلىرىدىن ئوق ئاۋازلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ «ئۇر! چاپ! تۇت! باغلا!» دېگەن چۇقان ـ سۇرەنلىرى ئويغىتىۋەتتى. چىلان يېزىسى ① قورشىۋېلىنغان، يېزىنىڭ ھەممە تەرىپىدىن ئوق ئاۋازلىرى كېلىپ تۇراتتى. چىلانلىقلار ئەسلىدىنلا بىغەم كىشىلەر بولغاچقىمۇ، خاتىرجەم ئۇخلىشاتاتتى. ئوق ئاۋازلىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كەلدى، بىرەمدىن كېيىنلا، يېزىنىڭ ئىچىدە ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ھەر تەرەپتىن ئېتىلىۋاتقان بەردەكگى مىلتىق ئاۋازلىرى مەلۇم ۋاقىت ئارىلىقىدا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

① چىلان — ئاقسۇ بىلەن ماراليېشى ئارىسىدىكى بىر قىشلاقنىڭ نامى. ھازىر كەلپىن ناھىيىسىگە قارايدۇ.

قىمت يېزىنى قاپلىدى. ئاتلار كىشىنىشەتتى، ئىتلار قاۋىشاتتى، خورازلار چىللىشاتتى، خوتۇنلار ۋارقىرىشاتتى، بالىلار يىغلىشاتتى. ئوق ئاۋازلىرى بارا ـ بارا توختىدى. بىر ئاتنىڭ دۇپۇرلىشى باشتا ناھايىتى ئېنىق ئاڭلىنىپ، بارغانسېرى يىراقلىشىپ، بىر-دەمدىن كېيىن يېتتى. ئەتراپ يەنە تىمتاس بولۇپ، ھايات ئۆز ئىزىغا چۈشتى.

ئەسلىدە، جامالىددىن خوجام چىلان ۋە يايدى ① قاتارلىق جايلاردا توختى. خەلىپە باشچىلىقىدا ئىككى يۈز ئەللىك لەشكەرنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. بۇگۈن كېچە ئۇلار غەپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغاندا، ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى باسۇرۇق قىلىپ كېلىپ ھەممىسىنى ئەسىر قىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئات سۇغارغىلى چىقىپ كەتكەن بىر يىگىت بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ قېلىپ، ئېتىغا ياياق مىنگەن پېتى جامالىددىن خوجىغا خەۋەر يەتكۈزگىلى كەتتى. بايامقى دۇپۇرلىگەن ئاۋاز شۇ يىگىتنىڭ ئېتىنىڭ تۇياق ئاۋازى ئىدى.

ئاتالىق غازى نەزەر بەگ خوجا دېگەننى ئوتتۇز توققۇز يىگىتكە باش قىلىپ، قۇرۇق ئۇزۇم يولى ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا يولغا سالدى. بۇرھانىددىن خوجا ئاتالىق غازىنىڭ ئاقسۇ تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، ياقۇب خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخاھلارنى تارتۇق ـ پىشكەش-لەر بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا ـــ ئىستىقبالىغا ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ گەمە ـ ساڭ، قورال ـ ياراق، خەزىنە ـ ئىمارەتنىڭ ھېسابىنى قىلىپ، ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇرۇپ تۇرغىنىدا، ياقۇببەگدىن يارلىق كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىشتى. ئۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇنى كۆزلىرى-

① يايدى ـــ ئاقسۇ بىلەن ماراليېشى ئارىسىدىكى بىر قىشلاقنىڭ نامى، ھازىر كەلپىن ناھىيىسىگە قارايدۇ.

گه قايتا ـ قايتا ئۇچ رەت سۇرتتى. يارلىقنى ئوقۇۋېدى، مۇنۇلارنى كۆردى:

«ئىنايەتنامە:

سەئىدلەرنىڭ باش پاناھى بۇرھانىددىن خوجام ئىشان ئوغلىغا:

تۇگىمەس دۇئا، كۆپتىن ـ كۆپ سالامدىن سۆڭرە، مەلۇم بولغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا، ئۇلۇغ تەكرىنىڭ غەمخورلۇقى ئىسلام ئېچىش ۋە «ئەلجەننەتۇ تەھتى زىلالەسسيۇف»① دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، پەيغەمبىرىمىز شەرئىتىنىڭ قىلىچىنى چېپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى ـ نېسۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقىسى شۈكى، ماھىيى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ئاقسۇنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە، ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخاھلار ئارقىلىق ئىتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقىلىرىنى ئىزھار ئەتتىلە ۋە «ئەتىئۇ ئۇلۇۋەلئەمرى»② دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ خەت ئەۋەتتىلە. ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشىسائەتتە تاپشۇرۇۋېلىپ، مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، كۆپ خۇرسەن بولدۇق. ئۆز ئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىش قائىدىسى بويىچە، تۆت ئات، بىر بوغچا كىيىم ـ كېچەك، بىر كالام شېرىپ سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا، ھەممىسى ساق ـ سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىددىن خوجام بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچقانىكەن، يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۆزىمۇ بۇرۇنقى ناشايان ئىشلىرىغا توۋا قىلدى. بىزمۇ «ۋەلكازىمىنەلخەيرە ۋەلئافىن ئەننىاس»③ دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل قىلىپ،

① «جەننەت ـــ قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا.»

② «ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇڭلار.»

③ «ئاچچىقىنى يوتقۇش ۋە خالايىقنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىش ـــ ساۋاب.»

ئۇنىڭ بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدۇق. ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەئىدلەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نىيەتلىرىمۇ پاكىزە ۋە ساپ. ئۆزلىرىگە تەۋە ھەر قانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم ـ ئەندىشە قىلمىسىلا! بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەكرىم ئۆزى گۇۋاھ بولغاي. ۋەسسالام.»

ياقۇبېگنىڭ بۇ ئالىي ئىنايەتنامىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجامنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ خاتىرجەم بولدى ۋە پەرمان بويىچە ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ، بەدۆلەتكە كۆرۈنۈش قىلدى. بۇ چاغلاردا، كۇچا تېخى پەتنە بولمىغانىدى. راشىدىن خان ئىسھاق خوجىنى قارا شەھەرگە تۇتقۇنلىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۇزاق ئۆتمەي، ھەپسىدىكى ھامىددىن خوجىنىمۇ ئونىڭ ئارقىسىدىن قارا شەھەرگە ماڭغۇزۇۋەتكەنىدى. كۇچادا ئىقتىدارلىق ئەمىرلەشكەرلەر قالمىغانىدى. ئۇ، ئاخىرى ئىبراھىم باھادۇر، يۈسۈپ باھادۇر، تەلەي باھادۇر ۋە ياقۇب باھادۇرلارنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەينىلەپ، تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ياقۇبېگكە قارشى ئەۋەتتى. كۇچالىقلار باينىڭ ياقا ئېرىق، جوغا دېگەن يېرىدە ئىستىھكام قۇرۇپ، يول توسۇپ ياتتى. ياقۇبېگنىڭ يىگىتلىرى كۇچالىقلارغا قاتتىق تېگىش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچالىقلار ئىچىدىغان سۇنى توسۇپ قويغانلىقتىن، ئۇلار قوشتامغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بىراق، پەرمان بويىچە قارا شەھەردىن يارەمگە ئەسكەر باشلاپ كەلگەن ھامىددىن خوجىنىڭ راشىدىن خاندىن يۈز ئۆرۈپ، ياقۇبېگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى بىلەن، كۇچالىقلار تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولدى.

سايرامدا جەڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتتە، بەدۆلەت ھامىددىن خوجىدىن:

ـــ ئەي تۆرەم! بىز بىلەن يەنە ئۇرۇشىدىغان ئادەم بارمۇ؟ـــ دەپ سورىدى.

ـــ جانابىڭىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم مەن ئىدىم. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، خىزمىتىڭىزگە قول باغلاپ، پەرمان بەردار بولۇپ تۇرۇپتىمەن. ئەمدى سىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم قالمىدى. دېمەك، كۇچا سىزنىڭ تەسەررۇپىڭىزغا ئۆتتى دېگەن سۆز. مۇبارەك بولسۇن!ـــ دەپ جاۋاب بەردى ھامىددىن خوجا. ئۇنىڭ جاۋابىدىن تولىمۇ مەمنۇن بولغان بەدۆلەت:

ـــ بىر نان تاپساق تەڭ يەيلى، ھالاۋەتنى تەڭ كۆرەيلى!ـــ دەپ، ئۇنىڭغا كۆپ ئىنئام ـ ئېھسانلارنى بەردى. ئاندىن:

ـــ بىز كۇچادىن يانغىچە، ئۆزلىرى قەشقەردە نۇسرەتتە مىز ئۇچۇن دۇئا قىلىپ تۇرغايلا!ـــ دەپ، ئۇنى قەشقەرگە يولغا سالدى. ھامىددىن خوجا بەدۆلەت زامانىسىدا ئۇزۇنغىچە ئۇنىڭ ئەركانى دۆلەتلىرى قاتارىدىن ۋە كاتتىلىرىنىڭ سورۇنلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئالىي ئىلتىپاتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇپ ياشىدى.

بەدۆلەت مەنزىلمۇ مەنزىل يۇرۇپ كۇچاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، راشىددىن خانىنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ ئەۋەتكەن نەۋكەرلىرىنى كۆرۈپلا، قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئۇلاردىن بىرىنى چېپىپ تاشلىدى ۋە سېپىلنىڭ ئۈستىگە يۇگۈرۈپ چىقىپ: «مېنىڭ باھادۇرلىرىم قېنى سىلەر؟ بۇ قېپىچاقلارنى، ئەنجانلىقلارنى شەھەردىن ھەيدەپ چىقارمامسىلەر؟» دەپ ۋارقىرىدى. نەۋكەرلەر ئۇنى تۇتۇپ باغلاپ، ئاتالىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كەلدى...

مولا مۇسا سايرامى راشىددىن غازى خان خوجا ھەققىدە مۇنداق دېگەنىدى:

«راشىددىن خان تولۇق ئون يەتتە ئاي پادىشاھلىق قىلىپ،

كۈنچىقىشتا قۇمۇل، باريكۆلگىچە، تاغ تەرەپتە ئىلى، جۇڭغار-يىگىچە، كۈنپېتىشتا يەكەن، مارالبېشىغىچە، تۆۋەنكى تەرەپلەردە لوپ، چەرچەنگىچە بولغان كەڭ زېمىنغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. پۈتۈن ئالتە شەھەر ھۇدۇتلۇقىدا تۈنجى قېتىم ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ. مانجۇ زالىملىرىغا قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ تۈنجى يالقۇنىنى ياندۇردى. مانجۇلارغا ئات - ئېشەك بولۇپ ئىشلەپ. ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرگەن ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ قەدىمىنى رۇسلىدى. ناھايىتى كۆپ خەزىنە - مۇلۇككە ئىگە بولدى. بىراق، ئۇ شۇنچىلىك رېئاكتسىيە ئىگىلىرى بولغان، نۇرغۇن مال - مۇلۇك توپلىغان چاغلاردا، يا ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - قاياشلىرىغا رەھىم ۋە شەپقەت قىلىپ باقمىدى، يا بىرەر ئەھلى پازىل ۋە ھۈنەرۋەن - كاسىپ، پۇقرائىي - پەقىرلەرگە ئىنئام - ئېھسان قىلىپ، يوقسۇللارنىڭ ھاجىتىدىن چىقمىدى؛ ئۇ يا بىرەر دەريا‌غا كۆۋرۈك سالدۇرۇپ، ياخشىلىق قىلاي، دېگەنىنى ئويلىمىدى، يا جام - رابات، لەنگەر - مۇساپىرخانا، ۋەخپە - مەكتەپ - مەدرىس بىنا قىلىپ، كۆل - قۇدۇقلارنى كولىتىپ. ئەشيالارنى توختاتمىدى....»

شۇ مەزگىللەردە كۈچا ئىقلىمىدا قىمارۋازلىق ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بۇ ئىسلام شەرىئىتىدە ئەڭ قاتتىق چەكلىنىدىغان ناشايان ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. ئەمما «سۇ بېشىدىن لاي بولغان» دەك، راشىدىن‌خانىڭ خەزىنىدىن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ جەز-خورلۇق قىلغانلىقى بۇنداق ناشايان ئىشنى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى.

بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى يايدى دېگەن جايغا ھەسلەپتە شەبخۇن ئۇرغاندا، كۈچالىقلار تۈيۈپ قېلىپ، ئالدىن تەييارلىق كۆرۈپ قويغاچقا، ئۇلارنى بىر پەئۇا بىلەنلاقا چۈرىغانىدى. شۇ-نىڭدىن تارتىپ خېلى ئۇزۇنغىچە بۇ تەرەپتىكى چېگرا تىنچ - ئامان بولۇپ كەلمەكتە ئىدى.

راشىدىن‌خانىڭ ئالدىنقى سەپتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلىرى

جەڭ بولمىغانلىقتىن، بىكارچىلىقتىن زېرىكىپ ئولتۇراتتى. نۆۋەت بويىچە قاراۋۇللۇقتا تۇرغاندىن باشقا قىلىدىغان ئىشى يوق ئىدى. شۇڭا، راھمان قارى دېگەن قۇربىشىنىڭ جەزمۇخورلۇق قىلمىشى بىلەن قىمار ئويناپ، كۈننى بىدار ئۆتكۈزۈشەتتى.

مەتقارى «لىڭتاسما»، ئۆمەر «تاغاردا بىگىز تۇرمايدۇ»، ساۋۇت توقا ۋە ئاۋۇت توقىلار يايدى قاراۋۇلخانىسىدا قاراۋۇللۇقتا تۇردى. كېچىسى، ئۇلارنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەي ھېكايە ئېيتىشىپ ئولتۇرۇشتى. ھېكايىمۇ تۈگەپ، دەيدىغان گەپ قالمىدى. تۇن ئۇزۇراپ كېتىۋاتقاندەك، تاڭ ئاتمايۋاتاتتى. ئۇلار مەتقارى لىڭتاسمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قىمار ئويناشقا بولۇشتى، ئاۋۇت توقىنىڭ پۇلى بولمىغاچقا قاراۋۇللۇقتا تۇرىدىغان، قالغانلار پۇل تىكىشىپ قىمار ئويناشىدىغان، كىم ئۇتۇۋالسا، شۇ ئاۋۇت توقىغا تاپان ھەققى بېرىدىغان بولۇپ كېلىشتى.

ئۇلار تاۋكا تۇزۇپ قىمارنى باشلىۋەتتى. ساۋۇت توقا:

— قېنى، لىڭتاسما، ئاۋال سەن ئاتە، — دېدى مەتقارىغا.

— نېمىشقا ئەمدى، ئۆزۈڭ ئاۋۇال ئاتمامسەن، گومۇش!

— مەيلى، بولمىسا مەن ئاتتىم، دەتتىكام! — دەپ تۆت ئوشۇقنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى قاۋۇل توقا.

چۇ چۇشتى①، ئۇتتۇردۇڭ، قېنى پۇلنى چىقار، — دەپ چۇقان كۆتۈردى ئۆمەر «تاغاردا بىگىز تۇرمايدۇ».

— نېمىگە ئالدىرايسەن، پۇل مانىغۇ؟ سەنمۇ بىرەر قول ئېتىپ باقامسەن — يە؟

— ئاۋۇال پۇلنى بەر، ئاندىن ئاتسام — ئاتماي، — دەپ گۆلەيدى قاۋۇل توقا.

— مانا پۇلۇڭ، ئالە، قېنى ئەمدىغۇ ئاتارسەن؟

— يا جەمشىد، دەتتىكام!

---

① چۇ چۇشۇش — تۆت ئوشۇقنىڭ ئۈچىنىڭ چىققىسى بىرىنىڭ قوپۇپ چۈشۈشى.

— سىياھ① چۈشتى، — دەپ چۈرقىراشتى قالغانلار.

.....

قىمار قىزىپ تازا ئەۋجىگە چىققاندا، تۇيۇقسىز ئاۋۇت توقمىنىڭ «ئەنجانلىقلار كەلدى، ئەنجانلىقلار باسقىن قىلدى!» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. قىمارۋازلار دەرھال قولىدىكى ئوشۇقلىرىنى چۆرۈپ تاشلىۋېتىپ، مىلتىقلىرىنى ئېلىشتى — دە، قاراڭغۇلۇق ئىچىدە تەۋىش ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە قارىتىپ ئوق ئاتقاچ گۈلخانىنى ياندۇردى...

گۈلخانىنىڭ شولىسىنى كۆرگەن قورغاندىكىلەر دۈشمەن لەشكەرلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزدى — دە، دەرھال تەيياارلىنىپ تەخ بولۇپ تۇرۇشتى. بەدۆلەت قوشۇنلىرى كۆچا-لىقلارنىڭ تەييار تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇ ۋەقەنىڭ خەۋىرى كۆچاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، راشىدىنخان كۆچا مۇزايىتىدە قىمارنى قانۇنلۇق دەپ ئېلان قىلدى ۋە خەزىنىدىن پۇل چىقىرىپ، ئۆزى جەزملۇق قىلدى...

ھۆكۈمرانلىقنىڭ تەنتەنە — ئەسىەسلىرىدە كۆڭلى كۆتۈ-رۈلۈپ يۇرگەن راشىدىن غازى خان خوجامنىڭمۇ ئەمدى جەز-مىلىك بىر ئايال بىلەن قوشۇلغۇسى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، كۆچا بويىچە ئېك داڭلىق گۈزەل چوكان — ھوشۇر قارى دېگەن سودىگەرنىڭ يىگىرمە ياشلىق ئەتىۋارلىق خوتۇنى — قارا كۆز خېنىم دەپ ئاڭلىغانىدى. كۆچا تەۋەسىدە قارا كۆز خېنىم دەپ نام چىقارغان چوكانلارنىڭ قانچىلىك چىرايلىق بولىدىغانلىقىنى راشىدىن خان ياخشى بىلەتتى. بۇ كۆچالىق قارا كۆز خېنىمنىڭ ئەسلىدىكى نامى نىگارەم بولسىمۇ، قارا كۆزلۈك گۈزەللەر ئارىسىدا ئېك چىرايلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە شۇ ئىسىم بىلەن تونۇلغانىدى. يېقىنلىرى ئۇنى بىر ئەرلىك بولغان، دەپ تەرىپىنى قىلسا، راشىدىن خان: «ئېچىلمىغان غۇنچىدىن ئېچىلغان گۈل پۇراقلىق بولىدۇ»

---

① سىياھ چۇشۇش — تۆت ئوشۇقنىڭ بىرى ئالچۇ، بىرى چىككا، بىرى تاۋا، بىرى پوككا چۇشۇشى.

دەپ جاۋاب بەرگەنىدى.

راشىدىن خان بۇ چوكانغا غايىبانە ئاشىق بولغان-لىقىنى بىلدۇرۇپ، مەشرەپ غەزەللىرىدىن بىر كۇپلېتنى كۆچۈرۈپ، توختى ئىشكئاغا بەگنى ئوتتۇرىغا سېلىپ، غەزەلنى قارا كۆز خېنىمغا يەتكۈزۈپ بەردى.

قارا كۆز خېنىم ــ نىگارەمنىڭ ئېرى ھوشۇر قارى سودا ئىشى بىلەن داۋاملىق قارا شەھەر، نۇرپان تەرەپلەردە بولاتتى. ئۇيدە ئۇزاق تۇرالمايتتى، گەرچە ئۇلارنىڭ تويى بولغىنىغا ئىككى يىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما، نىگارەمنىڭ ئېرى بىلەن بىللە بولغان كۈنلىرى بىر ئايغىمۇ يەتمەيتتى. «خوتۇن كىشى غېرىبلىقتا بۇزۇلار» دېگەندەك، يالغۇز ئۇيدە تۆت تام بىلەن قېلىپ، زېرىكىپ خورلۇق ھېس قىلغان نىگارەم راشىدىن خانىنىڭ غەزىلىنى خۇش قوبۇل قىلدى. ئۇ ئېرىنىڭ ئۇيىدىن ئايرىلدى ــ دە، ئاتىسىنىڭ بېھىشباغدىكى چاھار بېغىغا چىقىپ كەتتى كېيىن، قارا كۆز خېنىمنى ھامىمدا يۈيۈندۇرۇپ، كېلىنلىرىدەك ياساندۇرۇشتى ــ دە، راشىدىن خان ئەۋەتكەن ئېرگۈلۈ مەپىگە سېلىشىپ، خانىنىڭ شەھەردىكى ئوردىسىغا ئېلىپ كېتىشتى.

كەچتە كۈچانىڭ قازى قۇززىتى ئىبراھىم تۆرە خان ئوردىسىغا چاقىرتىلدى.

بۈگۈن ئادەتتىكىدىن ياشراق كۆرۈنۈۋاتقان راشىدىن خان شەرىئەت پېشۋاسىنى قىزىل زىلچا سېلىنغان ھۇزۇرى مۇ-بارەكتە قوبۇل قىلدى. خانىنىڭ يېنىدا تۇرغان ۋەزىر جۇملە-تولمۇلك توختى ئىشكئاغا بەگ قارا كۆز خېنىمنى راشىدىن غازى خان خوجامغا نىكاھلاش ھەققىدە گەپ ئاچتى.

ــ بۈگۈنمۇ؟ــ دەپ ئىبراھىم تۆرە ئىشكئاغا بەگكە ھودۇقۇپ قاردى. بەگمۇ بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى دەرھال چۈشەندى.

قارا كۆز خېنىم تېخى ھوشۇر قارىنىڭ نىكاھىدا ئىدى.

ئېرىنىڭ تاشلاپ كەتكىنىگە بەش كۈنمۇ بولمىدى. ھالبۇكى، بىر مۇسۇلماننىڭ ئەھدى نىكاھىدىكى خوتۇنىنىڭ ئىددىتى بولىدۇ. ئۇچ ئاي ئىددەت ۋاقتى توشمىغۇچە، باشقا كىشىگە نىكاھلاش مۇمكىن ئەمەس. شەرئىەت بۇنى قەتئىي مەنئى قىلغان!

قازى قۇززات راشىدىن خاننىڭ ئايىقىدىكى گىلەمنى سۆيۈپ، شۇ توغرىدا گەپ باشلىغانىدى، خان ئۇنىڭ سۆزىنى كەستى:

— شەرئىەتنى بىزگە ئۆگەتمەڭ! ئېرى دېگەن ھەزىلەك بۇنىڭدىن تۆت ئاي بۇرۇن ئۇنى ئۇچ تالاق قىلغان. سىز ئۇچ ئاي دەيسىز! خېنىم تۆت ئاي بېشى ئوچۇق يۇرگەن، ئەجەبا، سىز شەرئىەت قانۇنىنىڭ بۇنىڭدىن خەۋرى بولمىسا؟!

خاننىڭ قەھرىدىن قورقۇپ كەتكەن قازى ئاپئاق ساقىلىنى گىلەمگە سۈركەپ يەنە يەر سۆيدى:

— خەۋەردارمىز، ھەزرىتىم!

ئۇ، ھوشۇر قارىنىڭ بۇنىڭدىن تۆت ئاي بۇرۇن، خام بەڭنى كۆپ ئىستېمال قىلىۋېتىپ، بېشى چۆگىلەپ ئۇرۇشۇپ قېلىپ، خوتۇنى نىگارەمنى ئۈچ تالاق قىلىۋەتكەنلىكىنى بىلەتتى. بىراق، ھوشۇر قارى نىگارەمگە چىدىمايى يەنە ياراشقاندا، قازى نىگارەمنى ھوشۇر قارىغا قايتىدىن نىكاھلاپ بەرگەنىدى. لېكىن، بۇ چوكانىنىڭ ئاۋۋالقى ياش ئېرى تىلغا ئېلىنغىنىدىن ئاچچىقى كېلىپ پەيمانى تېشىپ تۇرغان راشىدىن خانغا بۇنى ئېيتىش ئۆزلۈمنى بوينىغا ئېلىش بىلەن باراۋەر ئىدى.

شەرئىەت پېشۋاسى ئەمدى بۇ توغرىدا «غىڭ» قىلمايى، نىكاھ ئوقۇشقا ھازىرلاندى...

بەدۆلەت راشىدىن غازى خان خوجامنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك گۇناھى كىبىرلىرىنى بىر - بىرلەپ خەلقى ئالەمگە جاكارلىشىپ ئاشكارىلاتتى ۋە شەرئىەت پېشۋالىرىدىن: «قۇرئانى كېرىم، بىلەن ‹ھەدىس شېرىپ› تە قاتتىق چەكلەنـ

گەن بۇنداق ناشايان، شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى مەملىكەتكە ئۇلۇغ بولغان ئادەملەر ئۆزى باشلاپ قىلىپ بەرسە، ئۇنى چەكلىمەي راۋاجلاندۇرسا، شەرىئەتتە بۇنىڭغا قانداق پەتىۋا **بارئىكەن؟»** دەپ سوراپ پەتىۋا ئالدى. ئاندىن بۇ پەتىۋالارنىڭ مەزمۇنىدىن ئاشكارا ئېلان قىلىپ، راشىدىن غازى خان خوجىنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ گۇناھلىرىنى بويىنىغا ئارتىپ، ئۆزىنى ئىقرار قىلدۇرۇغاندىن كېيىن، ئۇنى ھەپسىگە ئالدى. ياقۇپبەگ ئالەمنى غەپلەت باسقان بىر كۈنى كېچىسى، راشىدىن خاننى خالادىكى نىجاسەتكە پاتۇرۇپ ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئۈستىگە تامنى يىقىتىپ، ئۇنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ تۈزلىتىپ، ئۈستىگە يېمىش كۆچىتى تىكتۈرۈپ **قويدى...**

苦难的大地（1）
阿不都魏力·艾力 著

新疆大学出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路14号 邮政编码：830046）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 1/32开本 印张12.25 插页1
1997年3月第1版 1997年3月第1次印刷
印数：1——20350

ISBN7—5631—0840—8/Z·151（民文）定价：24.00元